XXV ИЗДАЊЕ ЧУПИЋЕВЕ ЗАДУЖБИНЕ XXV

ГОДИШЊИЦА
НИКОЛЕ ЧУПИЋА

ИЗДАЈЕ ЊЕГОВА ЗАДУЖБИНА

КЊИГА VIII

У БЕОГРАДУ

КРАЉЕВСКО-СРПСКА-ДРЖАВНА ШТАМПАРИЈА 1886.

Где је што

ДЕО ПРВИ

Записници одбора Чупићеве задужбине.

ДЕО ДРУГИ

САСТАНАК
ОДБОРА ЧУПИЋЕВЕ ЗАДУЖБИНЕ

31. Јануара 1885. у Београду

Били су: председник М. Ђ. Милићевић; чланови: Ст. Бошковић, Мита Ракић, прота Јаков Павловић, Свет. Вуловић, Ђ. Малетић, Светом. Николајевић, и Жив. П. Симић.

I

Председник објави да је ово годишњи састанак Одборов, који се обично држи на дан 31. Јануара, као на дан смрти пок. Н. Чупића, и да ће деловођа — благајник на овом састанку саопштити извештај о раду Одборовом за ову годину, и о стању фондовом.

II

Деловођа—благајник прочитао је извештај о раду Одборовом и стању фонда као што иде:

ИЗВЕШТАЈ
О РАДЊИ ОДБОРА ЧУПИЋЕВЕ ЗАДУЖБИНЕ

од 27. Априла 1884. до 31. Јануара 1885.

Заједно са састанком годишњим држаним 27. Априла пр. године па до 31. Јануара 1885. године држао је Од-

бор својих пет састанака. На тим састанцима читани су ови списи:

1. „Прилог за биографију Петра Петровића II Његуша“ — од г. Светислава Вуловића, намењен за „Годишњицу.“

Штампа се у VII „Годишњици.“

2. „О Бајрону“ — студија г. Светомира Николајевића, намењена за „Годишњицу.“

Штампа се у VII „Годишњици.“

3. „Етнографска изложба и словенски састанак у Москви 1867. године“ — од М. Ђ. Милићевића, намењено за „Годишњицу.“

Штампа се у VII „Годишњици.“

4. „Одломци из историје Београда,“ продужење чланака од — намењено за „Годишњицу,“

Штампа се у VII „Годишњици.“

5. „Српски народ и његова судба“ — спев г. Јована Шарића.

Враћено писцу.

6. „Из старе српске књижевности“ — од г. Светисл. Вуловића.

Штампа се у VII „Годишњици.“

7. „Прилог к познавању садашњег стања усмене српске поезије“ — од г. Светисл. Вуловића.

Штампа се у VII „Годишњици“

8. „Статистика криминалних дела у вароши Београду од 1863—1883“ — од г. Стев. Котуровића.

Штампа се у VII „Годишњици.“

Пријављена су одбору ради издања о трошку Чупићеве задужбине ова дела:

9. Превод „Психологије Дитесове“ од г. М. Симона Кончара.

Враћен преводиоцу, јер не иде у програм издања Задужбине.

10. „Цељ у праву“ — од Рудолфа Иеринга, у преводу г. Ал. Борисављевића. Реферовао о истоме г. Настас Петровић, проф. Велике школе.

Враћено писцу, јер као ствар више специјалне природе не иде у програм издања Задужбине.

11. »Физиологија брака« — од А. Дебеја, у преводу г. Николе Тодоровића, предавача.

Враћено преводиоцу, јер не иде у програм издања Задужбине.

12. Прочитан је реферат г. г. дра Л. Лазаревића и дра Л. Докића о делу Марије Манасејине „Гајење мале деце.“ У преводу г-ђе дра Драге Љочић.

Примљено је дело на издање о трошку Задужбине.

СТАЊЕ ФОНДА

1. *Примање:*

Примљено је, по четири документа, интереса на капитал, који се у суми од 73989·67 динара налази код Управе Фондова, и прихода за продате „Годишњице“ свега динара 4945·95.

2. *Издавање:*

По десет докумената издато је награде писцима и за штампу VI „Годишњице“ свега . . . . динара 3283·25

3. *Остаје у готовини* . . . . . . динара 1662·70

4. *Има да се изда* штампарији за књигу „Грађа за историју позоришта“ . . . . динара 2344

5. *Има да се исплати* повез исте књиге; штампа и повез VII „Годишњице,“ која ће кроз који дан бити готова; још неколики хонорари за чланке и реферате.

III

Пошто се из извештаја видело да књижевна радња за ово време изискује веће издатке него што их Одбор има од интереса на капитал и прихода од „Годишњица“ одлучено је:

да се по потреби подигне из Управе Фондова што буде прелазило преко 72000 динара, пошто је још раније одређено да је толика сума основни капитал од кога се не сме крњити.

IV

Г. Ст. Бошковић читао је свој чланак „Слике из реформације“, намењен за „Годишњицу.“

Одлучено је да се наштампа у VIII „Годишњици.“

V

Председник позва Одбор да изабере нову управу.

Једногласно би одлучено да иста управа остане и даље.

Председник

М. Ђ. Милићевић

Деловођа-Благајник

Жив. П. Симић

САСТАНАК

ОДБОРА ЧУПИЋЕВЕ ЗАДУЖБИНЕ

28. Марта 1885. у Београду

Били су: председник М. Ђ. Милићевић; чланови: др. Јосиф Панчић, Ст. Бошковић, Ђ. Малетић, Мита Ракић, прота Јаков Павловић, Свет. Вуловић и Жив. П. Симић.

I

Читана је расправа г. М. Ђуровића »О Самогласницима Старословенскога и Српскога Језика«, намењена за »Годишњицу«.

Одлучено је да се врати писцу, јер је ствар сасвим специјалне природе, те није за ширу публику.

II

Прочитано је писмо православно-богословског завода у Задру, којим се Одбор умољава да библиотеци тога завода даје на поклон своја издања.

Одлучено је да се даду »Годишњице« којих Одбор још има.

III

Одлучено је да се г. Иларијону Руварцу, архимандриту, пошље VII »Годишњица«.

IV

Да прегледају рачуне одборове за прошасту годину одређени су г. Ђ. Малетић и г. Мита Ракић.

V

Г. Вуловић предложио је да писци, чија се дела издају о трошку Задужбине, дају Одбору 50 у место 25 комада књига, те да и њих Одбор може поклањати корпорацијама.

Али како би се овим мењао дотични члан уредбе задужбинске, то је одлучено: Г. Министру просвете и црквених послова ради знања, да се та промена саопшти.

VI

»Годишњици« VII одређена је цена *три динара*.

Деловођа члан одбора
Жив. П. Симић

Председник
М. Ђ. Милићевић

САСТАНАК
ОДБОРА ЧУПИЋЕВЕ ЗАДУЖБИНЕ

14. Маја 1885. у Београду

Били су: председник М. Ђ. Милићевић; чланови: Ст. Новаковић, Сава Сретеновић, Ђ. Малетић, Свет. Вуловић, Свет. Николајевић, прота Јаков Павловић, и Жив. П. Симић.

I

Да би се Одбор могао управљати у даљим одлукама о књижевном раду, потражено је од благајника да покаже садашње новчано стање Задужбине.

Благајник је показао да сада има да се плати штампа за VII „Годишњицу“, и за „Гајење мале деце“ свега 2296·77 динара, а да Одбор има на располагању, не рачунајући интерес од 1. Маја до 1. Новембра ове 1885. године, динара 2145, према чему за исплату тих рачуна недостаје још 151·77 динара.

Ово је примљено к знању.

II

Председник је пријавио одбору једно дело у преводу г. Николе Тодоровића, предавача, без назначења од кога је писца дело, и како се зове.

Одлучено је да му се дело врати, те да каже ко му је писац, и да уз превод пошље и оригинал.

III

Председник је приказао Одбору чланак за „Годишњицу“ VIII „Одломци из историје Београда“ од пређашњег писца тих чланака.

Одлучено је да се наштампа у VIII „Годишњици“.

IV

Председник прочита писмо читаонице у Бањој Луци (у Босни), којим моли да јој се даду бесплатно издања Задужбине.

Одлучено је да јој се даду „Годишњице“ којих Одбор јоште има.

V

Председник саопшти понуду г. Анте Алексића, да из немачког часописа Œsterreichische Militœrische Zeitschrift за год. 1821. преведе, те да се о трошку Задужбине штампа чланак, у ком се описују догађаји из српског устанка од 1804. до 1810. године.

Одбор је мишљења да подаци у томе опису неће бити поуздани, а на сву прилику биће да је он већ раније преведен у „Летопису“.

Деловођа члан,
Жив. П. Симић

Председник
М. Ђ. Милићевић

САСТАНАК

ОДБОРА ЧУПИЋЕВЕ ЗАДУЖБИНЕ

држан 9. Августа 1885.

Били су: председник М. Ђ. Милићевић; чланови: Ст. Новаковић, Мита Ракић, Св. Николајевић, Ст. Бошковић и Жив. П. Симић.

I

Г. Ст. Новаковић читао је свој чланак „Белешке о Ђ. Даничићу — прилог к историји српске књижевности“ намењен за „Годишњицу“.

Одлучено је да се наштампа у VIII „Годишњици“.

II

Читан је чланак г. Чед. Мијатовића „Госпођа Јела Балшићка“ намењен за „Годишњицу“.

Одлучено је да се наштампа у VIII „Годишњици“.

III

Одлучено је да се почне Годишњица. Чланци долазе редом којим су читани. Да се штампа у 1000 комада.

Деловођа
Жив. П. Симић

Председник
М. Ђ. Милићевић

СЛИКЕ ИЗ ВРЕМЕНА РЕФОРМАЦИЈЕ

I

Спомен св. Ћирила и Методија

Претпрошле, 1883 године славио се у Немачкој четирстогодишњи дан рођења немачког реформатора *Лутера*. Прошле, 1884 године славио се у Енглеској петстогодишњи спомен смрти инглеског реформатора *Виклифа* А ове, 1885 године славио се у словенским земљама *хиљадугодишњи спомен св. Методија* (и Ћирила).

Голем је размак времена, које раздваја словенске апостоле од инглеског и немачког црквеног реформатора Земље у којима су једни и други радили, и прилике у којима су се кретали, веома су различне. Но сметње успеху њиховог дела потицаху из једних или сличних извора. Па и последак њихова вечито знаменитог и обилатог рада био је у неком смислу једнак. Св. Ћирило и Методи е дадоше словенским народима основу и облике за духовно и просветно јединство преводом св. писма и проповедањем јеванђелске речи на старом словенском језику а по предањима и установама источне православне цркве. Виклиф, Хус и Лутер усташе један задругим и ухватише се у коштац са силном црквеном и световном влашћу римских папа, а за најмоћније средство у тој страшној борби изабраше св. писмо, њиховим знањем и трудом преведено

на прост народни језик. Овим великим културним догађајима обележи се за дуго правац духовном и политичком развитку у трију понајважнијих народа хришћанске Јевропе, у Словена, Немаца и Англосаксонаца. Источни Словени пођоше стазом засебне византиско-хришћанске и словенске просвете. А Инглези и Немци отргоше се из тешког загрљаја римско-латинске цркве, те с новом слободном црквом и на основи првобитног хришћанства прокрчише пут новим културним и народним тежњама, којима у новије доба и за нашег века врше историску улогу народâ водиљâ у напреднијој половини људског рода на западу.

Пре једне хиљаде годинâ словенски народи бејаху још растурена племена без сваке опште везе, без јасних појмова о свом сродству и о заједници својих историских задатака. Наравно, колико су по времену и простору били ближе огњишту и изворима свога првобитног живота, толико су језиком и обичајима једни на друге више наличили. Но њихове гране по говору, по установама и по просторном удаљењу у разним правцима већ се бејаху знатно издвојиле и отуђиле. А оно што племена и народе у сукобу са већим народима највише чува и од пропасти заклања, дух заједнице и целине који се огледа у прегоревању особних жеља и осећања, у реду, у слози и послушности према једној признатој власти, која би била законита праведна и узвишена: то је често недостајало Словенима И овај велики недостатак слабо су попуњавале друге врлине, које се у Словена од памтивека виде и хвале, као што су њихова природна питомост и оданост пољском и сточарском раду, њихова породична и друштвена чедност, њихово гостопримство.

И сама, земљиштем и језиком тако блиска два плеена, две гране једнога народа, као што су Срб и и Хр

вати, слабо се међу собом познаваху, нити им просветне и државне тежње беху прожмане једном јаком струјом. С тога им и историска судба скреташе из рана противним правцима, свака за се другим просветним и политичким срединама. Бејаху још слаби да у себи сами и у својој средини нађу и подигну јак заједнички ослонац за своје племенске и народне задатке, за своје умне и материјалне потребе. Отворени страним јачим утицајима повијаху се и колебаху између Истока и Запада, између Византије и Рима, и то готово увек свака грана за се другим противним правцима који се укрштаху и потираху.

На жалост, и то не би доста. Гране једнога истог народног стабла као што је српско, свака са својим нарочитим обласним тежњама и својим засебним династичким и властеоским интересима, одоше свака на своју страну тако далеко, да их ни заједничка вера и црква, ни један исти леп, изворни народни језик, па ни двестогодишња Немањићска држава српска не могаху спојити ни одржати стално у једном политичком и просветном склопу. С тога и данас још видимо већи део српских земаља притиснут туђом силом. Песма која се у Шумадији и Морави пева не одјекује у Босни и на Неретви. Књга која се у Београду штампа, може се забранити у Призрену, Скадру, Мостару и Сарајеву, па и у Дубровнику, Задру, Загребу и Новом Саду. Само нас још на српску заједницу подсећају једна православна вера и црква, једнаки и слични обичаји, једна песма св. Сави и Краљевићу Марку, један исти диван језик српски, који се готово без књиге народне, без општих земаљских сабора, без свију оних великих средстава којима једноставне јаке државе у корист целине располажу, одржао кроз хиљаду и више година у пуној снази и лепоти, у Приморју као и на Дунаву, на Сави, Драви и Босни као на Морави и Тимоку, готово све до ушћа Струме и Вардара.

С друге стране, са историског гледишта извесно је, да су словенски народи и незнајући послужили једни другима за потпору и бедем противу најезде силних туђина. Да тога није било, тешко би која словенска грана, засебно и осамљено, истрајала у дугој борби, с једне стране од Истока противу небројених монголских, татарских и турских народа; а с друге стране од Запада противу моћнијих ђерманских народа у једну царевину спојених, а где што и противу мудрих и вештих Латина. Без такве узајамне природне ограде, преко које би страна сила најпре морала прећи, док би другу словенску земљу дохватила, једва би који словенски народ остао до сада сачуван са својом засебном просветном тежњом и својом самосталном идејом државном.

Да није било полапских и балтиских Словена, франачка и немачка сила од времена Карла Великог и Отоне поплавила би и прогутала Моравску, Чешку и Пољску. А да није било ових словенских народа и њихових знатних просветних и политичких творевина, моћ и култура немачка продрла би много дубље у Русију. У потврду ових истина ваља се сетити само жестоке борбе моравских кнезова а доцније и чешких народних и црквених реформатора противу неправде и силе немачког царства. Па и борба Пољака под Јагелонима противу навале немачких ритерских и духовних редова у 15 веку корчстила је Словенству. Исто тако, да није било Русије и Москве, Татари би више пута прегазили и опустошили Пољску, па и сама Угарска, Србија и Бугарска много би јаче од њих пострадале. Као што се може и то видети, да би без Пољске а још више без Русије новијега доба, дунавски и балкански народи по свој прилици још вукли турски јарам. Тако је опет с друге стране готово извесно, да би Турци владали Угарском много дуже, а можда би

се цело политичко и просветно стање југоисточне Јевропе друкчије обрнуло; — да српски народ од Душана и кнеза Лазара до данашњег дана није водио непрекидну борбу противу Османске силе, но да је случајно сав примио Ислам, као што учини један део његовог племства у Босни; или бар да је остао веран васал и савезник Турцима, као што је било за време деспота Стевана Лазаревића.

Познати белгиски научник и пријатељ српског народа, г. Емило де Борграв, пређашњи посланик у Србији (сада у Цариграду) у својој студији о цару Душану и балканском полуострву у XIV веку описује најсјајније доба наше историје с великом пажњом и симпатијом. Том приликом у уводу истражује узроке наглој пропасти државе српске, пошто се бејаше под Милутином и Душаном уздигла на висину првих сила у Јевропи. Те узроке налази поглавито у тому, што у нашем народу, како он мисли, нема идеалних тежња, него је, вели, претерано одан материјалним интересима. С тога је, вели, српски народ морао пасти пред силним непријатељима из Азије, у којих је много јаче било прегоревање појединаца за славу целине народне[1].

Остављајући да ову искрену но немилу оцену поштованог писца о карактеру нашег народа расправим и

---

1. Вредно ће бити да о тако крупном и тешком питању наведемо речи самог уваженог писца:

«Etranger aux conceptions idealistes, obéissant à des tendances purement positives, le Serbe envisagaeit l'intérêt comme le but suprême des actions humaines, se préoccupant moins des lois du développement moral que de la satisfaction de ses désirs. C'est dans la verité de cette observation qu'il est permis de chercher l'affaiblissement politique de la nation et sa chute devant un ennemi qui avait fait du renoncement de l'individu pour la gloire de tous le mobile dirigeant de ses conquêtes. . ..

III

Председник је приказао Одбору чланак за „Годишњицу“ VIII „Одломци из историје Београда“ од пређашњег писца тих чланака.

Одлучено је да се наштампа у VIII „Годишњици“.

IV

Председник прочита писмо читаонице у Бањој Луци (у Босни), којим моли да јој се даду бесплатно издања Задужбине.

Одлучено је да јој се даду „Годишњице“ којих Одбор јоште има.

V

Председник саопшти понуду г. Анте Алексића, да из немачког часописа Œsterreichische Militœrische Zeitschrift за год. 1821. преведе, те да се о трошку Задужбине штампа чланак, у ком се описују догађаји из српског устанка од 1804. до 1810. године.

Одбор је мишљења да подаци у томе опису неће бити поуздани, а на сву прилику биће да је он већ раније преведен у „Летопису“.

Деловођа члан,
Жив. П. Симић

Председник
М. Ђ. Милићевић

САСТАНАК

ОДБОРА ЧУПИЋЕВЕ ЗАДУЖБИНЕ

држан 9. Августа 1885.

Били су: председник М. Ђ. Милићевић; чланови: Ст. Новаковић, Мита Ракић, Св. Николајевић, Ст. Бошковић и Жив. П. Симић.

I

Г. Ст. Новаковић читао је свој чланак „Белешке о Ђ. Даничићу — прилог к историји српске књижевности“ намењен за „Годишњицу“.

Одлучено је да се наштампа у VIII „Годишњици“.

II

Читан је чланак г. Чед. Мијатовића „Госпођа Јела Балшићка“ намењен за „Годишњицу“.

Одлучено је да се наштампа у VIII „Годишњици“.

III

Одлучено је да се почне Годишњица. Чланци долазе редом којим су читани. Да се штампа у 1000 комада.

Деловођа
Жив. П. Симић

Председник
М. Ђ. Милићевић

СЛИКЕ ИЗ ВРЕМЕНА РЕФОРМАЦИЈЕ

I

Спомен св. Ћирила и Методија

Претпрошле, 1883 године славио се у Немачкој четирстогодишњи дан рођења немачког реформатора *Лутера*. Прошле, 1884 године славио се у Енглеској петстогодишњи спомен смрти инглеског реформатора *Виклифа* А ове, 1885 године славио се у словенским земљама *хиљадугодишњи спомен св. Методија* (и Ћирила).

Голем је размак времена, које раздваја словенске апостоле од инглеског и немачког црквеног реформатора Земље у којима су једни и други радили, и прилике у којима су се кретали, веома су различне. Но сметње успеху њиховог дела потицаху из једних или сличних извора. Па и последак њихова вечито знаменитог и обилатог рада био је у неком смислу једнак. Св. Ћирило и Методије дадоше словенским народима основу и облике за духовно и просветно јединство преводом св. писма и проповедањем јеванђелске речи на старом словенском језику а по предањима и установама источне православне цркве. Виклиф, Хус и Лутер усташе један задругим и ухватише се у коштац са силном црквеном и световном влашћу римских папа, а за најмоћније средство у тој страшној борби изабраше св. писмо, њиховим знањем и трудом преведено

на прост народни језик. Овим великим културним догађајима обележи се за дуго правац духовном и политичком развитку у трију понајважнијих народа хришћанске Јевропе, у Словена, Немаца и Англосаксонаца. Источни Словени пођоше стазом засебне византиско-хришћанске и словенске просвете. А Инглези и Немци отргоше се из тешког загрљаја римско-латинске цркве, те с новом слободном црквом и на основи првобитног хришћанства прокрчише пут новим културним и народним тежњама, којима у новије доба и за нашег века врше историску улогу народâ водиљâ у напреднијој половини људског рода на западу.

Пре једне хиљаде годинâ словенски народи бејаху још растурена племена без сваке опште везе, без јасних појмова о свом сродству и о заједници својих историских задатака. Наравно, колико су по времену и простору били ближе огњишту и изворима свога првобитног живота, толико су језиком и обичајима једни на друге више наличили. Но њихове гране по говору, по установама и по просторном удаљењу у разним правцима већ се бејаху знатно издвојиле и отуђиле. А оно што племена и народе у сукобу са већим народима највише чува и од пропасти заклања, дух заједнице и целине који се огледа у прегоревању особних жеља и осећања, у реду, у слози и послушности према једној признатој власти, која би била законита праведна и узвишена: то је често недостајало Словенима И овај велики недостатак слабо су попуњавале друге врлине, које се у Словена од памтивека виде и хвале, као што су њихова природна питомост и оданост пољском и сточарском раду, њихова породична и друштвена чедност, њихово гостопримство.

И сама, земљиштем и језиком тако блиска два плеена, две гране једнога народа, као што су Срб и и Хр

вати, слабо се међу собом познаваху, нити им просветне и државне тежње беху прожмане једном јаком струјом. С тога им и историйска судба скреташе из рана противним правцима, свака за се другим просветним и политичким срединама. Бејаху још слаби да у себи сами и у својој средини нађу и подигну јак заједнички ослонац за своје племенске и народне задатке, за своје умне и материјалне потребе. Отворени страним јачим утицајима повијаху се и колебаху између Истока и Запада, између Византије и Рима, и то готово увек свака грана за се другим противним правцима који се укрштаху и потираху.

На жалост, и то не би доста. Гране једнога истог народног стабла као што је српско, свака са својим нарочитим обласним тежњама и својим засебним династичким и властеоским интересима, одоше свака на своју страну тако далеко, да их ни заједничка вера и црква, ни један исти леп, изворни народни језик, па ни двестогодишња Немањићска држава српска не могаху спојити ни одржати стално у једном политичком и просветном склопу. С тога и данас још видимо већи део српских земаља притиснут туђом силом. Песма која се у Шумадији и Морави пева не одјекује у Босни и на Неретви. Књга која се у Београду штампа, може се забранити у Призрену, Скадру, Мостару и Сарајеву, па и у Дубровнику, Задру, Загребу и Новом Саду. Само нас још на српску заједницу подсећају једна православна вера и црква, једнаки и слични обичаји, једна песма св. Сави и Краљевићу Марку, један исти диван језик српски, који се готово без књиге народне, без општих земаљских сабора, без свију оних великих средстава којима једноставне јаке државе у корист целине располажу, одржао кроз хиљаду и више година у пуној снази и лепоти, у Приморју као и на Дунаву, на Сави, Драви и Босни као на Морави и Тимоку, готово све до ушћа Струме и Вардара.

С друге стране, са историског гледишта извесно је, да су словенски народи и незнајући послужили једни другима за потпору и бедем противу најезде силних туђина. Да тога није било, тешко би која словенска грана, засебно и осамљено, истрајала у дугој борби, с једне стране од Истока противу небројених монголских, татарских и турских народа; а с друге стране од Запада противу моћнијих ђерманских народа у једну царевину спојених, а где што и противу мудрих и вештих Латина. Без такве узајамне природне ограде, преко које би страна сила најпре морала прећи, док би другу словенску земљу дохватила, једва би који словенски народ остао до сада сачуван са својом засебном просветном тежњом и својом самосталном идејом државном.

Да није било полапских и балтиских Словена, француска и немачка сила од времена Карла Великог и Отонѣ поплавила би и прогутала Моравску, Чешку и Пољску. А да није било ових словенских народа и њихових знатних просветних и политичких творевина, моћ и култура немачка продрла би много дубље у Русију. У потврду ових истина ваља се сетити само жестоке борбе моравских кнезова а доцније и чешких народних и црквених реформатора противу неправде и силе немачког царства. Па и борба Пољака под Јагелонима противу навале немачких ритерских и духовних редова у 15 веку користила је Словенству. Исто тако, да није било Русије и Москве, Татари би више пута прегазили и опустошили Пољску, па и сама Угарска, Србија и Бугарска много би јаче од њих пострадале. Као што се може и то видети, да би без Пољске а још више без Русије новијега доба, дунавски и балкански народи по свој прилици још вукли турски јарам. Тако је опет с друге стране готово извесно, да би Турци владали Угарском много дуже, а можда би

се цело политичко и просветно стање југоисточне Јевропе друкчије обрнуло; — да српски народ од Душана и кнеза Лазара до данашњег дана није водио непрекидну борбу противу Османске силе, но да је случајно сав примио Ислам, као што учини један део његовог племства у Босни; или бар да је остао веран васал и савезник Турцима, као што је било за време деспота Стевана Лазаревића.

Познати белгиски научник и пријатељ српског народа, г. Емило де Бордграв, пређашњи посланик у Србији (сада у Цариграду) у својој студији о цару Душану и балканском полуострву у XIV веку описује најсјајније доба наше историје с великом пажњом и симпатијом. Том приликом у уводу истражује узроке наглој пропасти државе српске, пошто се бејаше под Милутином и Душаном уздигла на висину првих сила у Јевропи. Те узроке налази поглавито у тому, што у нашем народу, како он мисли, нема идеалних тежња, него је, вели, претерано одан материјалним интересима. С тога је, вели, српски народ морао пасти пред силним непријатељима из Азије, у којих је много јаче било прегоревање појединаца за славу целине народне[1].

Остављајући да ову искрену но немилу оцену поштованог писца о карактеру нашег народа расправим и

1. Вредно ће бити да о тако крупном и тешком питању наведемо речи самог уваженог писца:

«Etranger aux conceptions idealistes, obéissant à des tendances purement positives, le Serbe envisagaeit l'intérêt comme le but suprême des actions humaines, se préoccupant moins des lois du développement moral que de la satisfaction de ses désirs. C'est dans la verité de cette observation qu'il est permis de chercher l'affaiblissement politique de la nation et sa chute devant un ennemi qui avait fait du renoncement de l'individu pour la gloire de tous le mobile dirigeant de ses conquêtes. . ..

колико се може ублажим на другом месту и за ширу јевропску публику у једном страном периодском издању *(Revue Jnternationale de Florence)* нисам могао пропустити, да овом приликом не поменем овај прекор поштованог писца према српском народу. Ако би такав тешки и кобан прекор нашем народу био доиста заслужен и на јаким доказима основан, то би могло бити само према једном или другом дѣлу, једном или другом реду нашега народа, и само за једно или за друго доба наше историје. Но никако не бисмо могли допустити ни признати, да таква мрачна оцена карактера српског има места и разлога за цео српски народ и за целокупну његову историску прошлост. На против, ја сам покушао да у поменутом францеском журналу, приказујући студију г. Борграва о цару Душану, изнесем доказе о значајним идеалним тежњама и о сјајним витешким и духовним врлинама нашега народа, с којима се у раније и новије доба јављао пред светом као достојан носилац и поборник идеја слободе, правде и јевропске образованости, као представник извесних људских врлина и друштвених установа, које га стављају упоредо с најнапреднијим народима Јевропе. Не толико од недостатка идејализма и од грубог грамжења за намирењем својих жудњи, но чини ми се, чешће од претераног идеализма и тежења за вишим моралним и националним задатцима који се тек са скупим жртвама достижу. страдао је народ српски.

Узгред само спомињемо да тежња за особном слободом и племенском самосталношћу (индивидуализам и сепаратизам) што се у српском народу огледа, не искључује узвишени идејализам, него се с њим често јавља заједно у извесна историска времена. Истина је да код Срба особне материјалне жудње и ниске страсти помраче кад што умове народним и партиским вођима. Тада се нај-

виши и најсветији циљеви народног живота из очију изгубе; државни брод у таласима светског политичког и културног мора колеба се све јаче, док на послетку не удари о стену, те познији нараштаји из бродолома прибирају и спасавају за будућност све што није сасвим пропало. Питање је само, да ли у целини и у најтежим тренутцима народне прошлости већином превлађују високе моралне и идејалне струје, или слепе животињске жудње себичности и грамзивости. Стари Грци били су народ са идејалистичким карактерним цртама; њихова поезија, њихове уметности и њихова философија то доказују, и са тим њиховим идејализмом истицао се на сваком кораку индивидуализам и сепаратизам, тежња за личном и племенском слободом, у неку руку као и у Срба. Па су и Грци најпре од Римљана, а после од Готâ, Авара, Бугара, Латина, Срба и најпосле од Турака покорени. Тако и стари Јевреји, народ одлично идејалистичког карактера, подлежу грубим материјалистичким верама и државама старих Асирјана, Вавилоњанâ, Персијанâ и Римљанâ. Средњевековна хришћанска Италија са свима својим засебним већим и мањим кнежевинама и републикама и својим дивним књижевним и уметничким творевинама била је за дуго тркалиште ђерманским освојачима, које су већином покретале материјалне жудње преко Алпа. Но Јевреји дали су свету с Мојсијевом а много више с Христовом вером јаке моралне и идејалне основе за обилат развитак у духу људске једнакости, у духу међународне правде и узајамности. Грци, моћним утицајем своје старе просвете и слободе још после две хиљаде година привлаче на се пажњу и симпатије нових образованих народа, и помоћу ових васкршавају из гроба своју поништену народност.

Па и Срби и други Словени, познати као народи питоми са лепим домаћим врлинама, бише покорени

корени Татарима и Турцима. Ови са својом вером у судбину и својом грамзивошћу за телесним уживањима владаше неколико векова над Словенима, но брзо изгубише скок и клонуше у распаду од својих породичних и друштвених зала. А Словени па и Срби чувајући породицу и своја народна предања и одани идејалним узорима хришћанске вере и људске просвете, мало по мало узеше мах над својим противницима и ослободише се. Није дакле, стара држава српска пропала с тога, што народ српски не би имао ни познавао идејалних тежња, ни што би се бавио мање старањем о моралном развићу а више намирењем својих животињских жудњи, сматрајући материјалну корист као највиши задатак људске радње. Нити су турске орде задобиле на балканском полуострву победу обилатошћу својих идејалних тежња и својих моралних особина. Њима је давала за оно доба претегу њихова монархиско-војна организација у вези са верозаконским јединством и фанатизмом Ислама. А и земаљски живот њихов као и њихов рај по Корану, пуни су телесног уживања и благовања о туђем отетом добру, што им је на послетку као црв подгризло мусломанску породицу, мусломанско друштво и државу.[1]

Сваки пут кад су ми се овака историска поређења приказивала, и кад год сам их у облику одређених мисли хтео написати и другима саопштити, чинило ми се да бих

---

1. Мило нам је што можемо овом приликом казати, да смо у пријатељском разговору с поштованим белгиским писцем епохе цара Душана, добили уверење, да ће се старати да у овом пространијем делу које о том времену наше историје спрема, допуни и исправи своју оцену о узроцима пропасти старе српске државе, у колико се дубљим проучавањем карактера српског народа буде боље обавестио, да му горе поменути ранији суд није био на довољним историским фактима основан.

се огрешио о историску свест и о најсветија предања нашега народа, ако бих и само ради бољега осветљења културних заслуга које је наш народ стекао за хришћанску Јевропу, наговестио могућност и прилике, које би у нашем крају света настале па и политичко коло балканских земаља може бити другчије обрнуле, да су наши стари били мање одани високим идејалним тежњама, мање одушевљени чистим верозаконским угледима и светлим националним врлинама, а више обузети засебним свакидашњим старањем и бригом о свом материјалном опстанку. Чинило ми се да бих сам увредио спомен и свете сêни толиких витешких бораца и мученика, који од Марице и Косова па до данашњег дана попадаше за крст часни и српску слободу, ако бих сам покушао да обележим, или бар да погађам, како би данас изгледало балканско полуострво да је кнез Лазар с Обилићем и Југовићима у место небеског царства изабрао царство земаљско, т. ј. да је пристао на погодбу с Муратом, на потчињеност и савез с Турцима. заборавио предања Немањићске и Душанове државе и погазио образ и јунаштво српско. Обично се не разуме довољно ни у пуном историском значају дивна косовска песма о пропасти царства српског, у којој се идејалном сликом верозаконског осећања и народног поноса објашњава вишња одлука о судбини српског народа. Тица из Јерусалима приказује Србима јасну вољу божју, да бирају шта им је у оном великом историском тренутку било милије: витешку борбу и страдање ради спасења части, славе и самосталне будућности народне, или помирење са Исламом и савез с Турцима, с понижењем и порицањем целе сјајне српске прошлости. Причешћивање војске и спремање Кнеза Лазара на смрт и на вечну светитељску славу значило је, да је војска српска на Косову била свесна неједнаке борбе у коју се пушта са страшним азиским ордама, па ипак није

малодушно клонула ни измакла срамно с поља части и дужности. Тако је својом јуначком погибијом обасјала пуних пет векова историје југоисточне Јевропе, светлећи Србима и осталим балканским народима до последњег времена недостижним угледом витештва и прегоревања за отаџбину. Народ није могао друкчије да објасни пропаст косовску. Његов дух са својим идејалним узорима, поред свију слабости и несрећâ које су га његовом или туђом кривицом сналазиле, не дâ му да не верује у моћ и светињу својих предања, ни да посумња у правду и у историску своју мисију. Можемо се поносити вековном борбом и славом нашега народа. Но не можемо, а да се кад што не запитамо, у каквим би се политичким приликама налазило сада Српство, да је нешто било могуће да се одмах од почетка миримо с Турцима, те да не будемо вековима најжешћи противници, жив угарак у огромној згради турске царевине, свагда готови да и сами а још више на позив које хришћанске силе устајемо на наше угњетаче. Мени се чини, да би у таквим приликама народ наш стојао пред светом с мање славе и поштовања, но с више бројне и просветне снаге. У таквом случају по свој прилици срце Старе Србије, гнездо Немањићске краљевине и Душанове царевине, Скопље, Призрен и Пећ не би били опустошени и насељени страним племеном. Јединство српскога народа а може бити и балканског полуострва извршило би се после Душана и кнеза Лазара, но може бити у таквим културним облицима, који би западној јевропској цивилизацији стављали јаче и дубље преграде у њезином продирању на Исток. У таквом чудноватом случају и сукоб између Ислама и Хришћанства могао би још дуже трајати. А како је великим историским догађајима доказано да, у овој вековној културној и политичкој борби Хришћанство са јевропским

народима мора над Исламом одржати победу, што и сви чувенији историчари оријенталисте (Ренан и други) тврде; то се може лако мислити, какав би се, крајњи последак из ове борбе морао јавити и према судбини српскога народа, да је се овај био стално удружио с Турцима.

У овом погледу веома је занимљиво и поучно, што чувени слависта професор Будиловић приликом прославе хиљадугодишњег спомена словенским апостолима Ћирилу и Методију у варшавском университету говори о великом значају дела које извршише солунска браћа, словенски просветиоци.

„Савез Словена с источним (византиским) царством и с источном православном црквом, вели, не само што је од Латинско-ђерманског јарма ослободио све народе напред намењених робова Словена (Slavus—sclavus), но и коренито је изменио изгледе будућности, све прилике стародавне борбе Истока са Западом, и то у корист првога (Истока) . . . У историји (Словенства) нема другога имена, које би се могло поставити на исту висину са св. Ћирилом и Методијем. Ни св. Владимир, ни Мономах, ни Димитрије Донски, ни Иван III, ни Петар велики, ни Катарина II, ни Теодосије Печерски, ни Срђ, ни Никон, ни Иларион, ни Макарије, ни Ломоносов, ни Пушкин, ни Хомјаков, ни цар Симеон, ни св. Сава, ни Душан силни, ни праведни Хус, ни ђенијални Коменски, ни Болеслави, Казимири и Жигмонди, — нико између познатих великих словенских људи, политичких, верозаконских и књижевних, није достигао ону усторйску висину, на којој свѐтле главе свете солунске браће. Сви су они настављали а нису основе полагали као Ћирило и Методије. . . Да би се њима нашло поређење у летописима јевропске образованости, ваљало би се попети много више, ако не готово до св. Петра и Павла. . .“

малодушно клонула ни измакла срамно с поља части и дужности. Тако је својом јуначком погибијом обасјала пуних пет векова историје југоисточне Јевропе, светлећи Србима и осталим балканским народима до последњег времена недостижним угледом витештва и прегоревања за отаџбину. Народ није могао друкчије да објасни пропаст косовску. Његов дух са својим идејалним узорима, поред свију слабости и несрећâ које су га његовом или туђом кривицом сналазиле, не дâ му да не верује у моћ и светињу својих предања, ни да посумња у правду и у историску своју мисију. Можемо се поносити вековном борбом и славом нашега народа. Но не можемо, а да се кад што не запитамо, у каквим би се политичким приликама налазило сада Српство, да је нешто било могуће да се одмах од почетка миримо с Турцима, те да не будемо вековима најжешћи противници, жив угарак у огромној згради турске царевине, свагда готови да и сами а још више на позив које хришћанске силе устајемо на наше угњетаче. Мени се чини, да би у таквим приликама народ наш стојао пред светом с мање славе и поштовања, но с више бројне и просветне снаге. У таквом случају по свој прилици срце Старе Србије, гнездо Немањићске краљевине и Душанове царевине, Скопље, Призрен и Пећ не би били опустошени и насељени страним племеном. Јединство српскога народа а може бити и балканског полуострва извршило би се после Душана и кнеза Лазара, но може бити у таквим културним облицима, који би западној јевропској цивилизацији стављали јаче и дубље преграде у њезином продирању на Исток. У таквом чудноватом случају и сукоб између Ислама и Хришћанства могао би још дуже трајати. А како је великим историским догађајима доказано да, у овој вековној културној и политичкој борби Хришћанство са јевропским

народима мора над Исламом одржати победу, што и сви чувенији историчари оријенталисте (Ренан и други) тврде; то се може лако мислити, какав би се, крајњи последак из ове борбе морао јавити и према судбини српскога народа, да је се овај био стално удружио с Турцима.

У овом погледу веома је занимљиво и поучно, што чувени слависта професор Будиловић приликом прославе хиљадугодишњег спомена словенским апостолима Ћирилу и Методију у варшавском университету говори о великом значају дела које извршише солунска браћа, словенски просветиоци.

„Савез Словена с источним (византиским) царством и с источном православном црквом, вели, не само што је од Латинско-ђерманског јарма ослободио све народе напред намењених робова Словена (Slavus — sclavus), но и коренито је изменио изгледе будућности, све прилике стародавне борбе Истока са Западом, и то у корист првога (Истока) . . . У историји (Словенства) нема другога имена, које би се могло поставити на исту висину са св. Ћирилом и Методијем. Ни св. Владимир, ни Мономах, ни Димитрије Донски, ни Иван III, ни Петар велики, ни Катарина II, ни Теодосије Печерски, ни Срђ, ни Никон, ни Иларион, ни Макарије, ни Ломоносов, ни Пушкин, ни Хомјаков, ни цар Симеон, ни св. Сава, ни Душан силни, ни праведни Хус, ни ђенијални Коменски, ни Болеслави, Казимири и Жигмонди, — нико између познатих великих словенских људи, политичких, верозаконских и књижевних, није достигао ону усториску висину, на којој свѐтле главе свете солунске браће. Сви су они настављали а нису основе полагали као Ћирило и Методије. . . Да би се њима нашло поређење у летописима јевропске образованости, ваљало би се попети много више, ако не готово до св. Петра и Павла. . .“

Казао сам мало пре, како ми се чинило, да би се огрешио о свете спомене наших народних бораца и мученика, политичких и духовних трудбеника, кад бих се пуштао у погађања и приказивања прилика које би могле настати на балканском полуострву, да је српски народ пристао на ближи савез с Турцима и са Исламским светом. Чинило ми се да не би било озбиљно ни достојно бавити се у садање доба са таквим сликама и претпоставкама из прошлости, које не може изазивати сама ладна и стварна критика но мора јој мало доћи у помоћ уобразиља. Но како сам се изненадио, кад у истој беседи Антонија Будиловића наиђох на слична поређења у много ширем размеру.

»Да ли су заслуге Солунске браће, пита руски научник, само за Словене? Зар би за Јевропу и за цео род људски било све једно, да ли ће једно огромно племе као што је словенско, примити хришћанску или мусломанску образованост? Шта би било с Јевропом, да су у 9. веку Словени, прво руски па за тим и остали, примили Ислам, и преко њезине (јевропине) главе пружили руке шпањолским, јужноиталиским, афричким и азиским Арављанима? Зар не би из овога савеза порасла дивовска сила, која би не само срушила франачку (карловићску) царевину и папство, но и цело хришћанство повратила доконстантиновским вековима. . .«

Пошто је речити слависта обележио, какво би неприродно, само спољашње и механичко а не унутрашње и органско јединство у јевропској образованости настало, да су словенски просветиоци по стопама ђерманског св. Бонифација заложили свој труд да рашире хришћанство с латинском црквом у Словена, завршује овим речима:

»Разноликост стихија и њихова борба није узалуд створена; она саставља битни елеменат физичком, духов-

ном и историском животу. С овог вишег историско-философског гледишта показала се неодољивост и нужност промисла, што је Јелинство појачано Словенством. Ово појачање повратило је равнотегу двеју културних сила у Јевропи, те из њиховог узајамног деловања развила се садања сјајна образованост. Као што се чини, овај поглед шири се сад и на Западу, где се Солунској браћи отвара напослетку службени (официјални) приступ у Пантеон латинских светаца. . . . Река народног живота тече по неравном кориту но по извесној стрмени, која показује средину свима кривинама. Сваки пут, када се деси да пресечемо ту осовину словенског историског живота, или да идемо по њој, осврнув се назад видећемо у далекој магли брежуљак с кипарисовим гајем, а над њим познате куполи св. Софије; за брегом видећемо плаву жицу трију грчкословенских мора, а још даље тамну громаду Олимпа с два врха у облацима. На њима се уздижу у зрацима бесмртности две дивовске слике, с крстом и књигом, осветљујући и благосиљајући пред собом отворен царски пут Словенства[1] . . .

---

1) Всякій разъ какъ намъ приходится пересѣкать ету ось славянской исторической жизни либо слѣдовать по ней, мы, озпраясь назадъ, непремѣнно увидимъ во тумање отдаленія — холмъ сь кипарисовой рощей, а надъ ней знакомые куполи св. Софіи. За холмомъ увидимъ синюю ленту трехъ греко-славянскихъ морей, а еще далѣе — темную громаду Олимпа, съ двумя заоблачными вершинами. На нихъ высятся въ лучахъ безсмертія двѣ гигантскіе фигуры, съ крестомь и книгой, освѣщая и благословляя откритый перед нами царскій путь Славянства. . . Когда же рѣки уклонится одъ той срединой оси, то оглянувшись назадъ мы не увидимъ уже ни Софіи, ни Олимпа, ни благословляющихъ Святителей, — а развѣ обманчивое ихъ марево! . . . (*Антона Будиловича.* Рѣчь о славянскихъ первоучителяхъ и т. д. Варшава 1885.)

Као што је поучно разматрати последице, које су се јавиле примањем хришћанства у Словена источне или западне цркве, или су се могле јавити, да је у место хришћанства код југоисточних словенских народа преотео мах Ислам; тако је корисно упоређивати, да ли омањим словенским и балканским народима поред великих јада и невоља није могло и неке користи донети продирање Мађара и Турака у Јевропу. Обично се мислило, и ову мисао тврдили су и отворено исказивали најзнатнији представници и зналци словенске историје[1]), да је долазак Мађара (Угра) у Јевропу и њихово освојење Паноније било највећа несрећа која је могла снаћи словенски свет за векове. Тако је мислио знаменити писац Словенских старина Павле Шафарик, тако славни историописац чешког народа Фрањо Палацки, тако чувени руски Слависта Гилфердинг, а по њима и неки важни страни писци[2]). Њима се чинило јасно, да би се без овога мађарског прекида у историји развитка западних и јужних Словена подигла пространа и моћна словенска савезна држава, која би од Балтиског мора до Мореје и Архипелага обухватила све земље насељене дотле готово непрекидно Словенима, и која би у културном смислу а с наслоном на Византију и цркву источну извршила још у 9. и 10. веку на југоистоку јевропском оно, што је франачка царевина Карла великог под заставом римске цркве створила и извршила с народима западне Јевропе, или што је Русија 19. века учинила на Истоку. Под

---

1) Šafarik Slovanske Starožitnosti, II, — František Palacky, Dějiny narodu českeho, seš. 3 (1862). — *Гилфердингъ*, Собр. соч. II. (Венгрія и Славяне) и IV (Исторія Балтійскихъ Славянъ). — Krek, Einleitung in die Stavische Literaturgeschichte. Graz 1874

2). Szalay и Fessler-Klein, Geschichte v. Ungarn, I. — Alfrède Rambaad, L'Empire Grec au Xme. siècle, Paris 1870.

управом знаменитих моравских кнезова Растислава и Светопука бејаху се већ у другој половини 9. века западна словенска племена на реци Лаби, Влтави и Морави, у Шлезији, Чешкој, Моравској, по Карпатима и горњој Угарској све до граница јужних Словена у Штирији, Крајинској и на Драви прибрала у једну државну целину, која задаваше страх Немцима, а својим просветним тежњама у правцу св. Ћирила и Методија и пријатељским везама са Византијом и југоисточним Словенима постала би може бити културно и политичко средиште, не само Словенима но и целом јевропском југоистоку. У равницама средњег Дунава, вели Гиљфердинг, сучељаваху се насеобине бугарских и српско-хрватских Словена са насеобинама Закарпатских Словена; ту се могла образовати тачка уједињења међу северозападном групом Словена (од Лабе до Висле) и југозападном, односно југоисточном групом до Црног и Јадранског мора. Тако би се у западној половини Словенства могло зар развити и утврдити оно што се много позније створило у источној, у Русији: народно јединство и јака друштвена и државна организација. Но сеобом мађарских племена и њиховим освојењем Паноније ударен је чвор у ове словенске тежње, задата је жива рана још младом склопу Растисављеве и Светопукове државне творевине, па и тежак удар духовној и просветној радњи св. Ћирила и Методија у Моравској и Панонији. Њихови ученици на жалост још пре мађарског освојења, сплеткама немачких (баварских) владика и слабим карактером моравских кнезова бише приморани да траже склоништа даље на југу у Панонији, Бугарској и Србији. У овом погледу немачки цар Арнулфо дозвав у помоћ мађарске чете против моравског кнеза свршетком 9. века изгледа да је нанео западним Словенима онаку штету и несрећу, какву је отмичар грчког престола намесник Јован Кантакузен нанео у половини 14. века

јужним Словенима, Србима и Бугарима, дозвав противу њих у помоћ Османске Турке из мале Азије. Овако мишљење најозбиљнијих словенских писаца могло је имати својих јаких унутарњих и спољашњих разлога. Мађари, са свим страно угрофинско племе[1]), различно од свију индојевропских народа језиком, оделом, начином живљења и обичајима, а веома сурово и грабљиво, изазивало је свуда страх, а панонским и моравским Словенима одмах с почетка одузело сву моћ и вољу за отпор. Општи упечатак који је прва појава мађарских хорда оставила у Јевропи, био је налик на упечатак што оста иза поплаве Хуна, Авара и Бугара. Осим тога, колико је у први мах мађарско племе ставило немачкој бујици на исток и југ неодољиве преграде, опет је доцније у дружби с Немцима више пута задавало тешке ударце Чесима, а доле на југу и Хрватима, па кад што и Србима. На сваки начин у географском и политичком правцу створило је наодољиву преграду између западних и јужних Словена.

Но исто тако дубоки и непристрасни проматрачи историје и живота словенских и средњејевропских народа опажали су, да у извесним епохама ових народа има историјских тренутака и доказа, који живо сведоче, да би се прва велика државна творевина западних Словена под руком моравских и панонских кнезова и без мађарског освојења тешко одржала, према све јачој ђерманској поплави[1]. Велика Моравска држава једва је трајала не-

1) Чувени византиски кроничар и писац X. века, цар Константин Порфирогенит, који је и за стару историју Срба најзнатнији извор, назива Мађаре свуда *Турци*. (Види његово знаменито дело: De administrando Jmperii, ed. Bonn.)

1). Dudik, Allg. Geschichte Mæhrens I. — *Елагин*, Руская Бесѣда, М. 1858. *Ламански*, объ изученіи Греко Славянскаго міра въ Европѣ (Спт. 1871.)

колико десетина година, а већ се при крају Светопукове владе почела јако колебати, док се под његовим несложним синовима сасвим не распаде. Њеним падом изгубише сваки ослонац полапски и панонски Словени, но мало по мало подиже се кнежевина и краљевина Чешка, која отпре док бејаше у савезу с Моравском, даваше овој слабу потпору и при крају IX века у вези с Немцима много допринесе, да Моравска падне. Како је у извесном смислу била погрешна политика последњих моравских кнезова, види се по кроници, која каже, да су немачке владике и свештеници преузимали на кнежевом двору и у земљи мах над словенским Методијем и његовим ученицима и с тога, што су ови у чувању хришћанске породичне и друштвене наравствености забрањивали кнезу и племићима држати више жена, а немачке владике то су им допуштале. Немачко свештенство у Моравској и Панонији било је огњиште раздора и распада словенске савезне државе а најбољи стуб немачке културе и политике [1]). Пошто се кнез Светопук завади и зарати с немачким царем Арнулфом, главни немачки владика у Моравској, Вихинг, и највећи противник Методију и словенском свештенству, које је Папа заштићавао, постане код немачког цара канцелар.

Какве су биле прилике и односи између римске цркве и западних Словена у прво време њихова покрштења, о том се налазе значајни податци у повељама Папе Адријана II и Јована VIII, а тичу се упута и на-

1). Баварско свештенство у својој посланици Папи Јовану IX у 900 год. сматра Панонију као своју земљу и назива је nostra maxima provincia (наша највећа област); а о Моравцима вели, да ће они, хтели не хтели, бити покорени њиховој (баварској) влади, et sive velint, sive nolint, regno nostro subacti erunt. E r b e n, Regesta Bohemiae et Moraviae. (у К. Я, *Грота*, Моравія и Мальяры).

редаба о панонској и моравској епископији, нарочито о спору између немачких (салцбуршких, баварских) владика и Методија. У овој црквеној и просветној борби тога доба папе одлучно држе страну словенским тежњама, подижу противно немачким интересима самосталну архиепископску столицу моравску и панонску, позивљући се на ранију епископску столицу у Срему (Сирмијум), која је при крају VI века навалом Авара̂ укинута била, па у једно по жељи панонског кнеза Коцеља постављају Методија за архиепископа моравског и панонског, а доцније узимљу га опет у заштиту од гоњења и насиља кога је допао и у притвору више од две године страдао од баварског свештенства у Салцбургу 872 — 874 године[1]).

Доласком Мађара̂ у Панонију борба између Словена и Немаца није престала, но само је пошла мало другим правцем. По свој прилици одношаји међу северо-панонским (северо-угарским) и чехо-моравским Словенима с једне стране и Угрима (Мађарима) с друге стране постали су брзо погоднији и у неку руку пријатељски, нарочито

1) У најновије време пронађени су у британском Музеју (british Museum) у Лондону веома важни документи и писма папска односно словенске цркве у Моравској и Панонији, а у неколико објављена су већ у *Евалдовом* Neues Archiv der Gesellschaft für ælteré deutsche Geschichtskunde, V. B. 2. Heft, Hannover 1880. Прештампано од *Миклошића и Рачког* у Starinama knjiga XII. Zagreb 1880. Особито је оштро папино писмо епископу Ханону од Фрејзингена због његовог учешћа у суђењу и злостављању словенског архијепископа Методија. Ови документи опширно су објашњени од *Мартинова* у Revue des questions historiques, Octobre 1880, у чланку: Saint Méthode apôtre des Slaves et les lettres des souverains pontifs, conservées au britisch Museum Paris, 1880. — Види у важном делу младога руског научника *Константина Я. Грота*: Моравія и Мадьяри, съ половины IX до начала X вѣка. Записки историко-филологическаго факултета имп. С. Петербургскаго университета, 1881 стр. 121.)

с Чесима. Честа излетања и пустошења мађарских чета за прво време по немачким областима и покрајинама, по Саксонији и Турингији до Рајне бивала су до неке мере у друштву и потпором Словена, и значајно је што се о мађарском четовању и упадању у Чешку ништа у летописима не помиње, по свој прилици између Мађара и Чехâ морала је одмах с почетка бити углављена нека пријатељска погодба, а извесно је да су мађарске чете излетајући у Саксонију морале пролазити кроз Моравску и Чешку. Главна струја и сила међународне борбе за првих година, мађарског досељења у Угарску обрнула се сложно од Мађара и Словена противу немачког царства, док није страшном битком у Јулу 907 године задала немачким тежњама к југоистоку пресудни удар.)[1] У овом случају

1) У тој битци погинуо је не само главни немачки војвода, херцег баварски, но и многи други војводе, грофови и барони немачки, па и неколицина епископа (Neirolog. Merserburg., Salzburg., Friesing. Martyrolog, Annal. Alamann. etc. у D ü m m l e r, Gechichte der Ostfranken, II. — Немачки историчар R o e s l e r у свом важном делу: Romænische Studien, II, Leipzig 1877 говори с горком тугом о несрећним последицама мађарске инвазије и немачке погибије у 907. год. за општу (управо немачку) културу. — Други немачки писац, K a e m m e l у свом делу: Die Anfænge deutschen Lebens in Oesterreich, Leipzig 1879 говорећи о том вели, да би граница једноставног немачког земљишта била сада не на горњем Рабу но на доњој Сави, да се Мађари нису умешали у борбу између Немаца и Словена и да није било немачког пораза у 907 години. А *К. Я. Грот* у свом поменутом делу још додаје: Ми са своје стране уверени смо, да ништа не би могло спречити ђерманско племе да помакне ту границу и с ове стране Дунава (на левом брегу) још даље на исток, да Мађари нису упали и настанили се на Дунаву. — *Елагин* (Русская Бесѣда, М. 1858. књ, IX) оштро критикује Палацкога за његово мишљење, као да је једино мађарска поплава узрок пропасти велико-моравске државе, па вели, да је ова и сама собом, својим домаћим раздором, утицајима и нападима Немаца, а највише сплеткама епископа Вихинга и немачког свештенств већ

стигла је Немце заслужена казна за њихова насиља према Словенима, и за њихову погрешку, што су у борби противу Словена дозвали Угре у помоћ. Исто као што је на пет векова доцније слична судбина стигла грчко царство од Турака, само с много тежим и несрећнијим последицама.

Осим ових спољних доста погодних прилика у којима су у прво доба стајали Мађари према Словенима, има довољно података, како је и унутрашње стање покорених западних Словена под Мађарима било лакше и повољније но што је било под Немцима.[2]) Ови кад би коју словенску област освојили или сплеткама и преваром покорили, обично су делили земљу словенску својим баронима, маркгрофовима, црквама и владикама, а словенски становници постајали су, по немачком властеоском праву (Lehn, feudum), поданици лично слободни но изгубив своје право на земљу, дакле морали су радити на својој земљи као најамници туђем господару, или су и личну слободу губили и постајали везани за земљу, као оно у српској држави *Отроци*, а у неким случајевима за казну узимани су и држани као робови (Sclave). Само поједини знатнији Словени који би помагали Немцима а отпадили се од свог народа, добијали су племићске повластице и одличја. А што је најгоре, с немачком владом ширила се у Словена и моћна немачка култура, језик и обичаји немачки, те је тако не само политички но и просветни и духовни живот покорених Словена венуо и губио се. А на против,

---

била подривена и поколебана. А да се није, вели, угарска држава при крају IX века на Дунаву подигла, то по свој прилици Павле Шафарик у XIX веку не би могао о угарским Словенима рећи: Словаци и Русини под Карпатима сачували су своју народност, као и Моравци, Хорутанци, Рвати и Срби. (види у *Грота*, Моравія и Мадьяри, стр.)

2). Hunfalvy, Ethnografie von Ungarn. — К. *Грот*, 81.

Мађари су своју владу над Словенима вршили много блаже и површније. У први мах наравно пустошења и варварски обичаји Мађара зададоше страх околним Словенима и Немцима. Највише пострада поткарпатско, моравско и доње панонско становништво. Но брзо се показа, да се мађарска сила над Словенима задовољава материјалним и спољним притиском, тражењем данка и службе до извесне мере, а у унутрашњи, породични, друштвени, просветни и духовни живот Словена не продире, но још почиње од њега мало по мало примати извесне културне обичаје и правне општинске и државне установе. Тако се покорени Угрима Словени лако помирише са својом судбином, и многи који се бејаху разбегли, повратише се у своју постојбину. По свој прилици моравско племе тада је већином расељено, а на његовој земљи настаниле се чешке насеобине. Но Мађари у тежњи својој за пленом богатих земаља лако се погодише са Словенима, те преко њихових покрајина продираху далеко северозападу у Немачку а к југу у Италију.)[1] Неколико пута и сами Словени призиваху њихове чете у помоћ противу Немаца и показиваху им пут и правац куда ће најлакше продрти. Тим се даје објаснити, што велика Моравска држава није оставила у тамошњих Словена никакве трајне спомене ни предања, и нестала је готово без трага као да није ни била. Последњих година (890 — 905) била је у жестоком раздору између кнезова браће, синова Светопукових, које Баварци подстицаху. Но на глас о страшној мађарској сили која се од истока из Бесарабије а преко Дакије и доње Паноније приближаваше, стишају се за тренутак немири, па и с Немцима за невољу учини се мир

1). Widukind, Res gestae Saxon. II. — Thietmar I. — Johannis Diaconi Chronic. Venet. — Sima Ljubić, Ugri u Mletačkoj (Starinae I, 1869).

Но то већ ништа не поможе. Угри се без муке утврдише у Панонији и отуда одмах предузеше своја многобројна излетања на Словене а још више на Немце. Велико-Моравски савез, знаменита творевина најстаријег западнословенског живота под кнезовима Мојмиром, Растиславом и Светопуком, угаси се као свећа од олује која од истока из Угарске и од запада из Баварске преко ње дуну; њено место заузе лагано Чешка, која као да вребаше прилику, да јој се старија сестра с пута уклони. А од Моравске оста само сећање и слика сјајног политичког метеора, у коме се огледају прве културне борбе између ђерманског и словенског света са величанственим и светлим главама Ћирила и Методија. Овај кобни и нагли прекид државног живота у наше северо западне браће на Морави и у Карпатима замењује се обилато хиљадугодишњим развитком славнога дела, кому основе поставише света солунска браћа и које се за нашег века тако бујно понавља. Источни Словени па и Срби бејаху за многе векове раздвојени од своје западне браће различном Црквом и супротним политичким и културним тежњама које лукави и вешти туђинци обртаху на своју корист. Сад је дошло време да се те неприродне и насилне преграде између нас уклањају, те да Црква духове зближује у место што их је раздвајала, и да нам се народне идеје с културним тежњама и потребама све више једним правцем крећу.

Каква се дивна зора словенском животу јавља пре хиљаду година, кад моравски кнез Растислав у својој посланици византиском цару Василију говори тражећи да му пошље врсне словенске проповеднике Јеванђеља: „Учителя не имамъ такова, иже бы ны въ свои языкъ истую вѣру христіянскую сказалъ[1]). Одмах за тим солунска бра-

[1]) Панонское житье Константина философа. Изданіе Бодянского у „Чтеніяхъ Общества Исторіи и Древноі Росси 1863. кн. 2.)

ћа на Морави и у Панонији обасјавају све Словенство преводом св. писма. Но на скоро рашири се опет над словенским земљама магла, коју у нас Немања и св. Сава, а у Чеха и Мораваца Хус и Жишка, Ђорђе Поћебрад и Амос Коменски разгоне. Сада пак за нашег доба, у тренутку хиљадугодишњег спомена првих словенских просветилаца, уз гласну славу која се њиховом имену ори од Москве и Неве до Солуна и јадранског мора, пристаје и Рим клањајући се словенским апостолима.

Чини ми се, веома су значајне оваке појаве, и поучна овака размишљања приликом, када се у тако крупном размаку времена од пет и десет векова у великих јевропских народа свечаним начином понављају спомени великих црквених реформатора и народних духовних просветилаца. Повод и намера је овим прославама за цело, да се са благодарним осећајима у потомства буди народна свест. Но у том се истичу јасно на површину и политичке тежње, да се источни и западни Словени привлаче различним просветним правцима, и разним кад што супротним државним срединама (центрима). Средишта којима ове површно једнолике но у дубини супротне струје теку, била су некада Византија и Рим. Сада пак у том погледу јављају се на позорници Словенства Москва и Петроград с Цариградом, Београдом и Софијом с једне стране а Рим с Бечем, Прагом, Краковом, Варшавом и Загребом с друге стране. Разлика је у средствима којима се једна и друга страна у свом надметању некада и сада служаху: што западна Црква до скора не беше с раскида, да се у приликама оспе на источне словенске „шизматике“ не само клетвом но и ланцима, па и огњем и мачем. Докази су о том Хус на спалишту у Косницу и небројена згаришта у Чешкој и Моравској, језуити и страдања православне Цркве у Малој Русији под Пољацима, па и неправде и насиља чињена српској Цркви и народу преко

Саве и Дунава. Сада у место тога ори се са престола св. Петра из Рима слава Солунској браћи Ћирилу и Методију, и благослов словенским народима. Но у исти мах врши се окупација Босне и Херцеговине страном силом, и с пристанком Русије и Турске. А наша браћа Чеси и Хрвати радују се тому гласно, осуђују отпор јуначких мухамедових Бошњака у одбрану самосталности и, једва чекају час, када ће потпуно спојење лепих и пространих српских области на западу са аустро-угарском царевином појачати тамо словенске тежње и донети може бити олакшице и бољу срећу у заједничкој патњи и борби[1]) Нека

1) Францески писац Габријел Шарм (у Revue des deux Mondes од 1 Јуна ове год) дајући преглед историје босанске Цркве и верозаконских прилика (La question religieuse) у Босни и Херцеговини под турском владом и аустроугарском окупацијом одаје пуну част и хвалу православним Србима и Musломанима за њихово јунаштво раније и позније доба. А профеcор Лијешког университета у Белгији г. Емило де Лавле, члан Српског ученог Друштва, и чувени зналац друштвених и економних наука на западу и у Словена, члан Института међународног права и т. д. саопштавајући у истом далеко раширеном и уваженом периодском издању (Revue des deux mondes од 15 Јуна и 1 августа т. г. у чланку En deča et au delà du Danube) своје белешке с пута по југословенским земљама не помиње нигде име српско у Босни, но само хрватско и југословенско, говори топло и с највећом хвалом о аустроугарској окупацији и препоручује, отворено да се што скорије изврши спојење (анексија) тих земаља са дуалистичком царевином. Па што је још чудније и жалосније, овај јевропски научник каже са задовољством, како је он «на супрот мишљењу својих либералних пријатеља у Инглиској» још раније доказивао, да је присаједињење тих турских (управо српских) земаља суседној великој царевини права политичка потреба. И тако говори човек, који је недавно сватио на се пажњу образованог света на западу не само својим широким слободоумним и на друштвеној правди основаним економним начелима, но и својом значајном расправом „О будућности католичких народа» (De L'avenir des peuples catholiques. Etude d' economie sociale. Par Emile de Laveleye, Membre de l' Institut de droit international etc. publiée dans La Revue de Belgique, Janvier 1875).

би новом мéном у црквеним и просветним па и политичким приликама источних и западних Словена вејао дух предања првобитног хришћанства и светих маћедонских и моравско-панонских проповедника, са узвишеним начелима слободе и мећународне правде, словенске узајамности и братства.

На сваки начин ово је у историји Словенства ретка и готово од хиљаде година једина појава, у којој сви словенски народи у једно исто време и једном или бар сличном просветном тежњом, и једнаким или сличним осећајима призивљу спомен великих и првих словенских проповедника Јеванђеља. Истина, последак светлог рада Ћирила и Методија био је неједнак и веома различит у источних и западних Словена. Њихов верозаконско просветни и вечито сјајан расад родио је на словенском ис-

У овој расправи која је за годину дана доживела 27 издања, г. Лавле као католик и професор католичког университета особитом философском дубином погледа и ретком непристрасношћу у поређивању историских доказа о култури и политичком развитку између католичких и протестантских земаља и народа износи јасно грдну разлику, која се свуда оштро и неодољиво истиче између једних и других, сведочећи на сваком кораку о великом и бујном напретку у протестантских, и о наглом моралном и умном, привредном и политичком опадању у католичких држава. О том ћемо мало даље још коју казати. А овде само са сажаљењем напомињемо, како тај исти знатни научник у свом одушевљењу за благодети стране окупације у Босни и Херцеговини не види тамо ни једног Србина, не чује српски језик. не налази ни једну српску мисао, ниједну српску творевину ни српски споменик, и ако је сам собом био на лицу места; па не само то, но заборављајући своје идеје у горњем спису о католичким народима исказане, не види и не чује ништа о Језуитима и о римској пропаганди у Босни. Изгледа као да је овај српски народ доиста чедо клетве и жртва вековних својих заблуда и људског насиља. Бошњаци сами у верозаконском раздору помогоше да се поруши целокупност турске царевине у Јевропи, целокупност балканских земаља и српског народа, и да се лево крило, лева рука с витим ребрима Српства ишчупа и преда туђину!

току и југу веома обилатим плодом, и поред осталих историских прилика помогао је, те данас видимо једну велику и моћну словенску царевину, са једном (српском) краљевином, и две слободне кнежевине, Црну Гору и Бугарску. А на против, у западних Словена не само што јака супротна сила из Рима и Ђерманије на скоро после појаве словенских апостола сузби и поруши њихово, дело но кобним стицајем несрећних прилика за Словене и по извесном плану унесе у живот западних Словена клицу слабости и распада која поможе, да две знатне и моћне западно-словенске државе Средњег века, Чешко-Моравска и Пољска изгубе своју самосталност. Па и на словенском југу једна Србима најближа грана израсла на једном стаблу као и српска, Хрвати, ушав у склоп римске Цркве а под непосредним утицајем моћнога мађарског народа у Угарској одрекоше се давно самосталног политичког живота, док у најновије доба енерђијом и прегоревањем врсних својих родољуба не пренуше иза сна, те се данас у Хрватској као и у Чешкој јављају лепши и срећнији изгледи за просветни и материјални развитак народа у словенском правцу.

Хиљадугодишња слава спомену св. Ћирила и Методија могла би послужити као нова полазна тачка познанству, духовном и просветном зближењу словенских народа. У оно давно и мрачно доба, кад потреси од велике сеобе варварских народа на Дунаву још не бејаху престали, кад се рушевине и од готског, хунског и аварског пустошења још свуда познаваху, а у простране панонске равнице већ провали ново освајачко угрофинско племе, јавише се у јужних маћедонских Словена велики умови који запалише и смело пронеше луч хришћанске просвете и духовног јединства по пространим словенским земљама, проповедајући благу реч божију, мир, љубав и братство на једном свима разумљивом и хармоничном сло-

венском језику. Та буктиња светлела је јасно и непрекидно источним и јужним Словенима кроз десет векова међународног живота и борбе, успеха и славе, пораза и ропства. Њезином светлошћу обасјани јављају се по ново на истоку и југу Јевропе крепки словенски народи, тражећи у културној заједници човечанства свој пуни део, а на позорници Историје прате их од свуда погледи дивљења и поштовања. И све те борбе издржаше Словени на најтежој раскрсници света, преко које су непрестано наваљивали с једне стране од истока небројени ројеви и хорде монголских, татарских и турских освајача, а с друге стране од запада немачка и латинска племена, моћна својом старијом културом па и својом државном, војном и црквеном организацијом, примљеном са предањима и освајачким духом римске и ђерманске царевине.

Тек када се све ове прилике у свом пуном домашају проуче и упореде, може се приближно оценити значај првих словенских апостола и утицај њиховог вечито знаменитог дела.

Па кад се то могло онда у онако тешким околностима створити и одржати, зашто се данас, у сред хумaности и сјајне образованости XIX века, у сред пријатељских савеза и братимљења најмоћнијих суверена, у чијим земљама већином живе Словени, зашто се данас неби могли јавити велики словенски умови, који би у корист узвишених начела хришћанства, у корист опште просвете, слободе и братства пронашли за слободан развитак словенских народа нове путове и основе које наука и међународна правда означују, недирајући у основане интересе и права других суседних народа? Новом цивилизацијом и чудновато брзим и силним средствима саобраћаја у данашњем веку зближују се и интересе своје мирним погодбама подешавају сви јевропски и амерички народи. Зар би грех и преступ био, да међу Словенима а особито

међу јужним Словенима позвани духови прену и приону живље на рад око светог писма народне духовне и просветне заједнице? Ако им се политичка заједница мора још одмицати у даљу будућност, зар се просветна и књижевна заједница међу Србима, Хрватима, — Словенцима и Бугарима не би могла покретати у ширем размеру, па и јача средишта имати? Грешно је, и великој прошлости у јужних Словена недостојно, да се и даље раздваја и у ситне гранчице цепка дивно народно стабло, кому је природом и дугим културним развитком намењено, да сложно и једним главним правцем врши на овом крају света свој историјски задатак.

Римска првосвештеничка столица у сагласју с владиним тежњама у Аустроугарској обрће се западним и јужним Словенима. Она као да прекида са својим средњевековним тежњама по којима је кратила вернима реч божију на народном језику. Настављајући своја стара предања она се прихвати згодне прилике, да у неколико исправи своје тешке погрешке. Она сад признаје и оглашује прве словенске проповеднике за људе много заслужне и свеце, те у њихово име позива све Словене (нарочито јужне) под своје крило, под заштитом моћне царевине, која је свагда била послушна кћи римокатоличке Цркве.

Но на жалост још не чујемо, а ко зна, да ли ће се скоро у католичким словенским земљама чути и на словенском језику одјекнути служба божија са дивним песмама: Благословенъ грядый во имѥ господнє, — Видѣхомъ свѣтъ истиный» и т. д. «Ходочашће» западно-словенских поклоника у Рим и Велехрад показа се празно, пусто, као каква магловита мистичка представа на позорници, која никога па ни своје глумце више не одушевљава, јер јој је намера закашњена (анакронизам) за пуних десет или бар пет векова. За проглашењем Ћирила и Методија

за свеце од стране католичке Цркве и за позивом на хаџилук у Рим и Велехрад узастопце почеше Језуити и католичка Пропаганда кретати се јаче не само по Босни, и Херцеговини, но и по Далмацији, и Галицији. Вера- и хришћанство са католичком пропагандом по словенским земљама не оживљују народни дух и не зближују словенска племена и умове, но раздвајају их и слабе. Римска Црква и Пропаганда не виде, да су изгубиле скок и промашиле циљ. Чудновато, све велике људске установе па и Цркве иду до послетка правцем којим су од почетка пошле, док не пропадну. Тако монархије, тако аристократије и феодализам, тако демократије, тако разне формалне вере и Цркве. Западна Црква са традицијама римске државе, доцније у савезу са великом франачком и ђерманском, а најпосле и са аустриском царевином била је и до краја остала Ecclesia militans, која се вечито бори за своју власт и интересе, служећи се на изменце лепим речима и даровима, силом и обманом, како јој је кад требало. Некада је у приликама уједињавала и просвећавала варваре и устајала смело противу тираније и ропства. Но после се брзо кварила и постајала главно оруђе умног мрака, међународног и друштвеног насиља. И зар сада, када се већ од неколико векова већи део образованих и напредних народа, Немци, Инглези, Шведи, Американци, отргоше из тешког притиска римске Цркве, и пошав светлијим и слободнијим путем Реформације окренуше леђа католичанству — сада кад 60 милијуна Великорусâ и Малорусâ и 10 милијуна јужних Словена, Србâ и Бугарâ, а уз њих толико милијуна једноверних Гркâ и Румунâ под окриљем источне православне Цркве слободни и самостални иду на сусрет великој и сјајној будућности, пошто су у крилу те исте Цркве провели толике дуге векове и у међународној борби за опстанак до сада срећно истрајали, зар сада да католичанство и римска пропаганда

могу заводити јужне Словене странпутицом од њиховог народног и историског позива? Не доиста! Римска Црква у том облику и с таквим тежњама преживела се. Она је и на свом огњишту, у Италији и Францеској изгубила моћ и утицај, којима је некада верне народе к својим недрима привлачила.

С друге стране, у Русији и осталим источно православним земљама светковао се исти спомен словенских проповедника с много јачим историским значајем. Кад су међу словенским народима све друге везе биле покидане, ипак се молитва и песма Богу у једном истом дивном облику орила по српским и бугарским као и по руским земљама, те су бар у часовима душевног одмора, у тренутцима радости и славе па и туге и очајања једнаке мисли и једнаки осећаји покретали срца и душе словенске. Какве ће даље последке овај покрет имати, не може се погађати напред. Но људима који дубоко о судбини свога народа мисле и осећају, треба да се с новим приликама и догађајима садањег времена отварају нови дубљи погледи на путове, којима ће просветни и политички развитак јужних Словена поћи бржим и поузданијим кораком својој великој будућности, радећи сви сложно, да у слободном живтоу свију племена сачувају здраве основе за сјајну зграду целине [1]). Црква треба да буде

1.) У том погледу радовао сам се, кад сам пре три године на путу у повратку из Италије добио прилику, да се видим с пречасним каноником Др. Рачким, председником југословенске Академије у Загребу и још с неким познаницима. Били смо заједно са университетским професорима др. Спевецом и др. Привернћем. У разговору о нашим узајамним књижевним и просветним приликама ја рекох, како ми се чини, да ће потомство имати много да благодари појединим родољубима и ученим народним синовима у Хрватској, који поред великих моралних и материјалних препрека ипак крепком вољом успеше, да створе свом народу обилате изворе и јако средиште за духовно и умно развиће. Уз ово

или достојна представница узвишених моралних идеја које вечитост са животом, небо са земљом зближују, да буде општи храм у ком се начела првобитног хришћанства чувају, у ком се људске и народне, породичне и друштвене врлине, рâд, просвета, слобода и правда проповедају — Црква, велим, или ће то бити или је неће бити. Све друго што је било и што ће још бити, није хришћанска ни народна црква, но некаква саблазна, авет, која своју и туђу децу ждере. У место духовне светлости и благослова шириће око себе умни мрак и проклетство, у место моралног здравља, у место душевне крепости и спасења просипаће око себе кварež, трулеж и отров, те ће подривати не само породични и друштвени но и целокупни народни опстанак. Преко такве Цркве и преко таквих народа прећи ће историја људске образованости с презрењем и сажаљењем на дневни ред, пружајући венац живота и славе узвишенијим идејама, срећнијим и напреднијим народима.

споменух, како је српски и хрватски народ уз пркос десетовековном државном и црквеном раздвоју сачувао свуда не само слична народна предања и сличне народне обичаје, но готово и један исти народни језик, од Истрије и Загорја до Дунава, Искре, Струме вардара и Јегејског мора. Па како ће се чудити наши потомци после сто и двеста година, кад буду проучавали, како је нас, просвећене синове тога народа раздвајала у формама и Црквама различна но у основи једна иста вера хришћанска, па и једнака књижевност са неколико различних писмена у буквици. Моји поштовани хрватски пријатељи одобраваху моје речи, а пречасни Др. Рачки спомену, како је он са својим пријатељима радио и предлагао, да се у духу братске правичности и у смислу зближења оба племена предаје у основним школама Тројне Краљевине почев од I разреда писменост са обема буквицама, Латиницом и Ћирилицом, но да се из наставних обзира нашло за добро не почињати с Ћирилицом од I но тек од III разреда. Ја изјавих своје пуно одобравање овим лепим тежњама, са жељом, да се на њих свуда угледају.

II

Народи с великим црквеним реформаторима.

Религија (вера) и њена видна представница, Црква, могле су на извесном ступњу људске образованости кретати и још ће до неке мере кретати великим људским и друштвеним задатцима не само у нас Срба и Словена, но и у много напреднијих народа, као што су романска племена, па и ђермански народи. Но време се појавило и већ му се опажају јасни знаци, када ће главни народи, представници људске цивилизације истакнути мимо вере и Цркве још и друге општије и природи човечијој приступније облике духовног и умног живота, облике и струје, које ће људску образованост боље напред кретати и разне народе у општем културном развитку зближавати. Ту су на првом месту засебне довољно јаке народности са живим довољно развијеним народним језиком и са нарочитим културним предањима и тежњама, које би у општем колу човештва приносиле обилат део на олтар људске образованости. А за тим се у новије доба истичу и друге опште човечије снаге и тежње у облику уметности, књижевности, наука, индустрије, политичких и друштвених установа и тековина, које све јаче раде да се уклоне преграде међу народностима, и да се великим народима створи премоћан положај и пресудан утицај на судбину мањих народа.

У оваким приликама не остају слабијим народима друга сређства спасења, но да с новим тежњама брзог светског саобраћаја и индустрије, с новим просветним идејама и новим научним истинама, с новим политичким друштвеним установама и новим међународним савезима не напуштају стара вековима освећена предања и племените народне врлине и особине, но да из своје велике прошлости, из непресушених извора свога духовног жи

вота бирају здраве клице и чиста зрна за даље политичке и просветне задатке. Један је од таквих извора у јевропских народа за цело примање Хришћанства, код источних и јужних Словена у облику источне православне Цркве, са јеванђељем и службом божијом на словенском језику, а услед тога са видном и јаком основом за духовно и просветно јединство великог словенског племена.

Један од највећих инглеских историчара новијег доба, Меколеј, описујући старије прилике и догађаје, који су инглеску нацију створили, помиње како је латинска Црква на британским острвима, поред многог добра што је у раније доба учинила тој земљи, постала доцније омражена, туђа и пуста, колико развратом латинског свештенства и прекомерним глобама народа на име Цркве а за ниске земаљске интересе папства, толико и с тога, што је произносећи реч божију на страном, латинском језику мислила вечито да влада безазленим душама, по својој вољи, да утиче на нарави и тежње народне са стране у туђем духу. Па говорећи о том, с дубоким благодарним осећањем помиње рад и заслуге великог инглеског реформатора Виклифа, који (пет векова позније него словенски апостоли) преводи св. Писмо на инглески језик, те тако уздиже народни говор на висину божије речи и отвара народу очи, да види лепоту и непосредно осети снагу високих моралних идеја и истинâ вере Христове, а у једно и да позна заблуде у коима га је несито страно свештенство васпитавало и подржавало [1]). И као што су Ћирило и Методије Словенима, тако су Виклиф, Хус, Лутер и Калвин Инглезима, Чесима, Немцима и

1) Histoire d' Angleterre depuis l'avénement de Jacques II, par M. Macaulay. Traduction nouvelle par Emile Montégut. T. I Paris 1859.

Французима отворили богат извор за развитак самосталног духовног и просветног живота, за којим раније или доцније долази и самосталан политички развитак. Један француски писац приказујући најновије инглеско дело о Виклифу као о родољубу и реформатору[1]) вели значајно, како се у прашкој народној библиотеци налази једна стара књига побожних песама, са илустрацијом испод химне Јану Хусу, где се у облику три медаљона представља прво Виклиф, који варницу из камена креше; за њим Хус који огањ угљеном пири, и најпосле Лутер који размахује буктињом.

За трајања Средњег Века Црква је спајала и раздвајала, мирила и завађала народе. Но све заједно ако се узме, не би се могло порећи, да је имала на образованост, друштвени и политички развитак Јевропе дубока утицаја. Не зна се како би и када би јевропски варвари успели, да се сами собом отму испод грубог насиља и дивљаштва у којима су проводили свој домаћи и народни живот, и да присвоје најнужније основе од грчке и римске образованости. Но са Црквом и њеним установама, њезиним у све породичне и државне односе разгранатим везама то се извршило много брже. Доцније, истина, народи су и цареви доста патили од превелике папске моћи. Буне и ратови бејаху нужни, да се власт Цркве и свештенства сузбије у умерене границе. Истина, римска Црква служила је у извесним приликама за духовне и политичке окове у рукама силнијих народа над слабијима. О том нам најбоље сведоче понемчени милијуни полапских и чешко-моравских Словена. Но у извесно доба, у које је у Јевропи само сила и песница господарила а народи били

1] John Wiclif, patriot and reformer, by Rudolf Buddensiez, London 1884. Y Revue politique et litteraire, Paris 1885.

већином за земљу везани поданици и робови племића, када је мач и оклоп пресуђивао, а о праву и моралу слабо је ко од силних хтео да зна, у то мрачно доба добро је било, што се између неба и земље налазила једна неодољива и свуда призната моћ, која је кад што сужња и поданика узимала у заштиту, која је силним царевима, краљевима и властелима смела на супрот стати, па и у најжешћим ратовима бар за време прекидала борбу ии чим другим до моралним оружјем клетве и божије речи у име Јеванђеља, сила, која је бесним племићима не само скраћивала власт према њиховим поданицима, него их водила у другу племенитију борбу за опште интересе Хришћанства противу Арапа и Сарацена. И осим тога сила, која је у исто доба у општем варварству и растројству готово још једина могла и умела у пустињама и манастирским зидовима очувати оно мало спомена и остатака старе образованости, старе уметности и науке што је овде онде било остало као танка жица између класичке прошлости и јевропског Хришћанства. А кад црквена моћ као и свака сила крајњим изопачењем свог задатка и дугом злоупотребом своје власти превршн сву меру, тада се опет баш из њезиног крила, из оних осамљених просветних и духовног средишта, из манастира и од калуђерских редова јављају смели и свети људи с јав ним отпором и протестом, у корист слободне људске мисли, у корист наравствености и просвете.

Веома је значајно и поучно, што данас врше главне културне и потитичке улоге у свету они народи, који су имали велике црквене реформаторе. По свим приликама види се да њих очекује највећи успех и слава на новим пољима развитка људске мисли и културе. Инглези, Французи, Немци, Американци и Руси задобише себи за више векова најсјајније место на позорници Историје. А Шпањолци и Пољаци које црквена Реформација не мо-

гаше иза сна покренути, осташе не само у присенку, но падоше дубоко по мрачним стазама верозаконског и црквеног фанатизма, па у вези с тим готово се изгубише у домаћем друштвеном и политичком растројству.

У потврду овога што већ готово сваки образован човек може да види и позна, вредно је овом приликом поменути, што један од најзнатнијих писаца на западу, г. Емил де Лавле у наведеном горе спису[1]) неодољивим доказима изводи, да католички народи све више опадају и губе свој културни и политички значај, а народи протестанске и источне Цркве да све јаче напредују.

„Данас се говори много, вели г. Лавле, како латински народи опадају, и да будућност припада ђерманским и словенским народима; ја не мислим да су Латини осуђени на то узроком крви која у њиховим жилама тече. . . Но чини ми се по историским послетцима а нарочито по садашњим догађајима гледећи, да католички народи напредују много слабије од других народа који су напустили католичанство, те поређени с овима они као да још иду у назад. Разни узроци не даду ми да утицају расе приписујем ову појаву која се не може порицати.

„Истина, судбина народâ зависи једним делом од њиховог физичког састава. Па ако још на постање гледамо, наћи ћемо само два узрока којима се могу објаснити различне судбине разних народа, а то су: раса (племе) и средина у којој се крећу; састав човека с једне стране, а с друге стране утицај спољне природе, клима, земљописни положај, производи земљишта, изгледи околине и храна. Но кад се тиче народâ који имају тако мешовиту крв као јевропски народи, и који у осталом про-

1) Del' Avenir des peuples catholiques. Étude d,Economie Sociale. Vingt — septième edition. Paris, 1876.

излазе од једне опште лозе, веома је тешко с коликом толиком научном поузданошћу изводити друштвене појаве из извора и утицаја расе.

„Инглези умеју боље од Француза да се управљају скупштинским (парламентским) начином и политичким слободама. Да ли ће то бити утицајем (узроком) крви? Ја то не верујем. Јер готово до XVI века Француска, Шпанија и Италија имађаху обласне слободе веома сличне са инглеским слободама. Једина видна разлика међу њима била је, што су инглеске слободе имале прибрану, усредсређену (централизовану) владу, којој орган бејаше један једини парламенат (сабор с два дома), који се показа довољно снажан да држи меру краљевској власти. Судбина Француске и Инглеске поста сасвим различна тек после XVI века, кад у Инглеској Пуританци (Калвинови следбеници) победише краљеве Стјуартовиће, и кад у Француској Луји XIV изгнавши следбенике Реформације поништи последње остатке местних и обласних самоуправа, једину озбиљну отпорну снагу која би се могла противити деспотизму.

„Кад видимо дакле латинске протестанте да надмашују ђерманске народе латинске цркве; када се у истој земљи и у истом становништву, истога језика и порекла види, да реформовани (протестанти) напредују брже и правилније од католикâ, тешко је ову надмашност једних над другима не приписати Цркви коју исповедају.

„У проучавање ових питања уношене су сувише честе секташке страсти и противуверске предрасуде. Време је да се у том послу употреби метод проматрања и научна непристрасност физиолога и природњака. Простом потврдом појавâ произаћи ће необориви закључци.

„Зна се да су Шкоти и Ирландци истога порекла. И једни и други потчињени су Инглезима. До XVI века

Ирландија је била просвећенија од Шкотске. Зелено острво Ерин (Ирландска) било је за прве половине Средњег Века једно од огњиштâ цивилизације, кад Шкотска беше још легло варвара. Но од када Шкотци примише црквену реформу, претекли су (у образованости) и саме Инглезе. . .

Да не повлачимо, наставља г. Лавле, поређење између североамеричких савезних и јужних америчких држава или између саверних и јужних народа Јевропе. Могле би се те разлике (културне) међу њима објашњавати климом или расом. Но хајдемо у Швајцарску и упоредимо стање невшателског, ватског и женевског кантона са стањем Луцерна, Горњег Валиса и планинских кантона. Они први надмашују необично ове друге у погледу народне наставе, књижевности, лепих уметности, индустрије, трговине, богатства, чистоте, једном речи у погледу цивилизације у свима њезиним облицима и значајима. Први су латинске народности но протестанти, а други су Немачке народности но покорни римској Цркви. Тако је дакле вера а не раса (племе) узрок што су они први у свему напреднији од ових других. . . Такве и сличне разлике виде се у једном истом кантону, Апенцелу међу становништвом једне исте ђерманске народности, но различне Цркве. Свуда где су у једној истој земљи ове две Цркве једна поред друге, протестанти су више вредни, више привредни, штедљивији и услед тога богатији од католикâ. . . Па и кад се где год деси да се једна иста породица раздвоји по вери, они чланови који остану католици обично су све више сиромашни, а у других који су примили нову Цркву, опажа се све веће богатство.

Пре него што је укинут указ Нантски којим се за владе Хенрика IV прогласила слобода вере за протестанте, у Францеској, ови су надмашали католике у свима гранама занатâ и привреде. А кад фанатичком наредбом краља Луја XIV протестанте прогнаше из Францеске, они

донеше у Инглеску, Пруску и Холандску дух предузимљивости и штедљивости и брзо обогатише округ у коме би се населили. Ђерманци за свој напредак дугују једним дêлом Латинима реформоване Цркве, који унеше у Инглеску и Немачку разне индустрије, као н. пр. свилу. Ученици Калвинови просветили су Шкотску.

Упоредите на берзи котирање јавних вредности у протестантских и католичких држава, па ћете и ту видети грдну разлику. . . Холандска, пруска, данска и шведска рента стоји бар al pari (равно); а аустрйска, талијанска (пре 10 година), шпањска и португалска нижа је за једну трећину, ако не за половину.

Данас у целој Немачкој рад и трговина с производима духа, с књигама, периодским издањима, картама и новинама готово је сва у рукама Јевреја и протестаната.

»Према оваким сагласним појавама, вели даље белгиски писац, тешко је не признати, да је вера а не крв узрок необичном благостању у неких народа. Црквена Реформа улила је народима који су је примили, снагу о којој Историја још не може довољно да се обавести. Ето н. пр. Холандска (Низоземска): само два милијуна душа и то на земљишту пола песковитом а пола баровитом борила се дуго противу Шпаније која држаше Јевропу под својом уздом. Мала Холандска тек што се ослободи кастилског (шпањског) јарма, а већ поплави сва мора својом заставом и стави се у зачеље умног покрета, сагради брзо више бродова но што их је имала сва остала Јевропа. Холандска поста душом свију великих јевропских савезà (коалиција), одупире се спојеним инглеским и францеским силама и даје Сједињеним америчким државама тип федералног савеза, којим се отвàра великој републици безгранично растење, па најпосле даде пример финансйских комбинација, које силно помажу развитку садањег богатства. . .

могу заводити јужне Словене странпутицом од њиховог народног и историског позива? Не доиста! Римска Црква у том облику и с таквим тежњама преживела се. Она је и на свом огњишту, у Италији и Француској изгубила моћ и утицај, којима је некада верне народе к својим недрима привлачила.

С друге стране, у Русији и осталим источно православним земљама светковао се исти спомен словенских проповедника с много јачим историским значајем. Кад су међу словенским народима све друге везе биле покидане, ипак се молитва и песма Богу у једном истом дивном облику орила по српским и бугарским као и по руским земљама, те су бар у часовима душевног одмора, у тренутцима радости и славе па и туге и очајања једнаке мисли и једнаки осећаји покретали срца и душе словенске. Какве ће даље послетке овај покрет имати, не може се погађати напред. Но људима који дубоко о судбини свога народа мисле и осећају, треба да се с новим приликама и догађајима садањег времена отварају нови дубљи погледи на путове, којима ће просветни и политички развитак јужних Словена поћи бржим и поузданијим кораком својој великој будућности, радећи сви сложно, да у слободном живтоу свију племена сачувају здраве основе за сјајну зграду целине [1]). Црква треба да буде

1.) У том погледу радовао сам се, кад сам пре три године на путу у повратку из Италије добио прилику, да се видим с пречасним каноником Др. Рачким, председником југословенске Академије у Загребу и још с неким познаницима. Били смо заједно са универзитетским професорима др. Спевецом и др. Приверићем. У разговору о нашим узајамним књижевним и просветним приликама ја рекох, како ми се чини, да ће потомство имати много да благодари појединим родољубима и ученим народним синовима у Хрватској, који поред великих моралних и материјалних препрека ипак крепком вољом успеше, да створе свом народу обилате изворе и јако средиште за духовно и умно развиће. Уз ово

или достојна представница узвишених моралних идеја које вечитост са животом, небо са земљом зближују, да буде општи храм у ком се начела првобитног хришћанства чувају, у ком се људске и народне, породичне и друштвене врлине, рâд, просвета, слобода и правда проповедају — Црква, велим, или ће то бити или је неће бити. Све друго што је било и што ће још бити, није хришћанска ни народна црква, но некаква саблазна, авет, која своју и туђу децу ждере. У место духовне светлости и благослова шириће око себе умни мрак и проклетство, у место моралног здравља, у место душевне крепости и спасења просипаће око себе квареж, трулеж и отров, те ће подривати не само породични и друштвени но и целокупни народни опстанак. Преко такве Цркве и преко таквих народа прећи ће историја људске образованости с презрењем и сажаљењем на дневни ред, пружајући венац живота и славе узвишенијим идејама, срећнијим и напреднијим народима.

споменух, како је српски и хрватски народ уз пркос десетовековном државном и црквеном раздвоју сачувао свуда не само слична народна предања и сличне народне обичаје, но готово и један исти народни језик, од Истрије и Загорја до Дунава, Искре, Струме вардара и Јегејског мора. Па како ће се чудити наши потомци после сто и двеста година, кад буду проучавали, како је нас, просвећене синове тога народа раздвајала у формама и Црквама различна но у основи једна иста вера хришћанска, па и једнака књижевност са неколико различних писмена у буквици. Моји поштовани хрватски пријатељи одобраваху моје речи, а пречасни Др. Рачки спомену, како је он са својим пријатељима радио и предлагао, да се у духу братске правичности и у смислу зближења оба племена предаје у основним школама Тројне Краљевине почев од I разреда писменост са обема буквицама, Латиницом и Ћирилицом, но да се из наставних обзира нашло за добро не почињати с Ћирилицом од I но тек од III разреда. Ја изјавих своје пуно одобравање овим лепим тежњама, са жељом, да се на њих свуда угледају.

II

Народи с великим црквеним реформаторима.

Религија (вера) и њена видна представница, Црква, могле су на известном ступњу људске образованости кретати и још ће до неке мере кретати великим људским и друштвеним задатцима не само у нас Срба и Словена, но и у много напреднијих народа, као што су романска племена, па и ђермански народи. Но време се појавило и већ му се опажају јасни знаци, када ће главни народи, представници људске цивилизације истакнути мимо вере и Цркве још и друге општије и природи човечијој приступније облике духовног и умног живота, облике и струје, које ће људску образованост боље напред кретати и разне народе у општем културном развитку зближавати. Ту су на првом месту засебне довољно јаке народности са живим довољно развијеним народним језиком и са нарочитим културним предањима и тежњама, које би у општем колу човештва приносиле обилат део на олтар људске образованости. А за тим се у новије доба истичу и друге опште човечије снаге и тежње у облику уметности, књижевности, наукâ, индустрије, политичких и друштвених установа и тековина, које све јаче раде да се уклоне преграде међу народностима, и да се великим народима створи премоћан положај и пресудан утицај на судбину мањих народа.

У оваким приликама не остају слабијим народима друга срества спасења, но да с новим тежњама брзог светског саобраћаја и индустрије, с новим просветним идејама и новим научним истинама, с новим политичким друштвеним установама и новим међународним савезима не напуштају стара вековима освећена предања и племените народне врлине и особине, но да из своје велике прошлости, из непресушених извора свога духовног жи

вота бирају здраве клице и чиста зрна за даље политичке и просветне задатке. Један је од таквих извора у јевропских народа за цело примање Хришћанства, код источних и јужних Словена у облику источне православне Цркве, са јеванђељем и службом божијом на словенском језику, а услед тога са видном и јаком основом за духовно и просветно јединство великог словенског племена.

Један од највећих инглеских историчара новијег доба, Меколеј, описујући старије прилике и догађаје, који су инглеску нацију створили, помиње како је латинска Црква на британским острвима, поред многог добра што је у раније доба учинила тој земљи, постала доцније омражена, туђа и пуста, колико развратом латинског свештенства и прекомерним глобама народа на име Цркве а за ниске земаљске интересе папства, толико и с тога, што је проиносећи реч божију на страном, латинском језику мислила вечито да влада безазленим душама, по својој вољи, да утиче на нарави и тежње народне са стране у туђем духу. Па говорећи о том, с дубоким благодарним осећањем помиње рад и заслуге великог инглеског реформатора Виклифа, који (пет векова позније него словенски апостоли) преводи св. Писмо на инглески језик, те тако уздиже народни говор на висину божије речи и отвара народу очи, да види лепоту и непосредно осети снагу високих моралних идеја и истина вере Христове, а у једно и да позна заблуде у коима га је несито страно свештенство васпитавало и подржавало[1]). И као што су Ћирило и Методије Словенима, тако су Виклиф, Хус, Лутер и Калвин Инглезима, Чесима, Немцима и

1) Histoire d' Angleterre depuis l' avénement de Jacques II, par M. Macaulay. Traduction nouvelle par Emile Montégut. T. I Paris 1859.

Францезима отворили богат извор за развитак самосталног духовног и просветног живота, за којим раније или доцније долази и самосталан политички развитак. Један француски писац приказујући најновије инглеско дело о Виклифу као о родољубу и реформатору[1]) вели значајно, како се у прашкој народној библиотеци налази једна стара књига побожних песама, са илустрацијом испод химне Јану Хусу, где се у облику три медаљона представља прво Виклиф, који варницу из камена креше; за њим Хус који огањ угљеном пири, и најпосле Лутер који размахује буктињом.

За трајања Средњег Века Црква је спајала и раздвајала, мирила и завађала народе. Но све заједно ако се узме, не би се могло порећи, да је имала на образованост, друштвени и политички развитак Јевропе дубока утицаја. Не зна се како би и када би јевропски варвари успели, да се сами собом отму испод грубог насиља и дивљаштва у којима су проводили свој домаћи и народни живот, и да присвоје најнужније основе од грчке и римске образованости. Но са Црквом и њеним установама, њезиним у све породичне и државне односе разгранатим везама то се извршило много брже. Доцније, истина, народи су и цареви доста патили од превелике папске моћи. Буне и ратови бејаху нужни, да се власт Цркве и свештенства сузбије у умерене грачице. Истина, римска Црква служила је у извесним приликама за духовне и политичке окове у рукама силнијих народа над слабијима. О том нам најбоље сведоче понемчени милијуни полапских и чешко-моравских Словена. Но у извесно доба, у које је у Јевропи само сила и песница господарила а народи били

1] John Wiclif, patriot and reformer, by Rudolf Buddensiez, London 1884. У Revue politique et litteraire, Paris 1885.

већином за земљу везани поданици и робови племића, када је мач и оклоп пресуђивао, а о праву и моралу слабо је ко од силних хтео да зна, у то мрачно доба добро је било, што се између неба и земље налазила једна неодољива и свуда призната моћ, која је кад што сужња и поданика узимала у заштиту, која је силним царевима, краљевима и властелима смела на супрот стати, па и у најжешћим ратовима бар за време прекидала борбу ии чим другим до моралним оружјем клетве и божије речи у име Јеванђеља, сила, која је бесним племићима не само скраћивала власт према њиховим поданицима, него их водила у другу племенитију борбу за опште интересе Хришћанства противу Арапа и Сарацена. И осим тога сила, која је у исто доба у општем варварству и растројству готово још једина могла и умела у пустињама и манастирским зидовима очувати оно мало спомена и остатака старе образованости, старе уметности и науке што је овде онде било остало као танка жица између класичке прошлости и јевропског Хришћанства. А кад црквена моћ као и свака сила крајњим изопачењем свог задатка и дугом злоупотребом своје власти преврши сву меру, тада се опет баш из њезиног крила, из оних осамљених просветних и духовног средишта, из манастира и од калуђерских редова јављају смели и свети људи с јавним отпором и протестом, у корист слободне људске мисли, у корист наравствености и просвете.

Веома је значајно и поучно, што данас врше главне културне и потитичке улоге у свету они народи, који су имали велике црквене реформаторе. По свим приликама види се да њих очекује највећи успех и слава на новим пољима развитка људске мисли и културе. Инглези, Французи, Немци, Американци и Руси задобише себи за више векова најсјајније место на позорници Историје. А Шпањолци и Пољаци које црквена Реформација не мо-

гаше иза сна покренути, осташе не само у присенку, но падоше дубоко по мрачним стазама верозаконског и црквеног фанатизма, па у вези с тим готово се изгубише у домаћем друштвеном и политичком растројству.

У потврду овога што већ готово сваки образован човек може да види и позна, вредно је овом приликом поменути, што један од најзнатнијих писаца на западу, г. Емил де Лавле у наведеном горе спису[1]) неодољивим доказима изводи, да католички народи све више опадају и губе свој културни и политички значај, а народи протестанске и источне Цркве да све јаче напредују.

„Данас се говори много, вели г. Лавле, како латински народи опадају, и да будућност припада ђерманским и словенским народима; ја не мислим да су Латини осуђени на то узроком крви која у њиховим жилама тече. . . Но чини ми се по историјским послетцима а нарочито по садашњим догађајима гледећи, да католички народи напредују много слабије од других народа који су напустили католичанство, те поређени с овима они као да још иду у назад. Разни узроци не даду ми да утицају расе приписујем ову појаву која се не може порицати.

„Истина, судбина народâ зависи једним делом од њиховог физичког састава. Па ако још на постање гледамо, наћи ћемо само два узрока којима се могу објаснити различне судбине разних народа, а то су: раса (племе) и средина у којој се крећу; састав човека с једне стране, а с друге стране утицај спољне природе, клима, земљописни положај, производи земљишта, изгледи околине и храна. Но кад се тиче народâ који имају тако мешовиту крв као јевропски народи, и који у осталом про-

---

1) Del' Avenir des peuples catholiques. Étude d,Economie Sociale. Vingt — septième edition. Paris, 1876.

излазе од једне опште лозе, веома је тешко с коликом толиком научном поузданошћу изводити друштвене појаве из извора и утицаја расе.

„Инглези умеју боље од Француза да се управљају скупштинским (парламентским) начином и политичким слободама. Да ли ће то бити утицајем (узроком) крви? Ја то не верујем. Јер готово до XVI века Француска, Шпанија и Италија имађаху обласне слободе веома сличне са инглеским слободама. Једина видна разлика међу њи„ма била је, што су инглеске слободе имале прибрану, усредсређену (централизовану) владу, којој орган бејаше један једини парламенат (сабор с два дома), који се показа довољно снажан да држи меру краљевској власти. Судбина Француске и Инглеске поста сасвим различна тек после XVI века, кад у Инглеској Пуританци (Калвинови следбеници) победише краљеве Стјуартовиће, и кад у Француској Луји XIV изгнавши следбенике Реформације поништи последње остатке местних и обласних самоуправа, једину озбиљну отпорну снагу која би се могла противити деспотизму.

„Кад видимо дакле латинске протестанте да надмашују ђерманске народе латинске цркве; када се у истој земљи и у истом становништву, истога језика и порекла види, да реформовани (протестанти) напредују брже и правилније од католика̂, тешко је ову надмашност једних над другима не приписати Цркви коју исповедају.

„У проучавање ових питања уношене су сувише честе секташке страсти и противуверске предрасуде. Време је да се у том послу употреби метод проматрања и научна непристрасност физиолога и природњака. Простом потврдом појава̂ произаћи ће необориви закључци.

„Зна се да су Шкоти и Ирландци истога порекла. И једни и други потчињени су Инглезима. До XVI века

Ирландија је била просвећенија од Шкотске. Зелено острво Ерин (Ирландска) било је за прве половине Средњег Века једно од огњиштâ цивилизације, кад Шкотска беше још легло варвара. Но од када Шкотци примише црквену реформу, претекли су (у образованости) и саме Инглезе. . .

Да не повлачимо, наставља г. Лавле, поређење између северoамеричких савезних и јужних америчких држава или између саверних и јужних народа Јевропе. Могле би се те разлике (културне) међу њима објашњавати климом или расом. Но хајдемо у Швајцарску и упоредимо стање невшателског, ватског и женевског кантона са стањем Луцерна, Горњег Валиса и планинских кантона. Они први надмашују необично ове друге у погледу народне наставе, књижевности, лепих уметности, индустрије, трговине, богатства, чистоте, једном речи у погледу цивилизације у свима њезиним облицима и значајима. Први су латинске народности но протестанти, а други су Немачке народности но покорни римској Цркви. Тако је дакле вера а не раса (племе) узрок што су они први у свему напреднији од ових других. . . Такве и сличне разлике виде се у једном истом кантону, Апенцелу међу становништвом једне исте ђерманске народности, но различне Цркве. Свуда где су у једној истој земљи ове две Цркве једна поред друге, протестанти су више вредни, више привредни, штедљивији и услед тога богатији од католикâ. . . Па и кад се где год деси да се једна иста породица раздвоји по вери, они чланови који остану католици обично су све више сиромашни, а у других који су примили нову Цркву, опажа се све веће богатство.

Пре него што је укинут указ Нантски којим се за владе Хенрика IV прогласила слобода вере за протестанте, у Францеској, ови су надмашали католике у свима гранама занатâ и привреде. А кад фанатичком наредбом краља Луја XIV протестанте прогнаше из Францеске, они

донеше у Инглеску, Пруску и Холандску дух предузимљивости и штедљивости и брзо обогатише округ у коме би се населили. Ђерманци за свој напредак дугују једним дѣлом Латинима реформоване Цркве, који унеше у Инглеску и Немачку разне индустрије, као н. пр. свилу. Ученици Калвинови просветили су Шкотску.

Упоредите на берзи котирање јавних вредности у протестантских и католичких држава, па ћете и ту видети грдну разлику. . . Холандска, пруска, данска и шведска рента стоји бар al pari (равно); а аустриска, талијанска (пре 10 година), шпањска и португалска нижа је за једну трећину, ако не за половину.

Данас у целој Немачкој рад и трговина с производима духа, с књигама, периодским издањима, картама и новинама готово је сва у рукама Јевреја и протестаната.

»Према оваким сагласним појавама, вели даље белгиски писац, тешко је не признати, да је вера а не крв узрок необичном благостању у неких народа. Црквена Реформа улила је народима који су је примили, снагу о којој Историја још не може довољно да се обавести. Ето н. пр. Холандска (Низоземска): само два милијуна душа и то на земљишту пола песковитом а пола баровитом борила се дуго противу Шпаније која држаше Јевропу под својом уздом. Мала Холандска тек што се ослободи кастилског (шпањског) јарма, а већ поплави сва мора својом заставом и стави се у зачеље умног покрета, сагради брзо више бродова но што их је имала сва остала Јевропа. Холандска поста душом свију великих јевропских савезâ (коалиција), одупире се спојеним инглеским и францеским силама и даје Сједињеним америчким државама тип федералног савеза, којим се отвара великој републици безгранично растење, па најпосле даде пример финансиских комбинација, које силно помажу развитку садањег богатства. . .

Шведска, онда један милијун становника, на гранитном земљишту, које је 6 месеци снегом и ледом покривено, посредује у борби између протестаната и католика у срцу Јевропе под својим краљем Густавом Адолфом, са силом и успехом коме се свет дивио, разбија аустриску силу чудном стратегијом својих ђенерала Врангела, Торстенсона и Банера, и спасава Реформу. — Данас Инглеска је краљица морâ, прва међу индустријалним и трговачким народима; она влада у Азији са две стотине милијуна поданикâ и поплавља земни шар својим ројевима. Треба у красној књизи г. Чарлса, Дилкеа Great Britain, видети слику англо-саксонске силе у свету; — савезне североамеричке државе расту брзином од које несвестица хвата, оне већ имају (у 1872. год.) 42 милијуна становникâ. Свршетком овога века имаће их 100 милијуна. Оне су већ најбогатији и најмоћнији народ на свету, кроз два века Америка, Аустралија и јужна Африка припадаће јеретичким Англосаксонцима, а Азија источноправославним Словенима[1])

Народи потчињени Риму, по мишљењу г. Лавлеја, као да су постали неплодни. Они више не множе своје насеобине и немају моћи да се шире.)[2] На њих би се могла применити реч коју је Тијер казао да обележи њихову црквену престоницу Рим, viduitas et sterilitas, удовиштво и неплодност. Прошлост мрачна а будућност за бригу. Има ли жалоснијег стања од онога у ком се налази Шпанија? Францеска је учинила свету велике услуге, па и њу треба жалити, не с тога што је била на бојном пољу

1 Г. Лавле помиње само Азију, а заборавља да Словени доста чврсто стоје у целој источној Јевропи и у знатном дѣлу средње и јужне Јевропе.

2 Францеска у последње доба развија прилично насеобинску политику далеко изван Јевропе. Да ли ће јој то до послетка донети користи и части, будућност ће показати.

побеђена — војне недаће могу се поправити — но с тога што изгледа као да јој је суђено, да непрестано пада из деспотизма у анаркију и обратно. . . . Ултрамонтанство, непогрешна власт папина и претеране тежње оних који је подржавају, узрок су слабости и несрећама францеског народа. Њихова послушна ученица, царица Евђенија учинила је те цар Наполеон III отправи францеску војску у Мехико да опорави католичке народе у Америци. Она га је поглавито наговорила, да се, и против своје воље одлучи у 1870. год. на рат противу Пруске, и ако је добро предвиђао опасност, која отуда настаје. Она је у великом министарском и војном савету у Сен-Клуду управо покренула тај кобни рат, као што је у Јулу месецу без околишењаговорила: То је мој рат.

После ових напоменâ чувени белгиски професор свраћа поглед Италији и Белгији, које се виде срећније од Француске и Шпаније; питајући да ли су тамо слободе трајно утврђене, одговара да се многи о том сумњају. Ради примера наводи речи једнога важног журналисте у Риму, који је издао на свет знаменито дело о стању Италије под значајним насловом: *L' Jtalia Nera* (Црна Италија), у ком очајно вели, да су народи који су потчињени Папи, већ мртви или умиру. J popoli di religione papale o sono già morti o vanno morendi. Што се Италија, вели, чини мање болесна, то је с тога што свештенство још није напало на устав и слободе као унутрашње земаљске силе, пошто је ишчекивало, да се световна власт папина поврати прво посредовањем Аустрије, а после посредовањем францеским. До сада се талијанско свештенство уздржавало од општинских и скупштинских избора. Но већ почиње у том да показује живље своју снагу и силази на изборну позорницу у свима главнијим местима, а духовна католичка друштва, Језуити и пропаганда шире своју мрежу по целој Италији и васпитавају

омладину у мржњи противу нове Италије и њезиних слободоумних установа. И ако се талијанском писцу може бити стање његове отаџбине види у превећ црној боји, ипак, као што мисли г. Лавле, Италија се налази од прилике у истом стању у ком бејаху Францеска после револуције од 1789. и Белгија после 1830. Родољубље, нáда у бољу будућност обузима сва срца па и неким дêлом свештенике. Но скоро ће се тамо појавити несагласност између нове образованости и римских идеја. Па и у Белгији нису бољи изгледи.

Пре два века, политичка и културна надмоћност припадаше без спора католичким државама, а остале бејаху тек силе другог реда. Данас, с једне стране Францеска, Аустрија, Шпанија, Италија и јужна Америка, — с друге стране Русија, Немачка, Инглеска и северна Америка показују да је надмоћност прешла јеретицима и расколницима. Г. Левасер читао је скоро у Академији једну расправу у којој доказује, да је Францеска у 1700 години представљала сама собом 31 % или трећину целокупне снаге свију пет великих сила, а данас са шест великих сила у Јевропи Францеска преставља само 15 % или шести део целокупне њихове снаге.[1])

Но какви ће бити ближи узроци овом опадању католичких и напредовању протестантских (и источно православних) држава? Г. Лавле мисли да не би било тешко то проучити и пронаћи. На првом месту држи, да је неизоставно потребна општа и широка настава, ако се хоће, да се уставне слободе држе и правилно развијају. Онде где власт потиче из избора, бирачи треба да су довољно просвећени и независни, те да би могли добро изабрати

---

1) Compte-rendu des séances de l'Jnstitut. Novembre 1870. У Лавелеја поменути спис.

своје представнике. Иначе земљом се мора рђаво управљати; она ће падајући из погрешке у погрешку ићи све ближе пропасти. Народна настава основ је слободи и благостању земаљском, а до сада протестантске државе успеле су да осигурају и унапреде наставу много боље него што су то учиниле католичке земље. Уређење народне наставе почиње управо од Реформације. Колика је у том погледу разлика између протестантских и католичких кантона у Швајцарској? Протестантска Црква оснива се на једној књизи: св. писму. Прва и последња Лутерова реч била је: настављајте децу, то је дужност родитељâ и старешинâ, то је заповест божија. А католичка Цр̀ква на против оснива се на тајнама и обредима, и не тражи да се уме читати, но сматра то у неком смислу као опасност, која подрива начело послушности и води ка јереси. Отуда су рад и научна производња у протестанских народа много обилатији, него што су у народа католичких.

Даље, спомиње г. Лавле други узрок напретку протестантских народа, а то је њихова већа наравственост (моралност). Снага народа зависи од његове наравствености. Кад се ова поништи, тада се и држава руши. Тако н. пр. у Француској књижевни и позоришни комади обично су пуни саблажњивих мисли и појава, а основа им је често друштвени разврат са прељубом у свима могућим облицима. У Немачкој и Инглеској већ није тако. У Француској то је зло дошло с југа од провансалског друштвеног живота, који је наследио гало-римску поквареност и под именом галантерије певао и проповедао распусност у породичним односима и неправилну љубав. Тако је галантерија постала у њих главна жица свију производа уобразиље и црта народног карактера. А у земљама које су усвојиле реформовану Цркву, пуритански дух обуздао

је донекле распусност у породичним и друштвеним обичајима и увео озбиљност и строгост, која се чинила већ и претерана.[1])

У истом пресудном смислу говори белгиски научник о том, како је протестантска наравственост силно помагала, да се развију грађанске и политичке слободе у земљи. Лутер, Калвин, Кнокс и Цвинглије обарали су премоћ и насиља римске Цркве оружјем Јеванђеља, показујући да се она удаљила од науке Христове. А философи Рабеле, Волтер, ударали су на догме подсмехом, иронијом и дајући маха телесним осећајима, кад што не сагласно са начелима хришћанске наравствености. Морао би се човек два пута промислити, вели г. Лавле, да ли ће смети дати у руке целокупна дела Рабелејева, Волтерова, Русовљева, Дидеровљева, Куријева и Беранжеова не каквој девојци но одраслом младићу. А католички писци који поштују наравственост, као Босије, Фенелон, Расин и др. готово су сви обузети тежњама црквене премоћи и начелима неограничене државне владавине. С тога у Француској већина људи који нису револуционари, одани су дубоко католичкој Цркви.

Са свим је друкчије у Инглеској и Америци. Најсмелији следбеници и браниоци слободе у једно су они који се држе дубоке и строге наравствености: Пуританци и Квекери. Док је чувени француски владика и проповедник Босије (Bossuet) склапао теорију неограничене владавине, дотле је славни Милтон у Инглеској писао

1 На жалост, у виших редова у Лондону изашла је скоро на видик једна грдна морална и друштвена ра̂на, а то је у велико подвођење младих девојака за новце, што је изнела Pall-Mall-Gazette, назвавши то сиротињски данак новом богаташком чудовишту Минотавру у Инглеској.

систем републиканске владавине. С једне стране у Францеској, писци обузети духом вере и краљевског деспотства проповедају ропство, а они који хоће слободу не маре ни за веру ни за наравственост. С друге стране, у Инглеској на против, исти људи бране и веру, и наравственост и слободу. Знамените су последице које дођоше од ове чудне супротности. Људи који су у Инглеској извршили револуцију од 1648, као и они који су позније основали у Америци републику, били су строгих наравствених начела. А они који су предњачили у францеској револуцији, већином бејаху лаких и распусних обичаја, осим неколицине фанатика̂, као што су били Сен-Жист и Робеспијер. Најмоћнији међу њима, прави представник францеске револуције, Мирабо, тај велики ђеније и беседник продаје се двору и пише развратне књиге. Каква супротност између ових револуционара и оних озбиљних и строгих Калвиноваца који оборише деспотизам и основаше постојану слободу у Инглеској и Америци.

У својој знаменитој Историји францеске револуције Едгар-Кине (Quinet) напомиње, како се људи из тога доба брзо уморише и клонуше, и ако су у почетку били обузети одушевљењем, те на скоро потражише сами одмор у ропству, или трпеше без протеста ропство под Бонапартиним царством. Холандски устаници на против, два века раније, борише се много дуже и претрпеше много већа страдања а не клонуше. Вароши им бејаху већином на јуриш узете, становништво хиљадама побијено, подављено и спаљено, — а они, шака људи̂ противу велике шпањске силе, која располагаше благом и снагом два света, Јевропе и Америке. Па ипак не осетише ни умор ни очајање, и одржаше победу, јер имађаху веру.[1])

---

1) Em. de Lavelay, L'Avenir des peuples catholiques. Paris 1876. — Theod. Juste, La Revolution des Pays — Bas sous Philippe II, Paris. — Rahlenbeck, L'Jnquisition et la Reforme à Anvers. Bruxelles 1857. — Wilhelm Oncken, Allg. Geschichte, 50. Abtt. Berlin

Гордост, лична надувеност, говори даље г. Лавле, крвно је омразила вође француске револуције, те се узајамно поклаше и изгибоше, у место да су се сложили да одрже слободу и републику. А у Холандији, Инглеској и Америци они који ослободише своју отаџбину од тираније, успели су у духу милосрђа, у духу смерности и узајамног попуштања, те се сагласише и утврдише своје велико дело. Да би се основала слободна држава, Хришћанство и слободоумље пуританаца Пена и Вашингтона дају бољи спој и јачу грађу, него Верњиовљева, Робеспијерова и Мирабовљева философија. Пошто се у Француској готово изгубише појмови о наравствености и дужности, остало је још само начело части, које руководи људе у односима међу собом и према држави. То су јасно и с тугом у срцу обележили Алфред де Вињи, Алфред де Мисе (Musset), Тен (Taine) и Прево Парадол. Француза више не руководи у јавним пословима закон божији, ни стојичка оданост према дужности, ни љубав према идеји отаџбине и државе, која је рушена и обезуважена у толиким револуцијама; но само га руководи питање части, а то је страх, да не би морао црвенети од стида за какво дело које се држи као срамно и недостојно. Но ова једина основа за вршење јавних и државних дужности слаба је као трска, а и појмови о части мењају се према времену и приликама. Читајте у Француској све прокламације које су писане народу и војсци; свуда се истичу част и сујета као главни покретачи раду, борби и прегоревању.

„Војници, с врха ових пирамида четрдесет векова на вас гледају — рекао је Наполеон својим војницима у Мисиру, ступајући у борбу. Тако и другом приликом у Немачкој:„ Војници, вратите се на своја огњишта. Ви можете казати: био сам на Јени, на Аустерлицу!“ А инглески адмирал Нелсон отварајући страшну морску битку

противу француске флоте код Трафалгара рекао је просто: „Војници, надам се да ће сваки од вас вршити своју дужност.“ Тако и у прогласима вођâ холандске и америчке револуције налазимо само позивање на закон божији, на дужност и на љубав према отаџбини. — Обично се значај прерођаја уметности и наука у француских писаца прецењивао, а значај верозаконске Реформе побијао. Но сами велики догађаји који се јављају од ово два века као последице из та оба покрета, сведоче да народи који прихватише реформу, одмичу знатно пред онима који се задовољише католичанством и тако названим прерођајем уметности и наукâ (н. пр. Француска и Италија). Ова друга струја Новог Века значила је повратак узорима класичке грчке и римске старине, која се већ у своје доба пре две хиљаде година била преживела и немоћно гледала како јој се огњишта гасе, и сами собом пропадају народи који су је зачели. А верозаконска реформа, то је повраћај изворима Јеванђеља које уништава ропство, разврат и насиље у свима облицима, а за друштвено ослобођење и за међународну правду даје здравије и природније основе; оно је прво пресудно изрекло и до крајњих последица провело једнакост и јединство целога људског рода.[1])

Што се тиче Француске, доиста је жалосна појава што поновљене уметности и књижевност (Ренесанс) не могоше спречити страшни верозаконски покољ у Вртоломијевој ноћи августа 1572 у Паризу. Као наставак овога мрачног фанатизма појави се грозно верозаконско прогањање које доцније Луји XIV. *„велики краљ“* сјајни *„заштитник“* уметности и књижевности која се њему

1) На земљи никада није било безазленијег и моћнијег, узвишенијег и светијег живота и смрти, него што су били живот и смрт Христова (L. von Ranke. Die rœmischen Pæbste etc. I, 2.

продавала и непрестано га кадила, под утицајем језуитâ и дворских наложницâ нареди противу својих мирних и вредних протестантских поданика Овим делом Луји XIV осрамоти спомен свога славног деде Хенрика IV, и по тврђењу озбиљних слободоумних писаца и критичара (на пр. Евжена Пелтана) нанесе Францеској већу штету но ма који други краљ [2]. У том правцу вредно је споменути како и францески краљ Фрања I, овај далеко чувени витез и галантни племић свога доба, највећи противник немачког цара Карла V. у првој половини XVI-ог века ратујући дуго у Италији доби укус за уметност и књижевност и поста им пријатељ и заштитник; он основа у Паризу знатну велику школу Колеж де Франс, поред старе Сорбоне у којој је превлађивала католичка богословија. Но у једно он исти нареди инквизицију и спалишта за протестанте, и допусти те се по навађивању фанатичких римских инквизитора мачем и огњем истребише у југоисточном крају близу Лиона неколико хиљада мирних валдеских секташа, ни криви ни дужни, не штедећи ни жене ни децу. А управо баш овај краљ Фрања I могао је, да је хтео и умео, да својој земљи и Јевропи учини највећу услугу, да прихвати Реформацију. За ово осуђује га и сам Наполеон I у својим белешкама у заточењу на острву св. Јелене, и вели, да се Фрања I не може за ову погрешку оправдати верозаконским обзирима, пошто се зна, да се он није устезао да у политичком интересу тражи и склопи савез и са силним турским царем Солиманом.

2; Eugenè Pèlletan, Decadence de la monarchie francaise. 4-me édition Paris. Овај писац почиње своје дело овим речима: L' homme qui a fait le plus de mal à la France, c' est Louis XIV. L homme, que la France a le plus admiré, c' est Louis XIV.— Волтер (Siécle de Louis XIV) мисли друкчије.

Односно упоређеног значаја и утицаја што се од Ренесанса и црквене Реформе појави с трајним последицама за јевропску образованост, како ми се чини, г. Лавле ипак сувише побија заслуге оној првој културној струји нових идеја. Реформација није дошла из Италије, но из Инглеске од Виклифа, из Чешке од Хуса, из Немачке од Лутера и из Швајцарске од Цвинглија и Калвина (од Калвина из Францеске а нарочито из јужне Францеске). Но стварно судећи не може се порећи велики обрт и скок, што општа јевропска култура и просвета учинише с новим идејама и тежњама које им дођоше из Византије и Италије, у смислу угледања на класичку старину у живопису, архитектури, скултури, поезији, историји и философији. А коликог су одјека имале ове тежње и у самој црквеној Реформи, довољно је споменути имела хуманистâ Еразма и Раихлина, и њихов утицај на Лутера, Меланхтона и Цвинглија, а нарочито на немачке кнезове и племиће. Ови великаши, колико из верозаконског одушевљења толико више ради свога сталешког властелинског интереса помогоше успеху Реформације противу премоћне власти Хапсбуршке лозе, која на престолу немачке царевине управљаше под заставом римокатоличке Цркве.[1]

Исто тако не треба заборављати, да су слободне обласне установе за неко доба Средњега века и у католичкој Италији на вратима самог Рима лепо цветале, о чему сведоче нарочито Флоренција и Ђенова, и да су папе са велфском странком обично подржавале мисао и тежње независности талијанских држава. Те значајно је што за нашег доба видимо, како се са уједињењем протестантске Немачке уједно ослободи и уједини католичка Италија, брже и срећније но ма која друга држава у

1 L. Ranke, Deutsche Geschichte, I,

свету, и то највише помоћу француском. А готово у исто време ослободи се и католичка Белгија од протестантске Холандске; овој последњој реформована Црква не могаше помоћи, да доцније у борби с Инглеском и Францеском не изгуби готово све своје простране и богате земље у источној Индији, и да с висине прве морске силе не сиђе у ред другостепених држава.

Ослобођење и уједињење Италије за нашег доба веома је крупна појава, којој се значај и послетци још не могу измерити. Ми не велимо да се ова велика историска мена на југу Јевропе у средсредном положају Средоземног мора извршила узроком или помоћу католичке Цркве. Но морамо горко да уздахнемо, кад видимо, како католичка Италија поглавито одушевљењем својих образованих синова, слогом и прегоревањем својих пространих области а потпором католичке Францеске, постаје од малене Сардиније и Пијемонта са једва пет милијуна становника за 10 година велика уједињена држава од 25 милијуна, ступајући у ред шесте велике силе у Јевропи. А православна Србија и Црна Гора за цео последњи век крваве борбе с Турцима и ослањајући се непрестано на моћну Русију и Аустрију не могоше ништа више добити' но незнатно проширење земљишта са неколико стотина и десетина миља, док разорењем Турске у исто време нехотично помогоше својом руком разорити и целину српских земаља, морајући пристати на Берлински уговор, којим се половина Српства предаје суседној страној сили на поклон као златна јабука. Српство се по ново дели као Пољска и постаје нека залога новом пријатељству и савезу трију великих царевина: Немачке, Русије и Аустроугарске! Каква грдна разлика у судбини католичке Италије и православне Србије? Ово би могла бити нова грађа за проучавање верозаконских утицаја у политичком развоју народа. Но на сваки начин извесно је, да Босна

не би сада била у рукама туђе силе, да није на несрећу Српство подељено у три вере; а као што је познато, још пре турског освојења поред православне и латинске Цркве ширила се богумилска јерес у Босни. Није ли ово н. пр. чудно и веома значајно, кад се упореди, што Јевреји, покорени Римљанима још пре 1800 г. и растурени по целом свету сачуваше ипак јединство вере и имена свога. А Срби у Босни с једним истим језиком српским но с различном вером, одбацише у римокатоличком и мусломанском становништву име српско, а задржаше само обласно име (Бошњаци)[1].)

---

1) Г. Лавле у свом чланку с пута по Хрватској и Босни (En deça et au delà du Danube, Revue des deux Mondes, livraisons du 15 Juin et du 1 Août 1885) завршујући опис свога бављења у гостима код владике Штросмајера у Славонији помиње на завршетку првог чланка пастирско писмо, којим је владика родољуб хрватски спровео познату папину посланицу (енциклику) Grande Munus од 30 Септембра 1880, којом се св. Ћирило и Методије оглашују и од стране римске Цркве за свеце. У том писму рекао је владика, да је Словенима намењено да изврше велике задатке у Азији и Јевропи, и да својим утицајем помогну развоју и прерођају људских друштава на Западу, где је морално осећање ослабило, те да им позајме више милосрђа и вере. Но да Словени неће моћи да изврше ове задатке на своју и општу корист, ни да прекрате раздор који њих саме раздваја: ако се не помире са западном, римском Црквом, и не утврде с њом сагласност.

Поштовани белгиски професор каже даље како је ова последња реченица о помирењу изазвала у источном православном свештенству оштре замерке и одговоре: а особито задарски владика Стеван у свом писму о Духовима 1881 изјавио се одлучно противу намерâ владике Штросмајера, питајући: Шта хоће у нашем православном народу ови људи, који му се намећу непозвани? и т. д. Па се живо ограђује противу претензија латинске Цркве и противу словенског хаџилука («ходочишћа») у Рим.

Белгиски писац признаје да православни владика има право што се тако ограђује, но вели, не треба католичком владици замерати, што се труди да браћу која му се виде заблудела, поврати ка истини у коју он верује, «Пропаганда треба да је допуштена, слободна, с погодбом, да

У осталом, г. Лавле има право кад каже, да је Реформа Цркве помогла развитку народа који су је прихватили, јер су под њезиним крилом подигли слободне државне установе. А католичанство води обично деспотизму или анаркији (нереду), често једном и другом. Чинило се више пута загонетка, зашто су холандска, инглеска и аме-

при том верозаконска трпељивост и милосрђе не буду искључени». Ове верозаконске противности треба сажаљевати, додаје г. Лавле, јер оне могу за дуго пречити југословенском јединству. За потврду наводи речи из писма које му је писао лорд Едмонд Фиц-Морис: «Будућност јужних Словена — говори племенити Инглез, зависи великим дêлом од тога, да ли ће у њих мисао (осећање) народности одржати претегу над верозаконским разликама: а како ће се ово решити, зависи много од знаменитог ђаковачког владике. На послетку г. Лавле не мисли да је могуће, нити ваља желети, да његова (Штросмајерова) пропаганда у корист Рима пође за руком: но дело коме је он наменио свој живот, а то је обновљење (reconstitution) хрватске народности, већ је довољно јако те да издржи све нападе и сва искушења.

Не знам како се са показаним горе одлучним гледиштем чувеног белгиског професора народне економије о утицају католичанства на политички и културни развитак или управо назадак народâ новијега доба може сложити ово сада његово мишљење, што вели да католичком свештенству у Хрватској и Славонији не треба замерати, што шири римску пропаганду, те још већма завађа и цепа браћу источне и западне Цркве. Ако је истина, што он онако речито и необоривим историским доказима тврди о назатку и опадању католичких народа, и о напредовању протестантских и источно-православних; то би ради части и имена тако знатног представника западне цивилизације и науке као што је г. Лавле, требало, да он свој глас и свој утицај употреби у одбрану права, просвете и слободе српског народа у Босни и Херцеговини, који тежи за самосталношћу и јединством српских земаља, у савезу са јужним Словенима и осталим балканским народима. Те ако ма због којих узрока не би могао отворено да проповеда историску нужност и неодољиву потребу међународне правде, да се Босна уједини са својом сестром Србијом, с којом је национално и културно од хиљаде година упоредо живела; то би г. Лавлеју за цело пристојало, да за Босну и Херцеговину, те несрећне области српске које устанак и последњи рат противу Турске изазваше, тражи бар оно

ричка револуција имале пуног успеха, а Францеска се на пола пута уставила и назад пошла. Чувени историчар и државник Гизо писао је о том и налазио објашњења овој појави, што су оне прве три земље протестантске, а ова последња (Францеска) католичка. То је већ и Волтер увиђао, и питајући се зашто су француска и инглеска влада тако различне, као владе мароканска у Африци и млетачка (у Италији) одговорио је, да ће ово бити ваљда с тога, што су Инглези збацили рано римпапски јарам, а Французи као народ лакомислен носе га још једнако и под њим се смеју и играју.

што су им његови и наши „либерални пријатељи у Инглеској“ са г Гледстоном у зачељу одобравали, и што им је и Русија па после одређела, била наменила, а то: засебни автономични положај у турској царевини под гарантијом свију јевропских сила, као што је дат и Источној Румелији. На жалост, оно што белгиски писац отворено тражи и препоручује за Босну, сједињење са суседном великом католичком монархијом, не слаже се ни мало са високим начелима међународне правде, просвете и слободе, које он онако топло у својим научним делима брани, кад се тиче западних народа. Не знамо, да ли је то последица његове случајне илузије и необавештења, или је намерна комбинација из непознатих погрешних побуда, што г. Левле заступа у сличним приликама овако различна начела, кад говори о западним народима и о утицају католичке Цркве у њих, и кад говори о српским и јужно-словенским земљама, које мисли усрећити са католичанством и аустро-угарском анексијом. Добро би било кад би нас хтео обавестити о таквом свом неједнаком и супротном мишљењу у истим приликама и о сличним културним и политичким питањима, но у разним крајевима Јевропе.

Ни ми нисмо противници суседне велике монархије. То смо показали и приликом измирења и погодбе између Аустрије и Угарске од 1860—1867 године, чему су се сви политички кругови у нас радовали, надајући се отуда бољој срећи за српски и хрватски народ, што живи под круном св. Стевана. Но тражили смо и тражићемо увек за наш народ на балканском полуострву уједињену и самосталну државу. Нек Аустро-угарска у овом смислу призна историско и природно право

Не може се порицати утицај што га имају верозаконски обреди и форме на политичко, друштвено и економно стање народа. Слобода се не може подићи ни утврдити онде, где државне установе по угледу на црквене прокламују владаоца за божијег представника на земљи, те му је и власт неограничена, Наредбе божије не могу се узимати у претрес, нити им се може ко противити. Такве су биле старе азиске државе и данас мухамедовске, па и у неким католичким земљама. А источно хришћанство било је од постања демократско.

нашем пароду, и нек ће смета остварењу његових законитих тежења, па ћемо јој свагда бити најбољи пријатељи.

Исти писац у свом чланку о Босни (Revue des deux Mondes од 1. августа) спомиње, како се на путу озго, што ближе Сави и Босни све јаче опажа, да се јавна пристојност и поштење или управо образ губе и нестају. Ово говори поводом, што је поред рекâ видео, како сељанке газећи по води загрћу високо своје предње поле. Није поуздано, да се баш ова појава може узети за доказ о том. како јавна и домаћа наравственост у тима пределима опадају. Загртање полâ и скутова код женскиња у води долази и од природне потребе самога посла и положаја, а то се често види и у другим пределими и земљама. Но г. Лавле као да заборавља, како грозно и жалосно стоји јавни морал у средње-јевропским и западним земљама, чувеним са своје високе и богате културе, о чему се сваки дан у јавним листовима и по улицама могу наћи небројени примери. а особито у великом броју ванбрачне и напуштене деце. Ипак на жалост признајемо да је у том погледу у Хрватској а још више у Славонији велика несрећа са слабог морала и разврата што се по селима и по домаћинским кућама шири, Писац ових врста и сâм је имао прилике путујући по тим пределима уз гред да види појаве, које свакога српског и хрватског родољубм и озбиљног мислиоца морају обузимати бригом о будућности нашега народа. Прошле године на путу друмом на колима између Нове Градишке и Брода задржао сам се у недељу после подне у једном већем селу, и видећи лепу католичку цркву преко пута гостионице отворену свратих тамо да разгледам. Мало даље од цркве на чистој утрини у хладу под зеленим дрвећем бејаху поседале старије жене, а до њих креташе се мало коло млађих жена и девојака, певајући домаће песме

Знаменити писац Историје хришћанства, *Ренан*, у својој књизи *Апостоли* (Les Apôtres) дајући у уводу значај *апостолских дела* (стр. XXV) вели: Главни је значај *Делима* (actes) као и трећем Еванђељу нежна побожност, жива наклоност према другим народима, помирљив дух, заузетост натприродним појавима, љубав према малима и слабима, *велико демократско осећање*, или управо уверење, да је народ природно хришћански, но да му великаши сметају да следује својим добрим нагонима; поред тога види се претерана идеја о црквеној моћи и њезиним старешинама, јака тежња за заједничким животом.

Унутра у цркви до предикаонице стајаше *млад католички попа* (једва 25 година) а око њега *гомила све младих жена и девојака*, без ни једног мушкарца, слушајући како им он пола шаљиво а пола озбиљно прича и објашњава дела и заслуге св. Богородице и другпх женских светаца. Лако је замислити каква се осећања морају будити у овог нежењеног младића осамљеног у гомили млађаних женских лица па још кад се десе на само у кући, у пољу, у шуми. Пре 30 година видео сам у истом пределу, путујући Савом на пароброду, много гору појаву. Сава је туда већ много ужа, а било је једнога лепог летњег дана пре подне. На крову пароброда бејаше пуно света, и на предњо страни једна полу-чета Талијана, аустриских војника који су оздо од Варадина и Митровице враћани у постојбину (тада Ломбардија и Млетачка још бејаху под Аустријом). Као обично војници су викали и певали: кад (од једном угледају на славонској обали неколико сељанака, жена и девојака које су копале кукуруз; оне видећи пароброд и доста света са војницима на крову бејаху спустиле мотике и гледаху радознало у лађу, а иза њих стајаху опет неколицина људи, по свој прилици њихови мужеви и браћа, такође с мотиком у руци. Војници, Талијани с крова лађе видећи женску чељад дигоше јачу вику дајући женскињу знаке веселог ашиковања. И женскиње с обале почеше не што довикивати и пружати руке, па од један пут као по команди одгрнуше своје предње поле до појаса, показујући сву своју наготу. И саме блуднице од заната имале би више стида и образа пред светом, него ове несрећне Славонке. Ја не бих веровао, кад би ми когод приповедао, да су оваке развратне појаве могућне у нашем народу, горе и црње него у дивљачких племена у Африци; но на жалост, то сам

Инглески пуританци у XVI веку у Инглеској повраћајући првобитне уредбе у Цркви почеше и у државном животу уводити демократске установе, које процветаше особито у Америци. Још је Монтескије значајно рекао: католичка Црква згоднија је за монаркију а протестантска за републику. Чисто хришћанство корисно је слободи а католичанство је њезин противник; то тврди власт римског првосвештеника, који данас у XIX веку проглашује начело своје непогрешности. Црква бејаше доиста у почетку народна, демократска; доцније, са владикама поста аристократска, но ипак независна од једне воље и једног човека; затим са васеленским саборима доби форму уставне монархије, па прикупљајући све више власт у једне руке доспела је до вршка теократије и деспотије. Најзнатнији проповедник неограничене краљевске власти у Француској био је владика Босије, који тврђаше, да Бог поставља краљеве као своје министре, који само њему одговарају и преко којих он влада народима. Виклиф.

својим очима видео. Не давно имао сам прилику да из поузданих уста чујем и о српском православном народу у горњој Крајини, у епархији владике Теофана Живковића веома немиле гласове у том погледу, на пр. да у околини владичанске столице у Плашком живе годинама неколико стотина невенчаних, ванбрачних парова по селима.

Што се тиче Босне, тамо се за цело јавна наравственост под турском владом боље очувала. И сами турски судови узимали су и судили озбиљно преступе и кривице из јавног и породичног живота, па је ретко било наћи блудницу у вароши а још мање у селу. Турчин је могао држати по закону више жена, али је оштро осуђивао прељубу и подвођење. Но како ли ће сад бити од времена окупације цивилизованом хришћанском силом? О том нам дају кобне знаке оне мрачне појаве, које поменусмо у Славонији. Па зашто чувени белгиски научник додирујући те живе ране на физичком и моралном телу нашега народа не потражи да сазна и каже, да ли тому нису донекле узрок милитарија и католичко свештенство, које живи без породице, а продире у свачије породице?

Хус, Лутер, и Калвин проповедају покорност према властима и кнезовима, и не признају пуну слободу савести. Но ипак њихова Реформа иде на руку политичкој и умној слободи а с тим и суверенству народном.

У овом смислу врло добро говори немачки писац, В. Ватенбах, на свршетку својих предавања о историји римског папства: „Подривене већ бејаху основе папства, с једне стране самом његовом кривицом, а с друге стране критичким истраживањем науке. . . . Ово што су поједини смели духови већ одавна казали, што се у Чешкој донекле и остварило, што је и од самог Лутера у почетку његова рада врло далеко било; то се сада о наступању новог доба извршило. Велики део Немачке, скандинавски север, Инглеска и један део Францеске, Швајцарске и Холандске одвајају се од католичке Цркве, иду својим засебним путовима, и духови ослобођавају се све више од тешког јарма традиције (предања) и aукторитета. Јасно се види, куда је ове народе одвела ова слобода кретања, овај неспречени развитак њихових духовних моћи. Није више могуће варати се, где се налази тежиште духовног рада и политичке снаге. . . . Из дубине народног духа потекао је овај покрет, незнајући за ситне обзире, који су богослове на црквеним саборима под уздом држали. С тога је остао залудан и без успеха сваки покушај помирења и новог спојења међу католичком и реформованом Црквом, и ако се о том вековима радило и мучило [1]).

Замерало се францеским протестантима (Хугенотима) што су радили да у политичком смислу уреде

---

[1]) Wilhelm Wattenbach, Geschichte des römischen Pabstthums. Berlin, 1876., 300—301.

Француску налик на Швајцарску, с малим самоуправним областима и општинама, тако названу децентрализацију са савезном (федералном) владом. А фанатичкој католичкој Лиги која у крви протестантских јеретика угуши те тежње на име јединства Цркве и државе, рачунало се ово у велику патриотску заслугу. Тако је и млади фанатични Карло IX у свом тестаменту себе правдао, што је допустио крваву париску свадбу и својом руком пуцао на своје протестантске госте и поданике у вртоломијевој ноћи. Но ове разлоге и правдања Хришћанство, цивилизација и историја француска за последња три века све већма осуђују. Католичко беснило и страст за једноликошћу и безусловним јединством наудише Револуцији и отворише врата деспотизму и ослабљењу државном. Несрећни Жирондовци изгибоше готово ради истих тежња као и Хугеноти. А јединство у деспотизму и диктаторство Наполеона I-г и III-г донеше Француској пораз, туђинску поплаву и ослабљење. Да се у раније доба француско племство угледало на инглеско, па да је реформу Цркве примило, и затражило од краља пуна права земаљском представништву, данас би Француска по свој прилици стајала у свету много срећнија и виђенија. Но њено племство пада у прашину пред деспотским краљевима и папом, тоне у дворском животу, раскоши и разврату, и у Геволуцији води туђинске војске противу своје отаџбине. Оно је, како вели Едгар Кине, продавало своју духовну и политичку веру, а народ видећи његово ништавило збриса му у Револуцији све неправедне повластице и тековине. Но католички дух искључивости и нетрпљивости у француских политичких партија доводи их, те свака партија на влади брани власт и слободу само за се, и служи се њима да продужи и утврди своје диктаторство; у том смислу и сада се могу чути гласови веома познатих људи н. пр. из бонапартовске партије, који про-

поведају да треба власт узети, уграбити, а не чекати да вам се од народа понуди. — На послетку, у католичким државама несрећа је у влади и с тога, што владаоци често слушају глас својих исповедника, који опет примају наредбе са стране, од папе и од језуита. Тако бива, те кад што сами католички владаоци као оруђе у туђим рукама наносе грдну штету и срамоту својој земљи. Тако су радили Луји XIV, XV и XVI и Карло X у Францеској, тако Јаков II у Инглеској, тако Фердинандо и Леополд у Аустрији, тако Август и Жигмонд у Пољској.

Још у једном широком правцу имала је црквена реформа благотворних последица за образованост људску. С библијом и Јеванђељем у руци почеше поданици и сељаци гласно да траже своја природна права у име хришћанске слободе и једнакости, почеше с књигом па и оружјем да траже да се укину спахилуци и ропство. Знаменитом одлуком савезних холандских држава од 1681 године проглашује се збачење шпањског краља и с тим и суверенство холандског народа. Ту се вели: Бог није створио поданике ради владаоца, да га слушају у свем у што би му била воља наређивати, но је створио владаоца ради поданика, да управља њима по праву и по разуму. У име истих начела извршила се и инглеска револуција од 1648. године. Тако названа начела од 1789. године није пронашла францеска револуција. Она је само помогла, да се у Јевропи рашире, а примила их је од инглеских и америчких Пуританаца и Квекера. У североамеричкој области Вирђинији уведена је представничка влада још у 1620 године, а с тим поротско суђење и одобравање пореза народном скупштином. У области Масичисету постоји пуна представничка демократија од почетка јевропске насеобине. А један племенити досељеник, Рецер Вилијамс основа савезну државу Род-Исленд

не само на начелима праве демократије и самоуправе но и потпуне верозаконске толеранције и једнакости [1]).

На таквим истим начелима подигоше Квекери државу у Пенсилванији и Њу-Џерсију, где сва власт долази од народа; нико никада и ни којим начином не може се гонити ни вређати због верозаконског мишљења и исповедања: народна скупштина бира се тајним гласањем и бирачи дају својим посланицима обавезне упуте и наредбе, које ако ови не врше, могу се збацити и на одговор узети. Скупштина бира десет одборника који врше власт, а судије и чуваре јавног реда бира народ на две године. Судије председавају пороти, која је састављена из 12 грађанâ. Сирочад се васпитава о државном трошку. — Инглезима и Американцима замера се по нешто у погледу њихове велике оданости према вери, и што су поплављени сектама, па и образовани редови њихови нису од тога слободни. У том погледу значајно је што говори Ренан, да нове секте у протестаната потврђују баш дубину њихова верозаконског осећања, јер вели, ништа није тако мртво, као оно што се више не миче. А у католика многе догме, сјајне често празне церемоније, чудеса и „ходочашћа“ одбијају просвећене умове. Ништа боље не показује, како католицизам пропада и изумире, но што су онако немарно и равнодушно примљене у католичком свету две нове догме, недавно проглашене.

Највеће рâне што католичка Црква задаје народима долазе од њезине апсолутне владавине над умовима и установама људским, и од њезине војске калуђерâ и свештеникâ који се никад не жене, но својим продирањем у породице својих верних руше основу породичном и друштвеном моралу, а својом безусловном покорношћу јед-

[1]) Види у Банкрофт-а, Историја сједињених северoамеричких држава.

ном врховном старешини изван земље, папи у Риму, морају кад што да раде противу установâ и интереса своје земље и народа, јер је њихова отаџбина у Риму[1])

Да поменемо још, што један од највећих генија новога доба, Виктор Хиго говори о значају папе и његове власти на земљи[2]). У дивном алегориском спеву под насловом *Папа*, представља велики поета римског првосвештеника у идејалном облику правог христовог апостола. Доводећи га у разне прилике људскога и народног живота одушевљеним заносом ставља му у уста речи, које би само Христос могао говорити. Папа најпре заспи у својој соби у Ватикану. За тим се пробуди и погледа звезданом небу, па говори:

„Спавајте врлине, спавајте невоље, спавајте злочини под благом ведрином плавог неба. Благо оном ко и у сну види да се звезде уздижу и светле над Земљом, да заштите слаба и нејака на њиховом огњишту."

Долазе краљеви да поздраве папу, говорећи: Ми смо свемоћни, краљеви, господари. А папа одговара: Ви сте људи, а људи су сви равни пред Богом. Краљеви веле: Ми смо величанствен венац брдâ, ми смо хоризонат Богом створен. А папа одговара: Иза брда јавља се

---

1) Познати дописник важног француског листа „Journal des Debats" г. Монферије, штампајући белешке са свога пута по Србији и по дунавским пределима чуди се српском свештенству што не види големе користи које би се јавиле за-њ и за земљу српску, кад би оно прешло у католичку Цркву у којој би имало много више моћи и вредности, но што сада може имати у слабој и незнатној српској Цркви у Србији. То је у главном смисао речи овога француског писца. Но то и сведочи, како чудновате изврнуте појмове имају на Западу о нама и нашем културном и политичком стању.

2) Victor Hugo, Le Pape. Paris, Calman Levy, 1878,

у зачељу светла зора, а иза краљева мрак. Краљеви питају: Зар ти ниси краљ. А папа одговара: Нисам, ја љубим човештво.

На прагу Ватикана папа даље говори: Под благим небом нема другог плашта краљевског осим људске љубави, ни другог престола осим невиности. Ја незнам ни шта је човек, шта ли Бог и свет, а метнули су ми три круне на главу. Не знам, зашто сам у овом двору ни зашто носим круну... Па хоћу да идем одавде, да ме ово отето благо не проклиње, мене који сам створен за колибу... Идем у свет по зори, по мраку, по киши и олуји, незнајући где да наслоним главу, идем босоног као Христос; онај ко нема ништа, он осваја свет, спуштајући се у дубину човештва, храбрећи срца људска, подижући веру. Идем да узмем земљу краљевима, да вратим Рим Римљанима. Идем да се вратим Богу, а то је човеку.

У пустињичкој мантији долази папа синоду источне Цркве и говори патријарху и владикама, да благосиљају сиротињу и страдалнике и да отуре од себе свилене одежде, златне митре, окићене бисером и скупоценим камењем, јер су то сузе нејачи и патникâ, гладних и невољних овога света; јер такав накит приличи блудницима а не божијим свештеницима. Говори им да не окивају крстове и иконе као лутке у сребро, злато и драго камење, остављајући болесне, гладне и сирочад да скапавају, и да јадне мајке и удовице свој женски образ под ноге бацају. Небројено грехова крију се у сјајности храмова, у раскоши великашâ и богаташâ, с тога се и Христос с ра̑ном од копља у ребрима уклонио с овога света. Патријарх и владике одговарају папи, да злато и сјајност храмова корисно привлаче мрачну душу сиротиње; догмама су потребни дијаманти као звезде небеском своду, а свештеник треба да се јавља у сјајном оделу као сунце.

Основа је храмовима Бог, а врх су им краљеви; ако ови падају и Бог се руши. И владалац је свештеник и свештеник је владалац. Оно што се данас зове слобода, то је бездан. А кад човек хоће све да разуме и о свему да мисли, чини сметње Богу. — Папа одговара, да је и он раније био у таквим заблудама; ваљао се по богатству и сијао се лажном моћи и лажном светињом, те су од њега слаби, добри и праведни бежали, а силни, зли и грешници радовали му се и клањали. Но мало по мало сагледао је пропаст у коју су његови претходници падали, па и он за њима, вукући за собом цело хришћанство. Сагледао је и познао грдна небројена зла и насиља која човештво и друштво људско муче и која папе и свештеници заштићују и благосиљају. Видео је све то и отргао се из демонских наручја, бацио је тијару и папски скиптар драгим камењем посут, па као Христос и апостоли у простом огртачу пошао по свету да благосиља невиност, слабост и сиротињу, а да изобличава и куне порок, притворство, неправду, насиље и ропство[1])

Говорећи о својој непогрешности папа узвикује: О, ја сам непогрешан, ја видим све. А Бог не зна што је знао Кеплер, што је пронашао Њутон, што је видео Галилеј; Бог је слеп а човек све види. Зар папа не двоуми никада и не лаже, зар погрешку никада не исказују његова уста? Папа, човек, играчка несреће, слабији од трске на ветру, сенка која шушти пред провалом, страшан костур (скелет) у гадном телу и месу говори Богу: ја сам

---

1) Femmes, enfants, ayez droits. Peuple, aie une âme. À moi, prêtres! Prêchez le vrai que je proclame, Soyez simples de coeur. Soyez sous le ciel bleu, Près des petits enfants pour être près de Dieu.

Et je veux, entouré de détresses sans nombre, Qui naissent sur la terre à toute heure, en tout lieu, Arriver avec tous les pauvres devant Dieu! Venez, vous qu' on maudit! Venez, vous qu' on méprise!

теби раван, ја сам светлост и истина, ја једини стојим с тобом усправљен у васелени, а све је друго преда-мном као и пред тобом ништа. Ја сам почетак и свршетак, ја држим кључеве којима мерим твоје дубине, у мрачној васелени само ја видим, и што ја рекнем то мораш и ти да потврдиш. Ја одређујем мeђе твом гњеву и поље твојој милости. Цео небески свод има две осовине, Бога и Папу.[2]

Видећи где пролази стадо оваца, пита римски првосвештеник: Где вам је вуна, јадна створења? Где су твоја права, народе, где ти је душа, човече? Где ти је класје, орачу; где ти је кућа, зидару? Где ти је образ, о жено, где су ти деца, мајко? Дркћите, о јадна створења, о стоко пострижена! Ваша вуна није за вас, но за оне за које овчарски пас лаје, за великаше, газде и лењивце. . . . Где су пастири што се зову свештеници? Нико те не брани, народе, драго моје стадо; узимљу ти вуну а жељно погледају ти на месо. . . .

Дошав на бојно поље међу две непријатељске војске папа у дивном заносу говори: Ох, душа ми се стеже; Зашто се ови људи међу собом убијају? Зар народ противу народа? О преварени и обманути народи! С каквим правом подижете мач у рукама?[3]) Шта ће вам топови,

2) O soleils! Astres! Gouffres des êtres!
Que dites-vous du pape infaillible, et des prêtres,
Des concils mettant le pied sur vos hauteurs,
Que dis-tu de ce tas des sinistres docteurs,
Ciel terrible, imposant leur néant au mystére,
Et tachant d' ajouter à Dieu le ver de terre!

3) Jgnorance, colère, orgueil, mensonge, à bas!
Hommes, entendez—vous. Vivez. Plus de combats.
Non, la terre d' horreur ne sera pas noyée.
Vous êtes l'innocence imbécile employée
Aux forfaits, et les bras utiles devenus

ви гласом труба заглунули, страшнији и јачи од лавова а луђи од муве, за чији ћеф убијате један другога?. . . . Љубите се, дворови дугују мир колибама. . . . Незнање гњев, охолост, лаж нек падају у прах. Чујете ли људи? Живите. Нек нема више борбе међу вама, нек се земља не напаја више грозом и страхотом. Ви сте луда безазленост у служби злочина, а ја долазим босим ногама, да вас молим, о лавови, тигрови, да будете људи. Време је да земља на којој живимо, буде једном мирна, те да цвеће и дебело класје, воћњаци и благословена лоза успевају мирно.

Нашав се од једном у метежу грађанског рата, папа овако говори: Удрите прво мене, јадни безкућници; судбина вам је тешка, а ви је узајамном мржњом још отежавате. Ви један другог убијате, синови једне исте мајке Францеске која за вама кука. . . . Ако над нама на плавом небу, где божија истина држи светове, има вечитих закона и јасних циљева, ако сунце на истоку казује истину, ако је небо земљи поуздан пријатељ и ако је живот плод а не плен; човеку је задатак и дужност, да се радује, да ради и да љуби. Па ма каква олуја замутила за тренутак чисти ваздух, нема тако љутог, тако страшног и безбожног звера (гнева) који се не би тргнуо кад види мајку с одојчетом на грудима. Па зар свуда беснило, страх, туга, крваве руке и ископане рупе! Зар црни гробови да потамне сунце, румен зоре, цветни мирис краснога пролећа! Ако победите, срце ће вам се ипак следити, душа поцрнети. Јер ништа не може заменити брат-

Scélérats, et je suis celui qui vient pieds nus
Vous supplier, lions, tigres, d' être des hommes.
Jl est temps de laisser cette terre ou nous sommes
Tranquille, et de permettre aux fleurs, aux blés epais,
Aux vignes, aux vergers bénis, de croître en paix. . . .

ство. Бог вас је створио, да и ви страдате, да љубите да имате нежно срце.

Настављајући даље, папа узвикује: О краљеви, не значи ништа бити Александар, Сезострис, Кирос, боље је бити сиромах назван Исус Христос. . .

Народе, по грозном потоку покоља и крви људске знаш ли шта плива на површини? Срамота, вечита гнусност победиоца, бледа мртва слобода с мачем у срцу [1]). . . . Свештеници су налик на отворена ждрела, ко у њих гледа види грозне ствари [2]). . . . Свештеник пузи пред тираном. . . Лојола је немилостив народу а удворица кнезу. Крст је мач у руци папе Јула II. Кајафа у чијој се души пакао огледа тумачи Мојсија у корист Тиверија?. . Па где је нада? Гледајући замишљено народе у њиховој патњи, на један пут учини ми се да видим сенку једне руке која их благосиља. Подигох очи небу и смотрих на висини великог тајанственог путника Исуса. —

Једна од најлепших поетских слика великог песника за цело је у папиним речима малом детету, и у опису папиног уласка у Јерусалим. Дете је безазленог погледа и као да говори с анђелима. О дивно чудо, гледати у ново рођено људско створење, које још није никаква зла учинило,

---

[1]) Peuple, sur lé cloaque informe du carnage,
Quel que soit le tueur, sais-tu ce qui surnage ?
C'est sa honte, — L' opprobre éternel du vainqueur,
La pâle liberté morte et l' épée au coeur. . .

[2]) Et j' entendais gémir et je voyais se tordre
Dans la brume que nul n' explore et ne connait,
Les tristes nations snr qui tout s'acharnait,
Prêtres, juges, bourreaux, scribes, princes, ministres;
Les innombrables flots ne sont pas plus sinistres
. . . . . . Le prêtre est reptile au tyran ;
Le Talmude n' est pas moins lâche que le Koran.
César vainqueur se fait du ciel une province.
Loyola, dur au peuple, est complaisant au prince.

и смешећи се гледа око себе, чуди се и пружа нам руке.. Његове очи тону у плавој небесној светлости, и кад би умело говорити казало би нам имена свију сунаца и звездâ. Замишљено упоређујемо своју душу с његовом, па и најправеднији међу нама наћи ће да је грешник кад стане поред овог светлог анђела, на ком нема никакве пеге, док и само небо кад што је мраком застрто. И зора плаче, кад мало дете умире пре времена и враћа се својој браћи анђелима [1]). — Улазећи у Јерусалим папа говори: Народе, казао сам целом свету, казао сам граду: Нек нема више међународног ни грађанског рата, нек нема више губилишта. Пред плавим небом слобода, пред смрћу једнакост. пред Богом оцем братство... Узимам Јерусалим, а дајем вам Рим. Остављајући Цезара за Христа мењам свој стан. . О краљеви, ја мрзим свилени плашт а волим Христов покров [2]).

Све ове слике поређао је велики француски песник у први део под насловом: *Сан*. А цео други део приказан је у једној врсти под насловом: *Пробуђење*. У Ватикану, у својој соби у јутру буди се папа од тешког сна и повикну: О, какав сам страшан сан снио! — Римски првосвештеник остаје онакав, какав је готово увек био, а Виктор Хиго изводећи га у алегорији онако дивним

[1] Et l' aurore est en pleurs, quand vous êtes rendus
Par les roses vos soeurs à vos frères les anges.

[2]) Peuples, aimez. On devient lumineux en aimant.
Ce serait être injuste envers le firmament
Que de répondre aux feux d' en haut par nos tenebres.
Que l' azur étant pur, les âmes soient funebres,
C'est mal; et l' Eternel a fait les vérités,
Les devoirs, les vertus, afin que leurs clalrtés
Jlluminent le sombre intérieur des hommes;
Et pour que, dans le monde insondable ou nous sommes,
Et devant l'infini plein d'invisibles yeux,
Les coeurs ne soient pas moins étoilés que les cieux...

апостолским речима и мислима хтео је што живље да изнесе на видик супротност између онога какав би требало да буде врховни представник западне Цркве на земљи, и онога какав је у истини. Папа снива да иде правим стопама Христа и апостолâ и проповеда мир, братство, љубав, правду и слободу. А кад се пробуди, осећа да је то било код њега само у сну, те не жели да му се кад год на јави оствари.

И ово је овако писао човек који верује у Бога, који је целога свог века бранио начела људске једнакости и братства, који је славом имена свога испунио цео век, који је сјајношћу свога ума и величином свога духа и срца обасјао своју отаџбину Францеску и цело човештво.

Ми овом приликом не дајемо места овим мислима с тога, што бисмо желели да нашој српској и хрватској браћи латинске Цркве омразимо веру њихових очева и дедова, нити да ми хвалимо и намећемо нашу или другу коју веру и Цркву. Боже сачувај. Но хтели смо нашој западној католичкој браћи да напоменемо, како је ружно, штетно и опасно, ако се с њихове стране чини неправда источној православној Цркви, и ако се помаже и трпи римска пропаганда, да мути по Босни и да завађа једнокрну браћу. Пропаганду и прогонство у стварима вере и савести ми одлучно одбијамо и осуђујемо. Јер држимо тврдо, да то није у духу правог хришћанства, па ни у нарави нашега народа, нити се може сложити с начелима науке, нити је донело добра и великим, а то ли малим народима. Ми на против мислимо, да у садање просвећено доба сви народи које је историска судбина довела да заједно или један поред другог живе, не гледећи које су вере и Цркве, ком се богу клањају и како се крсте, па и сами мусломани поред хришћана могу врло лепо као добри грађани и суседи живети и развијати се,

па и своје духовне потребне намиривати, чувајући своју веру и предања, а поштујући то исто у својих суграђана и суседа̂. Особито нашем народу, подељеном у две хришћанске Цркве и једним делом у мухамедовску веру, а у овако тешким политичким приликама нужна је братска узајамност, мудрост, слога и трпељивост у питањима вере, те да нам се племе не утре и народна свест не угаси. Прошло је време, и дао би Бог не вратило се, кад се јуначке врлине наших предака крепише страшном песмом, која међу браћом једног имена и једног језика с претњом и гњевом одјекиваше:

» Вјере су нам у крв огрезнуле,
» Биће бољa која не потоне!

Сад би, чини ми се, боље приличила и лепше звечила песма

» Ђе си Марко задрта делијо,
» И ако си турска удворица,
» Ал' си опет наша перјаница!

Дух опште народне просвете са тежњама слободе и јединства народног, без разлике вере и Цркве треба сада да покреће српски народ свуда, ма где и ма које вере био. Јер тако ће тек и нашег племена ђеније на крилима новог века узлетети у висине, где га међу великим и просвећеним народима очекују бољи дани.

III.

Пољска, Шпанија и Португалија у почетку Новог Века.

Ретко би се где на другом месту могао наћи тако страшан пример државне пропасти, као у Пољској, која изгуби своју самосталност услед сталешког раздора и анаркије, у вези с прекомерним црквеним фанатизмом и слепим повођењем за страним обичајима.

Ко хоће да позна Пољску и Пољаке, вели В. Макушев[1]) треба да проучи пољску политичку и књижевну историју XVI-г века. Никада Пољска није заузимала тако простране области, као у том веку. Јер осим њезиних крунских земаља (велике и мале Пољске, Црвене Русије и Мазовије) њој су припадале Литва, Лифландија и Мала Русија по Дњепру до Црног мора, а осим тога старешинство пољског краља признаваху над собом још и кнежевине Прусија и Курландија, Кашубско Приморје, па и Молдавија и Влашка. Још Болеслав храбри (1018 год.) оставио је на Дњепру железне стубове за спомен свога бављења у Кијеву[2]).

Казимир велики око половине XIV-г века задобије Пољској Црвену Русију и настане живо да је попољачи,

---

[1]) Общественые и государственые вопросы въ польской литаратурѣ XVI вѣка. Славянскій Сборникъ, томъ третій, Петербургъ, 1876. стр. 26.

[2]) (J. U. Niemcevicza «Śpievy hystoryczne», XIII. У Макушева на истом месту).

преводећи племиће у католичку Цркву а гонећи православне, који се због тога обратише Татарима за помоћ (1344 год.) [1]. После њега краљ Јагајло разда Црвену Русију, Украјину и Подолију пољским племићима, подижући свуда латинске цркве и манастире. Овај иначе јуначки краљ, као незнабожачки литвански кнез покрштен у католичкој цркви био је толико фанатичан, да је забранио католицима, да се женидбом не мешају с православнима. Услед тога још онда плану у Литви буна, коју је предводио кнез Витовт. Но Јагајло и Витовт после се помире, и православне владике из Литве буду послани на Косницки црквени сабор (1414 год.), где је Хус спаљен, да раде о Унији с римском црквом; а краљ пољски Јагајло писаше папи, да би он привео руски народ у послушност римској цркви, да му не сметају непрекидни ратови [2]. Јагајло је увео у Литви не само католичку Цркву но и племство (шљахту) по пољском уставу. С тога су Литванци и Руси дозивали у помоћ Татаре и великог московског кнеза. За владе пољског краља Жигмунда — Августа у првој половини XV века у Литви и Пољској нађе Лутерова и Калвинова реформација знатна одзива нарочито у племству, и кнез Никола Ив. Радзивил назван Црни, брат краљице Варваре, јавно је заштићавао протестанте. Лутеранској Цркви припадали су и знатни пољски писци Андреја Модржевски и Петар Скарга. За неко време Пољска беше уточиште гоњеним људима због вере и политике из других земаља, и чињаше се да

[1]) *Шајноха*, пољски писац у свом делу «Jadviga i Jagiellovyd. 2. t. III. неосновано тврди, да је Казимир велики заштићавао, православне (Макушев, на истом месту).

[2]) g. M o r a c z e v s k i, Dzieje řeczypospolitej Polskiej II, у Макушева на истом месту.

ће и она смело поћи светлом стазом којом се кретаху Холандија, Инглеска и друге слободне државе тога доба. Један од најзнатнијих поборника пољске независности противу Рима био је велики властелин Јан Остророг, који се борио и противу немачког елемента у свештенству пољском и противу немачке проповеди у пољским црквама [1]. И само свештенство у Пољској поче за неко време живо истицати мисао о слободној »народној Цркви«. Тим путем за цело Пољска би наставила свој развитак из XIV и XV века, те и познија њезина љута омраза с Русијом по свој прилици не би се могла појавити, бар не у толиком обиму. Но не потраја дуго, а римској Цркви у друштву с аустро-немачким царством пође за руком, те поврати и појача своју моћ у Пољској. Највећи противник чешкој Хусовој реформацији, коју Јероним Прашки проповедаше у Пољској и Литви, био је краковски владика кардинал Збигњев Олесницки, који је отворено заступао пољски савез с Немцима, и да није њега било, по свој прилици тада би се Пољска и Чешка спојиле под једном круном. А пошто се ова велика политичка мисао западних Словена у почетку XV-г века растури, видимо за тим пољског краља Казимира Јагелона, где у свом писму папи 1447 год. назива Пољску ђерманском нацијом (germanica natio, [2]).

Римска Црква добро је провиђала опасности које њезиној влади прете од словенске народне Цркве, и од везе словенских народа међу собом и са источном Цр-

---

[1]) Влад. Ламанског, Видные дѣятели, Славянскій Сборникъ, I. СПтбр. 1875. стр. 536.

[2]) *Ламански*, на истом месту.

квом [1]). С тога брзо поплавише Пољску језуите, који узеше цркве и школе, краљевски двор и племићске домове па и сељачке колибе у своје руке. Протестантска шљахта гомилама се поврати у крило католичанства, и моћна држава пољска, од пре штит и уточиште гоњенима за слободну мисао и веру, поста брзо духовна и политичка тамница, која суседне и своје слободоумне синове окиваше [2]). Краљеви Стеван-Баторије и Жигмунд III бејаху послушна оруђа језуитима, и Пољска у место да се у савезу са Шведском и са Протестантима, као и Францеска, користила тридесетогодишњим ратом и растројством Немачке, она је на против бранећи католичанство и немачког цара навукла себи многе тешке политичке и материјалне губитке, нарочито у след шведских победа Осим тога унутрашње привредно стање Пољске у рукама немачких радника и Јевреја по варошима и селима све је више оназађавало пољску државу. а слободни пољски сељаци још од XV-г века постали су робови. који су страдали од шљахте и од бездушних закупника.

Да видимо из ближе, како се у пољским споменицима тога доба одзивају озбиљни писци и родољуби.

Као што су духовници пољски слабо водили бригу о Цркви и о наравственом напретку своје паства, бавећи се више гоњењем православних Русина и раскошним уживањем земаљске силе и блага; тако су се и племићи мало старали о одбрани државних граница, о благостању својих поданика и сељака, који ношаху све државне терете.

---

1) Theiner, Monumenta Poloniae, I. У були папе Гргура IX (1233) стоји: Priori Prov. Praedicatorum in Polonia suisque collegis... accepimus siquidem, quod Rutenorum perfidia non contenta etc. (Ламански на истом месту).

2) Н. Карѣева, Введеніе въ курсъ исторіи новѣйшаго времени Воршавскія университетскія извѣстія. Бр. 6. 1880 год. стр. 32 и 34.

Пољски златоуст, Петар Скарга у XVI веку провиђајући опасност за своју отаџбину упоређивао је још тада Пољску с гњилом јабуком, која споља изгледа здрава и лепа, но пошто јој поче срце трулити, нема јој спасења[1]).

Заједно с њим било је у то доба још врсних родољуба и писаца који бистро провиђаху зло што гризе утробу пољској држави, и предсказиваху извесну пропаст, ако се за времена не отргне. Но племићи и управници тадање и потоње пољске државе нису хтели то да чују, нити су умели да разумеју такве патриотске гласове; те синови пољског народа, по пророчким Скаргиним речима, лутају сада по туђини, без своје државе ни отаџбине[1]).

Између осталих угледних писаца и књижевника тога доба у Пољској истичу се особито имена *Кленовића* и *Модржевског*, који јасно и философским умом говораху о значају и задатку племства у овој словенскј држави. Но њихова реч оста глас у пустињи. Модржевски вели, да држава не даје части на звања племићска само с тога, што овај или онај долази од старе племићске породице, но за врлине и заслуге, које се од сваког млемића за срећу отахбине траже. Ни краљ ни Сенат, наставља писац, не треба да допуштају, да се ко год пред њима хвали само својим претцима и грбовима, ни да у то име тражи части и власти. Краљ и Сенат треба најпре да познаду ум и карактер племића, да му чују глас на суду и збору, да му виде храброст у боју и мудрост у миру. Јер ко није привикнут тешким но корисним и часним по-

---

1) Kazania sejmowe, wy l. Turowskiego. У Макушева Общественые и государственые вопросы въ пољској литератур XVI вѣка. Славянскiй Сборникь. 1876.

1) В. Макушевъ, на истом месту.

словима ума и науке, ко проводи већи део времена на играма и пустим забавама, у кога је с лењошћу и незнањем здружена порочност и развратност; тај не може бити добар државник, и само онда неће чинити зло, кад му се неда прилика, да гази закон и правду.

Veram nobilitatem non tam in maiorum claritate, aut stemmatum vetus tatepositam esse, quam in virtute.«

Право племићство није толико у знаменитости предака, или у старини грбова, колико у честитости и врлинама. „Крв твојих племићских предака може те толико исто учинити правим племићем, колико и крв оца занатлије може да учини сина занатлијом, или крв оца лекара сина лекаром, крв атлета и борца атлетом и борцем сина. Честитост и врлина не добија се по наследству, но самим својим делима и трудом. На жалост, наши племићи већином заражени су опаким мислима, и ни о чему се толико не брину, колико како ће блистати драгим камењем, златом и сребром, сјајним оделом и многим дворанима[1]).

Други знатни писци пољски XVI и XVII века оштро осуђују не само разврат и раскош по племићским дворовима, но и прекомерно угледање и подражавање у племића туђинском оделу и страним обичајима, Још у време краља Болеслава храброг племићи и великаши на његову двору облачили су у свечаним приликама на се тако тешко и скупоцено, златом и сребром искићено одело, да су их други млађи племићи и дворани морали водити и подупирати, да под теретом не падну. Позније примали су пољски племићи углед ношње и обичаја са сваког страног двора и од страних народа, с којима су долазили у

1) A. Fr. Modrevii, Commentariorum de respublica emendanda. lib. I Стр. XVIII, у Макушева. —

ство. Бог вас је створио, да и ви страдате, да љубите да имате нежно срце.

Настављајући даље, папа узвикује: О краљеви, не значи ништа бити Александар, Сезострис, Кирос, боље је бити спромах назван Исус Христос. . .

Народе, по грозном потоку покоља и крви људске знаш ли шта плива на површини? Срамота, вечита гнусност победиоца, бледа мртва слобода с мачем у срцу [1]). . . . Свештеници су налик на отворена ждрела, ко у њих гледа види грозне ствари [2]). . . . Свештеник пузи пред тираном. . . Лојола је немилостив народу а удворица кнезу. Крст је мач у руци папе Јула II. Кајафа у чијој се души пакао огледа тумачи Мојсија у корист Тиверија?. . Па где је нада? Гледајући замишљено народе у њиховој патњи, на један пут учини ми се да видим сенку једне руке која их благосиља. Подигох очи небу и смотрих на висини великог тајанственог путника Исуса. —

Једна од најлепших поетских слика великог песника за цело је у папиним речима малом детету, и у опису папиног уласка у Јерусалим. Дете је безазленог погледа и као да говори с анђелима. О дивно чудо, гледати у ново рођено људско створење, које још није никаква зла учинило,

---

[1]) Peuple, sur lé cloaque informe du carnage,
Quel que soit le tueur, sais-tu ce qui surnage?
C'est sa honte, — L' opprobre éternel du vainqueur,
La pâle liberté morte et l' épée au coeur. . .

[2]) Et j' entendais gémir et je voyais se tordre
Dans la brume que nul n' explore et ne connait,
Les tristes nations snr qui tout s'acharnait,
Prêtres, juges, bourreaux, scribes, princes, ministres;
Les innombrables flots ne sont pas plus sinistres
. . . . . . Le prêtre est reptile au tyran;
Le Talmude n' est pas moins lâche que le Koran.
César vainqueur se fait du ciel une province.
Loyola, dur au peuple, est complaisant au prince.

и смешећи се гледа око себе, чуди се и пружа нам руке.. Његове очи тону у плавој небесној светлости, и кад би умело говорити казало би нам имена свију сунаца и звездâ. Замишљено упоређујемо своју душу с његовом, па и најправеднији међу нама наћи ће да је грешник кад стане поред овог светлог анђела, на ком нема никакве пеге, док и само небо кад што је мраком застрто. И зора плаче, кад мало дете умире пре времена и враћа се својој браћи анђелима [1]). — Улазећи у Јерусалим папа говори: Народе, казао сам целом свету, казао сам граду: Нек нема више међународног ни грађанског рата, нек нема више губилишта. Пред плавим небом слобода, пред смрћу једнакост, пред Богом оцем братство... Узимам Јерусалим, а дајем вам Рим. Остављајући Цезара за Христа мењам свој стан. . О краљеви, ја мрзим свилени плашт а волим Христов покров [2]).

Све ове слике поређао је велики француски песник у први део под насловом: *Сан*. А цео други део приказан је у једној врсти под насловом: *Пробуђење*. У Ватикану, у својој соби у јутру буди се папа од тешког сна и повикну: О, какав сам страшан сан снио! — Римски првосвештеник остаје онакав, какав је готово увек био, а Виктор Хиго изводећи га у алегорији онако дивним

---

[1]) Et l' aurore est en pleurs, quand vous êtes rendus
Par les roses vos soeurs à vos frères les anges.

[2]) Peuples, aimez. On devient lumineux en aimant.
Ce serait être injuste envers le firmament
Que de répondre aux feux d' en haut par nos tenebres.
Que l' azur étant pur, les âmes soient funèbres,
C'est mal; et l' Eternel a fait les vérités,
Les devoirs, les vertus, afin que leurs clalrtés
Jlluminent le sombre intérieur des hommes;
Et pour que, dans le monde insondable ou nous sommes,
Et devant l'infini plein d'invisibles yeux,
Les coeurs ne soient pas moins étoilés que les cieux...

апостолским речима и мислима хтео је што живље да изнесе на видик супротност између онога какав би требало да буде врховни представник западне Цркве на земљи, и онога какав је у истини. Папа снива да иде правим стопама Христа и апостола и проповеда мир, братство, љубав, правду и слободу. А кад се пробуди, осећа да је то било код њега само у сну, те не жели да му се кад год на јави оствари.

И ово је овако писао човек који верује у Бога, који је целога свог века бранио начела људске једнакости и братства, који је славом имена свога испунио цео век, који је сјајношћу свога ума и величином свога духа и срца обасјао своју отаџбину Францеску и цело човештво.

Ми овом приликом не дајемо места овим мислима с тога, што бисмо желели да нашој српској и хрватској браћи латинске Цркве омразимо веру њихових очева и дедова, нити да ми хвалимо и намећемо нашу или другу коју веру и Цркву. Боже сачувај. Но хтели смо нашој западној католичкој браћи да напоменемо, како је ружно, штетно и опасно, ако се с њихове стране чини неправда источној православној Цркви, и ако се помаже и трпи римска пропаганда, да мути по Босни и да заваћа једнокрну браћу. Пропаганду и прогонство у стварима вере и савести ми одлучно одбијамо и осуђујемо. Јер држимо тврдо, да то није у духу правог хришћанства, па ни у нарави нашега народа, нити се може сложити с начелима науке, нити је донело добра и великим, а то ли малим народима. Ми на против мислимо, да у садање просвећено доба сви народи које је историска судбина довела да заједно или један поред другог живе, не гледећи које су вере и Цркве, ком се богу клањају и како се крсте, па и сами мусломани поред хришћана могу врло лепо као добри грађани и суседи живети и развијати се,

ла и своје духовне потребне намиривати, чувајући своју веру и предања, а поштујући то исто у својих суграђана и суседа̂. Особито нашем народу, подељеном у две хришћанске Цркве и једним делом у мухамедовску веру, а у овако тешким политичким приликама нужна је братска узајамност, мудрост, слога и трпељивост у питањима вере, те да нам се племе не утре и народна свест не угаси. Прошло је време, и дао би Бог не вратило се, кад се јуначке врлине наших предака крепише страшном песмом, која међу браћом једног имена и једног језика с претњом и гњевом одјекиваше:

» Вјере су нам у крв огрезнуле,
» Биће боља која не потоне!

Сад би, чини ми се, боље приличила и лепше звечила песма

» Ђе си Марко задрта делијо,
» И ако си турска удворица,
» Ал' си опет наша перјаница!

Дух опште народне просвете са тежњама слободе и јединства народног, без разлике вере и Цркве треба сада да покреће српски народ свуда, ма где и ма које вере био. Јер тако ће тек и нашег племена ђеније на крилима новог века узлетети у висине, где га међу великим и просвећеним народима очекују бољи дани.

III.

Пољска, Шпанија и Португалија у почетку Новог Века.

Ретко би се где на другом месту могао наћи тако страшан пример државне пропасти, као у Пољској, која изгуби своју самосталност услед сталешког раздора и анаркије, у вези с прекомерним црквеним фанатизмом и слепим повођењем за страним обичајима.

Ко хоће да позна Пољску и Пољаке, вели В. Макушев[1]) треба да проучи пољску политичку и књижевну историју XVI-г века. Никада Пољска није заузимала тако простране области, као у том веку. Јер осим њезиних крунских земаља (велике и мале Пољске, Црвене Русије и Мазовије) њој су припадале Литва, Лифландија и Мала Русија по Дњепру до Црног мора, а осим тога старешинство пољског краља признаваху над собом још и кнежевине Прусија и Курландија, Кашубско Приморје, па и Молдавија и Влашка. Још Болеслав храбри (1018 год.) оставио је на Дњепру железне стубове за спомен свога бављења у Кијеву [2]).

Казимир велики око половине XIV-г века задобије Пољској Црвену Русију и настане живо да је попољачи,

---

[1]) Общественые и государственые вопросы въ польской литаратурѣ XVI вѣка. Славянскій Сборникъ, томъ третій, Петербургъ, 1876. стр. 26.

[2]) (J. U. Niemcevicza «Śpievy hystoryczne», XIII. У Макушева на истом месту).

преводећи племиће у католичку Цркву а гонећи православне, који се због тога обратише Татарима за помоћ (1344 год.) [1]. После њега краљ Јагајло разда Црвену Русију, Украјину и Подолију пољским племићима, подижући свуда латинске цркве и манастире. Овај иначе јуначки краљ, као незнабожачки литвански кнез покрштен у католичкој цркви био је толико фанатичан, да је забранио католицима, да се женидбом не мешају с православнима. Услед тога још онда плану у Литви буна, коју је предводио кнез Витовт. Но Јагајло и Витовт после се помире, и православне владике из Литве буду послани на Косницки црквени сабор (1414 год.), где је Хус спаљен, да раде о Унији с римском црквом; а краљ пољски Јагајло писаше папи, да би он привео руски народ у послушност римској цркви, да му не сметају непрекидни ратови [2]. Јагајло је увео у Литви не само католичку Цркву но и племство (шљахту) по пољском уставу. С тога су Литванци и Руси дозивали у помоћ Татаре и великог московског кнеза. За владе пољског краља Жигмунда — Августа у првој половини XV века у Литви и Пољској нађе Лутерова и Калвинова реформација знатна одзива нарочито у племству, и кнез Никола Ив. Радзивил назван Црни, брат краљице Варваре, јавно је заштићавао протестанте. Лутеранској Цркви припадали су и знатни пољски писци Андреја Модржевски и Петар Скарга. За неко време Пољска беше уточиште гоњеним људима због вере и политике из других земаља, и чињаше се да

---

[1]) *Шајноха*, пољски писац у свом делу «Jadviga i Jagiello» vyd. 2. t. III. неосновано тврди, да је Казимир велики заштићавао православне (Макушев, на истом месту).

[2]) g. M o r a c z e v s k i, Dzieje řeczypospolitej Polskiej II, у Макушева на истом месту.

ће и она смело поћи светлом стазом којом се кретаху Холандија, Инглеска и друге слободне државе тога доба. Један од најзнатнијих поборника пољске независности противу Рима био је велики властелин Јан Остророг, који се борио и противу немачког елемента у свештенству пољском и противу немачке проповеди у пољским црквама [1]). И само свештенство у Пољској поче за неко време живо истицати мисао о слободној »народној Цркви«. Тим путем за цело Пољска би наставила свој развитак из XIV и XV века, те и познија њезина љута омраза с Русијом по свој прилици не би се могла појавити, бар не у толиком обиму. Но не потраја дуго, а римској Цркви у друштву с аустро-немачким царством пође за руком, те поврати и појача своју моћ у Пољској. Највећи противник чешкој Хусовој реформацији, коју Јероним Прашки проповедаше у Пољској и Литви, био је краковски владика кардинал Збигњев Олесницки, који је отворено заступао пољски савез с Немцима, и да није њега било, по свој прилици тада би се Пољска и Чешка спојиле под једном круном. А пошто се ова велика политичка мисао западних Словена у почетку XV-г века растури, видимо за тим пољског краља Казимира Јагелона, где у свом писму папи 1447 год. назива Пољску ђерманском нацијом (germanica natio, [2]).

Римска Црква добро је провиђала опасности које њезиној влади прете од словенске народне Цркве, и од везе словенских народа међу собом и са источном Цр-

---

[1]) Влад. Ламанског, Видные дѣятели, Славянскій Сборникъ, I. СПтбр. 1875. стр. 536.

[2]) *Ламански*, на истом месту.

квом [1]). С тога брзо поплавише Пољску језуите, који узеше цркве и школе, краљевски двор и племићске домове па и сељачке колибе у своје руке. Протестантска шљахта гомилама се поврати у крило католичанства, и моћна држава пољска, од пре штит и уточиште гоњенима за слободну мисао и веру, поста брзо духовна и политичка тамница, која суседне и своје слободоумне синове окиваше [2]). Краљеви Стеван-Баторије и Жигмунд III бејаху послушна оруђа језуитима, и Пољска у место да се у савезу са Шведском и са Протестантима, као и Францеска, користила тридесетогодишњим ратом и растројством Немачке, она је на против бранећи католичанство и немачког цара навукла себи многе тешке политичке и материјалне губитке, нарочито у след шведских победа Осим тога унутрашње привредно стање Пољске у рукама немачких радника и Јевреја по варошима и селима све је више оназађавало пољску државу. а слободни пољски сељаци још од XV-г века постали су робови. који су страдали од шљахте и од бездушних закупника.

Да видимо из ближе, како се у пољским споменицима тога доба одзивају озбиљни писци и родољуби.

Као што су духовници пољски слабо водили бригу о Цркви и о наравственом напретку своје паству, бавећи се више гоњењем православних Русина и раскошним уживањем земаљске силе и блага; тако су се и племићи мало старали о одбрани државних граница, о благостању својих поданикâ и сељакâ, који ношаху све државне терете.

---

1) Theiner, Monumenta Poloniae, I. У були папе Гргура IX (1233) стоји: Priori Prov. Praedicatorum in Polonia suisque collegis... accepimus siquidem, quod Rutenorum perfidia non contenta etc. (Ламански на истом месту).

2) Н. Карѣева, Введеніе въ курсъ исторіи новѣйшаго времени Варшавскія университетскія извѣстія. Бр. 6. 1880 год. стр. 32 и 34.

Пољски златоуст, Петар Скарга у XVI веку провиђајући опасност за своју отаџбину упоређивао је још тада Пољску с гњилом јабуком, која споља изгледа здрава и лепа, но пошто јој поче срце трулити, нема јој спасења[1]).

Заједно с њим било је у то доба још врсних родољуба и писаца који бистро провиђаху зло што гризе утробу пољској држави, и предсказиваху извесну пропаст, ако се за времена не отргне. Но племићи и управници тадање и потоње пољске државе нису хтели то да чују, нити су умели да разумеју такве патриотске гласове; те синови пољског народа, по пророчким Скаргиним речима, лутају сада по туђини, без своје државе ни отаџбине[1]).

Између осталих угледних писаца и књижевника тога доба у Пољској истичу се особито имена *Кленовића* и *Модржевског*, који јасно и философским умом говораху о значају и задатку племства у овој словенској држави. Но њихова реч оста глас у пустињи. Модржевски вели, да држава не даје части на звања племићска само с тога, што овај или онај долази од старе племићске породице, но за врлине и заслуге, које се од сваког млемића за срећу отахбине траже, Ни краљ ни Сенат, настављa писац, не треба да допуштају, да се ко год пред њима хвали само својим претцима и грбовима, ни да у то име тражи части и власти. Краљ и Сенат треба најпре да познаду ум и карактер племића, да му чују глас на суду и збору, да му виде храброст у боју и мудрост у миру. Јер ко није привикнут тешким но корисним и часним по-

1) Kazania sejmowe, wyd. Turowskiego. У Макушева Общественые и государственые вопросы въ пољској литературѣ XVI вѣка. Славянскій Сборникъ. 1876.

1) В. Макушевъ, на истом месту.

словима ума и науке, ко проводи већи део времена на играма и пустим забавама, у кога је с лењошћу и незнањем здружена порочност и развратност; тај не може бити добар државник, и само онда неће чинити зло, кад му се неда прилика, да гази закон и правду.

Veram nobilitatem non tam in maiorum claritate, aut stemmatum vetus tatepositam esse, quam in virtute.«

Право племићство није толико у знаменитости предака, или у старини грбова, колико у честитости и врлинама. „Крв твојих племићских предака може те толико исто учинити правим племићем, колико и крв оца занатлије може да учини сина занатлијом, или крв оца лекара сина лекаром, крв атлета и борца атлетом и борцем сина. Честитост и врлина не добија се по наследству, но самим својим делима и трудом. На жалост, наши племићи већином заражени су опаким мислима, и ни о чему се толико не брину, колико како ће блистати драгим камењем, златом и сребром, сјајним оделом и многим дворанима[1]).

Други знатни писци пољски XVI и XVII века оштро осуђују не само разврат и раскош по племићским дворовима, но и прекомерно угледање и подражавање у племића туђинском оделу и страним обичајима, Још у време краља Болеслава храброг племићи и великаши на његову двору облачили су у свечаним приликама на се тако тешко и скупоцено, златом и сребром искићено одело, да су их други млађи племићи и дворани морали водити и подупирати, да под теретом не падну. Позније примали су пољски племићи углед ношње и обичаја са сваког страног двора и од страних народа, с којима су долазили у

1) A. Fř. Modřevii, Commentariorum de respublica emendanda. lib. I Стр. XVIII, у Макушева. —

додир, па и од Татара и Турака, а највише од Талијанâ и Маћарâ.

Занимљиво је, што и сами страни писци и посланици, који су Пољску добро познавали, с чуђењем опажају и бележе не само како Пољаци лако уче и говоре стране језике, но и како се надмећу, примајући страну ношњу и стране обичаје, а презиру своје домаће и народне. Један од чувенијих народних писаца у том погледу горко говори:

„Тешко оној држави, где се умножи и крила своја рашири раскош и користољубље, јер нераздвојно с тим иду неправда и отимање.“

Даље вели, како је слушао, да у другим земљама, кад хоће да насликају по оделу људе из разних народа, обично цртају Пољака гола-нага с ножницама и платном или чохом у руци, те да немајући свога народног ношива може кројити хаљину како му је воља. Нек је и најскупља материја, вели Мартин Бјелски, реци само да је талијанска па ће је пољски племић купити, ма и очинство продао.

На људе наравно угледаху се још већма жене, одевајући се раскошно по турски, персиски, татарски, талијански, козачки и московски. Ако би сви страни народи, вели Гурницки, од којих смо ношњу и моду ми попримали, дошли и узели сваки своје, Пољака не би више ни било. С тога пољски писци и поете овога доба тужно јадикују, што се племство не угледа на своје стâре, који се ношаху скромно и просто, а бејаху вазда готови приложити и жртвовати у корист отаџбине. Садањи племићи вели, не дају ништа, но само узимљу; а њихова жудња за страним обичајима и презирање обичаја и предања свога народа разориће пољску народност.

Налик на ово, и друга још важнија страна народног и државног живота, васписање и образовање омладине, било је остављено затуцаним католичким поповима и језуитима, а у племићском сталежу предано страним протувама у руке. Пољски свеснији писци и родољуби провиђаху велико зло које отуда може снаћи Пољску. Они су подизали свој глас пред народом, пред краљем и сабором, да се овој опасности стане на пут, док је још време. Они су предлагали средства и начине, како би се настава и просвета у Пољској организовале и развиле на чврстој народној и научној основи. Они су дō некле и покренули, те се подиже нека врста академије у Кракови, а почеше се отварати и друге више школе у још неким местима[1].

Но све узалуд. У Пољској зачама и увену све у рукама језуита и одрођеног свештенства, које свагда бејаше у свези са бесном и охолом шљахтом. И док су на болоњском, париском и прашкои университету философија, лођика и математика, класички писци и римско право понављали предања старе Атине и Александрије, у Пољској су деца на селу и у племићским кућама учила само молитве на латинском језику, или глупе софистичке и мистичке формуле од језуитских учитеља. Па и пред саму пропаст своју око половине прошлог (XVIII-г) века пољска шљахта и језуити не имађаху ништа прече да раде, но да се баве католичком пропагандом у украјинским и литванским пределима, гоњењем православних владика и свештеника, а тим су давали све више повода руској влади

1) J. Lukaszevics, Historya szkól w Koronie i w wielkiem ksiestwie Litewskiem, od najdawniejszich czasów az do roku 1794. T. I (Познанъ 1849), Макушев на истом месту.

да се меша у пољске ствари[1] И док се протестантска Немачка а у њезином зачељу Пруска а за тим Шведска и Инглеска, па и православна Русија у течају не пуна два века истакоше на политичкој позорници Јевроће као моћне и напредне државе, дотле се Пољска спремаше, да под руком освајачких суседа умре, уз свечану пратњу својих племића и језуита. Пољска пропаде поглавито сама својим узроком.

Да видимо часком, у каквом се стању налазаше друга велика и одлично католичка земља у то доба, Шпанија, кад реформациони покрети и нове духовне и умне струје усколебаше све главније јевропске народе.

Шпањолци и Португалци на измаку Средњега Века ослободише корак по корак своју земљу од мусломанских завојевача. А та дуга народна борба на Пиринејском полуострву обележена је не само сјајним делима јунаштва и родољубља, као и на Балканском при ослобођењу Србије и Грчке; но и знатним политичким установама и гарантијама у корист обласне самоуправе и народне слободе. И за чудо, док трајаше вековна и славна борба с неверним Мусломанима, дотле народни дух крепко и весело стајаше на бранику отаџбине за спољну независност и за старинска своја права и слободе. И не само то, но и народна поезија, народна књижевност и уметности узимаху све живљи полет, којим се народни дух будио и на велика и славна дела покретао. А по што и последњи бедем маварске владе, чувена Гранада, паде у шпањске руке (1491. год.), Шпанија се истина уздигну брзо на сту-

---

1) И. А. *Чистовичъ*, Диссидентскій вопросъ въ Польшѣ. у Записки имп. Академіи наукъ, Т. 37. књ. II. СПТБ. 1881.

пањ прве убојне и морске силе у Јевропи; она завлада не само већим делом Италије, но и Белгијом и Холандијом, па на глави њезиног краља засија се и круна немачког цара, а са проналаском и заузећем јужне Америке потекоше у њене ризнице небројена блага Перуанске и Мехиканске.

Но на скоро, почев за владе Фердинанда Католика, а још више под његовим унуком Карлом V. и потпуно под овога сином Филипом II Шпанија изгуби своје старинске народне и обласне слободе, и давши једно за другим своја права и повластице у руке неограниченом краљевском и римпапском деспотизму, који се овде инквизицијом и језуитством изметну у најстрашнију врсту духовне и светске тираније, ова дивна и романтична земља поста брзо жива тамница и пустош, обасута клетвама правога хришћанства и цивилизације, и покривена тамницама и згариштима на стотине хиљада невино осуђених мученика. Те у место весеља и песме што се од пре за владавине маварске разлегаше по брдима и долинама Шпаније, у место витешких игара и светлих племићских и грађанских зборова виђаху се у XVI и XVII веку по улицама и друмовима шпањским већином чудне мрачне слике калуђерâ и тајних агената инквизиције, од којих нико па ни сами први краљевски власници и дворани не беху сигурни, и којима кад што син оца и брат брата потказиваху, само да би своје главе сачували. У таквим несрећним приликама Шпанија изгуби нагло унутрашњи народни дух па и спољну снагу своју, и у течају не пуног века спаде с прве светске висине на ивицу провале, на којој у суседних народа само презрење а врло мало сажаљења изазиваше[1]).

---

1) Professor Sophus Ruge, Geschichte des Zeitalters der Entdeckungen. У Wilh. Onckens Allg. Geschichte in Einzeldarstellungen-Mar-

Португалија и Шпанија бејаху до некле сличне историске судбине, развијајући се подједнако унутрашњим земаљским установама и спољним одношајима, а нарочито земљописним проналасцима и тековинама по далеким новим пределима, преко западног атланског и јужног индијског океана.

У унутрашњем развоју шпањске државе кортеси (народна скупштина) и муниципије (општине) кастилске и арагонске, којима се основа и предања сачуваше још из времена Римљана и од првих ђерманских завојевача (западних Гота), бејаху стубови и штит снаге шпањолске, на углед другим народима. Кнезови и племство, Црква и правосудство, народ и области налажаху у кортесима најјаче заштите. Кортеси имаћаху власт одобравати државне порезе, расправљати сукобе између великог племства и краља, прегледати тужбе противу виших земаљских судова и одлучивати о рату и миру, а у случају краљева малолетства одређивати намесначку владу под надзором кортеског одбора, у коме су заступљени били сви земаљски сталежи[1]),

Знатне су биле установе и старинске повластице у Арагонији у аристократском духу. Племство прописиваше краљу формулу полагања заклетве, кад је ступао на престо[2]) У Арагонији бејаше од старине после краља нај-

---

tin Philippson, Westeuropa in Zeitalter von Phiillpp II etc. — Victor Duruy Histoire de l' Europe et de la France de 1270—1610.

1) Geschichte des Zeitalters der Entdeckungen. v. S. Ruge.

2) Формула била је овака: Ми који вредимо сваки колико и ти краљу, проглашујемо те за нашег краља и господара, с погодбом да чуваш наше повластице и слободе; а ако не, не (ако нећеш тако, нећемо ни ми тебе).

важније звање врховног судије (justiza), налик на власт ефора у старој Спарти. Овај велики судија расправљао је кад што и саме жалбе сабора противу краља; његова је личност била неприкосновена као и краљева, и он је могао позвати на одговор прве саветнике и министре краљеве, а сам је био дужан одговарати тек по наредби кортеса̂. У Кастилији за владе Хенрика IV (1465) племићи устану на оружје због омрзнутог министра Бертрана од Куеве; и по што им устанак пође за руком, приреде јаван суд краљу, поставивши на престо краљевску слику, с које су редом скидали знаке краљевства, како је одређени судија оглашавао једну кривицу за другом. Краљ видећи да не може одолети устанку, приста на предлог својих противника, те у место своје слабе кћери прогласи за наследницу своју паметну и даровиту сестру Исабелу, која се уда за арагонског краља Фердинанда, те тако се уједини Шпанија.

Венчање лепе и духовите кастилске кнегиње Исабеле са смелим и лукавим арагонским краљем Фердинандом, застрто је романтичним уздарјем народне поезије и значајним политичким последицама у историји. Исабела је противно жељи свога брата краља Алфонза, а по политичким и патриотским плановима знатнога владике толедског Кавиле Далкунха одбегла за Фердинандом. Но после владика се покаја, бојећи се да се охоли странски краљ не осили и не поништи сталешка права и земаљске слободе у Кастилији, те науми да украти краљичино право наследства. У тој намери говораше јавно: „Ја сам Исабелу попео на престо, ја ћу је и скинути. И ако сам јој пре дао скиптар у руке, умећу је научити да узме опет преслицу.“ Тек папиним посредовањем, и пошто Фердинанд и Исабела свечано обећаше да ће чувати и поштовати земаљска права и слободе, стиша се и помири владика.

У расвитак Новога Века јављају се зачуђеном погледу историског проматвача необичне политичке и културне прилике. На престолу римско-немачког цара седи унук Фердинанда шпанског, Карло V; лево су му подножје престолу Средоземно море и Атлантски океан с Јужном Америком, а десно му је подножје Италија, Дунаво и источна Индија. А на византиском престолу седи силан турски цар Солиман, на развалинама српскога и грчког царства, и глас муезина са танких минарета слави име арапског пророка, од Багдада, Меке и Кахира до Јадранског мора и Будима. Шпањско-аустриској и немачкој универзалној монархији истичу се на супрот Француска и за њом Инглеска и Холандска. А страшној сили турској спрема се јак отпор у српским хајдуцима и грчким клефтама, у пољским оклопницима и руским Козацима.

На културном и верозаконском пољу јављају се знаци велике борбе, којом се оглашује дубок преображај цивилизованог човештва. Узане међе познатог света шире се далеко иза Ираклијевих стубова на западу, и арапске пустиње на истоку. Колумбо и Васко де Гама у разним правцима налазе нове земље и траже чувена индиска блага, да њихови краљеви с тим после освоје Јерусалим и ослободе хришћане. А Коперник, Галилеј и Њутон у потпори с дивним Гутенберговим проналаском, скидају завој с очију људског ума, и немилостиво отржу му владу у уображеном средишту васелене, премештајући и потискујући то средиште у вечите бескрајне просторе, који би се едва којом математичком формулом могли одредити.

Напослетку и светска владавина римска не бејаше још сасвим ишчезла. У место старих римских консула а легионâ дрмају светом папе, владике и калуђери, пуштајући кад што на противнике духовне стреле, до скора страшније од правих челичних стрелâ и копаља. Но против римског папе и калуђерства бејаше мало раније

устао одлучио Виклиф у Инглеској, а скоро за њим Хус у Чешкој, и тек после сто година Лутер у Немачкој, а Калвин у Француској и Швајцарској. Па да се преврши мера опште вреве и забуне, дигоше се у исто доба против земаљске властеле и кнезова грађани и сељаци. Чињаше се толики општи хаос, да би се могло помислити да ће се повратити пређашња страшна времена сеобе народâ.

Но мало по мало разгали се политичко и културно небо, те грану Јевропи дан нових идејâ, нових животних политичких и друштвених струја. На северу и западу Јевропе подигоше се јаке протестантске државе, које помоћу француске краљевине поколебаше моћ огромној шпањско-аустриској монаркији. Тако се створи основа равнотеге јевропских сила, по којој и мањи народи добише могућност опстанка и развитка државног. Не само талијанске републике на Средоземном и Јадранском мору, но и Холандија и Швајцарска заузеше угледно и часно место међу самосталним државама. Француска са Хенриком IV и Ришељем, а Инглеска с Јелисаветом и Кромвелом упутише се вршку своје односне народне и државне моћи. Изборна пруска кнежевина постаје јака краљевина, користећи се слабошћу Пољске и необичном чврстоћом и даровитошћу неколицине својих владалаца а нарочито Фридриха II. Русија изишав испод јарма татарског достиже с Иваном III Васиљевићем и још више с царем Петром висину велике јевропске силе, која савладавши једном растројство унутра и одбивши од Москве пољски утицај поче нагло заузимати размере који задаваху бриге суревњивим суседима. У то пак Турска посрнувши под Бечом нигде се више не устави. Султани се одвикоше од старог јуначког обичаја, да сами воде војску; везири променише улоге са харемћехајом, а подјармљени хришћански народи почеше с

пробуђеном вером и нaдом погледати северо-истоку, од куда ће им доћи помоћ. Само Шпанија и Пољска клонуше и изгубише народни дух под унутрашњим распадањем, под стегом политичке и црквене тираније, у вези с отровним утицајима језуитства.

Каква чудна и слична коб судбине у ове две једна од друге далеке и сасвим различне земље, насељене народом различног племена! И једна и друга свршетком XV века бејаху угледне и моћне. Турска у јеку своје силе осети у страшном морском боју код Лепанта снагу шпањолског оружја и поразом своје флоте пробуди у хришћана мисао о изгнању Турака из Јевропе. А готово у исто време Инглеска у страху од велике шпањске армаде уздркта за своју независност, и страх од Шпањолаца бејаше у Инглеској тако велики, да многе трудне жене побацише децу. Пољска пак захваташе не само старе и праве пољске земље са Шлезијом и Бранибором до Берлина, но и све малоруске пределе око Дњепра на југу до Црног Мора, а на северу преко Беле Русије и Литве до Балтиског мора. У један мах у почетку XVII века, кад оно Рурикова лоза неста у Русији, пољска династија бејаше већ позвана да седне на московски престо, и пољске чете заузеше престоницу руску. Скученост погледа и верозаконска нетрпељивост од стране Пољака према православљу, а још више патриотско прегоревање од стране руских предела и градова разби све пољске планове за будућност.

Такав назадак као у Пољака новијега доба не вивидимо нигде више у Јевропи, осим у Шпанији и Турској. Но пре тога наглог опадања било је бујно растење. Један од знатнијих догађаја новије Историје за цело је прогнање Мусломана из Шпаније, и последњи маварски Емир у Гранади, Боабдил, растајући се за навек са земљом и владавином својих дедова горко је плакао.

Мати његова на то му рече: Имаш право, сине, да плачеш за изгубљеним престолом као жена, кад га ниси умео бранити као човек« [1]).

Прва општа државна установа у сједињеној Шпанији била је *инквизиција*, свети духовни суд, налик на ранију установу св. Доминика у јужној Францеској противу јеретика Албижана. Но у Шпанији она поста најстрашнија државна и црквена моћ којом се краљ Фернандо послужи да уништи све верозаконске разлике, јеретике, Јевреје и Мухамедовце, и да угуши све политичке отпоре, ма од куда долазили. По најпре се обрну краљ противу силних племића, којима за кратко време у самој гранадској области око поруши педесет градића и кула, и скиде толико виђенијих глава. А да народ придобије за се, нареди у више области ванредне краљевске комисаре, који примаху жалбе противу подмитљивих судија. За тим нареди инквизицију противу привидно покрштених Јевреја и Мавара, а после противу политичких противника и противу свију људи који би се појавили са слободнијим мислима. Главно средство доказâ противу несрећних оптуженика биле су грозне тамнице и муке. Тужиоци и сведоци нису се именовали ни суочавали. Од Јануара до Новембра месеца једне године погинуло је на спалишту у самој вароши Севили до 300 покрштених иновераца, а у области Севилској и Кадиксу око 2000 [2]).

Један учени језуита онога доба по имену *Маријана* у својој историји Шпаније живо слика страхоте овога грозног суда, и грдне штете, које отуда потекоше за привреду и трговину шпањску. Може се слободно тврдити, да је инквизиција, удружена с подмуклим краљев

---

1) Lorente, Histoire de l' Inquisition.

2) V. Duruy, Histoire de l' Europe et de la France.

ским деспотизмом посисала крв, отровала сокове шпањском народу, и претворила ову лепу и веселу земљу у културну пустињу и гробницу, покривену пепелом људских спалишта (ауто-да-фе, дело вере). Инквизицијом и старешинством над духовно-ритерским редовима, а још више преображајем св. Хермандаде, старе народне војске у полицајне чете, поста Фернандо неограничени господар Шпаније. И пошто се племству и кортесима одузе свака моћ, то се умни и политички живот па и морална осећања народа шпањског оковаше или угушише под мрачном стегом. Готово никакав слободан глас не могаше се више чути вековима у Шпанији, и све па и најсветлије и најсмелије главе одрекоше се свакога самосталног мишљења и суђења, у политици и науци као и у вери и Цркви. За све њих беше довољно да мисли краљ и велики инквизитор. А Фернандо доби од папе не само право, да узима за своју благајну добра и наследство инквизицијом осуђених несрећника, но доби свој део и у продаји црквених опроштаја грехова (индулгенција). На жалост, за ова злочинства и самоубиства која Фердинандо и његови саветници починише на својој земљи и отаџбини, љуто се осветила историја њиховом потомству.

Пре но што завршимо са овим страшним и мрачним сликама са југозапада Јевропе пред Реформацијом, да прикажемо из тих крајева неколике веома светле појаве, којима се између осталога бележи свршетак Средњега и расвитак Новога Века. То су земљописни проналасци Португалаца и Шпањолаца, са необично замашним последицама и променама у материјалном и просветном, па и у политичком стању целе Јевропе [1]).

---

[1]) Prof. Soph. Ruge. Das Zeitalter der Entdeckungen. — O. Peschel. Zeitalter der Entdeckungen. — J. Lelevel. Géographie du Moyen — âge. T. III, IV. — Boucnot. Histoire du Poetugal, y V. Duruy.

По што мутломанска владавина на Пиринејском полуострву ослаби, подиже се у југозападном крају мала но крепка хришћанска држава, настављајући на старим предањима нове основе народног развитка са одличним привредним, трговинским и бродарским особинама. У историји света једва би се могао наћи који народ, осим може бити стари Финичана, који би се упоредио с Португалцима у том погледу. На малом простору од својих 3000 кв. миља, колико од прилике запрема и српски народ на Балканском полуострву, Португалци у почетку само једнога XV. века утврдише и осигураше своју државу од превласти суседних кастилских краљева; па за тим на истоку и северу задржани у даљем политичком ширењу уједињеном шпањском монаркијом, они се неодољивом снагом обрнуше трговинским и земљишним освојењима преко широког Океана. Како у Кастилији и Португалији живе блиско сродна племена латинског порекла, сасвим би друкчији правац узели политички и културни догађаји на измаку Средњега и у почетку Новог века, да је нешто кастилском краљу Херрику IV пошло за руком, да своју сестру и наследницу Изабелу уда за португалског краља. Тако би и најновије промене од инглеске и францеске револуције у XVII и XVIII веку, по свој прилици имале други облик и друкчије последице за средњу и осталу Јевропу, да Францеска под Лудвиком XI није успела да стално са својом државом споји велику бургундску кнежевину, која под херцегом *Карлом смелим* а помоћу немачког цара смераше да оснује засебну моћну краљевину, као зид међу Немачком и Францеском. Исто, као што би не само цела западна но и остала Јевропа па и Америка данас друкчије изгледале, и друкчије државне и просветне установе имале, да је инглеским баронима у 14 и 15 веку пошло за руком, да пошто су у *стогодишњем рату* освојили Париз с половином Франце-

ске, истисну Валојце с престола францеског и споје обе велике државе, Инглеску и Францеску под династијом Плантагенета. Тада се још засебна инглеска народност са одличитим своји установама не бејаше јасно и чврсто издвојила, те би од норманског освојења погажено англосаксонско племе у Британији остало и даље понижено и запуштено, немајући прилике да развије своје народне и културне особине, а францески језик и дух с францеским обичајима и тежњама претегао би и поново овладао на Темзи. Овако пак, како се догодило, инглесска нација и краљевство, узбијени и пораженн споља на јевропском континенту повукоше се и прибраше на своjем дому, те развивши на своjем огњишту обилату црквену и народну књижевност, па и своје државне установе и слободе са великим умовима на свима пољима живота дадоше Јевропи сјајан углед у култури и политици, и потиснувши све друге народе на океанима преузеше улогу водиљу рода људског у осталом свету [1]).

У Португалији краљ Јован I јави се као мудар и срећан представник народних тежња (1385—1438). По што одбрании и утврди свој престо од превласти кастилске, показа се захвалан народу на јуначкој потпори коју у њега нађе. И поштујући старинска права и слободе за време своје дуге владе сазивао је кортесе 25 пута. Но за време младолетства Алфонза V 1438—1481 осили се велика властела, и Португалија се чешће комешала домаћим немирима и мешањем у државне послове суседне Кастилије; његов наследник Јован II (1481—1495) налик на францеског Луја XI ослаби моћ и повластице племству и поништи права кортесима. У след тога пла-

[1]) Macauley, Histoire de la revolution en Engleterre, traduction française, t. I.

нуше неколике побудне племића. Но краљ Јован угуши све супротне покрете, а вође па и неке своје сроднике у редовима устаника̂ немилостиво погуби.

Тако се утврди у Португалији неограничена краљевска власт, која случајно не имаде тамо онако тешке последице и штете за народ и државу, као што је имала у Шпанији, па и у Француској за Луја XIV и XV. Кортеси зз 14 година владе краља Јована не бише сазвани више но три пута [1]). У таквим приликама мисао и снага народна обрнуше се живље другим правцем. Лисабон буде оглашен за слободно пристаниште, и западне обале Африке с Гвинејом и Зеленим гребеном (Cabo-verdo) а не друго за тим и с гребеном Добре Наде пронађоше се и заузеше. Под краљем Мануелом »срећним« (1495—1521) наставе се проналасци и захватања на истоку у далеким земљама пространог индијског Океана. Но Португалија заложив сву своју снагу и мисао у тековине и богаства Индије заборави своје земаљске слободе и своју домаћу самосталност. За двадесет последњих година̂ владе Мануелове кортеси не бише сазвани ни један пут.

Још одавна ишли су по Јевропи гласови о богаству и диботама источних земаља и Индије, с предањима о земљи »свештеника Јована«, (Абисинија), који ће западне хришћане одвести у богате индијске земље. Краљевић Хенрик (морепловац) покрене живо португалску пловидбу југоистоку; под његовом управом крену се у 1419 год. једна већа флота и нађе острво *Мадеиру*. Шуме овде бејаху тако густе, да је пожар што Португалци запалише, трајао више година и наплодио земљу, те се и данас познаје. На 12 година после тога пронађоше ***Азорска острва***.

---

[1]) Португалски писац тога доба, Камоенс, вели о краљу Јовану, да је он дао јевропским владаоцима наук како треба владати.

На глас о новим непознатим земљама папа благослови краљевића Хенрика и одобри му суверенску власт над свима далеким пределима које би нашао и заузео; а објави опроштај грехова свима, који би у тима далеким и тешким пловидбама погинули. Скоро после тога оплове Португалци опасне Бојадорске гребене, и изврше овај „Херкулов посао«, као што писци тога времена рекоше. По смрти краљевића Хенрика Португалци наставе даље продирући афричком обалом на југ, и увере се, да се Африка не шири доле југозападно према Атлантиском океану, како је Птоломеј мислио, но савија се приморјем југоисточно. У 1472. допру до земљиног полутара и увере се, да се под сунцем у темену (зениту) жега и припека не пењу толико, да би се бродови запалили, као што су се неки бојали. Друге године заузму Гвинејско приморје, а на послетку у 1484. години адмирал Вртолома Дијац доспе до *Бурних гребена* којима се Африка на југу завршује тупим врхом, па даље приморском пругом скреће североистоку. Смели адмирал хтеде наставити пут, но његова пратња и бродари побуните се од страха, да не умру на широком мору глађу и да не пропадну код ових гребена од буре (Cabo tormentoso). Дијац мораде обрнути с бродовима натраг у Португалску, а краљ Јован II назва то далеко и страшно место на крајњем јужном врху Африке *гребеном Добре Наде*. Јер сада већ беше извесно, да се око Африке правцем југоистоку и даље североистоку може доћи у Источну Индију, куда су чудновате приче и предања мамила Јевропљане још од времена Александра великог, и доцније, од знаменитих путника Страбона и Марка Пола, који у размаку од десет и више векова с великом муком успеше да сувим путем продру дубоко у средњу и јужну Азију.

Три године доцније крену се из Лисабона (26 Јуна 1497) једна флотила са четири мала брода под управом

Васка де Гаме. Адмирал се са својом пратњом и свима бродарима на поласку причести пред многобројним народом на обали, и на том месту подигоше доцније манастир. Флота с тешком муком и опасностима борећи се целе јесени и зиме са небројеним тегобама, продре до источних афричких обала код Мозамбика, и нађе овде музломанска племена сродна Маврима. За три недеље преплове одавде под управом нарочитих вештих возара 700 миља Индијског океана и 8. Маја 1498 спусте котву у пристаништу велике вароши Калкуте. Васко де Гама врати се у домовину, а после 4 године крене се по ново у Индију са 20 бродова. Прво трговачко складиште основа у Индији Алварес Кабрал, који уз пут забачен буром на јужне америчке обале, пронађе Бразилију. За првог вицекраља у Индији би постављен Алмеида, који протера из приморских крајева мусломанске кнезове. Но прави оснивач моћи португалске у Индији био је честити војвода и намесник Албукерка. Он заузе Сокотору на уласку Персијске отоке, и Ормуз на уласку у Црвено море. Тим истисну из ових предела утицај других народа, а имађаше намеру, да спроведе у Мисиру реку Нил у Црвено Море. Тако би доњи Мисир у физичком смислу опустео навалом песка из Либиске пустиње, а тиме велики Португалац мишљаше да се освети Мусломанима и да им заузме Меку и Медину, што су отели Јерусалим и Цариград од хришћанâ. Но болешћу изнурен а неблагодарношћу португалског краља душевно рањен и уморен овај велики човек, војвода и државник умре мирно и са преданошћу правог хришћанина и философа, рекавши, да му је гроб одмор од живота. У гроб, у гроб уморени старче — сам је себи говорио овај славни војвода „*Португалски Марс*". Људска пакост и неблагодарност највише га је сатрла. Завидљивци и противници његови

плели су непрестано противу њега, и успели код краља, те га је стављао под суд и одузео му звање и поверену мисију. Његовом милостивом срцу и великом уму подигоше индиски домородци у срцима својим, у причама и песмама најлепши споменик, какав се ретко ком странцу освајачу подиже[1]).

Историјом света потврђена је велика појава и закон у развоју народа, да су за успех великих културних и политичких предузећа потребни у згодним и срећним приликама људи одушевљени великим идејама и неодољивом вољом. Ово се потврдило и у овом случају у Португалаца. Срећним биткама па и срећним проналасцима и освојењима богатих земаља тек се у пола извршују велика културна и политичка дела у историји. Јер исто је тако важан ако не још и тежи задатак, да се дубоким творачким духом и правим државничким мислима успеси и тековине осигурају, да се великим умом и узвишеним моралним погледом извршена освојења утврде и за материнску земљу, за отаџбину стално привежу. Где уз материјалну моћ иду узастопце дубоке наравствене и идеалне струје, ту су обично нове политичке и просветне творевине постојане, по народ и човештво корисне.

После намесника Албукерка одликовао се мудрошћу и некористољубљем у источним португалским насеобинама знаменити намесник Јован де Кастро. Пошто се Малабарска острва заједно са Цејлоном покорише заставама португалског краља, ваљало је на тако огромном простору одржавати везе са богатим варошима и многобројним раџама (старешинама) по приморју обеју Индија и на многим острвима, а сузбијати сплетке и покушаје домородних и страних противника.

Турска сила у време султана Солимана потресе сву југоисточну и средњу Јевропу, па и на далеком истоку

1) Prof. S. Ruge. У Онкена.

маши се дивовском руком, да узбије налетања малог португалског народа, који се из преко света морем око Африке тамо пружаше и дохваташе. Солиман мишљаше да трговину и богатства источноиндиског света привуче и задржи уз арапско и мисирско приморје, а нарочито уз Александрију. Но Португалци у овој светској културној и политичкој борби, хиљадама миља океана далеко од постојбине, у туђим и слабо познатим земљама а међу инородним племенима одржаше мегдан. Намесник Јован де Кастро, у оскудици новчаних средстава, а да би у главном месту Гоји подигао порушене зидове. затражи у имућних домородаца и Португалаца зајам на име португалске државе. Кад трговци затражише јемство за своје капитале, вицекраљ одсече своје бркове и заложи их повериоцима за рачун државе. Овај знаменити човек који за живота располагаше милијунима државног и туђег блага, и бејаше готово самовластан господар пространих и најбогатијих земаља и стоваришта̂ у свету, не остави после смрти своје властите готовине до само неколико динара; но у толико више остави отаџбини својој добро уређене области и богате градове, а имену своме части и поштовања.

Величина и пространство португалских насеобина и приморских освојења тога доба у Индији и на истоку једва се могу у пуном значају сагледати и измерити. Од западног и јужног краја Африке до Малаке, Китаја и Јапана не бејаше ни једно важније место у приморју, ни острво, које не би били заузели Португалци. Од Мозамбика и Софале на источноафричким обалама извозили су злато и слонову кост. Од Маската преко Персиског затона (залива) вунену и свилену робу и рукотворине Средње Азије. А приморјем Гуџерата, Гое, Милабара, Цејлона и Короманделa захватаху својом трговачком и мисионарском мрежом цео Индостан. И доле полуострвом

Малаком привлачише на се трговину и производе Китаја и Јапана. Португалска освојења источне Индије и многих великих и малих острва тамошњег океана имала су пресудна светскоисториског значаја, најпре за трговину и индустрију, а скоро за тим и за политичку моћ и одношаје главнијих јевропских држава на западу. У след тога Венеција, Ђенова и немачке трговачке вароши (Ханза) изгубише скок и мораше уступити место најпре Португалцима, па скоро за тим Холандезима и Инглезима. Једва се може у садање доба појмити, како је тако малом народу, као што су Португалци, за саразмерно тако кратко време било могућно, да заузму и својим трговачким насеобинама прекриле толике велике и далеке просторе на 4000 морених миља у дужину. Ово би се могло објаснити само неодољивом снагом материјалних интереса, удружених с дубоким моралним идејама о слави отаџбине, о сјајности и ширењу хришћанске вере. То се у неколико може видети и у шпањским географским проналасцима, но с много слабијим моралним и културним послетцима. Колумбо се одлучује чудноватом енерђијом и покреће релиђиозним одушевљењем, да преко океана правце западу нађе пут у Индију. Њему и његовим последницима, Америку Веспучију, Фернаиду Кортецу и Пизару открива се нов западни и јужни континенат са неизмерним природним благом, које безазлени домородци са првобитном и засебно развијеном својом културом гледаху, а вредност му не разумеваху. Но Шпањолци где год дођоше, свуда насиљем и грамзивошћу својом уништише стару америчку културу, а с њом и првобитна њезина племена, те на развалинама њиховим с тешком муком у току неколиких векова подигоше своје насеобине. Мрак и моралпа пустош која овлада на њиховом огњишту у Шпанији, бацала је страшну сенку и на насеобине преко мора.

IV.

Најстарији слободоумни покрети у Инглеској[1]).

Када се први пут у историји света појавила велика Британија, никаквим знаком не могаше се познати ни предсказати велика и сјајна будућност, намењена овој островној земљи на крајњем северозападу Јевропе. Британски становници, када их први пут походише Финичански морепловци на неколико векова пре Христа, не бејаху у питомости и образованости одмакли много од дивљакâ на Сендвичким острвима[2]).

Римске легије освојише Британију, но оставише тамо врло слабе трагове своје моћи и образовсности. Од свију западних земаља које се покорише оружју Јула Цезара, била је последња Британија, а прву су њу на том крају Римљани напустили. У државама на јевропском копну које посташе од распада римске царевине, освајачи научише и примише много од покорених староседелаца. Но у Британији покорено племе поста или оста исто тако варварско, као и ђермански завојевачи који тамо дођоше.

У исто доба кад Феаначки, готски и лонгобарски кнезови у Паризу, Толеду и Равени слушаху побожно

---

1) Rudolf Gneist, Englische Verfassungsgeschichte, Berlin, 1882. — Histoire d' Angleterre, par M. Macaulay. Traduction nouvelle, par E. Montégut I. Introduction. — Leopold v. Ranke, Englische Geschichte vornehmlich im siebhenten Jahrhundert, I. —

2) Macolay, I, 5.

глас хришћанских свештеника. клањајући се реликвијама мученика̂; дански и саксонски четници и кнезови у Весексу и Мерцији (у Инглеској) славаху службу ђерманским боговима Тору и Водину. Далеке, маглом застрте обале британске чињаху се образованим Грцима и Римљанима у време царева Диоклетијана и Константина налик на страшне тајанствене обале Скиле и Харивде, како се у Омирових Јоњана замишљаху, царство мрака и мртвих душа, пуно змија и разних авети̂.

Полазна тачка за образованост и политички значај вел. Британије наста тек, кад седам англосаксонских кнезова који је бејаху освојили и поделили, примише хришћанство из суседног зеленог острва Ерина (Ирске), где су први мисионари западне Цркве нашли угодно поље за свој духовни и просветни рад. Римска политика и готско варварство, грчка дијалект..ка и сирски аскетизам (испосништво) доста наудише Цркви, кварећи просте основе и начела опште наравствености у првобитном хришћанству. Но ипак у најранијим установама и у духу прве Цркве сасувано је доста здравих клица, које у Британији мало по мало и у вези са келтиским и ђерманским утицајима донеше народу лепа плода.

Варварство дивљих освајача̂ измени се и њихово насиље ублажи се под руком црквених представника, који господара и роба оглашаваху за равне створове те победиоцима наређиваху да буду благи и милостиви, а побеђенима да трпе и да се надају. У овом правцу за образованост старих британских племена и покрајина̂ помогоше много манастири, кад су се побожни ирски и британски поклоници враћали из Рима и Јерусалима у постојбину, приповедаху својим земљацима по јадним колибама у Лондону и Јорку о дивотним грађевинама које су видели у Италији и Цариграду. Мало

по мало почеше се у манастирима Мерције и Нортумберленда читати не само књиге св. отаца, Августина, Јеронима и других, но и философски списи Аристотела, Тит Ливија и Цицерона; па и дела домаћих богословских научника: пречасног Беде, Алкуина и Јована Еригена.

Но најзнатнија промена у просветном и политичком погледу наста у Вел. Британији од времена, како ову земљу освојише Нормани из Францеске у другој половини XI-г века, под својим херцегом Виљемом, коме посла освећану заставу и благослов сâм папа из Рима. Битком код Хастингса 1066. год. отвори се нова епоха у инглеској историји. Од свију ђерманских народа у извесном смислу Нормани бејаху најхрабрији и најобразованији. Данска и Скандинавија даваху осталој Јевропи кроз више векова небројене ројеве ових страшних ратника на мору и на суву. Они освојише главније области северне Францеске, где реком Сеном продираху до самог Париза. За не пуна два века створише у северној Францеској моћну и богату државицу с главним местом у Руану, и приме брзо језик и просвету латинско-келтиско-франачку, њихово име поста знаменито у целој Јевропи и на истоку, особито од крсташких ратова. Ђермански и византиски цареви, па и сарацински султани од њих су стрепили и пред њиховим оружјем кад што уступали. А карактерна црта Норманâ поред сјајности и славе у оружју беше јак организаторски дух, чврсти рад и наклоност просветним и грађевинским споменицима.

Витешки нормански дух завлада свуда по дворовима средње и западне па и југозападне Јевропе. Од западних обала Атланског океана до реке Јордана у Палестини норманско име поста страшно и поштовано. И од свију ђерманских племена ни једно није развило толико јуначких особина, ни толико духа и укуса за вишим племићским животом, као норманско.

Од свршетка XI-г века Нормани дадоше и Инглеској политичко и друштвено уређење, са поделом земље међу освајачима, на основи властеоске државе по праву прворођења (примогенитура), с јаком везом за владаоца сизерена. Но они као завојевачи осташе у Инглеској туђинци све до 4-г колена. Њихова племићска и краљевска деца гајена су и васпитавана у Француској, па и сами господари властели проводили су више у Нормандији, у Руану и Паризу, него у Лондону[1]). Нормански херцези задобив инглески престо, остали су и даље за дуже време васали француском краљу, са својом земљом у Нормандији. Они посташе брзо моћнији од својих сизерена, француских краљева.

Чињаше се за неко време, да ће монархија Хуга Капета (Француска) свршити и распасти се исто онако као што се распала стара франачка држава под лозом Меројевића и Карловића. И док је Инглеска под првим норманским краљевима па и доцније под Плантагенетима све више јачала, Француска је слабила, те у једно доба изгледаше, да ће једна једина власт и једна круна господарити од Шкотске до Пиринеја. Но да је инглеским краљевима тога времена пошло за руком да освоје француску круну, то по свој прилици не би се никад развила слободна и засебна народност инглеска. На инглеском двору у Лондону говорило се и у службеним државним пословима писало француски, као у Нормандији и у Паризу. Моћ, благо и повластице инглеске круне трошиле би се на Сени, у Паризу и Руану. А Милтоновим и Шекспировим језиком остали би да говоре презрени радници и сељаци инглески. Или управо, овај језик не би се ни могао развити; те и цела историја

---

1) Freeman, the Norman conquest, III. Macaulay, I, 12 14.

инглеска, а с њом по свој прилици и францеска пошла би другим правцем [1])

Ретко је који народ у Јевропи, па и у Азији, тако потпуно покорен као што бише Англосаксонци од Норманâ у Инглеској. Цела се земља подели између норманских четникâ и капетана, који добише властелинство (лордство и баронство) у појединим областима и срезовима Нови власници радили су да строгим кривичиим законима и оштрим казнама, па и тортуром (мучењем) осигурају своје завојевање. За свакоr убијеног човека францеског (норманског) порекла одговарало је цело село и околина; па најпосле, кад убиства све више учесташе, изађе наредба, да се свако убиство има сматрати као да је извршено из мржње над човеком норманског или францеског завојевачког племена. Но поред тога покорени Англосаксонци давали су одушке свом гњеву и својој мржњи према угњетачима свагда, кад год су могли. Смелији њихови људи тражили су слободе и уточишта по брдима и дубоким шумама, одакле су згодном приликом излетали и убијали своје нове власнике. Из тога времена има пуно народних англосаксонских песама, у којима се слави витештво појединих знатнијих бораца за старо народно право и слободу. Англосаксонско племе бејаше за прво доба норманског освојења тако понижено и презрено, да не имађаше никаква удела у државним и општинским службама. За норманско-францеског племића у Инглеској бејаше постидно, да се меша с англосаксонским фамилијама. Но и поред тога покорено племе својом културом, својим породичним и општинским установама, својим јаким народним предањима мало по мало узе мах над освајачима, који се после неког времена потпуно измешаше са покоренима као један народ.

[1] Macaulay на истом месту.

Инглеска историја почиње управо са слабим краљем *Јованом без земље*, а то са првом основом инглеског устава (Magna charta) од 1215 год. . . Догађај који се старијим инглеским писцима чинио обично као кобан и постидан, слабост краљевства и попуштање племићским и народним тежњама за ограничењем моћи и повластицâ круне, — тај догађај био је узрок и покретач најзнатнијим и најлепшим државним тековинама. Док првих шест краљева, почев са Виљемом освојачем, проношаху по Нормандији и Францеској глас и славу норманско-инглеског имена и оружја, дотле инглески народ бејаше сироче и роб на свом огњишту. Даровитост и врлине првих норманских краљева у Инглеској, вели Меколеј, нису биле на добро но на зло инглеском народу. А слабост и погрешке седмога краља, Јована без земље, донеше му нехотично срећу и добро. У исто време у Францеској бејаше на престолу један од најсмелијих краљева после Хуга Капета, а то је Филип Август. Он се пусти у борбу с инглеским краљем, победи га и одузе му Нормандију. Тада инглеско-норманскн племићи и великаши који су обично живели и проводили се по Нормандији и Францеској, буду приморани, те се населе у Инглеској, својој новој отаџбини. Овде у свакидашњим односима и везама са својим англосаксонским поданицима мало по мало приближе са овима језиком, мислима и обичајима, те у друштву с њима отпочну противу самовољне краљевске власти онај знаменити вековни отпор, који је познат под именом *Борба за уставна права* и слободе инглеског народа.

Једва је где год у другој којој земљи била у почетку тако велика омраза између завојевачâ племићâ и покорених поданикâ, као у Инглеској од норманског освојења. За време краља Ричарда I. нормански племић, да покаже свој карактер, обично би рекао: „Тако не

био ја Норман но Инглез,« — Или: »Зар ме држиш за Инглеза?« А два три појаса после Јована без земље оба племена толико се помешаше и претопише, да се почеше поносити општим именом Инглеза.

Тада се отпоче права историја инглеског народа. Тада се поставише чврсте основе оном државном уређењу, уставу инглеском, којим се корак по корак развише знамените творевине инглеског народног духа, добитци инглеске културе и науке, инглеске велике моћи и утицаја у свима пределима света. У то доба поче држати своје редовне и законите састанке инглески *Доњи дом* (Cbambre of Communs), овај »прототип,« узор свима представничким скупштинама. Тада се и јавно (државно) право подигло на висину науке упоред с римским правом. Тада се основаше два главна средишта за инглеску образованост и науку, университети у Оксфорду и Кембрицу. И почетком XIV. века већ се могло рећи, да се нова инглеска народност створила, и с пуном државном свешћу појавила на позорници јевропске историје.

Нико више не би могао познати ону Инглеску, која бејаше у време, кад оно француски краљ Филип Август прогна инглеског краља Јована без земље из Нормандије преко мора, и ону Инглеску, каква се појави, кад војска Едварда III. (око половине XIV. века) пређе преко Канала, да тражи од француске круне наследство инглеских краљева у областима францеским. Овим се започе знаменита *периода инглеско-францеских ратова од сто година*. Као што оно раније францески краљеви сматраху Инглеску као апанажу (пристојбину) своје круне, тако су сада инглески краљеви Едвардо III. и Хенрик V. сматрали Францеску као област инглеску. У тим приликама Инглези показаше велику смелост и предузимљивост духа, са широким погледима и мислима на задатак инглеске

државе. А Французи на против бејаху изгубили скок, и за неко време чињаше се као да им је суђено, да се покоре Инглезима. Домаћи раздор међу силним племством и краљевим сродницима, и сељачки устанак (Jackerie) с побуном грађанства у Паризу још већма ослаби отпорну снагу народа противу освојача Инглеза. Две три велике битке онога доба, код Кресија, Поатјеа и Азенкура добише Инглези са незнатном силом на францеском земљишту. Један францески краљ и његов син са много племићâ беху одведени у Лондон као заробљеници, а инглески краљ метну у Паризу францеску круну себи на главу. Но очајање народа и понижење отаџбине изазва у Французâ нову снагу и покрет. Неправде и насиља инглеских освајача пробудише у францеских сељака тако заносно мистичко и народно одушевљење, да једној скромној и побожној девојци сељанки, Јованци Орлеанској пође за руком, те поведе нову францеску војску противу непријатељâ, ослободи неколико главнијих градова инглеске опсаде, и венча свога краља старом францеском круном у Раимсу[1]).

Од овога времена ослаби инглеска поплава у Францеској у другој четвртини XV. века; инглеске чете бише приморане да се врате преко Канала. Тамо, у Инглеској плану сада домаћа љута борба. Племство, дугим ратовањем у Францеској, од дедова до унукâ и праунукâ навикнуто на богати плен и раскошни живот у освојеним францеским покрајинама, потражи и нађе у својој постојбини прилике, да настави свој пусти четнички и ратнички живот.[2]) Створише се две силне династичне и

1) Jeanne d' Arc à Domrémy, par Siméon Luce. Revue des deux Mondes 1 Mai 1885. — Michelet, Histoire de France, III.

2) За францеску и инглеску историју овога доба важне су кронике тадашњих савремених писаца, Јована Фроасара и Филипа Комннеса. (Michellet, Histoire de France, IV, V).

племићске странке, те плану унутрашњи рат између Црвене и Беле Руже, између Ланкастерске и Јоршке династије (1455—1485 г.). Многе знатне племићске главе па и самих чланова владалачке лозе попадаше, и хиљадама народа и грађана у тим борбама изгибоше. Па кад и сами претенденти и њихови важнији сродници изгибоше или помреше, заврши се борба помирењем и брачном везом између удаљених династичких огранака, који се спојише под именом нове Тудорове династије.

До тога времена извршише се у Инглеској две велике политичке и друштвене промене. Прво, разлика између освајачког норманског и покореног англосаксонског племета изглади се са свим. И друго, сталешка провала која раздвајаше роба од господара и поданика од властелина, поче бивати све мања, док се готово не изравна. Инглески племић, лорд и барон не оста насртљив и бесан властелин, какви се виђаху у Средњем веку у осталој Јевропи. На против, инглеско племство припитоми се, образова и земљи сројој приљуби, као прави чувар и бранилац не само својих правâ и повластицâ, но и својих великих дужности према отаџбини и народу

Ове велике унутрашње промене сувремени писци и представници државног и друштвеног поретка тога доба слабо су опажали. Јер се оне покретаху озго и оздо, мало по мало и тако тихо, да се никако не би могло одредити време ни тренутак, када се потпуно извршише. Једна од најмоћнијих снага, ко е имађаху улогу у овом историском делу, билаје у своје време, у XII. и XIII. веку католичка Црква у Инглеској. Она у основи и у својим начелима не признаваше и потираше разлику између освајачког и покореног племена. Она истина, трпљаше и донекле подржаваше племићске повластице, проповедајући до извесне мере послушност властима и крунисаним главама. Но она не признаваше разлику племенску ни по

кастама, и у својем демократско-монаркиском и деспотском уређењу отвараше и самим робовима приступа, да могу доспети до највиших црквених частй и звањâ. Исто, као што и римска царевина почев од друге половине првог века после Хр. отвори страним народима и заслужним за римску државу људима поље, да се могу попети и на сам царски престо.

Црква је приморала и највеће цареве и краљеве, да се поклоне пред духовним судом својих хришћанских робова и подаником. И колика је морала бити радост у презреном и потлаченом англосаксонском племену, кад једном у XII. веку један њихов сународник (Nicolas Breakspear) поста духовни поглавар, папа целога западног хришћанства. Први виђенији заштитник покореног племена у Инглеској био је нормански владика Анзелмо. И први знатнији Англосаксонац, који се осмелио да јавно осуђује неправде и премашања земаљског господара, нормапско-инглеског краља Ричарда II. био је архиепископ Тома Бекет. На гроб овога мучки убијеног црквеног великодостојника, долазили су да се поклоне као свецу и мученику не само Англосаксонци, но по наредби папиној и нормански великаши, па и сам краљ, о ком се говорило, да је желео и наредио да се владика убије.

Велику услугу учинила је инглеском народу у своје време Црква, тиме, што по хришћанским начелима и предањима свештеници с молитвама својим о болести и о смрти богатих и моћних властела често везиваху погодбу, да властелин поклони слободу својим сељацима и робовима, ако жели добити опроштај и милост божију. Истина, Црква је доцније овим као и другим својим моћним утицајима чинила злоупотребе, и чешће радила да наследство и имања побожних богаташа тим путем добије у своје руке, или бар да ујемчи знатан део користи манастирима

и свештенству. Шта више Црква је у неким приликама у Јевропи подржавала племићске повластице, и угушивала сваки слободнији покрет на политичком и друштвеном пољу, као и сваки већи научни развитак. У овом погледу њезина је улога доцније постала доста мрачна и недостојна, па и њезине заслуге за очување класичких споменика старе грчке и римске образованости често су погрешно прецењиване[1]). Западна Црква и калуђери често су забрањивали читање и распростирање философских књига нарочито из природних наука, и ови научни споменици старога доба превођени су и објашњивани више у арапским земљама на истоку и западу, где су предања знамените Александриске школе настављана и развијана[2]). А многи важни споменици класичке старине, философије, поезије, речитости, правосудства и законодавства сачувани су у Византији и по италиским слободним варошима. Но врлине и заслуге, као и слабости, погрешке и насиља западне Цркве бејаху природан последак полуварварског стања, глупости и незнања у јевропских народа тога доба[3].)

На сваки начин западна Црква и свештенство у Инглеској имали су у почетку Средњег века и све до спојења норманског и англосаксонског племена благотворна утицаја, узимљући у заштиту слабије и потлачено племе према силним освајачима, и уближујући оштрину разлике и одношаја између моћних повлашћених сталежа

1) G. Friedr. Kolb, Culturgeschichte der Menscheit. II, 49—56.

2) На истом месту стр, 56—71. 139—161. — Friedr. Hellwald, Culturgeschichte, II, 155 — 165. — *Дрепер.* Историја умног развића II.

3) Friedr. Hellwald, Culturgeschichte, II, 223, 239—256.

и поданика[1]). У прво време нико није смео стати јавно на супрот краљевској и племићској сили, осим Цркве и свештенства. Па и на измаку Средњег века, кад папина власт и римско свештенство у тражењу материјалних повластица и политичке моћи, по ново премашише све одређене границе права и сигурности земаљске; опет из недара саме Цркве јављају се одлучни борци и реформатори, који устају смело у одбрану слободе савести, у одбрану краљевског и народног права противу незаконитог туторства црквене власти са стране, из Рима, Виклиф, по начелима св. писма и на основи инглеског устава одриче свако право римском папи, да тражи данак од инглеског краља и да самовласно наређује са приходима̂ и управом инглеске Цркве. За време Марије Тудорове у другој половини XVI. века и за време Јакова II. Стуартовића у другој половини XVII. века римска Црква поста огњиште раздора и оруђе насиља у рукама страних сплеткаша и домаћих великаша, који мишљаху да у средњевековним ланцима духовне и политичке тираније окују и држе још за дуго инглески народ, те се многи инглески предели, вароши и поља окитише вешалима и покрише згариштима, на којима многи врсни родољуби и борци за слободу савести испустише мученички душу. С тога инглески народ по дугом колебању уста сложно у Инглеској и Шкотској, да брани своја уставна права и сигурност земаљску, те у размаку од по века (1640—1680 год.). извојева и утврди не само потпуну слободу вере и Цркве но рашири и уједначи лична и грађанска права на обилату корист инглеске државе и на углед осталој Јевропи.

Историја Инглеске прелазећи из Средњег века у ново доба и приказујући њезин развитак из властеоске норманско-францеске и англосаксонске краљевине у уставну

1) Macaulay, I, 26, 28.

и модерну инглеску државу бележи с великом пажњом још једну знатну појаву. То је моћан сталеж у Инглеској, грађанство, индустријалци и трговци, који одавна имађаху иупу личну слободу, и са природном снагом свога племена а у згодном острвном положају своје земље задобише мало по мало јак утицај у свима крупнијим питањима и пословима државним, па кад што и у пресудним приликама, у сукобима између краља и племства, Историја инглеског устава од почетка провејава духом овога трећег важног чиниоца у законодавству. Грађанство и општине уздигоше се у Инглеској рано до таквог политичког значаја и тиме, што се инглеско племство разликовало од осталих властелинских редова у Јевропи нарочитом норманско инглеском правном установом прворођења (примогенитуре). Овом установом оста цело освојено земљиште у Инглеској подељено на неколико хиљадâ породицâ велике и мале властеле; тиме се инглеске бароније вековима очуваше у целини без деобе, налик на руско село и српске задруге, само с том разликом, што су инглеске бароније много веће, прелазе у наследство с оца на сина само у прворођеној деци, а остала браћа и сестре добијају пристојно одређено издржање, васпитање и опрему за грађански живот.

Ово је много помогло поступном мешању и претапању народа из једних редова у друге. Тим се путем поглавито разви и подиже снажна средина инглеских занатлија, трговаца и земљорадникâ. Само прворођени племићи и у случају њихове смрти они који су им по крви најближи, и то најстарији, добијају пуна властелинска права, име и почасти кнежине у којој су наследници; други сродници траже своју срећу и опстанак у грађанским редовима, уносећи у њих своје племићске навике, и обичаје, племићске врлине и погрешке. Тим начином и племство са своје стране није остало као у другим земљама одлучено

и неприступно грађанским редовимâ народа, но се понављало и подмлађивало придолажењем знатних и заслужних људи из нижих сталежа. У ванредним приликама краљ имао је власт давати племићска права и достојанства новим људима, који су се у служби краљу и отаџбини одликовали. Прости сеоски племићи постајаху често лордови, а синови и браћа лордовска примаху се не само слободних радничких професија, но од XV. и XVI. века почеше у том налазити част, корист и славу, да се препоручују и бирају за народне посланике, чланове доњег дома у парламенту. Тако, у друштву са посланицима грађанског, трговачког и радничког реда бранећи иста народна права и слободе ови племићи помогоше, те се моћ и углед народне скупштине уздиже до висине, с које од свршетка XVII века она поста главни чувар уставних слобода и правâ земаљских. С тога се и могло рећи, да *аристократија није нигде тако демократска, ни демократија тако аристократска као у Инглеској*.

Инглиски устав није творевина једног извесног времена, ни једног тренутка, ни једних извесних прилика, ни једне одређене воље, ни једне мисли. Он је инглеском племену велики политични и друштвени грм, који је течајем векова израстао и разгранао се, и жилама својим допире у дубину до сеобе народâ, до првих англосаксонских и норманских завојевачâ, а гранама својим пружа се поступно до наших дана, те обузима и закриљује сав горостасни развитак велике Британије, ширећи свој благотворни утицај по Јевропи и целом свету. У инглеском уставу има доста застарелих и преживелих одредаба, закона, правила и обичаја, па и несугласицâ и аномалијâ. Но он је ипак мање или више био за пример и углед свима новијим уставима и представничким владавинама у Јевропи. Он се потпуно органски, тако рећи сâм од себе

развио, и на њему се огледа сав политички развитак инглеског народа[1])

Други јевропски нуроди имају уставе написане по бољем једноставном плану и по јаснијем одређеном систему; но ови су устави већином производ једновременог често наглог покрета, и тренутних готово случајних потреба, те се по негде као н. пр. у Француској и сувише често мењају. И ни у ком другом уставу не огледа се толико као у инглеском, поступан историски развитак, у ком се бујан младачки живот нових нараштаја додирује и спаја са великим предањима прошлости; ту се реформе и револуције прилагођују затечевим правима и установама, те се и напредак новог времена наставља од сталних тековина пређашњих векова.

С оваким политичким развитком иду наравно упоред и неке друштвене незгоде. Историју инглеску писали су већинвм људи који су припадали разним политичким сталешким, и црквеним странкама. Често о једном истом догађају торијевски (конзервативни) писци говоре друкчије, а вигијевски (либерални) друкчије. Конзервативни и римокатолички историчари налазе у старим споменицима и парламентским актима пуно доказа у корист великим повластицама престола и на осуду неразложних насртаја опозиције. А вигијевски и независни писци налазе пуно доказâ и споменикâ о старинским народним правима и слободама, које су племићи и краљеви обично у савезу са свештенством газили; но услед тога често,

1) Macaulay, I, 28—38. — Henry Hallam, The constitutional History of England, from tbe accession of Henry VII etc. I. — E. Boutmy, La Formation du Parlament en Engletere (Revue des deus Mondes 1 Mars 1885.) — L. Ranke, Euglische Geschichte, I, II.— Gneist Englische Verfazsungsgeschichte. I.

на законит отпор и протест наилазили[1]. У истини, правична оцена биће у средини између ових супротних праваца. Ретко су кад инглески краљеви давали пример онаке страшне тираније, као што је у источних азиских деспота. Ма колико да су им била крунска права и повластице велике, ипак су у неком смислу били ограничени исвесним законским преградама, предањима, па и одређеним државним установама, које потицаху од старих царско-римских и римско-црквених основа, у вези с духом и обичајима ђерманских племенских и ритерских уређења.

Главнија права и повластице краљевске у Инглеској бејаху од почетка XII-г века ово: Краљ се имао крунисати у духу Цркве и ритерства, његова особа била је неповредива. Он је сазивао земаљске сталеже на сабор, кад би за потребно нашао. Он је распуштао сабор и одобравао и вршио саборске одлуке. Он је представљао државу према иностранству, управљао сувоземном и поморском војском, раздавао достојанства и милости, ковао новце, уређивао трговину, судио непокорне властеле, и т. д. Но поред свега тога његова власт била је ограничена трима јаким преградама, трима живим начелима, која и кад би за неко време била погажена или заборављена, опет би се на скоро истакла на површину државног живота, као светле тачке у бури и помрчини. Те три уставне основе биле су:

1, Да ни један закон ни наредба краљевска не вреде без одобрења од стране парламента;

2, Да се никаква пореза ни данак земаљски нису могли увести ни покупити без пристанка парламента;

3, Краљ је био дужан владати по законима земаљским, које ако би погазио, одговарају његови крунски саветници, министри.

---

1) Macaulay, на истом месту.

Даље од ових основних начела и у домашају њиховог вршења у пословима државним ширило се пространо поље, на ком су се често јављали спорови о значају извесних краљевских правâ и парламентских повластицâ. Тек после дуге јаче или слабије борбе од неколико векова одређене су јасне границе и путови, у којима се имадоше кретати обе велике земаљске власти, извршна краљевска, и законодавна и контролна народна. Пре тога краљеви су чешће обилазили парламентске повластице и газили уставна права грађана. Кривични закони изигравани су кад што краљевским неограниченим правом помиловања. Забрана нове порезе без одобрења парламента изигравана је непосредним таксама на пристаништа и трговину, па и добророљним и принудним државним зајмовима. А лична слобода грађанâ често је гажена непосредним наредбама апшења од стране управне власти, па и са краљевим знањем, под изговором државне опасности и политичке нужде, а по некад употребљавана је и тортура (мучење). Док су се оваке појаве дешавале у појединим случајевима, мало је ко о њима бригу водио. Но чим би незаконите мере узеле мах у већем пространству, племићи и народ кретали су се кад што с оружјем у руци, да протестују и да се бране.

Отпор и оружан протест у Средњем Веку јављаху се много лакше, и стајаху много мање жртава, него што би се сад веровати могло. Покретно народно богатство онога доба било је незнатно, а племићи и грађани свагда под оружјем, готови да деле мејдан. Сва несрећа у случају оружаног сукоба ограничила би се на оно место и околину, где би се десили. Неколико данâ доцније опет је све ишло својим обичним редом, сељак за плугом и стоком, а барон за соколима и хртовима. Да бисмо мо-

[1]) Macaulay, ibid.

гли представити разлику вредности у покретној имовини онога и садањег доба, довољно је казати, да је н. пр. сва покретна имовина инглеске краљевине у време Плантагената износили једва 500-ти или 600-ти део оне робе и трговине, која је сада у самом Лондону нагомилана. С тога би се сада домаћи рат држао за много већу несрећу, него што се држао у оно раније доба.

Сада је већ две стотине годинâ, од када инглеска народ последњи пут силом обори владу, која је противно уставном праву земаљском злоупотребила своју власт.

А на два и по века пре тога за трајања домаћих ратова пре спојења *Две Руже* (до Тудорове династије) од 9 краљева 6 су силом збачени, а неколицина и погибоше у борби, и с њима небројено племићâ.

Но и поред тога Инглези су за ово време уживали већа права и слободе, него Белгијанци под Филипом добрим, и Французи под Лудвиком благочастивим. У овом погледу значајна је сведоџба француског летописца Коминеса, који је у XV. веку много путовао и видео страних земаља, Инглеску, Фландрију, Италију и друге. Он тврди поуздано, да између свију земаљâ које је он видео, (а видео је и Флоренцију за владе просвећеног кнеза Лаврентија Медичија, па и Млетке) Инглеска има најбољу управу и установе, којима се правда и народно благостање чувају и унапређују, па у једно и владалачка права ујемчавају. А колико су пространа била ова права, и докле су у неким приликама могла ићи насиља краљевске власти, без протеста и без отпора од стране народа, видело се за владе Хенриха VIII (1531—1547 год) који под именом „браниоца вере" својом страшном тиранијом подсећаше на римске цареве првога доба после Августа. Он је немилостиво гонио претеране протестанте као и претеране написте, како му се кад по његовом личном и политичком интересу свидело. По његовој наредби по-

гину кардинал, владика Fisher, што није хтео одобрити краљу да се разведе са женом; а тако погибе и његов знаменити канцелар Тома Морус, што се успротиви да призна краља за главу англиканске Цркве. Између небројених жртава које грозни ванредни судови осудише за владе овог краља, бејаху два кардиналâ, три архијепископâ, 18 владикâ, 13 архимандритâ, 14 архиђаконâ, 60 калуђерицâ, 500 простих свештеникâ и калуђерâ, преко 50 докторâ богословије и философије, 12 херцега, грофова и маркизâ, 29 баронâ, 335 простих племића, 110 одабраних женâ и т. д. — свега преко 72.000 тешких осуда, обично са одузимањем имања, а смртне пресуде вршене су мачем и спалиштем.

Исти краљ не само што пригрáби сва манастирска добра у своје руке, но нареди од стране државне ковање лажних новаца, и на послетку с одобрењем парламента прогласи државно банкротство. Но овај исти грозни тиран и нехотице спремао је земљиште црквеној и политичкој реформи, уништењем римпапине моћи у Инглеској, и одобрењем, да се св. писмо може на инглеском језику читати и тумачити. С начелима и поукама из св. писма створи се корак по корак гомила смелих и свесних људи, који под именом Дисидената започеше јак и на широкој основи уређен отпор не само противу римокатоличке Цркве, но и противу државног црквеног англиканизма, па и противу саме силне власти краљевске. Од њих произиђоше и они Пуританци, који у XVII веку извршише инглеску револуцију, и подигоше преко океана савезне североамеричке државе,

Но ови велики догађаји у новијој инглеској историји спремљени су и наговештени ранијим значајним приликама и појавама у истом правцу на измаку Сред-

њег века. Те појаве треба из ближе познати и проучити.

Јачи отпор противу власти римског папе у Инглеској истиче се од стране племића и народа од почетка XIII века. Моћ и сјај које задоби папство у савезу са франачким краљевима и ширењем световне власти и државе папине, поколебаше се на скоро и нарочито од друге половине X. века унутрашњим моралним растројством те велике установе западног хришћанства у самом Риму, и црквено политичким сукобима између папе и немачких царева[1]).

Чинило се неко време, да ће се папство пре времена срушити под теретом самих својих грехова, Ни град Рим, ни талијански кнезови и градови, ни други западни народи готово не надаху се више срећи и благослову са те стране.

Заједница западне Цркве и западног хришћанства као да бејаше прошла.

Сада немачки цареви од прве половине X. века нађоше потребе и користи, да новом моралном и политичком снагом подрже установу врховног римског поглавар-

---

1) Doellinger, Die Pabstfabeln des Mittelalters. München, 1863 — Wilh. Wattenbach, Geschichte des rœmischen Pabstthums, Berlin, 1876. 38—96. — L. v. Ranke, Die rœmischén Pæbste etc. Siebente Auflage, Leipzig, 1878. 7—18.— Gotth. Lechler, Joh. v. Wiclif und die Vorgeschichte der Reformation. I. 23—41.— James Bruce, Das heilige rœmische Reich. Deutsche Ausgabe von Dr. Artur Winkler. Leipzig, 1878, 22—64. — Natko Nodilo, Postanje svjetovne papinske vlasti. Zagreb, 1878.

ства у западној Цркви, као што пре два века учинише франачки краљеви. Римска столица доби потпору и заштиту немачког царства, а царство крунисањем у Риму и благословом папиним доби освећену заставу и позив, да следује предањима римских царева и да у далеким северним и источним областима Јевропе шири хришћанску веру са културом и установама римско-ђерманским. Са латинско-немачким свештеницима размакоше се далеко границе немачког царства на исток и југ преко Лабе и до Дунава, Пољска и Чешка па и Угарска потпадоше утицају римокатоличке Цркве и немачког царства[1]). Цар Отон и Хенрик III помагаху поправкама у црквеној управи' и за њихово доба дођоше неколицина врснијих људи на римску столицу. Но то за мало трајаше. Чим би се царска рука од Рима и Италије измакла и тргла натраг, да уређује по далеким областима у унутрашњој северној и источној Немачкој, у Риму би овладале домаће талијанске факције, а папа је постајао оруђе најсмелијих кнежевских и црквених такмичарâ у Италији.

Ово растројство науми да прекрати смели властољубиви калуђер и папин канцелар Хилдебранд, постав папом под именом Гргур VII. Он позна моћ и силу, коју Црква и њезин апостолски преставник у Риму могу још вршити над хришћанским народима и њиховим краљевима на западу. Он чврсто притеже узде црквеним и световним старешинама у том правцу по целој Јевропи, уреди свештенство као одвојену касту и сталну духовну војску

---

1) И Немци освајаху, обраћајући (незнабошце) у веру. С Црквом се и њихове границе помицаху, . . . калуђери и свештеници крчише пут немачком утицају у Чешкој и Угарској. С тога се свуда духовним властима даде велика моћ. У Немачкој добише владике и игумани не само у својим епархијама и манастирима, но и изван њих у земљи племићска, грофовска па и кнежевска права. (Ranke, die röm. Pæbste, ihre Kfrche und ihr Staat I, 13.)

која неће знати за породицу ни за друге земаљске интересе, но само за слепу послушност према папи и за корист опште и једноставне црквене монархије.

Гргуру се чинило, да је растројство у духовном и политичком погледу у хришћанству и сувише дубоко ухватило, но да ће га он у име Христа и св. Петра из Рима најбоље исправити и верне јевропске народе јединoм римском Црквом на пут извести. Он се с тога пусти у очајну борбу с царем Хенриком IV, кога понизи и натнa да покајнички моли од папе опроштај. Но Гргур ипак пропаде у овој борби и римска столица мораде попуштати утицају световних власти, и водити више рачуна о политичким потребама кнезова и краљева и о културним тежњама народâ. У то дођоше римској Цркви у помоћ као наручене прилике *Крсташких ратова* противу мусломанских Сарацена у Азији и Африци ради одбране св. гроба у Јерусалиму. Папе узеше као врховни поглавари ову ствар у своје руке, и цареви, краљеви и кнезови са хиљадама племићâ и стотинама хиљадâ људîи од западних народа кренуше се више пута један за другим на позив римског првосвештеника у Азију. Од овога сукоба између хришћанског и мусломанског света осташе слабе последице у политичким односима западних и источних народа. Но културне и друштвене последице биле су замашне. А и римска Црква с папством изађе после тога јача; западни народи опет се навикоше да њезин глас с побожном оданошћу слушају.

Ову велику мену, која са крсташким ратовима наста у културним одношајима и духовним тежњама западних народа према римској Цркви, чувени Леополдо Ранке описао је на једном месту крупним и веома погођеним цртама:

„Готово само у папе, вели знаменити немачки историчар, — бејаше тада моћ, која све спајаше и сједињаваше.

Тако се то стекло, те се независност духовног (црквеног) начела обрну брзо у неку врсту врховног старешинства... Кад се земље, које као Шпанија бејаху тако дуго изгубљене, од мухамеданства отргоше, и области као Прусија од незнабоштва отеше и хришћанским народима населише; па кад и саме главне вароши грчке вере подлегоше латинској сили, и још непрестано стотине хиљадâ западних ратника иђâху да заставу крста над св. гробом бране: зар у таквим приликама не мораше неизмерног угледа добити римски првосвештеник, који сва ова предузећа покреташе и покорност од освојених народа примаше? Под његовом управом, у његово име полазе западни народи у густим редовима, да покоре свет. Па не треба се чудити, што у таквим приликама папа и у унутрашњим пословима Јевропе врши свемоћну власт, те један инглески краљ (Јован без земље) прима од њега своју државу као феодни васал, арагонски краљ своју земљу св. Петру поклања, а напуљска краљевина доиста папином наредбом припада страном владалачком дому, францеско-анжујском[1]).

С ове висине и моћи зањуља се папство и самим својим погрешкама, а и напредном снагом нових народних и монаркично-државних идеја, па и поступним развитком дубоких верозаконских осећања, у вези с богословским и философским струјама XIII-г и IV-г века. Државе и народи немачки, францески и инглески пожелеше већу слободу и самосталност у смислу своје народне Цркве и своје народне просвете. Њихови владаоци осетише понижење и штету од превелике своје потчињености римском првосвештеику. А богослови као св. Берн-

1) L. Ranke, Die rœm. Pæbste etc. 17, 18,

хард, философи као Абелар[1]) и црквени реформатори као што су били валдески и албижански јеретици, а особито проповедници као Арналдо из Брешије и Савонарола[2]) — све то учини, те се мало по мало почеше шири кругови народа будити из свог вековног заноса према папству и тражити чистије изворе и светлије стазе за намирење својих духовних потреба. Саобраћај са источним народима и просвећеним Маврима, познанство са старим класичким умотворима, тежње хуманистâ и нарочито политички развитак народа, властеле и општинâ допринесе силно, те се почеше јављати нови реформаторски покрети противу римпапиног деспотизма.

Црквене догме и обреди почеше у образованијих сталежа губити значај непогрешности и светиње. А кад француски краљ Филип лепи посла свог канцелара Ногарета с војском у Италију, да ухвати и казни папу Бонифација VIII, папство се потресе из основа, и папска столица пренесена у Авињон изгуби готово сав свој углед. Тада се већ на обзорју појави слика великих реформатора: Виклифа, Хуса и Лутера.

За историју политичког развитка и образовања западних народа у Средњем Веку веома је важно проматрати, како је из борбе између немачког цара Хенрика IV и папе Гргура VII (око 1070 год.) папство за тренутак потресено, ипак изашло оснажено, с новим тежњама и новим средствима за врховну владу у свету. А на 230 година доцније француски краљ, ослањајући се на велику скупштину племића, свештенства и грађанства дохвати папу и папство у своје руке, и од овог удара оно се

---

1) Charles de Remusat, Abelard, sa vie, sa philosophie et sa theologie, I, II. Paris, Didier.

2) Упореди мој чланак, *Слике из времена Реформације* у Годишњици I, 1877.

више не опорави. Ова велика разлика у успесима и последицама борбе једних истих сила, но само у другом времену и у другим приликама, дошла је од различних начела и различних унутрашњих струја које покретаху једну и другу противничку страну у размаку два и пô века. У оном ранијем сукобу немачка царевина бејаше према римској столици раздзојена, несложна, слаба; а папство јако, свуда признато и поштовано, снажно јединством воље и извесним идејалним тежњама[1]. У овом познијем сукобу напротив, француско краљевство подмлађено новим државним духом, државном мишљу и тежњом политичке и културне самосталности, савлађује лако већ уздрману зграду папства, па чувајући је још у форми и спољним одношајима служи се њезиним установама и предањима за своје циљеве и интересе. У оно раније доба под Гргуром па и Инођентијем III папство истина деспотско и силно, имађаше ипак неке високе мисли, неке идејалне тежње. Христова Црква и њезина слава чињаху му се главни задатак[2]). А позније под Бонифацијем VIII и његовим последницима успех Цркве и спа-

1) Corporale et temporale ex spirituali et perpetuo dependet, sicut corporis operatio ex virtute animae . . . (St. Thomas Aquinas, De Regimine Principium). — Папа Бонифације VIII у својој посланици Unam Sanctam) вели, да над хришћанством треба да буде само један врховни поглавар, а то је папа: Igitur ecclesiae unius et unicae unum corpus, unum caput, non duo capita quasi monstrum. . .

2) „Наука о јединству Бога донела је собом мисао о јединству људског рода (James Bruce, Das heilige röm Reich, 67) — Један писац Средњега века значајно вели, да три велике силе владају људским животом: папство, царство и наука; оно је прво дато Талијанима, ово друго Немцима, а треће (наука) Французима, «His siquidem tribus, scilicet sacerdotio, imperio et studio, tanquam tribus virtutibus, videlicet naturali, vitali et scientiali, catholica ecclesia spiritualiter mirificatur, augmantatur et regitur. . . (James Bruce, notae, 363,).

на законит отпор и протест наилазили [1]. У истини, правична оцена биће у средини између ових супротних праваца. Ретко су кад инглески краљеви давали пример онаке страшне тираније, као што је у источних азиских деспота. Ма колико да су им била крунска права и повластице велике, ипак су у неком смислу били ограничени исвесним законским преградама, предањима, па и одређеним државним установама, које потицаху од старих царско-римских и римско-црквених основа, у вези с духом и обичајима ђерманских племенских и ритерских уређења.

Главнија права и повластице краљевске у Инглеској бејаху од почетка XII-г века ово: Краљ се имао крунисати у духу Цркве и ритерства, његова особа била је неповредива. Он је сазивао земаљске сталеже на сабор, кад би за потребно нашао. Он је распуштао сабор и одобравао и вршио саборске одлуке. Он је представљао државу према иностранству, управљао сувоземном и поморском војском, раздавао достојанства и милости, ковао новце, уређивао трговину, судио непокорне властеле, и т. д. Но поред свега тога његова власт била је ограничена трима јаким преградама, трима живим начелима, која и кад би за неко време била погажена или заборављена, опет би се на скоро истакла на површину државног живота, као светле тачке у бури и помрчини. Те три уставне основе биле су:

1, Да ни један закон ни наредба краљевска не вреде без одобрења од стране парламента;

2, Да се никаква пореза ни данак земаљски нису могли увести ни покупити без пристанка парламента;

3, Краљ је био дужан владати по законима земаљским, које ако би погазио, одговарају његови крунски саветници, министри.

---

1) Macaulay, на истом месту.

Даље од ових основних начела и у домашају њиховог вршења у пословима државним ширило се пространо поље, на ком су се често јављали спорови о значају извесних краљевских правâ и парламентских повластицâ. Тек после дуге јаче или слабије борбе од неколико векова одређене су јасне границе и путови, у којима се имадоше кретати обе велике земаљске власти, извршна краљевска, и законодавна и контролна народна. Пре тога краљеви су чешће обилазили парламентске повластице и газили уставна права грађана. Кривични закони изигравани су кад што краљевским неограниченим правом помиловања. Забрана нове порезе без одобрења парламента изигравана је непосредним таксама на пристаништа и трговину, па и добророљним и принудним државним зајмовима. А лична слобода грађанâ често је гажена непосредним наредбама апшења од стране управне власти, па и са краљевим знањем, под изговором државне опасности и политичке нужде, а по некад употребљавана је и тортура (мучење). Док су се оваке појаве дешавале у појединим случајевима, мало је ко о њима бригу водио. Но чим би незаконите мере узеле мах у већем пространству, племићи и народ кретали су се кад што с оружјем у руци, да протестују и да се бране.

Отпор и оружан протест у Средњем Веку јављаху се много лакше, и стајаху много мање жртава, него што би се сад веровати могло. Покретно народно богатство онога доба било је незнатно, а племићи и грађани свагда под оружјем, готови да деле мејдан. Сва несрећа у случају оружаног сукоба ограничила би се на оно место и околину, где би се десили. Неколико данâ доцније опет је све ишло својим обичним редом, сељак за плугом и стоком, а барон за соколима и хртовима. Да бисмо мо-

---

1) Macaulay, ibid.

гли представити разлику вредности у покретној имовини онога и садањег доба, довољно је казати, да је н. пр. сва покретна имовина ингдеске краљевине у време Плантагената износили једва 500-ти или 600-ти део оне робе и трговине, која је сада у самом Лондону нагомилана. С тога би се сада домаћи рат држао за много већу несрећу, него што се држао у оно раније доба.

Сада је већ две стотине годинâ, од када инглеска народ последњи пут силом обори владу, која је противно уставном праву земаљском злоупотребила своју власт.

А на два и по века пре тога за трајања домаћих ратова пре спојења *Две Руже* (до Тудорове династије) од 9 краљева 6 су силом збачени, а неколицина и погибоше у борби, и с њима небројено племићâ.

Но и поред тога Инглези су за ово време уживали већа права и слободе, него Белгијанци под Филипом добрим, и Французи под Лудвиком благочастивим. У овом погледу значајна је сведоџба франпеског летописца Коминеса, који је у XV. веку много путовао и видео страних земаља, Инглеску, Фландрију, Италију и друге. Он тврди поуздано, да између свију земаљâ које је он видео, (а видео је и Флоренцију , за владе просвећеног кнеза Лаврентија Медичија, па и Млетке) Инглеска има најбољу управу и установе, којима се правда и народно благостање чувају и унапређују, па у једно и владалачка праваујемчавају. А колико су пространа била ова права, и докле су у неким приликама могла ићи насиља краљевске власти, без протеста и без отпора од стране народа, видело се за владе Хенриха VIII (1531—1547 год) који под именом „браниоца вере“ својом страшном тиранијом подсећаше на римске цареве првога доба после Августа. Он је немилостиво гонио претеране протестанте као и претеране написте, како му се кад по његовом личном и политичком интересу свидело. По његовој наредби по-

гину кардинал, владика Fisher, што није хтео одобрити краљу, да се разведе са женом; а тако погибе и његов знаменити канцелар Тома Морус, што се успротиви да призна краља за главу англиканске Цркве. Између небројених жртава које грозни ванредни судови осудише за владе овог краља, бејаху два кардиналâ, три архијепископâ, 18 владикâ, 13 архимандритâ, 14 архиђаконâ, 60 калуђерицâ, 500 простих свештеникâ и калуђерâ, преко 50 доктора̂ богословије и философије, 12 херцега, грофова и маркизâ, 29 баронâ, 335 простих племића, 110 одабраних женâ и т. д. — свега преко 70.000 тешких осуда, обично са одузимањем имања, а смртне пресуде вршене су мачем и спалиштем.

Исти краљ не само што пригради сва манастирска добра у своје руке. но нареди од стране државне ковање лажних новаца, и на послетку с одобрењем парламента прогласи државно банкротство. Но овај исти грозни тиран и нехотице спремао је земљиште црквеној и политичкој реформи, уништењем римпапине моћи у Инглеској, и одобрењем, да се св. писмо може на инглеском језику читати и тумачити. С начелима и поукама из св. писма створи се корак по корак гомила смелих и свесних људи, који под именом Дисндената започеше јак и на широкој основи уређен отпор не само противу римокатоличке Цркве, но и противу државног црквеног англиканизма, па и противу саме силне власти краљевске. Од њих произиђоше и они Пуританци, који у XVII веку извршише инглеску революцију, и подигоше преко океана савезне североамеричке државе,

Но ови велики догађаји у новијој инглеској историји спремљени су и наговештени ранијим значајним приликама и појавама у истом правцу на измаку Сред-

њег века. Те појаве треба из ближе познати и проучити.

Јачи отпор противу власти римског папе у Инглеској истиче се од стране племића и народа од почетка XIII века. Моћ и сјај које задоби папство у савезу са франачким краљевима и ширењем световне власти и државе папине, поколебаше се на скоро и нарочито од друге половине X. века унутрашњим моралним растројством те велике установе западног хришћанства у самом Риму, и црквено политичким сукобима између папе и немачких царева[1]).

Чинило се неко време, да ће се папство пре времена срушити под теретом самих својих грехова, Ни град Рим, ни талијански кнезови и градови, ни други западни народи готово не надаху се више срећи и благослову са те стране.

Заједница западне Цркве и западног хришћанства као да бејаше прошла.

Сада немачки цареви од прве половине X. века нађоше потребе и користи, да новом моралном и политичком снагом подрже установу врховног римског поглавар-

---

1) Doellinger, Die Pabstfabeln des Mittelalters. München, 1863 — Wilh. Wattenbach, Geschichte des rœmischen Pabstthums, Berlin, 1876. 38—96. — L. v. Ranke, Die rœmischen Pæbste etc. Siebente Auflage, Leipzig, 1878. 7—18.— Gotth. Lechler, Joh. v. Wiclif und die Vorgeschichte der Reformation. I. 23—41.— James Bruce, Das heilige rœmische Reich. Deutsche Ausgabe von Dr. Artur Winkler. Leipzig, 1878, 22—64. — Natko Nodilo, Postanje svjetovne papinske vlasti. Zagreb, 1878.

ства у западној Цркви, као што пре два века учинише франачки краљеви. Римска столица доби потпору и заштиту немачког царства, а царство крунисањем у Риму и благословом папиним доби освећену заставу и позив, да следује предањима римских царева и да у далеким северним и источним областима Јевропе шири хришћанску веру са културом и установама римско-ђерманским. Са латинско-немачким свештеницима размакоше се далеко границе немачког царства на исток и југ преко Лабе и до Дунава, Пољска и Чешка па и Угарска потпадоше утицају римокатоличке Цркве и немачког царства[1]). Цар Отон и Хенрик III помагаху поправкама у црквеној управи' и за њихово доба дођоше неколицина врснијих људи на римску столицу. Но то за мало трајаше. Чим би се царска рука од Рима и Италије измакла и тргла натраг, да уређује по далеким областима у унутрашњој северној и источној Немачкој, у Риму би овладале домаће талијанске факције, а папа је постајао оруђе најсмелијих кнежевских и црквених такмичарâ у Италији.

Ово растројство науми да прекрати смели властољубиви калуђер и папин канцелар Хилдебранд, постав папом под именом Гргур VII. Он позна моћ и силу, коју Црква и њезин апостолски преставник у Риму могу још вршити над хришћанским народима и њиховим краљевима на западу. Он чврсто притеже узде црквеним и световним старешинама у том правцу по целој Јевропи, уреди свештенство као одвојену касту и сталну духовну војску

1) И Немци освајаху, обраћајући (незнабошце) у веру. С Црквом се и њихове границе помицаху, . . . калуђери и свештеници крчише пут немачком утицају у Чешкој и Угарској. С тога се свуда духовним властима даде велика моћ, У Немачкој добише владике и игумани не само у својим епархијама и манастирима, но и изван њих у земљи племићска, грофовска па и кнежевска права. (**Ranke**, die rôm. Pæbste, ihre Kfrche und ihr Staat I, 13.)

која неће знати за породицу ни за друге земаљске интересе, но само за слепу послушност према папи и за корист опште и једноставне црквене монархије.

Грсуру се чинило, да је растројство у духовном и политичком погледу у хришћанству и сувише дубоко ухватило, но да ће га он у име Христа и св. Петра из Рима најбоље исправити и верне јевропске народе једином римском Црквом на пут извести. Он се с тога пусти у очајну борбу с царем Хенриком IV, кога понизи и натна да покајнички моли од папе опроштај. Но Гргур ипак пропаде у овој борби и римска столица мораде попуштати утицају световних власти, и водити више рачуна о политичким потребама кнезова и краљева и о културним тежњама народâ. У то дођоше римској Цркви у помоћ као наручене прилике *Крсташких ратова* противу мусломанских Сарацена у Азији и Африци ради одбране св. гроба у Јерусалиму. Папе узеше као врховни поглавари ову ствар у своје руке, и цареви, краљеви и кнезови са хиљадама племићâ и стотинама хиљадâ људи од западних народа кренуше се више пута једни за другим на позив римског првосвештеника у Азију. Од овога сукоба између хришћанског и мусломанског света осташе слабе последице у политичким одношајима западних и источних народа. Но културне и друштвене последице биле су замашне. А и римска Црква с папством изађе после тога јача; западни народи опет се навикоше да њезин глас с побожном оданошћу слушају.

Ову велику мену, која са крсташким ратовима наста у културним одношајима и духовним тежњама западних народа према римској Цркви, чувени Леополдо Ранке описао је на једном месту крупним и веома погођеним цртама:

„Готово само у папе, вели знаменити немачки историчар, — бејаше тада моћ, која све спајаше и сједињаваше.

Тако се то стекло, те се независност духовног (црквеног) начела обрну брзо у неку врсту врховног старешинства. . . Кад се земље, које као Шпанија бејаху тако дуго изгубљене, од мухамеданства отргоше, и области као Прусија од незнабоштва отеше и хришћанским народима населише; па кад и саме главне вароши грчке вере подлегоше латинској сили, и још непрестано стотине хиљадâ западних ратника иђâху да заставу крста над св. гробом бране: зар у таквим приликама не мораше неизмерног угледа добити римски првосвештеник, који сва ова предузећа покреташе и покорност од освојених народа примаше? Под његовом управом, у његово име полазе западни народи у густим редовима, да покоре свет. Па не треба се чудити, што у таквим приликама папа и у унутрашњим пословима Јевропе врши свемоћну власт, те један инглески краљ (Јован без земље) прима од њега своју државу као феодни васал, арагонски краљ своју земљу св. Петру поклања, а напуљска краљевина доиста папином наредбом припада страном владалачком дому, францеско-анжујском[1]).

С ове висине и моћи заљуља се папство и самим својим погрешкама, а и напредном снагом нових народних и монаркично-државних идеја, па и поступним развитком дубоких верозаконских осећања, у вези с богословским и философским струјама XIII-г и IV-г века. Државе и народи немачки, францески и инглески пожелеше већу слободу и самосталност у смислу своје народне Цркве и своје народне просвете. Њихови владаоци осетише понижење и штету од превелике своје потчињености римском првосвештеиику. А богослови као св. Берн-

1) L. Ranke, Die rœm. Pæbste etc. 17, 18,

хард, философи као Абелар [1]) и црквени реформатори као што су били валдески и албижански јеретици, а особито проповедници као Арналдо из Брешије и Савонарола [2]) — све то учини, те се мало по мало почеше шири кругови народа будити из свог вековног заноса према папству и тражити чистије изворе и светлије стазе за намирење својих духовних потреба. Саобраћај са источним народима и просвећеним Маврима, познанство са старим класичким умотворима, тежње хуманистâ и нарочито политички развитак народа, властеле и општинâ допринесе силно, те се почеше јављати нови реформаторски покрети противу римпапиног деспотизма.

Црквене догме и обреди почеше у образованијих сталежа губити значај непогрешности и светиње. А кад француски краљ Филип лепи посла свог кнцелара Ногарета с војском у Италију, да ухвати и казни папу Бонифација VIII, папство се потресе из основа, и папска столица пренесена у Авињон изгуби готово сав свој углед. Тада се већ на обзорју појави слика великих реформатора: Виклифа, Хуса и Лутера.

За историју политичког развитка и образовања западних народа у Средњем Веку веома је важно проматрати, како је из борбе између немачког цара Хенрика IV и папе Гргура VII (око 1070 год.) папство за тренутак потресено, ипак изашло оснажено, с новим тежњама и новим средствима за врховну владу у свету. А на 230 година доцније француски краљ, ослањајући се на велику скупштину племића, свештенства и грађанства дохвати папу и папство у своје руке, и од овог удара оно се

---

1) Charles de Remusat, Abelard, sa vie, sa philosophie et sa theologie, I, II. Paris, Didier.

2) Упореди мој чланак, *Слике из времена Реформације* у Годишњици I, 1877.

више не опорави. Ова велика разлика у успесима и последицама борбе једних истих сила, но само у другом времену и у другим приликама, дошла је од различних начела и различних унутрашњих струја које покретаху једну и другу противничку страну у размаку два и пô века. У оном ранијем сукобу немачка царевина бејаше према римској столици раздзојена, несложна, слаба; а папство јако, свуда признато и поштовано, снажно јединством воље и извесним идејалним тежњама[1]. У овом познијем сукобу напротив, францеско краљевство подмлађено новим државним духом, државном мишљу и тежњом политичке и културне самосталности, савлађује лако већ уздрману зграду папства, па чувајући је још у форми и спољним одношајима служи се њезиним установама и прелањима за своје циљеве и интересе. У оно раније доба под Гргуром па и Инођентијем III папство истина деспотско и силно, имађаше ипак неке високе мисли, неке идејалне тежње. Христова Црква и њезина слава чињаху му се главни задатак[2]). А позније под Бонифацијем VIII и његовим последницима успех Цркве и спа-

1) Corporale et temporule ex spirituali et perpetuo dependet, sicut corporis operatio ex virtute animae ... (St. Thomas Aquinas, De Regimine Principium). — Папа Бонифацијe VIII у својој посланици Unam Sanctam) вели, да над хришћанством треба да буде само један врховни поглавар, а то је папа: Igitur ecclesiae unius et unicae unum corpus, unum caput, non duo capita quasi monstrum...

2) „Наука о јединству Бога донела је собом мисао о јединству људског рода (James Bruce, Das heilige röm Reich, 67) — Један писац Средњега века значајно вели, да три велике силе владају људским животом: папство, царство и наука; оно је прво дато Талијанима, ово друго Немцима, а треће (наука) Француzима, «His siquidem tribus, scilicet sacerdotio, imperio et studio, tanquam tribus virtutibus, videlicet naturali, vitali et scientiali, catholica ecclesia spiritualiter mirificatur, augmantatur et regitur... (James Bruce, notae, 363).

сење хришћанства поста само застор папству, образина а засени очи лаковерним народима. Битност и унутрашња основа папству била је тада јасно означена у његовом властољубљу и грамзивости. Оно не беше више средство за успех Цркве, но Црква и хришћанство посташе њему згодна средства за светско и телесно благовање. Ово су и сами светлији умови тадашњих суврремених писаца провиђали и јасно исказивали, као што велики талијански песник Данте о папи Бонифацију VIII значајно говори, називајући га старешином и заштитником нових фарисеја[1]).

У Инглеској после кратке владе Хенрика II Плантагенета и Ричарда Лавово срце добије престо овога брат, познат у историји под именом краљ *Јован без Земље*, човек без сталног карактера, пакостан и подмукли деспота. Племство инглеско у крсташким ратовима очврста јуначким врлинама, и глас о славним делима краља Ричарда и његових британских пратилаца одјекну далеко по Јевропи и Азији. Но у једно с тим порасти поуздање и слободан отпорни дух инглеских племића према краљу, и одазва се у значајним приликама, у којима племство и грађанство, настављајући стара предања англосаксонских слобода̂ и установа̂, затражи озбиљно и с оружјем у руци од краља свечано писмо и уставно јемство за добру и законима уређену управу земаљску, према затеченим основама инглеске државе[1]).

---

1) Dante Alighieri, Divina Comedia. Inferno, XXVII. — Gotth. Lechler, Johann v. Wiclif, I, 94,95

2j Ranke, Englische Geschihte I, 45—55. — Rudolf Gneist, Englische Verfassungsgeschichte, 240—255.

У то доба седео је на престолу западне Цркве у Риму папа Инођентије III. властољубив фанатик, и пун смелости и деспотског духа. Францески краљ Филип Август био му је десна рука, те у договору с њим истреби мирне албижанске јеретике страшном крсташком војском, која опустоши богате и културом напредне пределе између Лоаре и Роне, не штедећи ни старо ни младо, ни мушко ни женско (1209—1213 год.) Краљ уништи слободе и повластице покорених области, а папа се маши руком преко мора у Инглеску, најпре, да помоћу францеског краља рашири и утврди врховну црквену и политичку власт папства над инглеским краљем, над његовом државом и над великашима; а после, да у савезу с краљем Јованом и као његов сизерен, брани исту власт противу инглеског племства и народа. Тада плану у историји Јевропе знаменита борба за уставна права у Инглеској, која се за тај мах заврши прогласом *Велике повеље* (Magna Charta libertatum, the Great Charter) слободâ инглеског племства, ритерства и народа. Овај светско-историски важан догађај, за више стотинâ годинâ ранији од других сличних појава у историји великих народа у Јевропи, одликује се одмах у почетку нарочитим значајем постања и развитка инглеске државе. У другим земљама слободе и повластице које краљеви под притиском или у договору са земаљским сталежима дадоше својој држави, обично носе значај једностраног попуштања и повлађивања појединим сталежима и областима. Тако у Францеској и Немачкој свака област и сваки велики властелин имађаху одвојена, засебна права и повластице; тако и у западним словенским земљама, у Чешкој и Пољској, па и у руским кнежевинама, а донекле и у старом српском краљевству[1])

---

1) Упореди Swod Zakonûv Slovanskych (Сводъ законовъ славянскихъ). Zpožádal Dr. Hermenegild Jireček. W Praže 1880

Но у Инглезâ прве основе Устава којим се проширише и утврдише старе англосаксонске уредбе и обичаји, проглашују се уједно за целу инглеску државу, и ни један велики властелин, ни једна област не излазе да траже одвојено и засебно нарочите повластице. Целокупно племство и сви сталежи заједно представљајући земљу и народ свој стоје према круни и краљу као укупна сила, која у најмању меру исто толико у државним пословима вреди, колико и сам краљ на престолу. Овом особито ретком и срећном појавом јединство инглеског народа и државе одмах се с почетка истакло и ухватило је дубока корена, поред све привидне слабости и растројства, које се чињаше споља услед тога, што се краљевска власт ограничи уставном погодбом редовног сазивања народног представништва (парламента), и што се све краљевске наредбе имађаху удешавати по извесним законима у смислу Устава. Ни један ма како моћан племић инглески, па тако ни област ни град, у отпору према краљевској власти нису много вредели. Но сви заједно успели су увек кад год су озбиљно хтели, да стану на пут самовољи[1]). И успели су тако рано, да се у осталој Јевропи онога доба једва у неким одабранијим умовима као кроз маглу слутило, да се и од краљева могу тражити, нека шира јемства за слободе и права народна

Има још једна одлична црта инглеског устава, кад се упореди са другим старијим основним законима у јевропских народа. Код ових већином добивене повластице и

Nákladem F. Temského. У Јиречековом зборнику ови су важнији устави и закони: Правда Руськая (Списокъ Троицкій), Статутъ короля Владислава II. данный Литвѣ 1420—1425. Литовскій Статутъ. Судебникъ царя Јоанна Василѣвича 1550. года. Законъ благовѣрнога цара Стефана (Душана), Призренски и Ходошки текст. Statut Vinodolski i Poljički. Majestas Carolina и други.

2) R. Gneist, ibid.

слободе намењене су појединим сталежима, свакоме за се различно по мери њихове важности и моћи у држави: друкчије великој властели, друкчије малој властели, друкчије слободним људима с непокретним имањем, друкчије онима без имања, и онима који су силом и освојењем привезани били вечито за земљу племића господара. У Инглеза на против, само је у представништву земаљском према краљу било сталежа који су у једној форми имали учешћа у законодавству и управи земаљској, најпре сами барони и виши свештеници, а после на скоро (већ од 1250. године) и заступници многобројног малог племства и ритерства, па и слободних земљорадника, грађанâ, трговаца и занатлијâ. А све личне и грађанске слободе, проглашене и потврђене Магном Картом, вределе су за све Инглезе, били они племићи и ритери, или слободни закупници (tenaniers, fermers) и радници подједнако[1].

---

1) Прва група чланака инглеског устава од 1215 године одређује права и дужности васалне војне службе. Друга група бави се границама судске власти, грађанске и кривичне. У том правцу особито је важан чл. 39: Nullus liber homo capiatur, vel imprisonetur aut dissaisiatur aut utlagetur aut exuletur aut aliquo modo destruatur, nec super eum ibimus, nec super eum mittemus, nisi per legale judicium parium suorum, vel per legem terre. — У чл. 42 посредно утврђено је право слободне речи, а то је у оно доба било добро дошло свештенству у његовим односима према Риму. Даље се означују границе полициској и финансиској власти, и слободи трговине и пловидбе. А на свршетку одређује се правна санкција и краљева заклетва на устав, и утврђује се контролни земаљски одбор од 25 барона (међу њима и кмет Лондонски), који ће водити надзор о вршењу Устава, и у случају потребе сазивати и друге чланове племства и сабора, да за времена стану на пут обилажењу устава и закона. Оригинал Magnae Chartae чува се у Британском Музеју, а има од њега више преписа и редакција с познијим уставним допунама (Blackstone, the Great Charter, Oxford 1759. Gneist, Engl. Verfassungsgeschichte, 245, 253.)

У оваком правцу развитак још средовечне инглеске државе већ је морао измицати далеко испред других земаља и народа у Јевропи. Појам о отаџбини, о слободи и о достојанству људском тамо се морао брже и обилније истаћи, те и крупнијим политичким и културним догађајима и тековинама појавити своју живу моћ. Од тога је и сама краљевска власт имала знатне користи, те су јој до најновијег доба сачуване особите повластице, дубоко укорењена оданост и поштовање према начелу краљевства и према личности краљевој у инглеском народу. Док на јевропском континенту сваки моћнији васал могаше кад год би му се свидело, сам на своју руку и за свој рачун да устане на отпор, и с краљем процес да поведе о том, да ли овај врши према њему своје владалачке дужности, па у случају ако му се свиди, да краљу и покорност одрече; дотле у Инглеској тек цело племство укупно и у законитом представништву земаљском заступљено, могаше у извесним приликама стати краљу на пут и опоменути га да врши боље своје дужности према земљи и народу, или да се клони извесних незаконитих и по сигурност земаљску штетних и опасних дела, којима се и дате слободе и повластице земаљске вређају[2]) Па и ако су Магном Картом у први мах положене или управо потврђене само основе устава, слобода̂ и представничких установа у Инглеској, опет је она у историји јевропских народа Средњега и Новог века на пољу културног и политичког развитка за цело једна од најкрупнијих и најсветлијих појава, којој значај и домашај за образованост људског рода нису могли ни из далека сагледати они смели и поносити англосаксонски и нормански племићи, који у небројеним крвавим борбама у Палестини

2) Gneist, ibid.

и Францеској (у пратњи Ричарда и других) не изгубише дух уређеног и слободног грађанског живота. Они месеца Јуна 1215. године с оружјем у рукама а једнодушном потпором свештенства и народа, нагнаше слабомоћног краља Јована, те у пољу код Лондона прими и потврди овај државни закон као свечан уговор између краља и његових барона, представника̂ земаљских[1])

Тако поста Велика Повеља, овај вековни историски акат инглеских слобода, пред којим сви ранији и познији закони долазе у присенак, јер су њим разне епоке у инглеској историји највише спојене. Са старим начелима ђерманске личне слободе вежу се сталешка права јаке уједињене властеоске државе, и на овим двема основама подигнута је поносна зграда инглеског Устава).[2] Две главне ствари овим су основама утврђене, а то: да се за одређивање државних терета и нарочито извесних ратних пореза има тражити пристанак земаљских сталежа, и да се лично право и сигурност инглеских племића и грађана не могу самовласно вређати краљевским и чиновничким наредбама мимо законитог суда. И као што су Магном Картом проширене, уређене и потврђене старинске правне установе и обичаји, који су вредели за владе англосаксонских краљева, нарочито Алфреда Великог у другој половини

1) Важна је одредба Магне Карте о повластицама и слободама вароши Лондона у чл. 12 и 13.

Simili modo fiat de auxiliis de civitate London, et civitas London habeat omnes antiquas libertates et liberas consuetudines suos, tam per terras quam per aquas. Preterea omnes alie civitates et burgi et ville et portus habeant omnes libertates et liberas consnetudines suas. — О личној слободи: Nullus liber homo capiatur vel imprisonetur etc. Blackstone, the great Charter. Stubbs, Select Charters. Код Гнајста Engl. Verfassungsgeschichte, 245, 250, 253.

2) L. Ranke, Engl. Geschichte, I. 51, 52. —

IX. века);[1] тако су доцније *Петицијом и законом о правима* инглеског народа (Petition of right, Bill of right) у првој и другој револуцији XVII. века у Инглеској пространије одређена и ујемчена уставна права и слободе које су још Магном Картом у основи дате биле.

У овој величанственој појави слободног развитка у инглеској историји од векова на коју други народи с дивљењем и поштовањем гледају, а где што јој и завиде, има једна мрачна и слаба страна, која у моћној држави велике Британије прикрива још незалечену дубоку рану неправедне и неприродне поделе земље и непокретних

1) Од најранијег доба, док Вел. Британија бејаше још подељена на седам англосаксонских кнежевина (Heptarchie), имао је тамо народ своје представништво и водио надзор над државном управом кнезова. Представништво звало се: Micel Gemôt (велика скупштина). Micel Synod (велики савет), и Witena Gemôt (збор мудраца) *Витена* бирала је краља и одобравала порезе, а у договору с краљем доносила законе. Највећа власт у земљи били су краљ и Витенагемоте. Алфред велики одредио је, да се Витена мора састати најмање два пута у години. Пошто се англосаксонске кнежевине сјединише у једну краљевину, названо је земаљско представништво по латинском Commune Concilium regni, Magnum Concilium regis, Curia Magna. Нормански краљеви освојивши Инглеску позивали су кад им је у тежим приликама требало, своје бароне и владике на савет (Synod, Concili, но без одређене форме. Виљем освајач поделио је земљу међу своје племиће и капетане, са пристанком земаљског сабора, ради боље одбране противу Данаца, који се из преко мора спремаху да упадну. (A. de Fonblanque, L' Angletere, son gonvernement, ses institutions. Traduit de l' anglais sur la 14. édtion par Ferd. Cam. Dreyfus, avec une préface de M. Henri Brisson. Paris, 1881. 4, 5.— Edw. A. Freeman, History of the Norman Conquest I, — VI. London 1870. — Will. Stubbs, The Constitutional History I. — W. Stubbs Select Charters and Jllustrations of Constitutional History. Oxford, 1874 Код *Гнајста* Engl. Verfassungsgeschichte, 1, 2, 6, 11.)—Име *Инглеска*, (Anglia) почиње од владе краља Егберта 800—826; који уједини Инглеску, а био је раније само краљ од Весекса.

добара. Један од најзнатнијих и најврснијих политичких људи у Францеској г. *Ханри Брисон*, пређашњи председник народне скупштине а сада први министар Републике у свом предговору францеском издању чувеног списа г А. Фонбланка под насловом „*Инглеска, њена влада и њезина установе*“ исказао је ове значајне речи:

„У овој штудији којој је задатак изложити, како вели писац, огромне заслуге а и мале недостатке овог државног система, кога створише неуморна патриотска напрезања многих инглеских нараштаја, и услед чега, вели он, народи слабије среће диве се и завиде великој Британији,- једна нарочита ствар пада у очи. Г. Фонбланк у овој штудији посвећује двадесет чланака (глава) Уставу у пуном смислу, и говори пространo о круни и њезиној власти, о горњем и доњем Дому, о пословном реду у скупштинама, о државном дугу, о Цркви, о насеобинама инглеским, о дипломатији, о војној сили сувезаној и морској о грађанској управи, о вршењу закона, о судовима. И после свега овога дугог и савесног излагања не пада му ни за тренутак на ум, да и једном јединим врстом додирне оно страшно питање (проблем) које у наше доба задаје инглеској влади онако велике тегобе, и истиче се онако оштрим начином у Ирској, а неће дуго проћи. па ће и преко канала св Ђорђа прећи у саму Инглеску, а то је уређење непокретне имовине. У том је велика поука за политичаре: Ако се бавимо само тако званим уставним механизмом, Инглеска је много пре нас уживала трајне (опробане) установе, пошто смо ми (францези) још у периоди огледа, покушаја. Но с друге стране, Инглеска као да је за нама изостала, ако погледамо на онај аграрни покрет који је обузео три дѣла њене краљевине, па ако не ствара опасност за њено јединство народно, ипак му наноси озбиљну повреду. Јер тим је један део

државе приморан, да примењује на други део ванредне мере и законе, који наличе на диктаторство. . . .

»Имало би се много шта казати о поносу којим Инглези истичу често пред Францеском старинску надмоћност њиховог политичког Устава и њихових слобода. Наши францески политички дилетанти, и ако би требало већ да се обавесте, пошто су се толико пута сами обмањивали, мисле врло често, да се судбина кога народа може везати за тако названу игру установа. Може бити та велика мудрост и та велика срећа ингleска, за које толико траже наше дивљење, имале би се поглавито приписати том природном случају, што је огњиште британске силе на острву, те јој је тим олакшано да своју срећу огради од напасти јевропских кнезова. Замислимо часком, кад би Океан заливао наше (францеске) границе са свих страна и тако нас ограђивао противу војскâ коалиције. Ко тада не види, да би се францеска Револуција могла сасвим друкчије извести и доспети брже до срећног свршетка? Зар има ко не резуме, да би Францеска у таком случају успелá без терора и без диктаторства, јер би мање изложена била запрепашћењу и гњеву! Ко ли не осећа, шта би на политичком и грађанском пољу зачели и основали они умови-ђенији од сваке струке, који су јој служили; пошто и овако обузети непрестано бригом за одбрану угроженог земљишта отаџбине и још намењени крвавом делу Револуције, они учинише да се нов свет јави. Ми се не устежемо да хвалимо у инглеском Уставу све што доиста заслужује хвалу. Но пре него што би га одлучно ставили над нашим (францеским) Уставом, ваља видети, ко ће од њих двају боље и са мање потреса поднети неодољиво ширење демократије. Ако су наше установе веома младе, инглеске може бити нису довољно младе. . . .«

У осталом г. Брисон признаје инглеском Уставу гипкост и животну снагу, пошто се новијим изменама и

допунама знатно приближује францеском, особито у питањима централизације власти, у којима претерани браниоци местне самоуправе (self-governement) не виде, да државе новог века у Јевропи с напредном образованошћу не могу опстати, ако им не достаје јединство[1]),

Поред свију недостатака који се у инглеској Магни Карти као у основном земаљском закону с гледишта данашњег политичког развитка налазе, ипак је она била и остала редак и управо једини велики споменик правнога и уставног живота јевропских народа у своје доба, све до најновијег времена. Инглеско племство стекло је тим за своју земљу и за Јевропу велике заслуге. Оно је зарана научило да са својим народом заједно осећа терете и патње од неограничене краљевске власти. Оно је зарана познало свој задатак, да у борби за уставна права и слободу стоји у зачељу народа. У овом смислу Магна Карта била је залога помирењу између Англосаксонаца и Норманâ, између племства и народа[2]). Њом се у њих развила свест, да племство не може имати ни одржати своја права ни слободе, ако нема уставног јемства за права и слободе слабијих сталежа.

Магном Картом Инглеска је добила вековима сталан правац, којим се тамо уставно право развило из управнога и обичајног права. На тај стари устав Инглеска се од овога доба свагда ослањала и позивала, под добрима

1) A. de Fonblanque, L' Augleterre etc., traduit par Ferd. C. Dreyfus, avec une Préface de M. Henri Brisson. Paris. p. IX—XII.

2) Gneist, Engl, Verfsggsch. 254,255

као и под злим владаоцима[1]). И као што вели чувени инглески историчар *Халам*: Кад би се од Магне Карте одузели сви познији додатци и закони, још би свагда остале у њој оне смеле основне црте којима се слободна држава разликује од деспотске. С тога је инглески народ често од сваког новог краља тражио да се потврди и чува Магна Карта, као оно раније закони краља Едварда. С тога је знаменити државник Пит почетком овога века и рекао једном у седници Горњег Дома у парламенту:

„Вашим претцима, Господо, инглеским баронима обвезани смо за наше законе и наше правно стање. Њихове врлине биле су опоре и неразвијене но дубоке и истините. Разум и обичаји њихови бејаху неуглађени, но имали су довољно срца да право од неправде разликују, имали су главу (ум) да истину од лажи одвоје. Они су поимали људска права, и осећали су смелост да се за њих заложе. Господо, мени се чини да историја још није довољно оценила њихово дело онога доба, кад они извојеваше потврду народних права. Тада они нису мислили само о себи, но радили су за срећу целога инглеског народа[2]).

Други знаменит писац историчар инглески вели, да је Инглеска стекла неувелу славу и поштовање целога човештва, што је онај велики историски лист произвела, одржала и развила. Њени философи и поете: Бакон, Њутон, Шекспир и Милтон, са свима истинама које пронађоше нису ипак појаве толика значаја, као што је оно једнодушно признање које су народ и његови владаоци

1) Gneist, ibid.

2) Gneist ibid.

одали праву и правди. Но још с већом истином могло би се зар рећи, да се они велики духови могоше тек тамо јавити, где влада једнакост пред законом; и само тамо доћи до пуне снаге деловања, где је вејао дух кога је велика повеља слободâ њиховим очевима задахнула[1]).

Упоређујући тај давнашњи правни и уставни развитак инглеског народа са развитком српске државе тога и познијег доба морамо опазити велику разлику у основама, у сталежима и у гарантијама земаљских слобода. У Инглеској као и у Србији свештенство, велико и мало племство и владалац на сабору проглашују устав и основне законе као свечан државни уговор. И тамо и овде утврђује се правица и судство с поротом и државним судовима. Но разлика у сталешким личним и имовним повластицама много је већа у српској него што је у инглеској држави.

И док се тамо одређује јака контрола извршној власти и уредно сазивање земаљског сабора, а скоро за тим отварају се врата и заступницима грађанства и округâ; у законику српске царевине намерно се потискује и закраћује утицај грађанства и народа у државном представништву, наредбом да несме бити збора оних људи, који не припадају црквеном и племићском реду:

„Себрова сьбора да нѣсть, кто ли се обрѣте сьборьникъ, да му се оуши оурежу и да се осмуде поводьчіе (подочіе)[2])

Ко би се усудио доћи на такав збор, да му се одсеку уши и да му се опале трепавице.

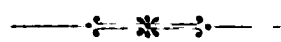

1) Mackintosh, History of England. II. Код Гнајста, 255.

2) Упореди: Законик Стевана Душана цара српског. Издање *Стојана Новаковића*. стр. 6.

V

Племићи, краљ и народ инглески противу папе. Виклифова реформа

Хараддо, последњи англосаксонски краљ, паде јуначки на бојном пољу (1066 г.) код Хастингса, не далеко од Лондона, као наш кнез Лазар на Косову. У њему се последњим самосталним сјајем појави дух његова народа који за неколико векова бејаше подигао доста јаку државу. Несрећни Харалдо изгуби круну и главу, што се политичко и морално стање његове земље од неког времена још за његових предходника поче колебати у растројству и рушењу између супротних унутрашњих и спољних струја које мутним својим таласима дохватаху Вел. Британију. Англосаксонско свештенство, првих векова потпора и моћно закриље краљевини и народу, задобив велики утицај и богатства даде се у раскош, телесна уживања и сплетке, у које га папе и страни такмичари за инглески престо све више увлачише. У последњем кобном окршају између Харалда и Виљема Освојача, где се решавала судбина англосаксонске самосталности и отаџбине, већина англосаксонских владикâ и црквених старешина бејаху у потајном договору са норманским кнезом, који са 60000 смелих и плена жудних ратникâ, покупљених у Нормандији, Фландрији и Францеској, а са освећеном заставом римског папе на лаким шајкама пребродише преко узаног Канала, да под изговором некаквог веома нејасног права наслеђа кнезу Виљему освоје инглески престо и краљевину. Ова страшна олуја споља спремала

се и тутњила по одавна на Инглеску, те тако англосаксонски издајнички великаши нарочито од црквеног реда имадоше времена, да своје подле услуге понуде новој политичкој звезди, која се с југа на обзорју појави. А световни (велики и мали Тани), међу којима било их је данског порекла из времена, кад оно још Данци освојише један део Британије, бејаху у домаћим борбама, у раскошном уживању и отмичарству изгубили дух и осећање народне заједнице, смелост и прегоревање у одбрани отаџбине, те и приморске обале слабо где бејаху утврђене, да спрече продирање непријатељској војсци. Тако о страшном дану код Хастингса многе народне старешине из других области не дођоше или не стигоше на бојно поље, Сам витешки краљ Харалдо с језгром народне војске из своје области Весекса, и с неколиким верним кнезовима из оближњих крајева изађе на сукоб непријатељу. Англосаксонци борише се очајнички, но пренагљеност њихова у излетању, а с друге стране боље оружје и убојна вештина у Нормана учинише, те победа, круна и држава падоше у крило Виљему Освојачу[1])

Под новим норманским господарима црквена је власт у Инглеској наравно појачана. Папа Гргур VII јавно је тражио, да му се над инглеском круном призна пуно старешинство, као и у неким другим земљама. Но Виљем Освојач то не допусти. На сваки начин утицај Цркве и Рима поче бивати све већи, и папе постављаху

---

1) *Фриман* у својој Историји норманског завојевања (књ. III стр. 450 — 500) живо описује појединости овога светско-историског великог догађаја. Као главан узрок пропасти англосаксонске државе и други знатни писци износе то, што се властела у позније доба (као и у Пољској) преко мере умножила и осилила, а слободни поседници земље у народу смањили, па и краљевска власт сувише ослабила. Народне скупштине (Витенагемоте) постале су немоћне, а за три и по века (700 — 1066 год.) држано их је 147 пута.

митрополите и владике у Инглеској и располагаху црквеним приходима по својој вољи, често против интереса инглеске државе. Но у први мах ова моћ римске јерархије ишла је на руку, да се утврди влада норманско-францеског племена и латинске културе на острву. И као што Немачка без везе са Италијом не би никад достигла свој развитак који јој је историјом намењен, тако ни Инглеска по свој прилици не би у свом политичком и културном значају у Јевропи заузела тако огромне размере, да се није у Средњем веку спојила са францеским Норманима и са римском Црквом, која јој наскоро отвори пут и владу у Ирској[1]).

Ова заједница у интересима и тежњама између новог краљевства и римске Цркве и нехотично покретала је у срцу инглеске државе другу крупну појаву; нормански племићи и англосаксонски народ мало по мало почну подједнако осећати, да их тишти тешка рука здружене краљевске и свештеничке силе, те се почеше узајамно зближавати у намери одбране противу заједничких противника. Док траја слога између краља и папе, племићи и народ не могоше у својим тежњама учинити знатан корак напред[2]). Но чим се поремети споразум између оне две јаке горње моћи, чим краљевска власт осети да може и без црквеног туторства корисно управљати земљом, па и своје династичне интересе унапређивати: плану јавна борба између круне и римског свештенства, у којој борби племство и народ у почетку колебајући се застадоше, а после обрнуше брзо на страну краљеву

Папе тражаху од инглеских краљева поглавито, да им се мимо обичних прилога на име св. Петра даје још

1) L. Ranke, Engl. Geschichte, I 35, 36.
2) Jbid 37, 38.

неки одређен данак као старијој власти, и да се управа Цркве у Инглеској ослободи утицаја краљевске власти. Старањем инглеског Примаса Анзелма, владике од Кентерберија, који је познат као творац средовечне богословије и философије (Школастике), начини се споразум између римске столице и краљевства инглеског. И док су првосвештеници у Инглеској разумно водили бригу о интересима Цркве и државе, већи заплети и сукоби нису се могли појавити. Но тако не могаше дуго остати. Архијепископ Тома Бекет начини прелом у одношајима Цркве и краљевства.

У то доба (око 1170 г.) немачки цар Фридрих Риђобрада намераваше сазвати велики црквени сабор западних народа, да сврши спор који се беше заподео поводом избора папе. Јужне и западне католичке државе хтеле су папу, који би био независан од немачког цара. Папа Александар III по жељи царевој прогнан из Италије, склони се у Францеску и ту нађе пријатељски дочек, те са одобрењем францеског и инглеског краља сазове засебан црквени сабор, из кардинала и владика који бејаху противни намерима немачког цара. На овом сабору добију још већи мах и снагу римске црквене идеје у правцу неограниченог старешинства Цркве над државом, и од присутних инглеских владика ту је особито одликован Примас Тома Бекет, који пре тога бејаше канцелар и добар пријатељ краљу Хенрику II.[1])

Док бејаше на двору као министар, Тома Бекет показиваше се као и остали племићи и дворјани тога времена, весео светски каваљер у друштву и на забавама. Но кад га по жељи краљевој папа постави на митрополитску столицу инглеског Примаса, од отога часа поста други човек, строг духовник и светац. Сад се већ и он

---

1) Ranke ibid 41, 42.

у повељама својим називаше и потписиваше „по милости божијој“ Просвештеник Инглеске и т. д., па и према самом краљу заузе озбиљан и независан положај; а у томе правцу покретаху га не само опште тежње црквеног старешинства тога доба, но по свој прилици и осећања личног достојанства и властољубља.

Краљ Хенрик II Плантагенет био је моћан владалац, пун државничке воље и снаге, но властољубив преко мере, напрасит, страстан и у приликама непромишљен; увреде није лако праштао ни заборављао. Споља је бранио јуначки Инглеску и своје области преко мора, а унутра у држави својој држао је чврсто ред, правду и судове, па и наспрам премашања папске и црквене власти ретко је кад попуштао. Није одобравао, да се виши црквени власници без његовог пристанка постављају, ни да се без његовог знања извршују казне над вишим свештеницима, забране црквене службе и одлучења. И као што је за грађанске преступе подвргавао свештенике својим световним судовима, тако је примао жалбе свештеникâ противу неправедних осуда духовних судова, па и у споровима који би се тицали вишег свештенства, није хтео водити рачуна о папиној надзорној власти. У овим тежњама налазио је овај краљ потпору у племићâ и у нижег народног свештенства, те на сабору у Кларендону (1164.) бише проглашене важне одлуке, којима се потврђује утицај и надзор краљевске власти над црквеном управом у Инглеској).[1]

У овој незгоди Примас Тома показа се у први мах као мудар и умерап човек. Он прими саборске одлуке, да не би своје свештенство излагао гоњењу од стране

1) Concilium Clarendoniae, 8 Cal. Sebr. MCLXIV. (Wilkin, Leges Anglo-saxonnicae, 321. код Pankea 41).

краљевских власти. Но поводећи се за папиним жељама из Рима и под утицајем опште црквене струје, која се тада примицаше вршку своје силе[1]), инглески архијепископ посленоколико месеца успротиви се Кларендонским чланцима, и позове се (апелује) на папу у Риму. Тада га оптуже код краљевског великог суда, и Тома Бекет с крстом у руци појави се на суду. А кад гроф председник хтеде изрећи осуду, тада Примас свечано подиже крст и викну: Забрањујем вам од стране свемогућег Бога и под анатемом, да ме не осуђујете, док папа моју жалбу не реши. За тим смели владика изађе из суда и склони се у једну цркву, одакле нађе прилику, те измаче у Француску.

Не потраја дуго, а народно осећање поче се обртати на страну гоњеног владике, који је из далека непокорне папи свештенике и хришћане клео. Па да раздор у Цркви и немир у земљи не би дубље захватили, краљ мудро попусти, те се између њега и Примаса углави примирје. Примас инглески врати се опет на своју столицу, но он се не остави своје политике и своје црквене тежње. Прокуне и одлучи од службе све оне свештенике, који су му се у оном спору раније противили и држали страну краљевској власти. У овакој невољи одлучени свештеници потраже у краља помоћ и заштиту. Тада Хенрик II. учини погрешку, давши пред својим дворјанима јетко одушке свом гњеву противу упорног и моћног владике. Краљ рече, како му је тешко, што између свију ритера и слугу његових којима је толика добра и милости чинио, нема ни једнога, ко би свог краља ослободио од онога окорелог противника, владике Примаса. Одмах се

---

1) Ову силу достиже римска столица под папом Инођентијем III у почетку XIII. века.

дигоше четворица страшних убојицâ, појахаше коње и дођоше у Кентербери митрополитовој столици. Најпре покушаше да претњом обрну калуђера на попуштање и послушност. А кад се овај не даде поколебати, они га убише грозно у сред цркве (1170 год.)

Сада тек дођоше горки и тешки дани за краља Хенрика. На гробу владике мученика почеше се јављати тајанствена привиђања и чудеса, кандила сама упаљена, болесни исцељени и т. д. Из близа и из далека долазаше свет гомилама, да се поклони његову гробу; тежње и идеје црквене у правцу римског папства по ново се кренуше у Инглеској јаче, но што су пре биле[1]). А према краљу и убицама светитеља распали се толика мржња, да је Хенрик по наредби папиној, да би се очистио од клетве и греха, морао доћи сâм на гроб покојног архијепископа и под ударцима шибе која му је ради форме досуђена, молити за опроштење (1174 год.). Но једном усколебане страсти, мржња и освета тешко се примирују.

Противу краља, разви заставу буне сâм његов најстарији син, под изговором, што су убице свеца владике остали некажњени. Па и млађи синови Хенрикови потражe среће у новим бунама противу свог рођеног оца, и ставе се под заштиту француског краља. Хенрик II. умре у очајању, проклињући своје потомке.

Овај успех мистичких верозаконских идеја под знамењем врховног старешинства римског папе а с понижењем краљевске власти био је весник нових још већих догађаја, који кад превршише меру, донеше срећан обрт у противном правцу.

---

1) Ranke, I, 44,45. — Gotth. Lechler, Joh. v. Wiclif und die Vorgeschichte der Reformation, I, 175.

Инглески краљ Јован (1199—1216 г.); лакоуман, ћудљив и покварен деспота, каквог је ретко која земља имала, завади се са силним папом Инођентијем III, што овај не потврди на архијепископску столицу ни једног кандидата. кога је краљ хтео, но постави свог пријатеља Стефана Лангтона. Заплет и борба око тога заврши се, као што смо видели, крајњим понижењем краљевства у лицу Јована без земље, и сложним радом инглеског племства и народа, те Инглеска доби знамените основе политичких и грађанских слобода, потврђених у великој повељи (Магна Карта).

И овом приликом у инглеској историји потврдило се природно правило, да се уставна права и грађанске слободе не могу једним ма како озбиљним кораком ујемчити, но да на том делу морају живо и доследно радити више колена узастопце. Магна Карта тек што је била проглашена, а краљ Јован, сада у споразуму с папом, мишљаше како ће је оборити. Племићи и заступници народни знајући то нису веровали, да краљ не би и саму изворну повељу (оригиналан акат) установа искварио и уништио. С тога су одмах у исто време, кад су на збору код Лондона нагнали краља да потврди, узели неколико преписа устава, које су однели собом у унутрашњост земље и давали на све стране, да се преписују. Но ово није сметало краљу, да на скоро с оружјем у руци а с папиним одобрењем порече своју потврду.

Папа са своје стране прокуне инглески устав и оне који би се по њему управљали. По смрти Јовановој (1216 год.) за младолетства његовог сина Хенрика III краљевско намесништво са знаменитим канцлером Пемброком и под контролом сталешког одбора трудило се да одржи у важности основе Магне карте. Но доцније краљ Хенрик III узе све на своју руку, окружи се странцима из Францеске и пусти поново мах папином утицају у најважни-

јим пословима државе и Цркве инглеске. Тада се први пут после норманског освојења појави у пуној снази здружен народни отпор противу краљевске деспотије. Двадесет година (1232—1252) владао је Хенрик III самовољно не обзирући се на устав, ни на мишљење, ни на интересе инглеског племства и народа. Заплетен у спољне ратове и неприлике, а да засити грамзиве франачке и папистичке туђинце, које бејаше по најважнијим службама понамештао, Хенрик је више пута сазивао неку врсту парламента, тражећи новчану помоћ, у којим приликама увек је гледао да протури своју вољу. Више пута протестовали су племићи писмено и оружаном руком. Но тек од 1252 год. пође за руком, да се краљевој самовољној владавини колико толико на пут стане[1]).

У тим придикама прослави се вођ племића, Симон Монфор, коме бејаху одани ниже свештенство и народ. Њега анатемисаше папа и архијеоископ, но његов глас у земљи растијаше све више. Борба између краља и племства водила се поглавито око ових питања:

1, Да се земаљско представништво чешће уредно сазива на договор и ради одобравања државног данка наречито у случају рата. 2, Да се највиша државна достојанства у краљевом Савету и особито места великог канцелара, великог благајника[2]) и великог судије попуне

---

1) Назив парламенат (Parliamentum) налази се у државним актима у Инглеској први пут од 1246 год. У Францеској на сто година раније та се реч помиње и значи обласни збор и суд.

2) Thesaurarius Regis, Treasurer, Baron of the Exchequer, позније министар финансије, обично први министар краљевине. Облик норманског језика који владаше до тог доба, може се видети по овом наводу:

људима домородцима из великих властела, кои су по смислу државног устава имали право да у Савету и парламенту учествују. И 3, Да се краљеве удворице и чиновници странци уклоне из службе државне.

Друга влада Хенрика III (56 година) обележена је готово непрекидним таласањем борбе за уставна права. И ако је Магна карта већ пола века од краља и од народа признавана за основни државни закон, но пошто није било нарочитих управних законâ за поједине струке, то је краљ у истини био ипак самовласни господар земље, и по слабости свог карактера а под утицајем развратне околине састављене од себичних странаца, давао је сваких 3—5 година повода озбиљном покрету и бунама. Неколико пута у течају ових бурних промена Хенрик III потврђивао је свечано и опет газио уставне одредбе дате Магном Картом; једном после жешће ломњаве с једне и друге стране он је морао пристати, да се с крстом и воштаном свећом у руци на скупштини племићâ и свештенства закуне, да ће основни закон земаљски верно чувати и вршити. Једном је између супротних партијâ призиван француски краљ за посредника. А Хенрик III, да не би морао узети у савет и владу људе из домаћих племића, које је мрзио. остављао је дуже време места највиших звањâ непопуњена, а вршио је управу преко мањих чиновника и обласних (окружних) старе-

---

Les XXIV (24 саветника) ont ordene (наредили су), ke treis parlamens seint par an (да буду три парламента на годину) a ces treis parlamens vendrunt les cunseillers le roi eslus,— ke le commun eslise 12 probes hommes (да изберу 12 поштених људи) ke vendrunt as parlamens-pur treter de besoigne le rei et del reamme (који ће долазити на скупштину да расправљају потребо краља и краљевине)— Из чланака (штатути и провизије) Оксфордског, доцније названог Лудог парламента од 1258 год. (Ranke, I, 59.— Gneist. 265)

шинâ и начелникâ (шериф). Па да доскочи својим противницима, био је почео од неког времена пуштати да општине и народ бирају сами обласне чиновнике[1]),

Велико племство и кад је за неко време успело, да савет и владу краљевску састави избором од својих главнијих људи, који су сваке године из парламента мењани и допуњавани, није могло увести сталан ред и добру управу у земљи, пошто се обичним распрама и раздорима а укрштеним интересима у овако многобројном савету и услед честих промена у влади јави још веће растројство у разним гранама управе и особито по унутрашњости у окрузима. Користећи се том забуном Хенрик III опет преузме власт самовољно у своје руке, и за неколико година поврате се све обичне злоупотребе скопчане са неодговорном владом и странцима најамницима. Услед тога плану велика буна којој бејаше у зачељу Симон Манфор. Устаници надбију и заробе краља заједно са краљевићем престолонаследником (1264 год.). А још пре тога вођи покрета а нарочито гроф Монфор да осигурају успех своје борбе, латише се једног новог и необичног средства у та времена. Они обрнуше мало племство, грађанство и општине на своју страну, давши свечаним прогласом обећање, да ће и њихови изабрани заступници имати седишта и гласа скупштини.

Овим великим догађајем у Инглеској историји извршен је један од најважнијих политичких и националних прелома. По целој Вел. Британији одјекну глас и песма којом се слављаше васкрс народног инглеског живота,

1) Gueist, 2?4,256, У то време поче се јављати и мало племство (communitas, bachellariae Angliae) са својим тражбинама краљу и престолонаследнику, да и оно добије учешћа у парламенту и управи земаљској,

народног језика и народних права и слобода̂, а осуше се клетве и погрде противу наметнуте владавине странаца туђег порекла и језика[1]. Покрет народа није био управљен противу династије ни противу личности краљеве, но само противу неуставног самовласног система владавине. Краљица помоћу францеског краља и папе поможе Хенрику III, те се ослободи и помири с народом, и по ново се закле пред скупштином да ће чувати устав. Но на скоро погази опет своје обећање и поврати у земљи све по старом.

Тада се племство дохвати опет оружја. У овој последњој борби под Хенриком III чувени вођ покрета, Симон Монфор погибе. Но Магна Карта доби чврсто јемство у Доњом дому, које све колике позније политичке буре, покрети и реакције не могоше уништити. И са̂м Хенрик III последњих година своје владе обрну се уставним путем, потврди поново Магну Карту с допунама оксфордских чланака и помири се с народом. У његовим многим деспотским и неразумним делима имала је утицаја римска Црква. Она је давала савете краљу да повлађује странцима, а да се не обзире на устав и сталеже земаљске. Она је мислила да ће са неограниченом краљевском влашћу најбоље осигурати и своје користи у Инглеској.

Тек при крају Хенрикове владе обрнула се и она мало бољим правцем[2].

---

1) Ranke 61.

2) Ranke, 16.— Први пут у историји позвани су представници грађанског реда на скупштину у Лондону у 40 години Хенрикове владе (Јануара 1265 г.). Краљ је још био заробљеник у рукама племића. У повељи краљевој пошто је изречена формула којом се позивљу чланови парламента племићи, наставља се о заступницима општина и грађанства: . . . Item in forma praedicta scribitur civibus Lincoln, et caeteris Burgis Angliae, quod mittant in forma praedicta

Из ових неколиких крупнијих појава борбе за уставне слободе у Инглеској види се јасно, да су се у грађанском друштву и у државним одношајима јевропских народа одавно истицале јаке тежње за развитком права и напреднијих установа. Но и то се види, како је постепено и споро добијао општу потврду сваки већи добитак на овом пољу живота. Обично после жешће борбе са победом једне стране долазила је клонулост, у којој се побеђена страна спремала за нове покрете у моралном и материјалном смислу. После неколико учињених смелих корака напред на путу реформе враћало се често један или два корака натраг. Но мисао и тежња слободног развитка није се никада потпуно устављала и заборављала. Оне слободе. и установе које су у Инглеској још од Англосаксонаца оставиле трага, а под краљевима Плантагенетима у току XIII. века. добиле одређен законски облик и свечану потврду, морале су чекати још пуно 400 година, да се после извршене црквене Реформације у првој и другој револуцији за владе Стуартовића изведу на пространој и сталној основи, на којој и данас стоје, те и моћ и величину инглеског народа уjемчавају.

С тога се погрешно мисли, да су инглеска и француска револуција сасвим из нова преобразиле друштво људско у Јевропи. Пре би се могло рећи, да су оне у том погледу поплавиле и освојиле земљиште, које се за остварење идеја о слободи и друштвеној правди одавна

Duos et discretioribus tam Civibus quam Burgensibus suis. Item mandatum est Baronibus de probis Hominibus Quinque Portuum quod mittant Quatuor de legalioribus et dicretioribus etc. Код Гнајста, 272. Тек овим актом позивљу се управо заступници округа (грофовина) и неких вароши у парламенат ради државних послова, (Hallam, Middle ages, chap. V. — Parry, Parliaments XII. Код Гнајста Engl. Verfassungsgeschichte 256.

спремало. Самоуправне општине постојале су још у Римљанâ. Једнакост међу људима и братство међу народима прогласило је хришћанство, и Црква је ова начела у свом крилу бранила противу сталешких разлика. Пошто се Црква на западу у вези с краљевством осили, поможе овому да ослаби племство, које бејаше свемоћно више од 5 векова. А за тим Црква тражећи искључиво старешинство на духовном и световном пољу изазва цареве и краљеве, да противу ње траже ослонца у општинâ и народа. Свака од ових главних културних и политичких силâ и установâ које су у Средњем веку на изменце или једна поред друге давале правац животу, развијала се и напредовала, док је у главном имала пред очима опште добро човештва, и била веран израз мислî и осећањâ свога времена. А чим је у заносу успеха опијена забраздила преко међâ одређених начелима свога постања, почела је уносити у народе забуну, омразу и насиље[1]). Тако је било са Црквом, тако са властеоским редом и аристократијом, тако с краљевством, па тако и с демократијом, која се у нашем веку све живље истиче. Неко време у почетку Средњег века, све што је умело и хтело мислити о вишим духовним задатцима човека, ишло је у свештенички ред. За тим су властела и ритерство овладали свима правцима живота у јевропских народа. А после тога краљевска власт, најпре у вези с Црквом, доцније с грађанством и трећим редом народа, уведе у јевропским земљама ред, сигурност, јаку управу и јед-

1) Natko Nodilo, Postanje svjetovne papinske vlasti U Zagrebu, 1878. У преговору вели: Она (паписка политика) узруја Франке варваре, па се не устеже тражити наслона против питоме Римштине у дивљих Ђерманаца, у Лангобoрда. За чудо је како у повесној даљини од тисућу и сто година делују скоро једни исти те исти фактори, при постању и при разору краљевине римских папа.

наке судове за све. Но и њезиној претераној сили дође крај услед заблудâ и злоупотребâ које се под њеном заштитом починише; а први озбиљнији отпор противу те силе јави се у Инглеској, у почетку под заставом племића, а после са демократским тежњама црквене реформе, и у Францеској са философским мислима и тежњама о друштвеној једнакости, Тако револуција и политичке тековине новијег доба нису скок и проналазак једнога извесног времена, но природни развитак, наставак и последице умног и материјалног рада нагомиланог за више векова Историје јевропских народа[2]).

Од како мала властела и грађанство инглеско (Commoners добише место и заступништво у парламенту, римска Црква и високо свештенство почеше сузбијати народне тежње за политичким слободама. Једна и друга страна често су се у ранија времена подупирале у борби противу краљевске власти. Но сада се прилике бејаху у велико измениле. У раније доба свештеници били су први и најближи заштитници народа, његови учитељи и судије. А сада с напретком опште просвете и променом политичких и друштвених одношаја племићи, грађани и трговци не осећаху више толико ову потребу[2]). Општа већа сигурност, рад и трговина донеше веће богатство у земљи. А међу тим се мало по мало подиже знатан ред световних образованих људи и правникâ, који мимо црквеног реда почеше заузимати места у служби државној и у судовима. Тада већ и установа римског папства са својим

1) F. Guizot, Histoire de la Revolution d' Angleterre 4. ed'. Préface.

2) Gneist, 401—405.

раскошним двором у Авињону изгуби у Инглеској много од своје важности, а у неким приликама поводећи се за намерама француских краљева, јављала се и као непријатељ држави инглеској. Истина, римска је Црква имала још моћи и великих добара у Инглеској; трећина целокупних прихода припадала је Цркви, и црквени великодостојници били су све богати племићи и лордови, који су као и остали световни великаши могли оружје носити и у лов ићи. Свештенство овога доба слабо могаше више према противницима својим да светли већим знањем, већом побожношћу и наравственошћу. Још из уста самог Папе Иноћентија III чуле су се речи јадиковања, што се у римском свештенству губи унутрашња духовна вредност и снага.

„Чувари, Цркве (свештеници) слепи су, вели Папа, — и неми као пси који не умеју да лају, но они крију благо које им је Господ поверио. Сви су од највећег до најмањег одани среброљубљу, траже поклоне и награде, правдају безбожнике а ускраћују правду правима, називљу зло добрим а добро злим, граде од мрака светлост а од светлости мрак не боје се Бога и не стиде се људӣ и т. д.[1]). Но баш с тога углед папин и морални утицај римске Цркве опадаху све више у овој земљи, којој бејаше намењено, да на црквеном као и на политичком и умном пољу развића прва пође смело напред. Позив и задатак Цркве тада се промаши и изопачи. Сама начела, на којима је подигнута била, рушила су је; властеоски притисак над слабијим редовима народа сада се смањио, а државна власт ојачала. Краљевство нађе у народу наслона, да стане слободније према папству за одбрану правâ инглеске државе.

1) Diplomata, Chartae, Epistolae et alia documenta, ad res Francicas spectantia. Lib. III Epistola 24 ed. de Brequigny, Paris 1691 (код Гот. Лехлера, Johann v. Wiclif, I, 40)

Осим ових више спољних удара које римску Цркву ослабише пред светом, рушене су јој лагано но постојано основе изнутра у њеном срцу. У разним пределима западног хришћанства појавише се јаке секте јеретика̂, Валдеза̂, Албижана̂ и других, који се јавно одцепише од јединства Цркве и одбацив старешинство папско, а враћајући се уредбама првобитне апостолске Цркве задобише целе области и вароши за своју науку. Још од 12. века поједини крепког духа људи у самом крилу римског свештенства почеше износити сумње о законитости папске владавине и о истинитости њезиног основног учења. Тако, побожни духовник *Јаћим* (Joachim) од *Флоре*, родом из Калабрије, пошто се вратио с хаџилука из Јерусалима (око 1200 год(, појави се с неколико значајних списа у оштрој опозицији противу световног разврата у римској Цркви. Он отворено говори, како је хришћанство скренуло са стазе првобитне Цркве; у апостолска времена сви су проповедници и учитељи, старешине и народ били једно тело с различним члановима, а сада свак само о себи бригу води, и телесно благовање помрачава сваку вишу и духовну мисао. С тога је, вели часни Јаћим, већ почео суд у дому божијем и оруђа тога божијег суда нису само незнабошци, Сарацени и јеретици, Патарени и други, но и они лажни хришћани, које св. писмо (у пророчанствима и Апокалипсису) назива „Вавилоном". Но доцније опет ће се хришћанство очистити и преобразити новим духовним и световним редом, који ће у строгој наравствености и заједници а без разлике земаљског блага живети као једно срце и једна душа, те тако остварити *Вечито Јеванђеље*[1].)

---

1) Evangelium aeternum, quod est in spiritu; quoniam utique evangelium, quod est in litera, temporale est, non aeternum (Engelhard, Kirchengeschichtliche Abchandlungen) — Acta Sanctorum Maj VII. — Neander, Kirchengeschichte, II, Код Лехлера I 78.

Учење духовника Јаћима од Флоре прихватише жељно други смели људи, проповедници римске Цркве, а нарочито чланови калуђерског реда св. Фрање (просјачки редови). Јаћим није ударао на самог римског првосвештеника, него је још оставио завет, да му папа прегледа и одобри списе. Но његови последници, Минорити (млађа странка испосникâ у Фрањевском реду,) *„Апостолска браћа“* и особито *Петар Јован од Оливе* обрнуше своје оштре критике безобзирно и противу папства. Петар Јов. од Оливе († 1297) говораше отворено да је римска Црква постала световна и телесна установа, којој пропаст прети од свештенства, а не од општинâ и народа. Јер вели, она је постала Вавилон и велика блудница која се у Апокалипсу помиње, а Папа је Антикрист[1]). Други проповедници, Сегарели и Долчино и њихова апостолска браћа пођоше у мерениjим правцем: они заједно са Фрањевцима и Миноритима тражише да се Црква са свога телесног пута поврати и апостолским животом понови, преобрази[2]). Но не мишљаху да је ради тога потребан строги испоснички и калуђерски живот, но само унутрашња веза светог духа слободна љубав као душа њиховога братства.

У то време и распре, између Папе Иноћентија IV. и немачког цара Фридриха II не донеше Цркви ни папству користи ни части, као што јој и жестока гоњења и спаљивања јеретикâ не могоше повратити оданост, веру и љубав покорених народа. Она пак са своје стране, што је више губила земљиште испод својих ногу, и гледала ка-

---

1) Du Plessi d' Argentré, Collection judiciorum I. 233 По Лехлеру (Joh. Wicl.) I, 87.

2) Historia Dulcini, у Muratori Rerum Jtalicarum Scriptores IX, 435 passim. . . . Jtem dixit, quod ipsi — erant missi a Deo reformandam ecclesiam, quae perierat per superbiam, avaritiam, luxuriam e multa alia vitia. По Лехлеру (Joh. Wicl.) I, 87.

ко јој измиче поштовање и послушност владалаца и грађанских сталежâ; тим је јаче давала мах гњеву и страстима. Видећи да се не може више бранити наравственим и апостолским оружјем слободне речи, хришћанске вере и милости, и осећајући да нема снаге да се сама отргне из раскоши и разврата који је поплавише, дохватила се световног оружја, бича, окова, тамницâ и спалиштâ, да угуши духовни и световни отпор, који јој се сад овде сад онде истицаше и владавину јој потресаше. Веома су значајне речи цара Фридриха, којима се у 1249 години обраћа другим кнезовима противу папе, пошто се открило, да је канцелар Петар де Винеа по наговору папином хтео да отрује цара: „Боже, вели Фридрих, како је могла тако грешна мисао доћи у душу римског првосвештеника. . . Само прекомерно властољубље могло га је на ово навести. С тога Вас и све правоверне позивамо, да се овако стидног дела сећате, и да добро мотрите на горде и необуздане црквене великодостојнике, који се с духовном управом не задовољавају, но добрим и злим средствима траже да присвоје световну власт, и да друге владаоце, велике и мале лише њиховог наследства. . Противите се њиховим необузданим жудњама, и помозите нам чврстом руком и крепким духом, да њихову необузданост сломијемо, те да св. Цркву, нашу матер подупремо достојнијим управницима, и да је према нашем позиву и по нашој искреној намери, исправимо[1]).

---

1) . . . Assistite nobis in forti brachio et forti animo contra eos ut ipsorum omnino supercilium deprimentes sacrosanctam Ecclesiam matrem nostram dignioribus fulciendo rectoribus, prout ad nostrum spectat officium et affectibus sinceris intendimus. ad honorem divinum in melius reformemus (Huillard Bréholles,, Historia diqlomatica Friderici secundi, t. V. Paris. Raumer, Geschichte der Hohenstuufen und ihren Zeit, III. Оба цитата у *Лехлера* I 89.

У истом и јачем смислу развију се и у Француској сукоби између римске Цркве и земаљских власти̂. Француски племићи утврдише између себе уговор савеза за одбрану од насртања папских изасланика̂ који тражаху све веће приходе од француског свештенства, од француских цркава и манастира, варош̂и и села̂, машајући се у судску власт краљевине, С овим самосталним отпором француског племства противу премоћи римске столице у вези извојева француска (галиканска) Црква 1269 год. под краљем Лудвиком IX знатна права и слободе, под називом *Прагматична Санкција*, којом се папина власт у постављању владика̂ и одређивању црквених прихода па и у извршивању већих црквених казна̂, забрана̂, анатема̂ и т. д. ограничила контролом краљевске власти[1]). Тек на овим основама и ослањајући се на једнодушну потпору Народне скупштине (Etats Generaux) састављене из свију земаљских сталежа успео је доцније крал *Филип Леп*и да сломије моћ папства у Бонифацију VIII.

Ови догађаји наравно морали су имати још јачег одјека у Инглеској. него у другим земљама.

По заповести француског краља премештена и понижена папска столица у Авињону показа свету још веће слабости и саблазне. „Све што је добро, вели Петрарка, тамо пропада, а пре свега слобода, мир душе. радост, на̂да, вера и љубав... Ја говорим што сам својим очима видео а не што сам чуо. Тамо (на двору код папе) све је за новце, златом се небо отвара, за злато и Христа продају.... Што је ко грешнији, тамо налази више части и славе.“ Св. Бригита у свом говору папи Гргуру

2) Guizot, Histoire de la Civilisation en France, IV.

XI вели, да се готово и блуднички дом више поштује но света Црква[1]).

Још у 1240 год. ђаци на Оксфордском университету устају противу папиног легата (пуномоћног изасланика) Отона. Овај се неред стиша, но већ се и по неки знатнији племићи, па и владике почеше жалити папи на незгоде, које долазе отуда, што се тако из далека са стране наређују у инглеској црквеној управи ствари, које се могу само у земљи познавати.

Као најзнатнија личност у одбрани независне црквене управе у Инглеској помиње се у раније доба Линконски владика *Роберто Капито*, Grossetête, († 1253). Овај учени, побожни и родољубиви владика био је достојан представник средовечног хришћанства, одан потпуно идејалном позиву Цркве и Јеванђеља. Његов млађи вршњак и пријатељ беше славни научник Роџер Бакон, који тврди, да је владика Роберто од Линкона био свога доба на правој висини науке, бавио се канонским правом и медицином, писао коментаре на Аристотела и Боеција и био доктор богословије и ректор университета у Оксфорду[1])

Но његов је карактер више нагињао практичној страни живота, у ком је према појмовима свога доба могао народу и човештву послужити најбоље на црквеном пољу. Целога свог обилатог живота и рада беше обузет старањем о хришћанском моралу и о спасењу поверене му пастве, озбиљан у вршењу своје дужности и у надзору према свештеницима, међу којима немарне и развратне није трпео. У својим односима наспрам папине

1) Revelationes S. Brigitae, IV, (Hoefler, Die avignonesischen Pæbste, Wien 1871), код Лехлера (Joh. Wiel.) I, 166.

1) Gotth. Lechler, Joh. v. Wicl. I, 177—206.

столице одлучно је заступао права инглеске државе и Цркве. У извесном смислу могло би се тврдити, да је овај омиљени народни владика био један од весникâ Реформације.

Виклиф се чешће позивао на његов пример, и владика Роберто Гростет од Линкона својим родољубивим радом и својим угледним животом, оставио је по смрти у души инглеског народа тако дубок упечатак, да му је спомен остао за дуго и после неколико векова у части и слави као народног светитеља, налик на св. Саву у српском народу. На пô века доцније лондонско свештенство (црква св. Павла) заједно с' оксфордским универзитетом и с краљем Едвардом I (1307 г.) отправише папи свечану молбеницу, да се велики покојник прими Црквом за свеца. Но римска столица одби ту молбу, а према свом застрањеном правцу имала је и разлога[1]) Линконски владика за живота свога покретао је моћно дух и моралне идеје у народу. Према државној и вишој црквеној власти био је свагда самосталан, и особито противан таксама и глобама, које су папе и његови изасланици из Инглеске наплаћивали. У начелном смислу био је уверен да је папска власт нужна западној Цркви. Но у вршењу свога апостолског позива проповедао је, да све црквене и државне власти имају да служе једино за спасење и благостање народа, у духу првобитног хришћанства, и сагласно с Јеванђељем и апостолским предањима. Ни папа ни владичанска звања, као ни краљ ни парламенат и земаљске власти не треба да буду сами себи главан циљ и задатак, но пут и средство за срећу народа. У овом погледу врсни владика не преза ни од какве опасности, кад је својим положајем и дужношћу позван био

1) Lechler ib, и даље.

да говори, па било то и самом краљу или папи. Тако је овај ретки човек и свештеник у своје доба допринео доста, те се у Инглеској пробуди јача свест и чвршћи вероисповедни и друштвени морал.

У једном писму (мемоару у форми проповеди), које линконски владика предаде лично папи Инођентију IV на сабору у Лиону 1250 год. набрајају се узроци растројства у хришћанству, и живо се означују зла која руше црквени и друштвено морални ред у Инглеској, па се између осталога вели:

»А шта ли је узрок овом жалосном стању Цркве? За цело то што се број добрих свештеника̂ све већма смањује, а број рђавих и покварених расти, и што се савесним владикама скраћује власт мешањем споља од римске Курије (столице). Зли свештеници растурају христово стадо и пустоше виноград божији. Они не проповедају Јеванђеље живом речи ни угледним животом. Њихова разузданост све је већа, и све су више грамзиви, раскошни и развратни. Па у место да буду добар пример свом стаду, они су управо учитељи заблуда̂ и греха. И у место да су (по речима Јеванђеља) светлост свету, они својим безбожним животом распростиру око себе густу помрчину и самртну хладноћу.

«А шта ли је опет узрок свему овом злу? Дрктим од страха да изговорим, а опет не могу и не смем да прећутим. Узрок је и извор тому сама св. Столица (Курија), . . , . не само тим, што се не стара да стане на пут овом злу, како би требало, но још више тим, што она (својим диспензацијама, провизијама[1] и колатурама) поста-

1) Овим папиним наредбама постављани су са стране из друге земље, или из другог предела намесници и заступници виших црквених звања и достојанстава, који само богате приходе вуку. а своју

вља рђаве људе, те се често стара за богато издржавање једнога човека, а оставља хиљадама хришћанских душâ да пропадају.. Јер ко предаје чување стада човеку, који ће само млеко и вуну узимати, а неће хтети ни умети да стадо води, чува и пáсе, тај већ тим предаје стадо у чељусти смрти. А ко тако чини, тај гони Христа у његовим удовима.

. . . „Свештеничко звање није само у вршењу црквених обреда, но и у том, да се народ речју живота истинито поучи, да се пороци изобличавају, да се гладни нахране, жедни напоје, голи одену, странци и путници угосте, болесни и сужњи походе. . . . Нарочито св. Столица треба да стане на пут разврату у самом свом дому, о чему се јавно говори у свету. Даље, да се уздржи те да не тражи и неупотребљава световно оружје (мач) у својој служби, и дâ прекрати подмитљивост на папином двору. Јер, ако се св. Столица не поправи, бојати се скоро страшног суда и коначне пропасти. . . . Ово стари владика[2]) не би се усудио да говори из високоумља, но једино из страха од пророкових речи, и са сузама у најдубљој оданости подноси папином престолу и т. д.[3]).

Овај владика својим утицајем у парламенту (1252 год.) спречи, те Хенрик II не могаше добити тражени десетак от црквених прихода за три године, а за ‘крсташки рат за који се спремало. Исто се тако опирао до смрти самовласним наредбама, којима је папа без договора с инглеским владикама и често противу њихове воље

паству, своју цркву и манастир и не виде, но живе већином на страни, на папином двору, у Паризу и т. д.

2) Било му је 80 година.

3) Brown, Sermo Roberti Lincoiniensis Episcopi etc. (Appendix По Лехлеру.

и противу земаљских права и повластицâ одузимао приходе од једних цркава и њихових земаља, те давао другима, да пуни џепове својим људима и удворицама моћних световних великаша (херцега, грофова и барона); а то је све чинио папа наредбама у извесној форми: non obstante, или non obstantibus privilegiis, т. ј. не гледајући на раније наредбе, и на супрот правима и повластицама из ранијих времена.

Под старост и пред саму смрт издржао је овај свети човек тешку борбу противу самовласних папиних наредаба. То је било поводом, када је папа поставио једнога свог младог сродника за проту Саборне цркве у Линкону без владичиног знања и одобрења а са озбиљном препоруком, да се нико не би усудио стати на пут овој папиној наредби и постављењу. Сêди владика изјави папином легату оштар протест, у ком између осталога говораше:

„У духу самога поштовања према апостолским „наредбама и за част римске матере Цркве дужан сам „противити се оваκој наредби, којом се на основи *Non „obstante* поништавају ранија права и повластице. . .Ово би „био смртни грех, да се хришћанске душе кваре и убијају „тим, што се свештеничким звањем варају, у место да се „животу и спасењу воде. . . Јер то би била јавна злоупо„треба власти, то би био савез са поглавицама мрака, „Луцифером и Антикристом. С тога, верно одани слуга св. „Столице не сме такве папине наредбе слушати, него им „се у синовљем поштовању и покорности мора про„тивити.

Кад прими овако одлучну посланицу чувеног инглеског владике, папа Иноћентије IV повикао је:

„Ко је тај луди и глуви старац, који се осмелио да „суди о мојим наредбама? Тако ми св. Петра, да ме не „уздржава природно ми великодушје, ја бих тога безум-

ника смрвио, ради примера и поуке свету. Зар и са̂м краљ инглески није мој васал, слуга, кому ја треба само да дам миг, па да оног старог будалу затвори и упропасти!« — Папу уздржаше од озбиљнијих корака у овом сукобу неки кардинали, са разлога̂, што владику веома поштују у Инглеској, и што је у неку руку имао и право да се жали[1])

Услед оваког достојног понашања и заступања инглеске Цркве према папству задоби владика још већи значај и глас не само у Инглеској но и по другим западним земљама. Име његово дуго се помињало, и многи озбиљни духовници познијих векова, радећи искрено о црквеној реформи у границама сабора западног хришћанства позиваху се на пример, на дела и списе знаменитог инглеског архијереја. Папе наравно не хтеше га признати за свеца, а Иноћентије IV помишљаше да му кости ископа и даље од гробља на неосвећеном месту затрпа[2]). Но благодарни инглески народ сачувао је у свом срцу најлепши спомен врсном вероучитељу, називајући га дуго *Свети Роберто*.

На другом пољу народног живота у Инглеској но у сличном правцу радио је са успехом млађи вршњак линконског владике, највећи инглески правник Средњега века, Хенрик Брактон. Он је био знатан судија и научни писац, а бранио је начело, да држава има своја суверенска права према Цркви, и да се границе световној и

1) Luard, Rerum britannicarum medii aevi scriptores: Robert Grosseteste, episcopi quondam Lincolniensis Epistolae, London, 1862. 8. (Код *Лехлера* Joh. v. Wiclif, I, 197—206).

2) Mattheus Paris, Historia major, ad ann. 1254 (Lecher, ib.)

црквеној власти морају јасно одредити. Нарочито је сузбијао премашања духовних судова у одношаје и спорове о наследству, туторству, закупном уговору и т. д. Од њега је остало знатно дело О инглеским законима и правним обичајима (De legibus et Consuetudinibus Angliae) у пет књига.

Међу знатнијим црквеним људима који су у течају овога (XIV.) века у Инглеској пре Виклифа отворено заступали високе наравствене идеје и предања хришћанства, и не излазећи из границâ римско-црквених установа проповедали противу разврата у свештенству и у калуђерским редовима, треба споменути нарочито ирског Примаса, архијепископа Ричарда од Армага, и ученог богослова Тому Бредвардина. Они су у свом кругу имали знатна утицаја на правац мишљења у својих земљака, и својим списима у неколико показивали пут Виклифу, који се чешће на њих позива; а овај други (Тома Бредвардин) може бити да му је у Оксфорду и професор био. Архијепископу од Армага било је право име Ричард Фиц-Ралф, и одликован је краљем Едвардом III. као учен човек, те је (око 1330 г.) био канцелар Оксфордског универзитета а доцније постане архиепископ. Писао је противу Јевреја (De intentionibus Judaeorum») и противу »заблудâ јерменске Цркве«; но најважнији му је рад противу просјачких калуђерских редова, који у то доба Инглеску прекрилише, те од њих, како вели кроника, није била мирна ни најбогатија ни најсиромашнија кућа, пошто су често и незвани тумарали, и безочно под изговором светих људи узимали што год су могли, па и децу без родитељског знања мамили у своје редове. Такву одмамљену и покалуђерену децу после нису могли више родитељи добити натраг,

па им ни тужба самом папи не би помогла, јер су просјачки редови имали велике повластице. У толико је значајније, кад овом приликом видимо таквог великодостојника Цркве, где одлучно устоје противу моћних и многобројних калуђера, који су имали свуда знатних пријатеља и заштитникâ, па и код самог папе. Јер Фрањевци и Минорити служаху у главном интересима римске Цркве и папства. Архијепископ од Армага у својим проповедима противу просјачких редова доказивао је из св. писма, да је Христос истина за све време свога земаљског живота био сиромах, но није никад просио, нити је учио свет на просјаштво. По тужби калуђерâ морао је владика једном ићи чак папи у Авињон на одговор[1].)

Тома Бредварден, назван дубокоумни доктор (doctor profundus) учио је око 1325 г. у Оксфорду богословију и философију, математику и астрономију с великим успехом. Он стече својим знањем велики глас, постане професор и проктор (прокуратор) Оксфордског универзитета, где је провео више година, а после добије звање канцелара Цркве св. Павла у Лондону. Кад се отвори инглеско-француски стогодишњи рат, узме га краљ Едвардо III за свога војног свештеника, и у овом звању пратио је професор и архиђакон Тома краља Едварда на војном походу у Францеску. У овом онога доба веома важном положају вршио је овај учени и побожни човек свој задатак с толиком оданошћу и прегоревањем, да су летописци онога времена говорили, да се велике победе које Инглези задобише на францеском земљишту, имају више приписати у заслугу мудрости, побожности и светињи овога свештеника, него вештини краљевој и срећи инглеске војске[2]). По повратку у Инглеску би изабран за архие-

1) Lechler, 217—229.
2) Lechler, ibid.

пископа кентербе͏ршког, но краљ се нехте од њега растати, но задржи га још у пређашњем звању и постави другог владику на поменуто место. Кад овај скоро умре, изберу Тому по ново, и тада га потврди краљ. У својим богословско-фалософским списима (De causa Dei) трудио се да по стопама св. Павла и у смислу св. Августина а противно Пелагијевом учењу расправи питање о људској слободној вољи и о милости божијој, о заслузи и греху, о добру и злу, сводећи све на један вечити узрок, извор постања и живота, а то је Бог[1]).

За познање мислӣ и тежења, која превлађиваху у Инглеској око половине XIV. века особито у средњим и нижим слојевима народа, значајан је тако названи *Спев Петра Земљорадника,* у неколико већих песама, које се као привиђења приказују у сну мистичком сељаку Петру (Piers Ploughman). Овај спев раширио се брзо по целој Инглеској усмено и у многим преписима, од којих се више њих и данас чувају у Британском Музеју и у библиотекама универзитетâ у Оксфорду и Кембрицу. Спев је очевидно постао од човека, коме су патње сеоског и радничког народа веома познате биле и јако га у души тиштале. Сва драмска мистичко-алегорйска радња у спеву обрће се око покварености виших сталежа, и око неправде што трпе од њих раднички слојеви. Повод и прилике у којима се спев јавио, биће зацело оне страшне друштвене и природне несреће, које тога времена задесише јевропске народе и Инглеску, а забележене су у кроникама под именом *црна куга* (1348 год.) и страшна олуја, која у Инглеској (у Јануару 1362 год.) опустоши земљу тако, да су готово све веће куће и целе шуме оборене биле[2].) А може бити, и последице дуготрајног инглеско-

1) Jd. ibid.
2) Walsingham, éd Reley, I, у *Лехлера* I, 247.

францеског рата па и грозне појаве сељачке буне у францеској (Жакерија) имале су утицаја на постање тог чудног спева, који по свом облику показује, да је постао у северозападним пределима Инглеске, где се стара англосаксонска предања најбоље очуваше. У целом провејава намера, којом се првобитна Црква и њен оснивач Христос највише приближују земљорадничком народу, а виши слојеви, свештенство и племићи брину се само како ће га цедити. Један од главних вођа велике селачке буне у инглеској 1381 год. Јован Бел у свом прогласу општинама у Есексу служи се на више места речима и мислима из овога спева. Па не само то, но и у покретима Реформације после сто и педесет година протестантски проповедници и беседници често узимљу слике и поређења из спева Петра Земљорадника[1]).

Да наведемо само нека места из овога популарног спева.

У првој појави (визији) излази стара поштовања достојна жена, Црква, и казује сељаку у сну значај слика које му се приказују: истина, љубав и милосрђе. На ове божанске врлине слабо ко гледа. Кад се појави друга сјајно окићена госпа, *земаљска награда*, сви јој се клањају и хтедоше да је венчају с младожењом *Лажи*. Но *истина* пође краљу на тужбу и он нареди да се *награда* стави у притвор. Овде опет овој госпи није зло, јер и велике судије у Вестминстеру као и просјачки калуђери долазе да јој се удворе. С тога је краљ пусти преда се и изрече јој прекор, па је отпусти да се поправи. — У другој појави представља се, како *Разум* говори сакупљеном народу свију редова, показује им њихове погрешке и грехове и позива их, да се поправе. — У трећој и у да-

1) Lechler, 245—257.

љим појавама показује се све више верозаконско нравствени и социјално демократски значај спева; улогу Петра сељака преузима идејална слика Христова, препоручују се народу добра дела, знање и наука за општу корист, трговина и богаство за грађење мостова, школâ и болницâ, сиротињских домова и т. д.

Кроз цео спев веје поглавито дух омразе према себичном свештенству као и према моћнијим и богатијим сталежима, а благост, сажаљење и љубав према сиротињи и невољницима, којима се по речима св. писма даје лакши приступ у царство божије. Седам смртних грехова више се налазе у богаташâ, него у сиротиње, као што сведоче и сами св. оци, Августин просвећени доктор и највећи међу четворицом, а то су Амврозије Јероним и Гргур Велики. »Учени и богати људи, вели се у спеву, сваки час имају Бога на устима, а мали и незнатни носе га у срцу«. Најоштрије удара се на световни правац Цркве и на њезино одступање од првобитног нравственог задатка. Кад је цар Константин обдарио Цркву земљом и људима, властелинством и великим приходима, тада глас анђела с неба жалосно одјекну у Риму: Овим земаљским даровима сад је Црква посисала отров, и наследници св. Петра (папе) сви су њим отровани. Силни игумани и проте у место књиге и крста у рукама, јашу у сјајном оделу бесне хатове, с хртовима и соколима иду у лов као лордови.

Но доћи ће скоро један краљ који ће их обуздати и нагнати да се исповедају, а барони и грофови тући ће их батинама. . .

Дубок верозаконски и народно политички утицај осетио се са реформаторским радом знаменитог Оксфорд-

ског професора и проповедника *Џона Виклифа,* крајем XIV. и почетком XV. века, не само у Инглеској но и по другим западним земљама. Ако су неки врсни људи из духовног и ученог реда и пре њега прихватили мисао црквене реформе, и покретали у свом домашају живе тежње у том правцу, па неки за своје идеје и животом платили; ни једном пре њега није било намењено, да верозаконско-духовном делу постави ширу основу и прокрчи јачи и трајнији домашај, но што то беше дато Виклифу. Извесно се може рећи, да је особити друштвени и државни развитак инглеског народа ишао на руку Виклифовим реформаторским тежњама на црквеном пољу.

Слободни сталежи Инглеске заједничком борбом за уставна права противу самовоље краљевске власти зближише се међу собом и створише јаку јExternal тавну нацију која у споразуму с краљем поче раније но ма која друга западна држава у Јевропи бранити своју независност према римском папству.

Инглеска краљевина имала је са сувоземним државама тога доба а највише са Немачком и Чешком жив саобраћај. Чешка кнегиња Ана (1381) удаде се за инглеског краља. Овим се посредно олакша, те начела и списи чувеног оксфордског професора богословије нађоше згодно земљиште на прашком Университету, код народног свештенства, у грађанâ и племићâ, где су још из ранијих времена остали трагови словенске народне Цркве по предањима св. Методија, а у XIV веку почеше се јављати поједини свесни проповедници, државници и писци, као што су били Конрад Валдхаузер, Милић Кромјеришки, Матија од Јанова, Тома Штитни, а особито у почетку XV века знаменити Јован Хус и Јероним прашки[1])

1) Fr. Palacky, Dejiny Českeho narodu, seš. VI Geschichte von Bœhmen, Dritten Bandes I Abthlg. 161—199.

У Инглеској, а за тим и у Чешкој црквене и државне власти осудише и забранише Виклифово учење. Но оно је у дубљим слојевима народа налазило све јачег одјека, и особито Виклифовим преводом св. писма на прост народни језик постало моћан покретач нових идеја слободне проповеди и реформе црквене у духу који је противан установама римског папства.

Појава и рад поменутих народних проповедника у Чешкој сведоче о живом духу који се тамо беше развио у XIV. и XV. веку, потичући из прашке Велике школе као из умног огњишта, из кога се духовни зраци путем Цркве, путем грађанских и сеоских школâ, па и путем обилате народне књижевности преливаху на све стране у овој тади веома напредној и моћној словенској држави[1]). Проповеди честитог немачког духовника Конрада Валдхаузера, а још више чешког Милића из Кромјерижа имале су у престоници Прагу толиког нарагстеног успеха и одјека, да су цркве и јавна места, где би се они појавили, била препуна света. Може се мислити, колико бејаше силна моћ њихове јеванђелске речи, кад кажемо да услед њихових хришћанских прекорâ и опоменâ зеленаши почеше сâми с драге воље враћати својим дужницима претерано наплаћени интерес, богаташке жене и девојке скидати наките и раскошно одело и облачити се просто, дајући вишак свога блага сиротињи, болницама и школама; а блуднички део вароши (где се као и по другим великим варошима бавише проституткиње), опусте и затвори се, те га цар Карло IV откупи и свом омиљеном духовнику Милићу поклони за добротворне заводе[1]) Често се погрешно мислило, да у то доба Средњега Века

1) **Fr. Palacky**, ibid.

1) **Palacky**, ib.

владаше само глупост, умни мрак, ропство и насиље, без високих моралних идеја, без појава племенитог срца и слободне мисли. Милић мз Кромјерижа био је љубимац и секретар немачког цара и чешког краља Карла, но у жељи да Цркви и духовном развитку свога народа послужи боље живом речи, остави двор и ода се проповедничком животу. У изобличавању погрешака, слабости и грехова свога времена није се уздржавао најоштријих прекора, нити је штедео моћне ни сиромашне сталеже ни људе. Од архијепископа до најмањег свештеника, и од првог племића и великаша до најпростијег чиновника у општини све је пролазило кроз шибу његових духовних и родољубнвих цензура. А озбиљност и дубока нравствена тежња његових проповеди и светиња његова живота даваху његовим речима још већег значаја. Једном у саборној цркви о великом празнику а у царевом присуству говорећи беседу заборави се у заносном одушевљењу, те приказујући слике из св. писма назва и самог цара непристојним именом. Архијепископ хтео га је казнити, но цар му добродушно опрости и задржа га и даље у својој милости[1]) Но на смелог проповедника осуше се потварања и тужбе калуђерских нарочито просјачких редова, који га оцрнише код папе, као да он шири по Чешкој јеретичке мисли, којима ради да потресе моћ папства и углед римске Цркве. Ради тога духовник Милић морао је ићи самом папи на одговор, да се правда, и његови противници мишљаху већ да га упропасте. Но цар Карло даде му писмене препоруке, које му помогоше да своју ствар код папе и кардинала̂ расправи. Његова

1) Palacky ibid. Jndutus zelo quasi thoraci, imperatorem praedictum ágressus digito indicavit, et dixit sibi cum omnibus, quod ille sit magnus Antichristus; propter quod carceres et vincula diutine est perpessus (Matias Janow).

апостолска мисија није се ограничила само на проповеди по црквама. Он се много бавио и духовном наставом омладине. Просветни и верозаконски покрет који се скоро после њега у Чешкој јавио, порастао је од клица које су он и његови ученици посејали. Прашка Велика Школа (университет) имала је у то време 200 професора (докторâ и маѣистара), и 500 бакалара (који су држали предавања по белешкама знатних професора) и преко 30,000 ђака подељених у 4 нације: чешку, баварску, саксонску и пољску[1]). Самих чешких ђака било је више од 7000, но наравно тадањи университети нису као данас давали само вишу научну, но и средњу, гимназијску наставу. А правни факултет имађаше тако много ученикâ и задоби толику важност, да се од осталих факултета одвоји за се као други университет у Прагу.

Између других просветних установа из тога времена вредно је споменути, што су сви сиромашнији ђаци, пошто би добили на университету који научни степен, дужни били да иду на две године да буду учутељи у основним и грађанским школама.

Овај сличан, готово једновремени покрет у црквеном и просветном правцу а донекле и у политичким установама у двема тако различним и удаљеним земљама, као

1) Tak jest bylo mnoho tu chwili tech mistrow, bakalařów a študentow rozličneho učeni w Praze, že tomu člověk teško uveri, ktož jest toho sám nevidel, jakož sem ja také toho zastal. Matiaš Lauda prawi, ten jest ješte žiw, že jest bylo intitulowanych a připsanych té chwile 36000, krome tech, ktož su ze škol do kolleje na lekci hodili (Scriptt. rerum Bohem. III, 11, 12). — Studentes et magistri ac doctores in universitate Pragensi triginta sex milia fuere; in reguo plura monasteria bene dotata, a quibus pauperss victnm babuere copiosum; in vilis etiam pluribus scolae fuere etc. (Chronica D. Procepii), Оба цитата у Палацког.

што су Инглеска и Чешка, доказује, колику духовну и културну моћ имају моралне и националне идеје, кад се у једнаким и згодним приликама покрену. —

Да се вратимо за сада опет инглеској историји и прегледамо живот и дела великог инглеског реформатора.

Џон Виклиф рођен је од свештеничке породице у Јоршком округу у једном сеоцу близу старе вароши Ричмонда, око 1320 године. Римска Црква у споразуму с краљевском влашћу под династијом Ланкастра успела је, те за неко време угуши Виклифов реформаторски покрет; и тек на један и пô век после његове смрти под Хенриком VIII Тудором почеше се прикупљати и на јавност износити податци о његову животу[1].

У пределу где је Виклиф рођен, као и у другим северним и планинским окрузима сачувао се стари народни дух и животна снага англо-саксонског племена много дуже, но у јужним областима Инглеске. То се опажало често и у политичким потресима. И само суседство немирне и брдовите Шкотске утицало је на оближње инглеске пределе у том правцу. А лепота природе у околини Ричмонда остављала је по својој прилици дубоке упечатке у детињој и младићској души црквеног реформатора, и деловала силно на развој његова карактера, Породица му је припадала у мало племство (gentry), а

---

1) Leland Itinerary, V. Lewis History of J. Wiclif. У најновије време заслужан је за историју и животопис Виклифов Vaughan, Life and opinions of John de Wycliffe, 1831 и John de Wycliff, a monographe, 185 . (Gotth. Lechler, Joh. v. Wiclif und die Vorgeschichte der Reformation I, 261. 262). — Rudolf Buddensieg, John Wyclif. patriot and reformer. London 1884.

имала је од старине сачувано готово наследно право на свештеничко звање.

Веома је значајно, што Виклифова родбина оста за дуго верна католичанству, те и данас у његову селу половина становника̂ исповедају католичку, а половина англиканску Цркву. Ова чудна појава могла је доћи отуда што у бурним политичким догађајима, и у напасти која снађе Виклифове следбенике после његове смрти, његови сродници и сељаци наравно морали су тражити, да се одрицањем од свога јеретичког земљака и слепом оданошћу црквеној и световној власти заклоне од сваке сумње и гоњења.

Још из млађег доба показивао се у Виклифу дух који тежи за високим верозаконским и наравственим идејама, благо срце, пријемљиво родољубивим осећањима за срећу и славу отаџбине, чврст и постојан карактер. Родитељи га наменише свештеничком звању, и он према приликама онога доба, свршив почетне школе дође у Оксфордски университет. Ближе појединости о његовом образовању не находе се у изворима. А што се о том може казати, изводи се из самих његових бележака, у којима где што помиње, шта је мислио и радио, док је био млад.

Виклифов живот и дела могу се означити у пет појава; 1, Младост и образовање; 2, Рад на Оксфордском университету (1345—1366). 3, његов дубок утицај на црквени и политички развитак Инглеске (1366—1376 г.) 4, његова борба против папства и тежња за повраћајем хришћанства на првобитне основе Јеванђеља и Апостола̂ (1376—1480 г.) 5, његови последњи дани у парохији у Литерворту († 1382).

И ако је Виклиф поглавито намењен био богословским и философским штудијама свога времена он је осе-

ћао јаку наклоност према природним наукама, о којима осташе из XIII. века жива предања инглеског философа Роџера Бекона (doctor mirabiles), који још у оно тамно доба мистике и школастике, огледаше да научне теорије ставља на сито експерименталног метода природних наука, физике, хемије и астрономије. Нема сумње, да су ученици овога великог философа могли бити учитељи Виклифу.

Он сâм у једној проповеди вели, како је у младости прикупио пространа знања из књигâ о оптици, о особинама светлости и т. д.[1])

Универзитетске студије у Средњем Веку нису биле тачно одређене ни одвојене као данас. Приправници са оно мало знања из писмености што су могли добити у парохијским и манастирским школама, долазили су право на универзитет, где су се по неколико година у колегијама спремали за виша факултетска предавања. Отуда се даје објаснити велики број ђакâ на универзитетима Средњег века, и на више места налазимо у кроникама, како се епископи и надзорници универзитетâ жале, што одвећ млада деца долазе у те заводе.

Познато је, како се школастичко образовање Средњег века делило на два одсека, Trivium и Quadrivium, у којима се предаваху *седам слободних уметности* (septem artes liberales): у Тривији граматика, дијалектика и реторика, назване уједно artes sermoniciales или *Лођика*, а ученици лођичари. И у Квадривији аритметика, ђеометрија, астрономија и музика, које се све називаху заједничким именом математичке уметности, а цела Квадривија означавана је општим именом *Физика*.

---

1) Из свечаних проповеди (Evangelia de sanctis) MS. 3928 у Бечкој Дворској и Државној библиотеци (Denis. Nr. CD. fol. 106. Col.
1) По Хефлеру.

Као и на другим универзитетима, Париском, Болоњском, Прашком и др., тако и на Оксфордском ученици бејаху подељени по нацијама и колегијама. У Оксфорду имале су само две нације: северна и јужна (boreales et australes). У првој су били Шкоти и Англосаксонци, а у другој јужни Инглези и Французи. Првој, северној нацији која се одликовала својим духом самоуправе, припадао је и Виклиф. Но у кроникама универзитетским помиње се његово име тек од 1365 год. када је већ са извесним научним звањем (чином) почео вршити дужности надзорника у колегијама, а скоро за тим поступио и за професора.

Виклиф је за цело прешао све универзитетске степене: прво прост схолар, а за тим бакалар (сада испит зрелости), лиценцијат, маћистар и доктор. Међу бакаларима било је три врсте: прости, средњи и највиши (biblici, sententiarii et formati). Начин средовечног школастичког предавања састојао се већином у *глосама*: За дијалектику глосе по Аристотелу, за правне науке глосе уз Јустинијаново Corpus Juris, за богословију глосе уз Библију и сентенције Петра Ломбарда (doctor venerabilis). Библија је била *Вулгата* у латинском преводу.

Јеврејски и грчки језик почео се на западу учити тек доцније од друге половине XV. века а особито од Еразма и Раихлина у почетку XVI. века. Виклиф се у својим проповедима и полемикама противу папства позива кад што на пример источне грчке Цркве, но грчког језика није знао.

Неки између виклифових биографâ мисле, да је Он по свој прилици учио римско и инглеско државно право[1].

---

1). John Lewis, History of the life of John Wiclif) код Лехлера).

То би се могло нагађати по многим његовим речима и изјавама које је у политичким и црквеним распрама оставио. Но са овим штудијама он се могао познати доцније кад му се потреба јавила. А главни аутори његова богословског и философског образовања било су списи св. Томе од Аквина, даље списи владике Роберта Гростета од Линкона и владике Фиц-Ралфа од Армага, са самосталним проучавањем св. Писма и црквеног права. Да се један обичан свештенички син са села у северним округима Инглеске у XIV. веку уздигне до научно-богословске и реформаторске висине сјајнога Виклифова имена, морале су припомоћи многе угодне културне а и политичке прилике. Но у великој мери и природан његов карактер покретао му је умне и духовне особине у правцу одлучног отпора противу свега, што би дубоким уверењем својим сазнао, да је противно божијим законима забележеним у Јеванђељу и у срцу људском, противно правици и штетно за слободу и срећу његове отаџбине.

Университетска варош Оксфорд удаљена је од виклифова места рођења неколико дана хода. Може се с разлогом мислити, да родитељи нису слабо дете веома рано испод свог надзора пуштали, но да је Виклифу морало бити око 15 година, кад је на университет дошао Ако узмемо, да је по реду онога времена провео две године учећи »лођику« (тривију), и две године „физику“ (квадривију). или» математичне уметности«; то би на факултетско учење богословије дошло пуних шест година, тако, да је Виклиф од прилике у својој 25ој години могао завршити своје ђачко учење и добити све ниже университетске степене осим доктора, а можда и мађистра богословије.

После овога провео је Виклиф у скромном животу и тихом раду на университетским колегијама још пуних

двадесет година (до 1366.), а име његово нигда се у јавном животу ни у инглеској историји не помиње. Но и после тога налазимо га у неким колегијама само као пуноправног члана једне колегије socius fellow), или као члана мађистра целокупног универзитета, које се место добијало тек извесним универзитетским степенима и научним радовима, најобичније диспутацијом. Од 1361 године налази се у записима универзитетским његово име као старешине (master, warden) Балиолске колегије, а после неког времена добије звање мађистра или кустоса у истој колеђији, која је имала право не само научне степене одређивати, но и за свештеничка звања бирати и архиепископу предлагати. Тако и Виклиф поста парох (ректор) у селу Филингену округа линконског, но није морао сâм собом вршити свештеничку дужност у селу, већ је могао одредити себи заменика капелана, а он је остао и даље у универзитетској колегији. У актима владичанског аркива у Линкону налази се белешка, од 1368 године о том, како је Виклифу по његовој молби владичанском наредбом одобрено, да може две године од своје парохије одсуствовати и у Оксфорду у универзитетској колегији бавити се научним радом.

У Оксфорду биле су онога времена пет, а скоро за тим седам колеђијâ (данас их има двадесет) на универзитету. Оне су осниване разним побожним и добротворним људима, црквама, и општинама те су по њима и имена добијале, а у њима су живели и издржавали се најсиро ромашнији ђаци, а после и други имућнији налазили су ту за плату стан, надзор и издржање. Једну од њих (седму) основала је у то доба краљица Филипа, жена Едварда I, те се по том и прозва краљичина колеђија (the Quence college).

За двадесет годинâ свога бављења у колеђијама универзитетским Виклиф је деловао у два правца: као

научник и професор (magister regens), и као члан и старешина колеђије, којом је у економном и васпитно наставном смислу управљао,

Као мађистар слободних уметности предавао је о философским предметима а нарочито из лођике, а према својим научним степенима држао је предавања и из богословских питања. Ово му је било од велике користи за дубље развијање његова знања (docendo discimus) и за оштрење његове дијалектике, што му је све доцније требало за успех његовог реформаторског задатка[1]),

Још раније био је члан управе у једној университетској колеђији, и том приликом показа се као врстан савестан и вредан човек у сваком погледу. Ово му би препорука, те га 1365 години кентербершки владика Симон Ислип, његов пређашњи школски друг, постави за старешину колегије, коју је сâм основао и приходима осигурао у Оксфорду, под називом „кентербершки дом“. У повељи владичиној, којом се Виклиф поставља, изреком се помиње његова верност, смотреност и вредноћа[2]),

Но кад на скоро овој владика умре, нови архијепископ, примас инглески Симон Лигам, човек са свим прек и калуђерска духа, збаци Виклифа и целу световну управу те колегије, а доведе на то место једнога калуђера, свог пријатеља са тројицом нових чланова калуђерског реда. Виклиф протестова и посла жалбу папи, но овај тек после неколико година реши ствар и одобри наредбу архиепископову. Тада се Виклиф склони неко

1) Gotth. Lechler. J. v. Wiclif, I. 290—294.

2) . . . ac de tuis fidelitate, circumspectione et industriae plurimum confidentes, in custodem Aulae nostrae Cantuar te praeficimus etc. (Lewis, History of John Wiclif, 290. Код Лехлера I, 294), Звање Виклифово било је: Magister sive Custos collegii aulae de Balliolo. доцније Кентербершке.

време у тишину простога свештеничког живота. Но скоро се јавише прилике, које га истакоше на површину црквених и државних послова као учена човека и врсна родољуба. Између 1365—1374 године он је добио највиши университетски степен доктора богословије. У краљевској повељи, којом је Виклиф у 1374. одређен био за члана посланства или комисије ради преговора с римском Столицом, назива се Sacrae theologiae Professor. Но у XIV. веку титула професора била је као и титула доктора само почасно звање великог одликовања, но без положаја сталног университетског професора у садањем смислу. Такви професори и доктори онога доба имали су право да се баве на университетима предевањем из својих наука, но без сталне плате и по договору са својим ученицима, а с одобрењем университетске властни, над којом су у главнијим стварима владике и архиепископи имали власт надзора.

У својим делима „*О Цркви* (de Ecclesia) а још више *О грађанској, државној власти* (De civili dominio) Виклиф брани права инглеске круне и инглеског народа против папиних присвајања и отимања власти. Он у ранијим списима верује у истинитост скаске, као да је цар Константин Велики даровао папи Силвестру II световну власт над Римом; но вели, да папа није требало да прими тај поклон, пошто је противно смислу Јеванђеља и Апостола. Виклиф се чешће позива на догађаје из историје инглеске, помиње с хвалом врсније краљеве и црквене достојнике, и показује Магну Карту као освећену основу државног инглеског права[1]). Кад што се у својим расправама дотиче и римског права (lex quirina), ставља га на ниже место према инглеском праву (lex anglicana) и не бави се само

[1]) De civili dominio, II: Jn magna carta, cui rex et magnates Angliae in iuramento obligantur, etc. (Код Лехлера, I, 318.)

историјским поређењем прошлости, но пушта се слободно у дневна питања догађаје, којима се у то време његова отаџбина бављаше и покреташе И осим тога, у својим општим проматрањима и закључцима о хришћанству и о Цркви не остаје само на земљишту засебних енглеских идеја, но уздиже се на висину светскога, космополитског реформатора.

У течају XIV. века ојача енглеска краљевина споља и изнутра. Храбри Едвардо I син Хенрика III. жудео је да славу енглеског оружја понови на истоку у крсташком рату за ослобођење св. земље, и да у Француској отме области над којима је мислио да може тражити власт по праву наследства. Но прилике и догађаји отворе им поље витешког рада ближе и корисније по краљевину. Кнежевина Велс, која имађаше од старине полунезависан положај у Енглеској, побуни се; но би побеђена, и од овог доба наслов кнеза од Велса пређе на краљевог престолонаследника. После тога плану рат између Енглеске и Шкотске. Краљ Едвардо I. вребаше прилику, како би тај северни брдски део Албиона покорио својој власти. Но храбри брђани одбијаху више пута његово дипломатско и оружано посредовање у њиховим унутрашњим пословима, и потпомогнути новцима и спремом из Француске излетаху више пута преко границâ у Енглеску. У овим неприликама краљ је неколико пута сазивао представнике великог и малог племства па и грађанства, да чују његову вољу и да му одобре нове ратне порезе. Но још је чешће самовласно наређивао, да се за ратне потребе и без парламентског одобрења узимљу велике таксе и порезе, осми па и пети део целокупних прихода, пошто је још раније био узаптио све црквене драгоцености, па

и преко 60000 врећа вуне што се све затекло у трговаца. А у војску нарочито за рат преко мора у Фландрији и Францеској узимао је не само своје непосредне васале и поданике, но и слободне људе из областӣ и округâ других посредних васалâ племићâ. Ово изазва у земљи озбиљан отпор, и 1297 год. свештенство са архијепископом и Магнати са својим људима изјавише отворено, да ће одрећи краљу послушност, ако им не ујемчи уставна права, а именo потврду Магне Карте са допуном одређене изјаве: да се никакав данак не може узимати од народа без одобрења парламента. Сав народ заједно са престôницом Лондоном одазва се радосно овом покрету, и огласи да ће у овој борби помагати својим племићима. Краљ притешњен, нехте још попустити, но оде с војводама у рат преко мора, а остави у Лондону свога сина за намесника са саветницима, које му он одреди. Шкотци употребе ту прилику и упадну с већом силом; вођи уставног покрета у Инглеској навале са својим захтевима, а престоло-наследник с намесничком владом, да би отклонио веће тегобе потврди све што су тражили, у форми краљевске повеље.

Кад се краљ врати, не беше му мило, што се то за његова отсуства догодило. Но рат са Шкотцима још је пламтио на граници, а племићи и представници општинâ и грађанства тражаху све живље, да и краљ свечано потврди, што је његов престолонаследник са саветницима учинио. Едварду I учини се незгодно, да се сада при поласку у рат погађа са племићима и представницима народним, но даде им тврду реч, да ће, ако се срећно врате, одобрити и ујемчити све старије и нове уставне слободе и разложне њихове захтеве. А за бољу веру пред народом нареди, те се на ово обећање у место њега заклеше свечано његова четири доглавна саветника. После тога племићи и народ веселим срцем пођоше у рат, и под управом мудрог краља извојеваше победу·

Едвардо I после кратког оклевања, којим жељаше задржати круни још неке повластице у наплаћивању порезе, на последку одржа своју реч поштено, и запечати свој савез с племићима и с народом. Ово мудро попуштање донесе њему и његовим потомцима толико више части и користи, што није било по невољи учињено побеђеним и пониженим краљем, као оно пре 80 година Јованом без земље. Сада је моћан, успехом и славом крунисан краљ у награду за родољубиве услуге својих сталежâ дао и потврдио земљи затечена и обећана права и слободе, да би тако утврдио ред у свом краљевству, и задобио љубав и потпору народну за нове прилике и опасности, у којима би се помоћ и жртве од представништва земаљског тражиле[1]).

У старијем ингleском уставном развитку ово су пресудне епоке: Магна Карта 1215 год, први редован сазив посланикâ из грађанства и општинâ у парламенат под Симоном Монфором 1265 год; и свечана потврда и допуна Магне Карте од 1295—1297 под Едвардом I. Народ у ком је између свију народâ у Јевропи још од XII г. века било највише слободних људи̑, т. ј. слободних земљорадника, слободних поседникâ земље, најраније добио је и све главне основе устава и представништва земаљског, и у том погледу измакао далеко од осталих народа

1) L. Ranke, Engl. Geschichte, I, 64, 65. — R. Gneist, Engl. Verfussungsgeschichte, 366, 367.

2) Edw. A. Freeman, The Growth of the English Constitution, fourth ed. 86, 91. О заслугама славнога властелина Симона Монфора за слободу и права инглеског народа вели Фриман· Such was the gift which England received from her noblest champion and martyr . . And so alongside of the worthiest of our native Earls we place the glorious name of Simon the Righteous. . . . The first noble of England, the brother — in — law of the King, he threw in his lot, not with princes or nobles, but wit the whole people. . . У сва три језика, која се у средњем веку употребљаваху у Инглеској, латинском, француском и инглеском, остале су значајне песме у славу Симона Монфора.

Као и на другим университетима, Париском, Болоњском, Прашком и др., тако и на Оксфордском ученици бејаху подељени по нацијама и колегијама. У Оксфорду имале су само две нације: северна и јужна (boreales et australes). У првој су били Шкоти и Англосаксонци, а у другој јужни Инглези и Французи. Првој, северној нацији која се одликовала својим духом самоуправе, припадао је и Виклиф. Но у кроникама универзитетским помиње се његово име тек од 1365 год. када је већ са извесним научним звањем (чином) почео вршити дужности надзорника у колегијама, а скоро за тим поступио и за професора.

Виклиф је за цело прешао све универзитетске степене: прво прост сходар, а за тим бакалар (сада испит зрелости), лиценцијат, мађистар и доктор. Међу бакаларима било је три врсте: прости, средњи и највиши (biblici, sententiarii et formati). Начин средовечног школастичког предавања састојао се већином у *глосама*: За дијалектику глосе по Аристотелу, за правне науке глосе уз Јустинијаново Corpus Juris, за богословију глосе уз Библију и сентенције Петра Ломбарда (doctor venerabilis). Библија је била *Вулгата* у латинском преводу.

Јеврејски и грчки језик почео се на западу учити тек доцније од друге половине XV. века а особито од Еразма и Раихлина у почетку XVI. века. Виклиф се у својим проповедима и полемикама противу папства позива кад што на пример источне грчке Цркве, но грчког језика није знао.

Неки између виклифових биографâ мисле, да је Он по свој прилици учио римско и инглеско државно право[1].

---

1). John Lewis, History of the life of John Wiclif) код Лехлера).

То би се могло нагађати по многим његовим речима и изјавама које је у политичким и црквеним расправама оставио. Но са овим штудијама он се могао познати доцније кад му се потреба јавила. А главни аутори његова богословског и философског образовања било су списи св. Томе од Аквина, даље списи владике Роберта Гростета од Линкона и владике Фиц-Ралфа од Армага, са самосталним проучавањем св. Писма и црквеног права. Да се један обичан свештенички син са села у северним окрузима Инглеске у XIV. веку уздигне до научно-богословске и реформаторске висине сјајнога Виклифова имена, морале су припомоћи многе угодне културне а и политичке прилике. Но у великој мери и природан његов карактер покретао му је умне и духовне особине у правцу одлучног отпора противу свега, што би дубоким уверењем својим сазнао, да је противно божијим законима забележеним у Јеванђељу и у срцу људском, противно правици и штетно за слободу и срећу његове отаџбине.

Универзитетска варош Оксфорд удаљена је од виклифова места рођења неколико дана хода. Може се с разлогом мислити, да родитељи нису слабо дете веома рано испод свог надзора пуштали, но да је Виклифу морало бити око 15 година, кад је на универзитет дошао Ако узмемо, да је по реду онога времена провео две године учећи »лођику« (тривију), и две године „физику“ (квадривију). или» математичне уметности«; то би на факултетско учење богословије дошло пуних шест година, тако, да је Виклиф од прилике у својој 25ој години могао завршити своје ђачко учење и добити све ниже универзитетске степене осим доктора, а можда и мађистра богословије.

После овога провео је Виклиф у скромном животу и тихом раду на универзитетским колегијама још пуних

двадесет година (до 1366.), а име његово нигда се у јавном животу ни у инглеској историји не помиње. Но и после тога налазимо га у неким колегијама само као пуноправног члана једне колегије socius fellow), или као члана мађистра целокупног универзитета, које се место добијало тек извесним универзитетским степенима и научним радовима, најобичније диспутацијом. Од 1361 године налази се у записима универзитетским његово име као старешине (master, warden) Балиолске колегије, а после неког времена добије звање мађистра или кустоса у истој колеђији, која је имала право не само научне степене одређивати, но и за свештеничка звања бирати и архиепископу предлагати. Тако и Виклиф поста парох (ректор) у селу Филингену округа линконског, но није морао сâм собом вршити свештеничку дужност у селу, већ је могао одредити себи заменика капелана, а он је остао и даље у универзитетској колегији. У актима владичанског аркива у Линкону налази се белешка, од 1368 годинс о том, како је Виклифу по његовој молби владичанском наредбом одобрено, да може две године од своје парохије одсуствовати и у Оксфорду у универзитетској колегији бавити се научним радом.

У Оксфорду биле су онога времена пет, а скоро за тим седам колеђијâ (данас их има двадесет) на универзитету. Оне су осниване разним побожним и добротворним људима, црквама, и општинама те су по њима и имена добијале, а у њима су живели и издржавали се најсиро ромашнији ђаци, а после и други имућнији налазили су ту за плату стан, надзор и издржање. Једну од њих (седму) основала је у то доба краљица Филипа, жена Едварда I, те се по том и прозва краљичина колеђија (the Quence college).

За двадесет годинâ свога бављења у колеђијама универзитетским Виклиф је деловао у два правца: као

научник и професор (magister regens), и као члан и старешина колеђије, којом је у економном и васпитно наставном смислу управљао,

Као мађистар слободних уметности предавао је о философским предметима а нарочито из лођике, а према својим научним степенима држао је предавања и из богословских питања. Ово му је било од велике користи за дубље развијање његова знања (docendo discimus) и за оштрење његове дијалектике, што му је све доцније требало за успех његовог реформаторског задатка[1],

Још раније био је члан управе у једној университетској колеђији, и том приликом показа се као врстан савестан и вредан човек у сваком погледу. Ово му би препорука, те га 1365 години кентербершки владика Симон Ислип, његов пређашњи школски друг, постави за старешину колегије, коју је сâм основао и приходима осигурао у Оксфорду, под називом »кентерберешки дом«. У повељи владичиној, којом се Виклиф поставља, изреком се помиње његова верност, смотреност и вредноћа[2],

Но кад на скоро овој владика умре, нови архијепископ, примас инглески Симон Лигам, човек са свим прек и калуђерска духа, збаци Виклифа и целу световну управу те колегије, а доведе на то место једнога калуђера, свог пријатеља са тројицом нових чланова калуђерског реда. Виклиф протестова и посла жалбу папи, но овај тек после неколико година реши ствар и одобри наредбу архиепископову. Тада се Виклиф склони неко

1) Gotth. Lechler. J. v. Wiclif, I. 290—294.

2) . . . ac de tuis fidelitate, circumspectione et industriae plurimum confidentes, in custodem Aulae nostrae Cantuar te praeficimus etc. (Lewis, History of John Wiclif, 290. Код Лехлера I, 294), Звање Виклифово било је: Magister sive Custos collegii aulae de Balliolo. доцније Кентербершке.

време у тишину простога свештеничког живота. Но скоро се јавише прилике, које га истакоше на површину црквених и државних послова као учена човека и врсна родољуба. Између 1365—1374 године он је добио највиши универзитетски степен доктора богословије. У краљевској повељи, којом је Виклиф у 1374. одређен био за члана посланства или комисије ради преговора с римском Столицом, назива се Sacrae theologiae Professor. Но у XIV. веку титула професора била је као и титула доктора само почасно звање великог одликовања, но без положаја сталног универзитетског професора у садањем смислу. Такви професори и доктори онога доба имали су право да се баве на универзитетима предевањем из својих наука, но без сталне плате и по договору са својим ученицима, а с одобрењем универзитетске власти, над којом су у главнијим стварима владике и архиепископи имали власт надзора.

У својим делима „*О Цркви* (de Ecclesia) а још више *О грађанској, државној власти* (De civili dominio) Виклиф брани права инглеске круне и инглеског народа против папиних присвајања и отимања власти. Он у ранијим списима верује у истинитост скаске, као да је цар Константин Велики даровао папи Силвестру II световну власт над Римом; но вели, да папа није требало да прими тај поклон, пошто је противно смислу Јеванђеља и Апостола. Виклиф се чешће позива на догађаје из историје инглеске, помиње с хвалом врсније краљеве и црквене достојнике, и показује Магну Карту као освећену основу државног инглеског права[1]). Кад што се у својим расправама дотиче и римског права (lex quirina), ставља га на ниже место према инглеском праву (lex anglicana) и не бави се само

---

[1]) De civili dominio, II: Jn magna cárta, cui rex et magnates Angliae in iuramento obligantur, etc. (Код Лехлера, I, 318.)

историјским поређењем прошлости, но пушта се слободно у дневна питања догађаје, којима се у то време његова отаџбина. бављаше и покреташе И осим тога, у својим општим проматрањима и закључцима о хришћанству и о Цркви не остаје само на земљишту засебних инглеских идеја, но уздиже се на висину светскога, космополитског реформатора.

У течају XIV. века ојача инглеска краљевина споља и изнутра. Храбри Едвардо I син Хенрика III. жудео је да славу инглеског оружја понови на истоку у крсташком рату за ослобођење св. земље, и да у француској отме области над којима је мислио да може тражити власт по праву наследства. Но прилике и догађаји отворе им поље витешког рада ближе и корисније по краљевину. Кнежевина Велс, која имађаше од старине полунезависан положај у Инглеској, побуни се; но би побеђена, и од овог доба наслов кнеза од Велса пређе на краљевог престолонаследника. После тога плану рат између Инглеске и Шкотске. Краљ Едвардо I. вребаше прилику, како би тај северни брдски део Албиона покорио својој власти. Но храбри брђани одбијаху више пута његово дипломатско и оружано посредовање у њиховим унутрашњим пословима, и потпомогнути новцима и спремом из Француске излетаху више пута преко границâ у Инглеску. У овим неприликама краљ је неколико пута сазивао представнике великог и малог племства па и грађанства, да чују његову вољу и да му одобре нове ратне порезе. Но још је чешће самовласно наређивао, да се за ратне потребе и без парламентског одобрења узимљу велике таксе и порезе, осми па и пети део целокупних прихода, пошто је још раније био узаптио све црквене драгоцености, па

и преко 60000 врећа вуне што се све затекло у трговаца. А у војску нарочито за рат преко мора у Фландрији и Францеској узимао је не само своје непосредне васале и поданике, но и слободне људе из области и округа других посредних васала племића. Ово изазва у земљи озбиљан отпор, и 1297 год. свештенство са архијепископом и Магнати са својим људима изјавише отворено, да ће одрећи краљу послушност, ако им не уједначи уставна права, а имено потврду Магне Карте са допуном одређене изјаве: да се никакав данак не може узимати од народа без одобрења парламента. Сав народ заједно са престоницом Лондоном одазва се радосно овом покрету, и огласи да ће у овој борби помагати својим племићима. Краљ притешњен, нехте још попустити, но оде с војводама у рат преко мора, а остави у Лондону свога сина за намесника са саветницима, које му он одреди. Шкотци употребе ту прилику и упадну с већом силом; вођи уставног покрета у Инглеској навале са својим захтевима, а престоло-наследник с намесничком владом, да би отклонио веће тегобе потврди све што су тражили, у форми краљевске повеље.

Кад се краљ врати, не беше му мило, што се то за његова отсуства догодило. Но рат са Шкотцима још је пламтио на граници, а племићи и представници општина и грађанства тражаху све живље, да и краљ свечано потврди, што је његов престолонаследник са саветницима учинио. Едварду I учини се незгодно, да се сада при поласку у рат погађа са племићима и представницима народним, но даде им тврду реч, да ће, ако се срећно врате, одобрити и ујемчити све старије и нове уставне слободе и разложне њихове захтеве. А за бољу веру пред народом нареди, те се на ово обећање у место њега заклеше свечано његова четири доглавна саветника. После тога племићи и народ веселим срцем пођоше у рат, и под управом мудрог краља извојеваше победу·

Едвардо I после кратког оклевања, којим жељаше задржати круни још неке повластице у наплаћивању порезе, на послетку одржа своју реч поштено, и запечати свој савез с племићима и с народом. Ово мудро попуштање донесе њему и његовим потомцима толико више части и користи, што није било по невољи учињено побеђеним и пониженим краљем, као оно пре 80 година Јованом без земље. Сада је моћан, успехом и славом крунисан краљ у награду за родољубиве услуге својих сталежâ дао и потврдио земљи затечена и обећана права и слободе, да би тако утврдио ред у свом краљевству, и задобио љубав и потпору народну за нове прилике и опасности, у којима би се помоћ и жртве од представништва земаљског тражиле[1]).

У старијем ингleском уставном развитку ово су пресудне епоке: Магна Карта 1215 год, први редован сазив посланикâ из грађанства и општинâ у парламенат под Симоном Монфором 1265 год; и свечана потврда и допуна Магне Карте од 1295—1297 под Едвардом I. Народ у ком је између свију народâ у Јеврони још од XII г. века било највише слободних људи̑, т. ј. слободних земљорадника, слободних поседникâ земље, најраније добио је и све главне основе устава и представништва земаљског, и у том погледу измакао далеко од осталих народа

1) L. Ranke, Engl. Geschichte, I, 64, 65. — R. Gneist, Engl. Verfussungsgeschichte, 366, 367.

2) Edw. A. Freeman, The Growth of the English Constitution, fourth ed. 86, 91. О заслугама славнога властелина Симона Монфора за слободу и права ингleског народа вели Фриман· Such was the gift which England received from her noblest champion and martyr . . And so alongside of the worthiest of our native Earls we place the glorious name of Simon the Righteous. . . . The first noble of England, the brother — in — law of the King, he threw in his lot, not with princes or nobles, but wit the whole people. . . У сва три језика, која се у средњем веку употребљаваху у Ингleској, латинском, француском и ингleском, остале су значајне песме у славу Симона Монфора.

а нарочито од францеског[1]), у ком су разлике и повластице међу сталежима и међу појединим областима биле још и у познијим вековима тако велике, да их је тек револуција при крају XVIII. века једва могла поништити. У почетку четрнаестог века јавља се инглески парламенат са свима знацима праве народне скупштине, у којој се готово потпуније него данас, налазе све стихије из којих је састављен инглески народ.

Једнакост пред судом и једнакост пред пореским чиновником дала је рано прилику инглеским сталежима, да се зближе и интересе своје измире, па и у народном представништву да створе јаку заједницу у одбрани земаљских правâ и слободâ. У први мах, кад се представници грађанства и општинâ нађоше на посланичким клупама у парламенту, јављали су се веома понизно и скромно са својим различним молбама (петицијама), жалбама и предлозима краљу[2]). Но корак по корак са сваким појасом расти њихово поуздање, те после пола века под Едвардом II скупштина племићâ и свештенства на супрот краљевој жељи изјави, да без општинских представника (Commoners) не може одобрити никакве порезе. Дôњи дом задоби толики утицај, да се општине почеше њему обраћати молбама и жалбама противу управе земаљске, а при крају владе Едварда III. у 1376. г. он се лати и крајњег средства отпора противу неуставне владе, с оптужењем главних саветникâ круне, и посредним утицањем на избор и постављање ових саветника (министара); но

---

1) E. Boutmy, Le Parlement en Engleterre. Revue des deux Mondes, 1. Mars 1885 p. 104, 115. „Que nous voilà loin de la France, où ni les campagnes ni le clergé paroissial n' ont été réellement représentés pendant la plus grande partie du moyen — âge . .“

2) Vos humbles, pauvres communes prient et supplient pour Dieu et en œuvre de charité.

ове мере тек су примењиване у ређим немирним приликама. А још пре тога посланици општинâ и грађанства покушавали су, да пре него што би одобрили нове порезе, траже контролу и рачун пређашњих пореза. Њихово сагласје такође тражило се и онда, кад би краљ имао да објави нов рат, или да прими наслов и права какве друге круне[1]).

Велика снага и потпора, коју још из најранијих времена народно представништво у Инглеској даде краљевству и власти краљевској у борби за независност земаљску противу рим-папине силе, показа се скоро под истим краљем Едвардом I који прослави своје име потврдом устава и призивањем грађанских и општинских посланикâ у скупштину. Кад папа Бонифације VIII виде, да Инглези победише Шкотце и да ће Едвардо огласити Шкотлендију за васалну инглеској круни, он свечано објави, да Шкотленска припада под врховну власт римске столице: а инглески краљ ако мисли да на ту земљу има каква права, нек се обрати папином престолу с доказима и исправама, па ће се ствар пресудити, како се буде нашло за право. На ова смела премашања папинске власти у суверенска права инглеске државе одговори Едвардо I, сазивом земаљског парламента, који одлучно и сложно с краљевом владом узе у одбрану независност круне и краљевине инглеске, и изјави протест на папине захтеве мешања у спорове између Инглеске и Шкотске, с напоменом, да и кад би краљ хтео учинити по жељи папиној, они, представници земаљски то му неби допустили[2]).

1) „Понизни и скромни“ заступници општинâ и грађанства из првог времена називљу се доцније под Ричардом II. „Врло мудри, поштовани, достојни и благоразумни (right wise, right honourable, worthy and discreet commons). Gneist, 370. — Freeman, The growth ot the Engl Const. 90, 96 — 101. —

2) L Ranke, Engl. Geschichte, I, 66.

После тога Едвардо I опет је по неки пут у ванредним приликама одређивао порезе и таксе без парламентског одобрења по старом обичају, а сазивао је кад што у парламенат само представнике племства и свештенства или ако је сазивао и посланике општинâ и грађанства; не види се, да ли су ови од народа свагда бирани, или су одређивани просто краљевим позивом. Но и поред тога може се слободно тврдити, да је за време његове дуге владе краљевство добило већи сјај и снагу. Ово је дошло не само спољним успехом у ратовима, но још више с тога, што се чешћим сазивањем парламента и неколиким свечаним потврдама и допунама основног земаљског закона, интереси, моћ и углед круне и престола спојише са интересима, са угледом и утицајем народног представништва, са користима и напретком инглеске државе[1])

Овај срећан обрт догађаја у инглеској историји показао се још боље под едвардовим наследницима. Истина, влада Едварда II обележена је потресима и бунама, но тому беше узрок слабост карактера краљева, који пусти својим љубимцима на вољу, да пале и жаре у земљи. А поносити властели, потиснути под моћним пређашњим краљем са свога утицаја, употребише ту згодну прилику и неред у земљи, да притегну краљеву власт и рашире своју моћ у парламенту и у извршном савету. Но за дуге и у сваком погледу знамените владе Едварда III родише богатим плодом клице, које у уставном уређењу државе посеја његов деда Едвардо I, учинив за векове пресудан корак позивом грађанства и општинâ на уставно суделовање у парламенту.

Под Едвардом II његов доглавни саветник Гавестон родом из Гаскоње у Францеској, многим самовласним наредбама мимо устава и закона изазва буру међу пле-

1) L. Ranke, ibid. — Freeman, The Groft etc. 89, 91.

мићима. Ови усташе на оружје и под управом краљевог рођака Томе од Ланкастра примораше краља, да прими њихове захтеве, а нарочито, да без одобрења сталног племићског одбора не може рат оглашавати, нити куда на страну из своје државе ићи, нити веће чиновнике постављати; а сви главнији чиновници да одговарају том моћном парламентском одбору. Краљев министар и љубимац Гавестон плати главом за своју кратку самовољну владавину; милост и заштита краљева не могоше га спасти од освете племићске партије.

После тога није било лако наћи људе, који би се у краљевом савету примили министарских столицâ; краљ истина нађе два смела човека, Хига Д Еспенсера, који се у име одбране краљевских права пустише у отворену борбу с лордовима, и за неко време успеше, да узбију моћ племства, ослањајући се више на грађанство и општине. Но срећа се брзо обрну на другу страну; као обично у домаћим партиским борбама које се оружјем и узајамном осветом свршују, теко сада у след племићског пораза би погубљен вођ племића Тома Ланкастер, а уредбе и закони племићски бише укинути, са свечаним прогласом, да од сада ништа не може вредети, што би у име краљевске власти а без краљева одобрења, и без сагласја представникâ свештенства, баронâ и општинâ било наређено[1]). Овим се јасно одређује, да законодавну власт имају сви ови државни чиниоци заједно, Но племство после неког времена опет задоби премоћ. У бурним догађајима који за тим дођоше и сама краљица беше пристала уз противну партију. Оба краљева министра Деспенсери ухваћени и племићском скупштином осуђени погинуше на губилишту. А Едвардо II једва толико успе, да својом оставком сачува престо свом сину Едварду III.

1) Revocatio novarum ordinationum 1322, statutes of the realm, I. (Код Ранкса), Engl. Geschichte I, 67.

У целој средњевековној и новој историји овога великог народа могла би се само још три времена упоредити са срећом, славом и силним одјеком у свету, што их задоби влада Едварда III. То су времена краљице Јелисавете, Кромвела, и у најновије доба инглески успеси у борби противу Наполеона I, у вези са уставним реформама у народном демократском духу за владе садање краљице под управом Џона Ресла и Гледстона.

Едвардо III. чврстом руком прихвати круну и владу државну, и дубоким погледом проникну у тегобе земаљске, те означи правац којим ће се Инглеска у својим унутрашњим борбама извести на чистије и светлије поље сложног народног рада за напредак целокупности државне у свету. Он вешто обузда премашања племићâ великашâ и даде већег утицаја народу, општинама и грађанству у парламенту и управи државној, а особито појача своју моћ, тражећи у спољним одношајима и у питањима о рату наслона на једнодушну потпору свију сталежа[1]). Овај краљ показа пример, како се договором с народним представништвом значај и углед краљевске круне не само не слабе, но у сукобима са спољним непријатељима добијају неодољиву моћ[2]). Дешавало се, да у једно исто доба краљ с одабраном војском преко мора у Францеској осваја градове и односи ловорике победâ једну за другом, док у великој битци код Кресија не задоби инглеском оружју вековну славу; а међу тим на другом крају према северу друга инглеска војска под краљичином управом узбијаше францеске савезнике Шкотлендце. У тим приликама дочекаше инглески народ и његова престоница Лондон ретку славу, као оно некада што се видела у Маћедонаца под Александром Великим, и у Римљана под

1) Ranke, ibid.
2) Gneist, Engl. Verfssgeschichte, 374, 375.

Помпејем и Јулом Цезаром. Два туђинска краља, један са севера из Шкотске, а други с југа из Францеске, бише доведени као заробљеници у Лондон, у размаку од три године непрекидне борбе. И при свему том редовно и ванредно сазивање народних скупштина (парламента) није се никада изостављало. До тога времена беше службени језик за краљевске наредбе и законе у Инглеској латински и францески. А од половине владе Едварда III. и са чешћим призивањем посланикâ из округâ и општинâ задоби своје право и важност у свима државним пословима народни инглески језик, коме на скоро даде још обилатије снаге и развитка превод св. Писма од Виклифа. А кад би се варошким и општинским представницима бављење на скупштини сувише одужило (једном 150 дана узастопце), краљ је одпуштао њих кући, а задржавао ради саветовања с владом одбор парламентски из племићâ, или и цео Горњи дом на окупу. До тога времена представници свештенства, великог племства, ритерства и грађанства саветоваху се обично подвојено у четири одељења, и подношаху краљу своје одлуке сваки за се. Но од овог доба мало по мало уобичаји се, да прва два реда (свештенство и племство) раде и састављају своје извештаје и одлуке заједно, као Горњи дом; а представници трећег и четвртог реда такође заједно као Доњи дом. Што је још веома значајно: у сред ових непрекидних политичких покрета мудрој и срећној влади Едварда III. пође за руком, те упоредо са богато развијеном индустријом у Фландрији и Нормандији и у надметању с њом поможе, да се развије знатна инглеска индустрија и трговина, која поста темељац потоњој сили и моћи велике Британије. А што је још знатније: имену Едварда III. и духу његове владе беше намењено, да се под њиховим окриљем и у њиховој отаџбини јави први велики црквени реформатор западног хришћанства, Џон Виклиф.

Извесно је, да су ови велики догађаји једнога сјајног времена и једне срећне владавине били један с другим у вези. Неограничена краљевска власт у току два века била је сузбијена у умерене и корисне границе. Необузданост племства нашла је отпора у краљевској власти појачаној наслоном и потпором народа. Дошло је време, да се и непогрешној свемоћној власти папства истакне разумна, смела и дубока опозиција, на основи првобитног хришћанства, према светлости разума и у сагласју с интересима краљевства, са слободом и независношћу народа.

Стогодишња периода тројице краљева Едварда̂ (1272 — 1377 год.) представља пун развитак инглеске краљевине у Средњем веку. Различно од других јевропских држава тога и познијег времена све до наших дана она поставља широке основе уставној и представничкој влади, а тим зближава и сједињава све сталеже народа. Утврђујући земаљска права и слободе противу свачије самовоље она ограђује и краљевску власт од самих њезиних погрешака, као и од насртаја великашких партија. У том погледу Инглеска је одмакла испред осталих народа за неколико векова,

Едвардо I (1272—1306 г.) био је углед уставних краљева ранијега доба. Под њим се утврди поуздање народа у краља. Под њим се изведе ред у законодавству и у теретима државним, у судовима и полицији, у законитој послушности самоуправних округа и општина̂ према врховној краљевој влади, и у ширењу парламентских права с наслоном на престо, на племство и на грађанство. У Едварду I показала се жива слика мудрога, крепког и народу омиљеног владаоца, реформатора дубоког ума, који је интересе и права престола умео довести у склад са потребама државе, са слободама и жељама народа.

Његово познато начело ; да што се свију тиче, сви треба и да одобре[1]), постало је основица инглеском државном праву. Под Едвардом I инглески народ доби стално уверење, да је државна влада најчвршћа и по земљу најкориснија, кад стоји у рукама свеснога и достојног владаоца ; а кад би се десила у рукама слабим и недостојним, тада би се народ морао постарати да сâм себи помогне, подупирући краљевску власт нарочитом парламентском контролом.

Под Едвардом II (1307—1327) чинило се, као да ће се до основâ порушити државне и правне тековине Едварда I. Слабоумни краљ даје се у руке сплеткама саветникâ странаца, а моћни племићи дижу буне и намећу краљу туторство. У борбама које за тим настају, краљ помоћу парламента задоби неко време претегу ; најзнатнији племићи вођи покрета изгубише главе. Но кад и краљица приста уз противну страну, отпор и буна узеше опет мах, но не противу установе краљевства, но само противу личности краља, који од свију омрзнут и остављен допаде у руке противницима и одрече се владе, а ови огласише да краљ губи круну због својих слабости и порокâ, и што се није хтео поправити. Тада архијепископ Кентербершки, примас инглески објави свечано, да је глас народа глас божија[2]). Но народ није тражио обарање престола ни подизање партиске владе племићâ, но само чврсту и закониту краљевску владу с наслоном на представништво земаљско.

С Едвардом III (1327—1377) може се рећи, да у Инглеској настаје права уставна и представничка (пар-

1) «Ut quod omnes tangit ab omnibus approbetur» (G n e i s t, Engl. Vfsgsgeschichte, 409).

2) Id, 410, 411.

и преко 60000 врећа вуне што се све затекло у трговаца. А у војску нарочито за рат преко мора у Фландрији и Францеској узимао је не само своје непосредне васале и поданике, но и слободне људе из областӣ и округâ других посредних васалâ племићâ. Ово изазва у земљи озбиљан отпор, и 1297 год. свештенство са архијепископом и Магнати са својим људима изјавише отворено, да ће одрећи краљу послушност, ако им не ујемчи уставна права, а имено потврду Магне Карте са допуном одређене изјаве: да се никакав данак не може узимати од народа без одобрења парламента. Сав народ заједно са престôницом Лондоном одазва се радосно овом покрету, и огласи да ће у овој борби помагати својим племићима. Краљ притешњен, нехте још попустити, но оде с војводама у рат преко мора, а остави у Лондону свога сина за намесника са саветницима, које му он одреди. Шкотци употребе ту прилику и упадну с већом силом; вођи уставног покрета у Инглеској навале са својим захтевима, а престоло-наследник с намесничком владом, да би отклонио веће тегобе потврди све што су тражили, у форми краљевске повеље.

Кад се краљ врати, не беше му мило, што се то за његова отсуства догодило. Но рат са Шкотцима још је пламтио на граници, а племићи и представници општинâ и грађанства тражаху све живље, да и краљ свечано потврди, што је његов престолонаследник са саветницима учинио. Едварду I учини се незгодно, да се сада при поласку у рат погађа са племићима и представницима народним, но даде им тврду реч, да ће, ако се срећно врате, одобрити и ујемчити све старије и нове уставне слободе и разложне њихове захтеве. А за бољу веру пред народом нареди, те се на ово обећање у место њега заклеше свечано његова четири доглавна саветника. После тога племићи и народ веселим срцем пођоше у рат, и под управом мудрог краља извојеваше победу·

Едвардо I после кратког оклевања, којим жељаше задржати круни још неке повластице у наплаћивању порезе, на послетку одржа своју реч поштено, и запечати свој савез с племићима и с народом. Ово мудро попуштање донесе њему и његовим потомцима толико више части и користи, што није било по невољи учињено побеђеним и пониженим краљем, као оно пре 80 година Јованом без земље. Сада је моћан, успехом и славом крунисан краљ у награду за родољубиве услуге својих сталежâ дао и потврдио земљи затечена и обећана права и слободе, да би тако утврдио ред у свом краљевству, и задобио љубав и потпору народну за нове прилике и опасности, у којима би се помоћ и жртве од представништва земаљског тражиле[1]).

У старијем инглеском уставном развитку ово су пресудне епоке: Магна Карта 1215 год, први редован сазив посланикâ из грађанства и општинâ у парламенат под Симоном Монфором 1265 год; и свечана потврда и допуна Магне Карте од 1295—1297 под Едвардом I. Народ у ком је између свију народâ у Јевропи још од XII г. века било највише слободних људй, т. ј. слободних земљорадника, слободних поседникâ земље, најраније добио је и све главне основе устава и представништва земаљског, и у том погледу измакао далеко од осталих народа

1) L. Ranke, Engl. Geschichte, I, 64, 65. — R. Gneist, Engl. Verfussungsgeschichte, 366, 367.

2) Edw. A. Freeman, The Growth of the English Constitution, fourth ed. 86, 91. О заслугама славнога властелина Симона Монфора за слободу и права инглеског народа вели Фриман· Such was the gift which England received from her noblest champion and martyr . . And so alongside of the worthiest of our native Earls we place the glorious name of Simon the Righteous. . . . The first noble of England, the brother — in — law of the King, he threw in his lot, not with princes or nobles, but wit the whole people. . . У сва три језика, која се у средњем веку употребљаваху у Инглеској, латинском, францеском и инглеском, остале су значајне песме у славу Симона Монфора.

а нарочито од францеског[1]), у ком су разлике и повластице међу сталежима и међу појединим областима биле још и у познијим вековима тако велике, да их је тек револуција при крају XVIII. века једва могла поништити. У почетку четрнаестог века јавља се инглески парламенат са свима знацима праве народне скупштине, у којој се готово потпуније него данас, налазе све стихије из којих је састављен инглески народ.

Једнакост пред судом и једнакост пред пореским чиновником дала је рано прилику инглеским сталежима, да се зближе и интересе своје измире, па и у народном представништву да створе јаку заједницу у одбрани земаљских правâ и слободâ. У први мах, кад се представници грађанства и општинâ нађоше на посланичким клупама у парламенту, јављали су се веома понизно и скромно са својим различним молбама (петицијама), жалбама и предлозима краљу[2]). Но корак по корак са сваким појасом расти њихово поуздање, те после пола века под Едвардом II скупштина племићâ и свештенства на супрот краљевој жељи изјави, да без општинских представника (Commoners) не може одобрити никакве порезе. Дôњи дом задоби толики утицај, да се општине почеше њему обраћати молбама и жалбама противу управе земаљске, а при крају владе Едварда III. у 1376. г. он се лати и крајњег средства отпора противу неуставне владе, с оптужењем главних саветникâ круне, и посредним утицањем на избор и постављање ових саветника (министара); но

---

1) E. Boutmy, Le Parlement en Angleterre. Revue des deux Mondes, 1. Mars 1885 p. 104, 115. „Que nous voilà loin de la France, où ni les campagnes ni le clergé paroissial n' ont été réellement représentés pendant la plus grande partie du moyen — âge . .“

2) Vos humbles, pauvres communes prient et supplient pour Dieu et en œuvre de charité.

ове мере тек су примењиване у ређим немирним приликама. А још пре тога посланици општинâ и грађанства покушавали су, да пре него што би одобрили нове порезе, траже контролу и рачун пређашњих пореза. Њихово сагласје такође тражило се и онда, кад би краљ имао да објави нов рат, или да прими наслов и права какве друге круне[1]).

Велика снага и потпора, коју још из најранијих времена народно представништво у Инглеској даде краљевству и власти краљевској у борби за независност земаљску противу рим-папине силе, показа се скоро под истим краљем Едвардом I који прослави своје име потврдом устава и призивањем грађанских и општинских посланикâ у скупштину. Кад папа Бонифације VIII виде, да Инглези победише Шкотце и да ће Едвардо огласити Шкотлендију за васалну инглеској круни, он свечано објави, да Шкотленска припада под врховну власт римске столице: а инглески краљ ако мисли да на ту земљу има каква права, нек се обрати папином престолу с доказима и исправама, па ће се ствар пресудити, како се буде нашло за право. На ова смела премашања папинске власти у суверенска права инглеске државе одговори Едвардо I, сазивом земаљског парламента, који одлучно и сложно с краљевом владом узе у одбрану независност круне и краљевине инглеске, и изјави протест на папине захтеве мешања у спорове између Инглеске и Шкотске, с напоменом, да и кад би краљ хтео учинити по жељи папиној, они, представници земаљски то му неби допустили[2]).

---

1) „Понизни и скромни“ заступници општинâ и грађанства из првог времена називљу се доцније под Ричардом II. „Врло мудри, поштовани, достојни и благоразумни (right wise, right honourable, worthy and discreet commons). Gneist, 370. — Freeman, The growth ot the Engl Const. 90, 96 — 101. —

2) L Ranke, Engl. Geschichte, I, 66.

После тога Едвардо I опет је по неки пут у ванредним приликама одређивао порезе и таксе без парламентског одобрења по старом обичају, а сазивао је кад што у парламенат само представнике племства и свештенства или ако је сазивао и посланике општина и грађанства; не види се, да ли су ови од народа свагда бирани, или су одређивани просто краљевим позивом. Но и поред тога може се слободно тврдити, да је за време његове дуге владе краљевство добило већи сјај и снагу. Ово је дошло не само спољним успехом у ратовима, но још више с тога, што се чешћим сазивањем парламента и неколиким свечаним потврдама и допунама основног земаљског закона, интереси, моћ и углед круне и престола спојише са интересима, са угледом и утицајем народног представништва, са користима и напретком инглеске државе[1])

Овај срећан обрт догађаја у инглеској историји показао се још боље под едвардовим наследницима. Истина, влада Едварда II обележена је потресима и бунама, но тому беше узрок слабост карактера краљева, који пусти својим љубимцима на вољу, да пале и жаре у земљи. А поносити властели, потиснути под моћним пређашњим краљем са свога утицаја, употребише ту згодну прилику и неред у земљи, да притегну краљеву власт и рашире своју моћ у парламенту и у извршном савету. Но за дуге и у сваком погледу знамените владе Едварда III родише богатим плодом клице, које у уставном уређењу државе посеја његов деда Едвардо I, учинив за векове пресудан корак позивом грађанства и општина на уставно суделовање у парламенту.

Под Едвардом II његов доглавни саветник Гавестон родом из Гаскоње у Францеској, многим самовласним наредбама мимо устава и закона изазва буру међу пле-

1) L. Ranke, ibid. — Freeman, The Groft etc. 89, 91.

мићима. Ови усташе на оружје и под управом краљевог рођака Томе од Ланкастра примораше краља, да прими њихове захтеве, а нарочито, да без одобрења сталног племићског одбора не може рат оглашавати, нити куда на страну из своје државе ићи, нити веће чиновнике постављати; а сви главнији чиновници да одговарају том моћном парламентском одбору. Краљев министар и љубимац Гавестон плати главом за своју кратку самовољну владавину; милост и заштита краљева не могоше га спасти од освете племићске партије.

После тога није било лако наћи људе, који би се у краљевом савету примили министарских столицâ; краљ истина нађе два смела човека, Хига Д Еспенсера, који се у име одбране краљевских права пустише у отворену борбу с лордовима, и за неко време успеше, да узбију моћ племства, ослањајући се више на грађанство и општине. Но срећа се брзо обрну на другу страну; као обично у домаћим партиским борбама које се оружјем и узајамном осветом свршују, теко сада у след племићског пораза би погубљен вођ племића Тома Ланкастер, а уредбе и закони племићски бише укинути, са свечаним прогласом, да од сада ништа не може вредети, што би у име краљевске власти а без краљева одобрења, и без сагласја представникâ свештенства, баронâ и општинâ било наређено[1]). Овим се јасно одређује, да законодавну власт имају сви ови државни чиниоци заједно, Но племство после неког времена опет задоби премоћ. У бурним догађајима који за тим дођоше и сама краљица беше пристала уз противну партију. Оба краљева министра Деспенсери ухваћени и племићском скупштином осуђени погинуше на губилишту. А Едвардо II једва толико успе, да својом оставком сачува престо свом сину Едварду III.

1) Revocatio novarum ordinationum 1322, statutes of the realm, I. (Код Ранкса), Engl. Geschichte I, 67.

У целој средњевековној и новој историји овога великог народа могла би се само још три времена упоредити са срећом, славом и силним одјеком у свету, што их задоби влада Едварда III. То су времена краљице Јелисавете, Кромвела, и у најновије доба ингдески успеси у борби противу Наполеона I, у вези са уставним реформама у народном демократском духу за владе садање краљице под управом Џона Ресла и Гледстона.

Едвардо III. чврстом руком прихвати круну и владу државну, и дубоким погледом проникну у тегобе земаљске, те означи правац којим ће се Ингдеска у својим унутрашњим борбама извести на чистије и светлије поље сложног народног рада за напредак целокупности државне у свету. Он вешто обузда премашања племићâ великашâ и даде већег утицаја народу, општинама и грађанству у парламенту и управи државној, а особито појача своју моћ, тражећи у спољним одношајима и у питањима о рату наслона на једнодушну потпору свију сталежа[1]). Овај краљ показа пример, како се договором с народним представништвом значај и углед краљевске круне не само не слабе, но у сукобима са спољним непријатељима добијају неодољиву моћ[2]). Дешавало се, да у једно исто доба краљ с одабраном војском преко мора у Францеској осваја градове и односи лаворике победâ једну за другом, док у великој битци код Кресија не задоби ингдеском оружју вековну славу; а међу тим на другом крају према северу друга ингдеска војска под краљичином управом узбијаше францеске савезнике Шкотлендце. У тим приликама дочекаше ингдески народ и његова престоница Лондон ретку славу, као оно некада што се видела у Маћедонаца под Александром Великим, и у Римљана под

1) Ranke, ibid.
2) Gneist, Engl. Verfssgeschichte, 374, 375.

Помпејем и Јулом Цезаром. Два туђинска краља, један са севера из Шкотске, а други с југа из Францеске, бише доведени као заробљеници у Лондон, у размаку од три године непрекидне борбе. И при свему том редовно и ванредно сазивање народних скупштина (парламента) није се никада изостављало. До тога времена беше службени језик за краљевске наредбе и законе у Инглеској латински и францески. А од половине владе Едварда III. и са чешћим призивањем посланикâ из округâ и општинâ задоби своје право и важност у свима државним пословима народни инглески језик, коме на скоро даде још обилатије снаге и развитка превод св Писма од Виклифа. А кад би се варошким и општинским представницима бављење на скупштини сувише одужило (једном 150 дана узастопце), краљ је одпуштао њих кући, а задржавао ради саветовања с владом одбор парламентски из племићâ, или и цео Горњи дом на окупу. До тога времена представници свештенства, великог племства, ритерства и грађанства саветоваху се обично подвојено у четири одељења, и подношаху краљу своје одлуке сваки за се. Но од овог доба мало по мало уобичаји се, да прва два реда (свештенство и племство) раде и састављају своје извештаје и одлуке заједно, као Горњи дом; а представници трећег и четвртог реда такође заједно као Доњи дом. Што је још веома значајно: у сред ових непрекидних политичких покрета мудрој и срећној влади Едварда III. пође за руком, те упоредо са богато развијеном индустријом у Фландрији и Нормандији и у надметању с њом поможе, да се развије знатна инглеска индустрија и трговина, која поста темељац потоњој сили и моћи велике Британије. А што је још знатније: имену Едварда III. и духу његове владе беше намењено, да се под њиховим окриљем и у њиховој отаџбини јави први велики црквени реформатор западног хришћанства, Џон Виклиф.

Извесно је, да су ови велики догађаји једнога сјајног времена и једне срећне владавине били један с другим у вези. Неограничена краљевска власт у току два века била је сузбијена у умерене и корисне границе. Необузданост племства нашла је отпора у краљевској власти појачаној наслоном и потпором народа. Дошло је време, да се и непогрешној свемоћној власти папства истакне разумна, смела и дубока опозиција, на основи првобитног хришћанства, према светлости разума и у сагласју с интересима краљевства, са слободом и независношћу народа.

Стогодишња периода тројице краљева Едвардâ (1272 — 1377 год.) представља пун развитак инглеске краљевине у Средњем веку. Различно од других јевропских држава тога и познијег времена све до наших дана она поставља широке основе уставној и представничкој влади, а тим зближзва и сједињава све сталеже народа. Утврђујући земаљска права и слободе противу свачије самовоље она ограђује и краљевску власт од самих њезиних погрешака, као и од насртаја великашких партија. У том погледу Инглеска је одмакла испред осталих народа за неколико векова,

Едвардо I (1272—1306 г.) био је углед уставних краљева ранијега доба. Под њим се утврди поуздање народа у краља. Под њим се изведе ред у законодавству и у теретима државним, у судовима и полицији, у законитој послушности самоуправних округа и општинâ према врховној краљевој влади, и у ширењу парламентских права с наслоном на престо, на племство и на грађанство. У Едварду I показала се жива слика мудрога, крепког и народу омиљеног владаоца, реформатора дубоког ума, који је интересе и права престола умео довести у склад са потребама државе, са слободама и жељама народа.

Његово познато начело ; да што се свију тиче, сви треба и да одобре[1]), постало је основица инглеском државном праву. Под Едвардом I инглески народ доби стално уверење, да је државна влада најчвршћа и по земљу најкориснија, кад стоји у рукама свеснога и достојног владаоца; а кад би се десила у рукама слабим и недостојним, тада би се народ морао постарати да сâм себи помогне, подупирући краљевску власт нарочитом парламентском контролом.

Под Едвардом II (1307—1327) чинило се, као да ће се до основâ порушити државне и правне тековине Едварда I. Слабоумни краљ даје се у руке сплеткама саветникâ странаца, а моћни племићи дижу буне и намећу краљу туторство. У борбама које за тим настају, краљ помоћу парламента задоби неко време претегу; најзнатнији племићи вођи покрета изгубише главе. Но кад и краљица приста уз противну страну, отпор и буна узеше опет мах, но не противу установе краљевства, но само противу личности краља, који од свију омрзнут и остављен допаде у руке противницима и одрече се владе, а ови огласише да краљ губи круну због својих слабости и порокâ, и што се није хтео поправити. Тада архијепископ Кентербершки, примас инглески објави свечано, да је глас народа глас божија[2]). Но народ није тражио обарање престола ни подизање партиске владе племићâ, но само чврсту и закониту краљевску владу с наслоном на представништво земаљско.

С Едвардом III (1327—1377) може се рећи, да у Инглеској настаје права уставна и представничка (пар-

---

1) «Ut quod omnes tangit ab omnibus approbetur» (G n e i s t, Engl. Vfsgsgeschichte, 409).

2) Id, 410, 411.

ламентарна) владавина. Још за првих година овога знаменитог краља осећа се животна снага, мудрост, правичност и крепка рука, која у име државе и престола креће у свима правцима народног живота, у унутрашњем и спољном развитку. И сада је више пута било неуставних покушаја озго, од краљеве владе. И сада су у честим ратовима кад што без пристанка парламента узимане ванредне порезе и вршене самовласне наредбе, па и судство из краљеве канцеларије противу личне слободе племићâ и грађанâ. Но у таквим приликама свагда би се уставним путем јављали једнодушни протести и отпор у парламенту, а врсни и родољубиви владалац радо је попуштао и исправљао, кад год би видео, да би се упорном борбом између краља и народног представништва законити ред и сигурност земаљска могли пореметити. За првих 37 година владе овога краља сазивана је скупштина 70 пута, кад што само горњи дом са свештенством и племићима, а чешће у важнијим приликама и доњи дом са посланицима општинâ и округâ.

У кратко рећи, у Историји Средњег и Новог Века не би се могао наћи пример монаркичне државе, у којој би се краљевство у тако бурним спољним приликама, ослањало тако крепко на народ и на представништво земаљско, као Инглеска за дуге владе Едварда III, и у непрекидном рату с Француском.

Уставна предања и славни спомени тога времена у инглеској историји трају готово и данас, те подржавају монархична осећања у инглеском народу у вези са вековним тежњама за личном слободом и самоуправом.

Што се Виклиф могао са својим дубоким верозаконским тежњама противу римске Цркве тако рано поја-

вити, узрок је између осталих, што је свештенство у Инглеској имало засебан веома повлашћен положај у држави, те старајући се само о својим сталешким интересима одвојило се од народа и остало осамљено изван уставног развитка, као туђа накаламљена установа. Целокупан инглески народ у току векова напредовао је и крчио све шире стазе своjему политичком и друштвеном животу, под управом краљевства и с наслоном на устав и представништво земаљско. Но поред овога државног и световног организма стајала је одвојено Црква са својим врховним поглаваром у Риму, који је од инглеског краља и народа тражио послушност и данак. Поред државног законодавства и судства било је у Инглеској још и друго засебно и врло моћно црквено законодавство и судство, са духовничким парламентом, налик на народно представништво у Горњем и Доњем дому[1]).

Па не само то, но Црква и свештенство са својим великим добрима и приходима имали су право и власт, да сами на својим скупштинама претресају и одобравају државне захтеве о наплаћивању данка на црквена добра. А и нека највиша државна места у краљевству, звање лорда канцелара (председника министарства, Master of the Rolls) звање чувара државног печата, па и звање лорда благајника (министра финансије) давано је великашима црквеног реда, архијепископима и владикама. Осим тога црквени великаши седели су по уставу у Горњем дому парламента, где су често били у већини. Њихова огромна богатства, њихово изузетно повлашћено судство, њихова веза са врховним поглаваром Цркве изван инглеске државе, њихова многобројна војска црквених чиновника и калуђерâ (који су узимани из свију редова на-

1) Stubbs, Select. Chuarters III. У Гнајста 397.

рода, а за виша духовна звања обично из високог племства) — све то давало им је велику моћ и утицај у свима редовима друштва и државе. Но у једно стварало им је мало по̀ мало тегобе, с којима на послетку осташе отуђени од општег народног покрета.

Интереси Цркве и свештенства одвојише се од интересâ државе и народа инглеског, а у неким приликама и сукобише се у непријатељском духу. И кад дође време да се представници грађанства и општинâ позивљу у парламенат, владике мишљаху, да би за њихов положај у горњем дому било опасно давати нижем свештенству приступа у народну скупштину, но за углед и интересе Цркве да ће на сваки начин бити боље и достојније, да представници свештенства не седе заједно са народним посланицима, но да се састају одвојено на својим синодама и под председништвом владикâ, кад би се потреба јавила. Тако се појача супротност између народних и свештеничких тежења у политичком и друштвеном смислу, И кад краљ у добро смишљеној намери сагласног рада у критичним временима, а нарочито приликом увођења нових пореза за рат противу Францеске и Шкотске свечано позиваше и свештенство, да преко својих посланика учествује у саветовању са представницима општинâ и грађанства (у Доњем дому); владике се одупреше овом краљевом позиву, протестујући на основи повлашћеног положаја римске Цркве у инглеској држави.

Па и кад за невољу присташе (у 15 години владе Едварда II), да одобре да се ради државних и ратних потреба уступи неки део прихода од црквених добара; они то учинише на својим нарочитим црквеним скупштинама а са изричном оградом, да ово одобравају „у покорности према власти св. апостолске столице у Риму.“ Друге године затражи краљ од свештенства још неке

порезе. Но представници Цркве отворено изјавише, да не могу више ништа дати без папиног одобрења[1]). Позније под Едвардом III ови спорови у неколико се стишају оштријим држањем парламента а нарочито Доњег дома према свештенству, те се уобичаји да се пореза на црквене приходе одобрава на црквеним саборима у облику »доброво.ъног данка«, но да крајња одлука о мери овога данка остане у власти државног парламента.

Ова супротност међу световним државним, и духовним римокатоличким тежњама будила је у народу све већу свест о томе: како је за независност и напредак инглеског краљевства потребно узбијати црквену и папску власт у њене границе, а према домаћем свештенству притезати државне узде, подвргавајући га општем земаљском законодавству и судству. Ово се све живље појављивало у веку Едварда I, II и III. Кад се у 1296 години свештенство успротиви да притече у помоћ држави својим приходима, Едвардо I огласи, да ставља Цркву изван заштите закона и судова краљевине. Скоро за тим (1301

---

1) Gneist ib. et. 400, 401. — Како је богато и моћно било свештенство у Инглеској, сведочи чудновата повеља краљева, којом се под Едвардом III 1369 год. архиепископима, владикама, протама, игуманима и осталим духовним старешинама наређује, да опреме за војску, наоружају и извежбају не само своје људе, закупнике и сељаке, но и свештенике и калуђере. За владе Ричарда II Доњи дом обећа нове порезе од народа 100000 марака, ако свештенство буде хтело дати од своје стране 50000 м, (стерл.) а оно је имало трећину целокупног земљишта краљевине.

Свештенички и духовнички редови са својим повлашћеним и засебним судством били су у нека времена тако распусни у Инглеској, да је краљ нарочитим писмима морао молити папу, да преда суду неке свештенике, (око 30 њих на броју) који су једне године скривили за злочин убиства.

године) парламенат изјави да папа нема право мешати се у световне послове инглеске круне: и ако би краљ то допуштао, народно представништво противиће му се. Доцније покрену парламенат неколико предлога, да краљ не потврђује одлуке и уредбе, које би му се једнострано од црквених сабора поднеле без саслушања парламента. А последњих година владе Едварда III (1371) изађе изјава парламента, да се сви духовници са виших државних места уклоне и замене световним људима.

У сред оваког расположаја духова и супротних интереса у државних и римско-црквених представника власти може се објаснити, што се Виклиф са својим реформаторским тежњама могао доста слободно кретати, и што су његови следбеници (*Лоларди*) налазили за владе Ричарда II заштите. Тек под Хенриком IV и V пође за руком римској Цркви, да на супрот осећању народном узме под најам краљевску власт у Инглеској, ради уништења јереси путем тамница и спалишта. Тада се инглески чиновници поред заклетве на верност краљу мораху заклињати, да ће се свом снагом трудити, да истребе јеретике и заверенике противу краља и земаљских сталежа. Но у страшним унутрашњим династичким и племићским бунама, које од половине XV. века плануше у Инглеској под заставом *Црвене и Беле Руже*, Ланкастерске и Јоршке партије, народно представништво, парламенат, тек по форми постојаше и бављаше се суђењем и осуђивањем побеђених бунтовника у гомили, служећи обично оној партији, која би била јача. Тада и Црква и свештенство беху изгубили сав углед и сваки утицај у народу. Они подло пристајаху свагда уз ону странку, која би се силом, победом, преваром или злочинством дочепала власти; и клањаху се слепо свакој сили и влади, не разбирајући за њен извор и постање. У место да верозаконском снагом Цркве и

наравственим идејама хришћанства показују народу пут и посредују међу љутим борцима, римска Црква и свештенство у Инглеској тога доба бринуше се само, како ће у општој бури и хаосу очувати своју кожу, своја блага и уживања. Никаква светлија појава не обасја за то време политички и друштвени мрак који покриваше Инглеску. У крви огрезле партије борише се и узајамно се сатираху без милости и без штедње. Никаква племенита начела, ни какве моралне идеје не беху им пред очима, па не држаху за потребно, ни да такво што ради пристојности пред светом износе. У хришћанској, уставној и просвећеној Инглеској поновише се грозна злочинства из варварских и римских времена. Један отмичар престола, Ричардо III налик на звера, даде погубити безазлену децу свога брата Едварда IV. А Црква са својим грешним представницима тога времена покуша да оправда овај злочин пред божијим и људским законима. Не прође дуго, а Хенрик VIII у првој половини XVI. века свечано прогласи, да је он глава инглеске Цркве, и да има власт владике и свештенике постављати, па и црквене догме објављивати. А сваки свештеник и грађанин, који би се тому противио и везу с римском Црквом подржавао, као и онај који би у духу протестантства ту власт краљу спорио, допашће љуте казне као државни велеиздајник. Папство и католичанство тада су завршили своју улогу у Инглеској и сами се сахранили.

Тада се већ из далека на обзорју Историје могаху пророчким духом сагледати светле слике оних озбиљних, дубоко оданих хришћанâ и патриотâ, инглеских Пуританаца, који беху намењени, да из основе потресу католичку Цркву и државну деспотију, те проповедајући наравственост и братство хришћанско по начелима Јеванђеља да подигну далеко преко Атланског океана слободне и демократске савезне државе. —

Унутрашњом слогом и сагласјем својих сталежâ оснажена краљевина инглеска под краљем Едвардом III појави се пред светом моћна и напредна још и смелим отпором противу неразложних захтевâ римске столице. У овој тежњи подупираху великог краља сви редови народа. И међу самим духовницима, професорима богословије нађоше се људи, свесни научници и родољуби, који прихватише и живо расветлише мисао о том, како је стидно и штетно, да се њихова слободна и независна отаџбина слепо покорава наредбама католичког првосвештеника из Рима или из Авињона, и да гладним црним слугама и раскошним удворицама страних кардиналâ намирује несите жудње благом и знојем свога народа.

Није лако било у земљама западног хришћанства ни краљевима, сталежима, саборима и парламентима, а још мање појединим, ма колико виђеним, ученим и врсним људима, проповедницима или духовницима онога мрачног доба истаћи се отворено противу световних интересâ Цркве и папства. Моћни цареви повијаху се и љубљаху папучу папама, а неки губљаху круне, кад би се усудили стати на супрот жељама и намерама посвећеног заступника божијег и наследника св. Петра на земљи, и ако је он био само грешно створење, а често оруђе у рукама препредених кардиналâ себичњакâ, који по некад као утворе под застором крста и Јеванђеља обмањиваху и у заблудама подржаваху простодушне народе, да би им лакше кожу дерали и цедили их. И сами источни (православни) владаоци, грчки, српски, бугарски и руски морали су се у приликама повијати и тражити пријатељство и заштиту западног првосвештеника, било то противу страних завојевача или противу домаћих и династичких такмичара. Примера о том имамо довољно и у нашој народној историји, од којих

су, особито значајни догађаји за време Немањићâ борба између краља Стевана Првовенчаног и његова брата Вукана, који се обојица обраћаху папи у Рим за помоћ; даље, преговори и одношаји између Србије и папске столице под краљевима Урошем I и Милутином, па и под царем Душаном, а особито под деспотом Ђурђем Бранковићем и његовим сином Лазаром и снахом му Јеленом. О Босни и да не помињемо, где услед земљописних, политичких и културних прилика моћ и утицај римске Цркве одавна претежаху.

Западном хришћанству беху још у живом сећању страшне слике попаљених селâ и варошй на стотине, и побијених и сажежених људи, женâ и деце на хиљаде, који изгибоше у покољу албижанских јеретика од крсташке војске и папиних никвизитора у јужној Францеској (1209 — 1214)

По папиној наредби бише сви до једног истребљени мирни северно-немачки секташи Штединзи у другој половини XIV. века, као и неколике хиљаде заосталих јеретикâ у Лионској околини, мушко и женско, старо и младо, под чувеним витезом краљем Фрањом I у другој четвртини шеснаестог века. А Хуса и Јеронима прашког не могаше од спалишта избавити ни њихове чисте јеванђелске мисли, ни високе хришћанеке врлине, ни једнодушни протести и оружани покрети свега јуначког чешког народа. И колика још сила, углед и светиња беху у очима западног света скопчани с папском митром и палицом, најбоље сведочи то, што на измаку четрнаестог века растројство у римској Цркви узе толики мах, да сваки знатнији народ и краљ имађаху у кардиналском савету своју јаку странку, те у једно време (око 1388 год.) бише изабрана два и три папе, и сваки од њих имађаше уза се један или два народа који га подржаваху. Што ове папе узајмице анатемисаше један другога, то

још не могаше отворити очи простом свету, да их сву тројицу напусти и потражи основицу прочишћењу Цркве у реформи без папства. Још се у велико веровало, да сама установа није крива за овај неред у Цркви, но да ваља тражити боље људе за првосвештеничке и кардиналске столице. Тако је у исто доба, кад су три папе један на другог црквеним клетвама и световним оружјем нојевали, сваки од њих у свом домашају скупљао небројене прилоге у корист своје ствари. Те у самој Итали и, где слободне вароши са Флоренцијом у зачељу углавише савез за одбрану противу папе и цара немачког, опет калуђери и изасланици папини могоше без бриге продавати папина писма за опроштај грехова (индулгенције) на све стране, и извлачећи глупом свету последњу пару из џепа гомилати у папиним ризницама благо, које се трошило највише на упорну борбу противу напуљског краља и противу ломбардиских градова и кнезова Висконтија Веноста од Милана[1].)

У оваком стању западних народа била је необично смела појава проповедника и професора Оксфордског университета, Виклифа. Полет његова духа, дубоке јеванђелске мисли о основи Цркве и о њезином задатку у наравственом преображају људског друштва, његове патриотске и слободоумне тежње у уставној одбрани краљевских и земаљских права инглеске државе противу насртањâ римпапске столице, његове заслуге за просвету народну стечене преводом св. писма на инглески језик, — све ово може се тек измерити, кад се у главном познају моћне силе и препреке с којима се овај велики црквени реформатор имао борити, и кад се упореде с тим незгоде и патње, које у садањем напредном и просвећеном веку

1) Wilh. Wattenbach, Geschichte des rœm. Pabstthums 242—247.

могу снаћи поједине смеле мислиоце у покушајима за преображајем друштвеног живота. Треба само помислити, како је увек било тешко и опасно борити се са наслеђеним навикама и укорењеним заблудама људским. Дирните најмање и с најбољом намером у себичност и сујету својих суграђанâ и пријатељâ, а још горе у зле обичаје и интересе силнијих повлашћених редова, у њихове неправде и насиља: одмах ћете изазвати противу себе целу чету њихових плаћених и неплаћених удворицâ, цео рој њихових зољâ, цео облак њихових страсти и осветâ. —

У овом погледу инглески црквени реформатор XIV. века био је с почетка у доста угодним политичким и друштвеним приликама. После дуге уставне и оружане борбе за народна права и слободе Инглеска под срећном владом Едварда III. изађе за неко време на пут правилног унутрашњег развитка. Краљ, племство и грађанство зближише се међу собом и обрнуше своју снагу противу спољних непријатеља, бранећи у исто време уставним и дипломатским путем независност своје Цркве и државе противу неразложних папиних захтева. У овим озбиљним споровима папа је имао на својој страни владике и један део свештенства у Инглеској. Но најстрашније оружје у његовим рукама било је још забрана чинодејства свештеницима и одлучење непослушних хришћана, па кад кад и самих краљева од Цркве, а у крајњим приликама долазило би и разрешење поданикâ од заклетве верности према таквом анатемисаном краљу Ово духовно оружје ретко се употребљавало, но и народ и владаоци још су га се јако бојали. За Виклифа и његове реформаторске тежње била је срећа, што се бар до неке извесне мере могао ослањати на општу слободоумну струју тога времена у народу и у племству, и поуздати се у просвећену заштиту краљеву, а нарочито краљевог млађег сина, војводе од Ланкастра.

Поменули смо, како се јачи спорови између инглеске круне и папске столице појавише око половине XIV. века. Знатнији оваки случај догодио се 1343 год. Папа без договора с инглеским краљем и без обавештења инглеских архијереја постави неке своје људе са стране на важна и с великим приходима скопчана црквена места у Инглеској; одреди два кардинала за титуларне старешине неких богатих манастира, да вуку приходе а да не долазе у Инглеску, но да воде надзор тамо преко других заступника. Краљ упути ствар парламенту у Вестминстру, и представници свију сталежа свечаном одлуком изјавише жалбу противу самовласног располагања са стране са црквеним добрима у њиховој отаџбини, која има свој устав и законе. А кад се папа не хте обзирати на изјаве инглеског парламента, но нареди да се безусловно слушају његове наредбе, тада се краљеви чиновници успротивише папиним људима, који беху дошли да покупе приходе; и сам народ поче попреко гледати на ове туђинске пијавице, те се и узруја противу њих и отера их из земље. Овим поводом папа се горко потужи краљу Едварду III, но овај осећајући своју снагу у наслону на представништво народно, одговори папи умереним но достојним начином, доказујући, да би се суверенска права круне и независно судство државе инглеске вређали, па и благостање земаљско подривало би се, ако би се и даље допустило, да се толики црквени приходи извлаче на страну без накнаде, и без вршења службе и дужности у земљи[1]).

А кад папа и после овога настави самовласно наређивати у унутрашњим пословима инглеске Цркве и грађанског законодавства; тада краљ у договору с парламентом

[1]) Walsingham, Historia anglicana, ed. Riley. Код Лехлера I.

изда (1350 г.) закон којим се забрањује свако спољно и једнострано наређивање, које би се вршило мимо краљевске власти. Ова забрана понови се и пооштри после три године, под претњом тешке казне затвора и материјалне глобе.

До овога времена нема јасних података, да ли је и колико Виклиф имао удела у јавним црквеним и политичким пословима своје земље. По свој прилици његов научни и проповеднички рад кретао се у скромним круговима универзитета и своје парохије, и само је свраћао на се особиту пажњу народа и виших црквених и универзитетских представника бистрином свога ума, јасним, правилним, до јеванђелских извора одређеним суђењем у делима вере и Цркве, озбиљним и угледним својим животом. Тек у старијим годинама, од 1365. јаве му се прилике, у којима ће се истаћи на површину духовног и политичног покрета, који захвати западну Јевропу а особито његову отаџбину.

Папа Урбан V затражи од инглеског краља свечаном повељом, да се св. римској столици плати годишњи данак у 1000 марака, и да се измири сав неплаћени данак од почетка владе Едварда III, за 33 године. А ако би се краљ успротивио учинити према папиној наредби, то да буде дужан сам собом доћи на одговор пред столицу папску. На овако безобзирно понашање и изазивање од стране папине инглески краљ науми да одговори оштрим и достојним начином. Он сазва народно представништво у Мају 1366 године, ради савета и одлуке у овој тешкој ствари, која је тиштала земљу и круну инглеску не само услед материјалне штете, која би отуда потекла, но и ради политичког угледа односно слободе и независности државне. На учињено им саопштење од краљеве стране земаљски сталежи одговорише сложно и одлучно, бра-

нећи достојанство круне, част и корист краљевине инглеске. Само представници свештеничког реда колебаху се неколико дана у мучном положају између претераних захтевâ римског првосвештеника и дужности родољубља инглеског. Но и они се брзо приклонише и присташе уз општу струју народног мишљења.

Изјава и одлука инглеског парламента овом приликом, учињена пре 500 година, могла би се достојно упоредити са сличним изјавама јевропских представништава данашњега доба. Слобода мисли у односу према краљевој и папиној власти провејава живим духом народног поноса обичног у англосаксонског племена, у вези са хришћанским погледом на положај и потребе Цркве. Да ли је Виклиф овом приликом имао приступа у парламенту, не зна се. Но то је извесно, да се он појавио тада са једним значајним списом, којим је у смислу парламентских одлука а са црквеног и уставног земаљског гледишта претресао захтеве римске столице упоред са законима и слободама краљевине и са повластицама инглеске круне. Овај спис имао је онога доба велику важност и појавио се у форми одговора на изазивање једнога непознатог доктора богословије из калуђерских редова; а то сведочи, да је Виклиф тада већ био на гласу са својих црквено научних и патриотских радова. Из истог списа да прикажемо само нека значајнија места којима се осветљује културно и политичко стање инглеске државе на измаку Средњег века.

О великом значају папине моћи онога времена сведочи противник Виклифов више него сам Виклиф са свима оштрим разлозима, које у одговору свом наводу из парламентских расправâ и одлукâ. Непознати полемичар, заступник папиних захтева у свом насртању на краљевска и парламентска права доказује, да је инглески краљ добио круну од папе, с погодбом, да плаћа св. столици

одређени годишњи данак. А пошто краљ Едвардо III од дужег времена ову своју обвезу не врши, то је већ тим изгубио своје владалачко право.

У свом одговору Виклиф прво уверава свакога, да он као скромни и послушни син римске Цркве не мисли ништа тврдити, чиме би могао Цркви неправду учинити или кога побожног хришћанина увредити. И да се не би држало, да он разлоге у одбрану краљевских и земаљских права према св. столици сâм кроји и намешта, наводи из службеног парламентског записника изјаве главнијих лордова. Тако први лорд, члан парламента у овој ствари вели:

„Инглеска краљевина од старине освојена је мачем својих великаша, и бранила се непрестано тим мачем од спољних непријатељâ. Тако је још у почетку владавине римске скоро прекинут данак, који беше Инглеској наметнуо Јул Цезар. Тако је од прилике и с овим данком, што сада св. отац тражи. А племенити лорд даје свога гласа и савета, да се папино тражење данка просто одбије, а папа ако хоће, нек покуша узети га силом. Тада ће велики инглески властелин већ умети, да у одбрану земаљских права устане на отпор.

Други лорд, позивајући се на Јеванђеље и апостоле доказује, да папа нема право тражити од Инглеске данак, пошто ни Христос није тражио земаљску власт ни благо. Ако би и ко, то би папа дужан био да буде одличан христов следбеник. Јер кад је Христос по земљи ходио, рече му један среброљубац кому само земско благо на срцу лежаше (по Јеванђељу Матејевом, 8) да ће радо поћи за Христом, а овај одговори: Лисице имају своје јазбине и тице под небом своја гнезда, а син човечији нема где да склони своју главу. Овим је Христос

хтео дати на знање, да ни он ни његови ученици не траже блага ни имања на овом свету. И кад ми морамо папу опомињати на његову свету дужност, то се види јасно, да му се морамо противити у овому што сада од Инглеске тражи.

Трећи лорд назива папу слугом слугу христових, и замера му, како може имати образа да тражи од Инглеске блага, кад не врши у тој земљи никакву службу, но на против с инглеским новцима често помаже Инглеским непријатељима. Код ове тачке Виклиф доказује, да држава има право узети црквена имања и приходе у помоћ за своје а не за туђинске потребе.

Четврти лорд пориче папино тражење на основи законитог властеоског права. Папа се сматра за врховног господара свију црквених и манастирских добара у Инглеској (трећина целог земљишта). Но у области грађанске и државне власти не могу бити два равна господара, но један сизерен а други васал. Тако и у управи црквених добара или је папа васал инглеском краљу, или краљ папи. Но ми представници Инглеске нисмо вољни да нашег краља ни једном страном владаоцу потчинимо, по тому је папа у овој области васал нашем краљу и нашој држави. А пошто он никако не врши своје васалне дужности, то је већ тим и своје право на приходе из ове земље изгубио.

Пети лорд пориче све основе, по којима је краљ Јован без Земље признао папи вечити данак из Инглеске. Јер то би морало бити на име погодбе за опроштај грехова и за повраћај изгубљених крунских и наследних права, а не чист дар или милостиња за вечита времена. Па било да се узме један или други смисао, такав уговор не би имао вредности због греха Симоније

која се у том случају јавно показује, пошто би првосвештеник Цркве трговао са милошћу божијом за добит земског блага. А ако је папа овај данак натоварио краљу Јовану за казну ради кајања, то опет не би имао право да новце себи узме, но да их као накнаду уступи инглеској Цркви, коју је краљ оштетио. Но ко овим начином не следује Христу, с таквим ни Инглеска није дужна држати овакав неморални уговор. Ако је у овом случају казна потребна, она треба да снађе кривога а не правога. Овај годишњи инглески данак римском папи не би пао на терет кривцу краљу, но сиротом невином народу. И кад би доиста папа по уговору с краљем Јованом био врховни сизерен краљевског дома у Инглеској, то би он могао свагда кад би му се свидело, под изговором неке кривице збацити инглеског краља и поставити другога.

Па зар таквим начелима да се ми не противимо?

Шести лорд тврди, да би се само Христос могао назвати врховни господар земље. Седми пориче сваку вредност уговору између папе Иноћентија III и краља Јована без Земље, пошто тај уговор није одобрило народно представништво, зар није јасно, да непромишљени уговор једнога злог и грешног краља без пристанка земаљског представништва не може праведно важити на штету народа? Што се папа и његови заступници позивљу на потпис и златни печат краљев са потписима још неколицине заблуделих лордова на том уговору, ваља узети на ум, да остали лордови нису никако дали свога потписа. С тога и није било законитог пристанка инглеске државе. По нашем земаљском праву и обичају (consuetudo regni) за оваку порезу мора свака глава непосредно или преко свог старешине и заступника дати своје

одобрење. А пошто ово није било, то за цело нема разлогâ сада пристати на папино тражење[1])

Може бити, да се Виклиф у својој полемици послужио парламентским актима, пошто су објављена; но може бити да је и сâм имао ма каква удела у раду овога парламента. Зна се извесно, да је у једном познијем парламенту (у 1376 г.) учествовао. Јер сâм на једном месту у својим списима помиње, како му је један владика у парламенту јавно рекао, да је папа његове (Виклифове) списе осудио као јеретичке. Истина, знамо да свештеници и духовници нису долазили у парламенат (у Доњи Дом) као преставници свога сталежа, но имали су засебне црквене скупштине. Али није било забрањено, да свештеник и професор университета може бити послан у парламенат као заступник које вароши и университета, или и као краљев чиновник (комисар). Неки писци догађајâ тога времена мисле, да наведене беседе и речи извесних лордова у парламенту од 1366. нису могле бити поуздано и верно представљене, но да их је Виклиф према својим мислима и намерама дотеривао. Али парламентске одлуке у главним цртама и у изводу забележене су и находе се у парламентским актима верно. И значајно је, како се поглавити разлози и закључци у њима слажу са речима, које су по Виклифовом тврђењу говорили тадањи лордови[2]). Још је врло значајно, што Виклиф том приликом бранећи земаљска права и независност инглеске круне противу папиних потраживања изреком наглашује, да је

1) Gotth Lechler J. Wiclif. I, 324—347.

2) Lechler, I, 380—335. О познијем свом сукобу с владиком у парламенту Виклиф сам вели: Unde episcopus Roffensis dixit mihi in publico parliamento stomachando spiritu, quod conclusiones meae suunt dampnatae, sicut testificatum est sibi de curia per Instrumentum notarii.

он *краљевски свештеник*[1]) за разлику од његовог калуђерског противника, који као папин човек сумњичи и подрива инглеско државно право.

Из свега се види, да је Виклиф том приликом већ био веома познат и на гласу свештеник и проповедник, умешан међу првима у политичке и црквено просветне послове и покрете у својој отаџбини тога времена, одликујући се реформаторским и патриотским духом[2].)

На сваки начин овај једнодушни отпор народног представништва и јавног мишљења, кому је Виклиф из университетских слободоумних редова предњачио, учини те папа не потражи више никад данак од Инглеске на име васалне обавезе краља Јована без Земље, но старао се да другим начином и под другим изговором извлачи из ове земље знатне таксе и приходе.

Неколико година доцније јави се Виклифу прилика, у којој ће још живље и с већим утицајем устати да брани политичка права и користи инглеске државе према повлашћеном положају римске Цркве и њезиних огромних добара у Инглеској. Пошто је за владе Едварда III инглеско француски рат трајао двадесет и једну годину, углави се папиним посредовањем мир у Бретињију 1360. године. У том догађају инглески краљ примајући понуде и посредовање за мир у посланици својој јасно се ограђује према папи и вели, да услуге св. оца прима само као од личног пријатеља и просвештеника, а не

---

1) Peculiaris Regis clericus.

2) Rudolf Buddensieg, John Wicliff, patriot et reformer, 28, 29. «Principles of this ideal kind, brougth forward by Wicliff with a surpassing amount of learning and acumen, which even his opponents acknowdledget, deeply moved the minds of his own and succeding generations . . . By his mauful resistame to foreign encroachments of any kind Wiclif had become the advocate of the national asprirations and one of the foremost political leaders of the day.

као од владаоца, суверена. Овим миром цео југозападни крај Францеске и нека тврда места на северу припадну са свим инглеској круни, а ова се одрече својих наследних права на францески престо. Но овај мир не траја дуго. Францеска опорављена од страшних унутрашњих потреса не могаше прежалити своје губитке споља, но тражаше прилику да настави борбу са својим старим непријатељем. Знаменити инглески престолонаследник, *Црни краљевић*, тако назван од свога црног оклопа, којим задаваше ужас непријатељима у боју, намести своју столицу у богатој, пређе францеској а тада инглеској вароши Бордоу на мору, па одатле даде осетити моћ инглеског оружја и у Шпанији, у Касталији, где се умеша у домаћу борбу у корист краља Петра *грозног*, а противу његовог такмаца Хенрика *копиле* од Трастамаре коме помагаху Французи, 1367 године. Инглески краљевић беше славан витез и велики војвода, но слаб државник и невешт управник пространих покорених области у Францеској, које почеше жељно погледати Паризу, од куда би им дошла помоћ и ослобођење. Из овог трвења и омразе плану скоро (1369 год.) по ново рат између Инглезâ и Францезâ, но сада с бољом срећом за Французе. Одмах у почетку осетише Инглези, колико су изгубили са својим Црним краљевићем, који се разболе тешко од срдобоље, коју донесе из Шпаније. Инглези изгубише за три године сва важнија места и градове у Аквитанији и Гаскоњи, па још им и флота претрпе мали порез, те се почеше бојати, да им се Французи не извезу где год у приморју. Тада се показа у Инглеској општа врева и са свију страна осу се повика на владу и на црквене великаше, који не само што као министри дрмају земљом и наводе краља на погрешне кораке, но са својим повлашћеним црквеним сталежом не даду ништа од великих црквених прихода за војне и друге државне потребе, а све терете свањују

на народ и на световне сталеже. Тада у 1371 години краљ сазва парламенат и затражи нове порезе од 50000 марака (према данашњој вредности од прилике толико милијуна) за ратне потребе. Но племићи и представници грађанства и општинâ латише се овом приликом сложно једног дотле необичног средства, да приштеде пореску снагу земље и народа, а да ипак даду држави што јој је требало. Они поднесу краљу свечану изјаву, да треба и црквене приходе оптеретити државном порезом, и то сада у толико јаче, што црквена и манастирска добра нису од сто годинâ држави ништа плаћала. У споровима око ове ствари поста она значајна басна, коју један лорд у парламенту помиње, а Виклиф нам је у свом спису (de dominio civili II) приказује: Совуљага изкамчи од свију тицâ по једно перо, те се окити и покри своје голо тело, а кад кобац јурну, тице потражише своје перје, да се бране од копца, те совуљага опет оста гола. Отуда инглески великаш изведе поуку, да и представници инглеске државе треба од Цркве да узму вишак прихода, што се прелива, и да с тим и својим имањем бране земљу од непријатељâ.

Краљ са своје стране прими овај предлог. Тада лордови и представници општинâ охрабрени успехом предаду краљу другу важну изјаву у том смислу, да се највиша места у државној служби и у влади одузму од црквених људи и да се попуне способним чиновницима грађанског реда, који не ће бити од одговорности заклоњени својим црквеним повластицама и одвојеним духовним судством, но који ће се у случају потребе моћи у парламенту повући на одговор и оптужити. Едвардо III приста и на ову жељу парламента. Сва три главна министра духовникâ, а међу њима председник, лорд канцелар, владика од Винчестра, поднесу оставке, и у Фебруару 1372

године видимо у Инглеској цео државни савет (владу) попуњен световним људима, племићима и правницима[1]).

Нема сумње да је Виклиф у овим догађајима имао знатна учешћа, као одличан представник јавнога мишљења и зналац црквенога и државног права краљевине. Ово се види и по једном његовом полемичном спису од 1374 године. Један важан изасланик дође с пуномоћством папиним у Инглеску, да купи заостале таксе и приходе од различних духовних звања и чинодејстава у корист св. столице. Краљ му одобри, да може за неко извесно време слободно ходити и вршити свој посао по инглеским црквама, но пошто напред положи заклетву, да неће радити на штету инглеске државе и да ће се покоравати инглеским законима. Папин агенат приста на ову погодбу и положи заклетву у свечаној седници краљевског савета. Но Виклиф тим поводом излази на јавност и доказује, да је папин изасланик учинио грех кривоклетства, јер му је мисија у Инглеској за цело везана са штетом инглеског народа и државе.

До овога времена Виклифова појава и рад беху више пасивног значаја, у одбрани земаљских права према Цркви и папству, и у тежњи за објашњењем првобитних установа хришћанства. Но од сада истаче се Оксфордски проповедник све више као реформатор, који не само одкрива погрешке установа̂ и људи̂ који их бране, но и показује пут како да се поправе или замену другима погоднијим, у духу Јеванђеља и божијег закона, а за срећу народа и за слободу грађанског друштва. Он живо признаје разлоге и правичност, да се ради појачања убојне

---

1) Lechler I, 339, 340. — О положају инглеске Цркве према држави у развоју инглеског устава јасан и кратак преглед даје Едв. Фриман у свом важном делу: The Growth of the English Constitutio, fonrth ed. London 1884.

снаге краљевства и црквена добра саразмерним делом оптерете порезом, те да непријатељи споља (inimici nostri, hostes, gens exteri) на Инглеску с поштовањем гледају. Уједно он наглашује отворено своје уставно и правно уверење: да је парламенат законито представништво земаљско, које зна шта је право и шта држави треба: у том смислу он узима и домаће свештенство у одбрану према папиним злоупотребама власти. Овако радећи и говорећи Виклиф отворено и с поуздањем тврди, да говори и ради из душе народне. И не само ово значајно патриотско гледиште заступљено је у његовој појави овога времена, но исто тако и верозаконско морално осећање, којим тежи да људске законе и државно благостање изведе на вечитим законима из извора божије милости и правде. У овом смислу Виклиф оглашује отворено и сугласно с апостолима и Јеванђељем, да је грех, ако ко год зна и види зло како се спрема, а неће да каже ни да помогне отклонити га. У вези с тим он сада даље и смелије изводи, да папа може грешити, и према тому и његове наредбе могу бити погрешне и незаконите. И обрнуто с друге стране, законитост и разложност установе римског папства може се мерити према тому: Да ли је првосвештеник римски прави последник Христов и апостолски у наравственим врлинама, у скромности, у стрпљењу и у љубави према роду људском[1]).

До сада све до зрелог доба, око педесетих година свога живота Виклиф се у свом проповедничком и реформаторском раду, или управо још једнако у спремању за тај велики рад кретао на домаћем земљишту, у домашају

---

1) Rudolf Budensieg, John Wiclif, 27, 28 . . . and, while the King and the Pope are indeed supreme each in his own departement every Christian man holds directly of God — the final and irreversible appeul is therefore to the court, not of Rome, but of Heaven.

засебних инглеских црквених послова. Но у 1374. год. даде му се прилика, да види и страни свет и да као изасланик своје земље преко мора у Фландрији дође у додир са знатним црквеним и политичким људима других земаља, нарочито Францеске, Немачке, Шпаније и Италије. Овим се прошири његов поглед нâ културно и политичко кретање главнијих западних народа онога времена, и његове црквено реформаторске и патриотске идеје добију сталнији облик, па и његово име јачи одјек у Инглеској.

Тада се између Инглеске, Францеске и папине столице вођаху у вароши Бригу у Фландији преговори о миру и о уређењу неких црквених спорова. Од стране инглеског краља би одређено посланство са више лицâ међу њима као старешина краљевић Јован од Гента. херцег Ланкастерски (трећи син краља Едварда III) отац и деда познијих краљева Хенрика IV. Хенрика V. и VI. а међу духовним члановима и Џон Виклиф[1]. По својприлици краљевић војвода од Ланкастра још раније познавао је чувеног Оксфордског професора, и сâм га је краљу свом оцу предложио за члана посланства. Од Францеске стране била су одређена у посланство оба брата краља Карла V, војводе од Бургундије и Анжуа са неколицином других прквених и световних великаша, а од папине стране више њих архијепископâ и владикâ из Италије и Шпаније.

Ово је, као што се види, био прави међународни конгрес у богатој трговачкој вароши Фландрије, која са својих 200000 становникâ у оно доба уживаше велике општинске слободе и повластице. Појединости у прегово-

---

1) У Оксфордском издању Виклифова превода Св. Писма означено је у напомени, I стр. VII, да је Виклиф примио путни трошак за ово посланство, 60 фуната стерл.

рима и у раду овога конгреса нису дошле до нас, но последак му је добро познат. Нити се њим утврдио мир између Инглеске и Француске, ни сталан споразум између папе и инглеског краља[1]). Но за Виклифа било је ово путовање и познанство с толиким знатним људима и великашима западног хришћанства од велике вредности, особито што је том приликим из ближе и готово на извору могао сазнати поглавите себичне тежње папства и самовласни освојачки дух римске Цркве. Исто као што се на 130 година доцније Лутер користио својим путовањем у Рим, те до дна сагледао мрачне стране папства и његове владе. По повратку свом с овога посланства Виклиф постаје смелији, и наступа отвореније у својим реформаторским критикама противу установâ римске Цркве и папства[2]), особито од 1378 године, када се великим раздвојем западног хришћанства поводом избора двојице и тројице папâ у једно исто време показа сваругоба световних и материјалних интересâ у наследникâ св. Петра. До тога времена Виклиф и ако је оштро ударао на поквареност, себичност и раскош црквених старешинâ, и на злоупотребе, обмане и неправде папиних изасланика у Инглеској: ипак није нападао на саму установу римске првосвештеничке столице, и уздржавао се да не шиба саму личност папину. Но сада се одлучно појави као противник папства и римске Цркве, са јасним тежњама реформатора, који ради да поврати Цркву и хришћанство на првобитне основе апостолских временâ и установâ.

1) Кроничар Walsingham говорећи о тим преговорима горко се жали на Французе, који тобож раде о миру, но потајно се спремају за рат. А луди и несмотрени Инглези„ као неразумна животиња" која сé само бичем тера, и не мисле о спремању за рат, но уздајући се у мудрост и речитост краљевића од Ланкастра веселе се и пију. (Lechler, J. Wiclif I. 351).

2). R. Buddensiec, J. Wiclif. 31, 32, 33, 40, 41,

Колико је у народу нагомилано било квасца незадовољства и мржње према великим повластицама и злоупотребама римске цркве у Инглеској, показа се скоро по повратку краљевог посланства из Фландрије. Одмах у пролеће 1376-године парламенат поднесе краљу живим доказима поткрепљену представку о неоправданим премашањима римске столице у унутрашње послове Цркве и државе инглеске, и о грдним штетама које отуда за народ потичу. Том приликом Скупштина поново и јасно показа, да се од целокупних земаљских прихода инглеске круне петн део извлачи изван земље у касе римског папе. Даље се побројава, како страни црквени великаши имајући звање кардиналâ, игуманâ, протâ и т. д. са огромним приходима у Инглеској одређују заступнике и закупнике, који гуле народ као зверови и продају зној његов, као што су некада фарисеји продали сина божијег.

Нарочито се у парламентској жалби удара на главног папиног порешчију, који ограђен папином и краљевом повељом а родом странац Францез и францески поданик, са целом својом свитом и другим многобројним странцима, чиновницима и секретарима не само што је разапео мрежу својих сплетака, глобâ, претњâ и т. д. по целој земљи, но бави се уједно шпионисањем и издавањем државних тајанâ инглеским непријатељима. Том приликом племићи и представници општинâ ређају многе случајеве, где је папа најбогатије црквене и манастирске приходе раздао страним кардиналима, који никад нису ногом крочили на инглеску земљу, а с новцима које одовуд вуку, откупљују после од Инглеза заробљенике и воде ратове по Италији.

Још се помиње, како папа на упражњена владичанска места у Инглеској поставља и премешта по не-

колико владикâ, само да би добио више таксâ. И на послетку моли се краљ, да овој несрећи и безакоњу стане на пут и спасава своју земљу оштрим мерама, од којих неке предлаже само народно представништво, а нарочито да се сви папини заступници порешчије и адвокати из земље уклоне, и да се домаћим чиновнициаа озбиљном казном припрети, да не чине више овима странцима никакве услуге. Ово очекује парламенат од свога краља особито сада, кад се има прославити светковина навршене педесетогодишње владе Едварда III.

Рад и свечана представка краљу од стране народног представништва нађу у души инглеског народа толика одјека, да ова скупштина оста у инглеским летописима и у сећању народном забележена под називом »*Добри парламенат*«[1]).

Извесно је, да је Виклиф у току парламентског рада и у спремању знамените представке или адресе краљу имао не малу заслугу.

Ово се може видети и по тому, што је овом приликом један владика подвикнуо Виклифу, да су његових 19 тезâ осуђене од папе, и што се скоро после од стране црквених великаша предузеше озбиљни кораци противу Виклифа и његових последника, који у университетским и свештеничким редовима, па и у грађанству и народу, добијаху све више одзива.

Краљ Едвардо III беше у то доба већ јако остарео и изнемогао, па наравно и изветрео, а то се у двору и у влади свуда познавало и осећало. Он доста млако прими петицију парламентску и одговори, да се у пре-

1) Gotth. Lechler, J. Wiclif, I, 354, и даље. Извод из записника овога парламента узет је у Foxe, Acts and monuments, ed. Townsend II.

ђашњим законима налазе довољне ограде противу црквених злоупотреба, а он ће у осталом опет писати о том св. оцу папи.

С тога други парламенат у 1377 години и то само Доњи дом понови представку пређашњег парламента у истом смислу. Но скоро насташе други крупни догађаји на политичком пољу у Инглеској, и на црквеном у западном хришћанству.

Од како умре краљица Филипа, задоби на двору старог краља моћ његов млађи син, херцег од Ланкастра, помоћу дворске даме Алисе Перерсве. А старији краљевић престолонаследник (Црни принц) боловаше одавна и видећи да ће скоро умрети, жељаше само да осигура престо свом малолетном сину Ричарду II. У народу и парламенту био је црни краљевић као храбар и врстан витез веома омиљен, те њиховом потпором а нарочито помоћу Доњег дома и свештенства он склони свога старог оца Едварда III, да за свога живота прогласи престолонаследником свога малолетног унука Ричарда. У исто време скупштина у доњем дому изнесе многе злоупотребе у финансиској управи, и оптужи неке знатне чиновнике, који су државно благо неправилним и незаконитим путем узимали и крали. Међу овим окривљеним чиновницима био је и лорд Латимер, поверени пријатељ херцега од Ланкастра и коморник у краљевом двору, па и сама дворска дама Алиса. Тужба парламентска узе такав правац и замашај, да лорда Латимера у притвор ставише, а Алису уклонише из двора.

Уједно с тим изађе парламентска одлука, да се краљев савет појача са 10—12 чланова, и да никаква краљевска наредба не важи без половине саветничких (министарских) потписа. Међу тим умре Црни принц, и његова странка успе код краља, те прогласи престоло-

наследником Ричарда II. Но чим се парламенат разиђе, херцегу од Ланкастра опет пође за руком те задоби власт у двору и код краља, поврати свога пријатеља Латимера на пређашње место, а коловође странке Црног принца осетише тешку руку освете Ланкастрове; између осталих председник Доњег дома дође у затвор на две године, а један владика би прогнан из Лондона и добра му се узаптише.

Немамо јасних података, какав је био положај инглеског црквеног реформатора у овим унутрашњим немирима. По свој прилици он се морао уклањати од непосредног учешћа већ и с тога, што у овом случају не би могао отворено пристати ни уз једну ни уз другу страну. Херцегу од Ланкастра био је одавна лични пријатељ, но с њим у друштву не би могао радити противу парламента у ком се јављаху народне жеље и тежне. И по својој природи Виклиф се највише бавио црквено државним питањима, у којима је мислио да може божијој и народној ствари најбоље послужити. А од династичких и племићско партиских спорова с намером се повлачио у присенак.

Скоро му се даде прилика да издржи на свом пољу рада жесток удар.

Од дужег времена вребала се прилика, да се Виклиф у име Цркве и њезиних представника оптужи као јеретик.

Јавно и испод руке прикупљани су с много страна подаци о његову проповедању и раду у колеђијама университета и у разним приликама у народу, а нарочито било је наређено да се из његових списа приберу речи

и мисли, из којих би се могло обележити његово одступање од признатих канонâ и правилâ римокатоличке Цркве. Његова агитација почела је црквеним великашима по одавна задавати бригу, те су у след тога неке његове у критичком духу најјаче исказане тежње жигосане и већ папи са инквизицијоном тужбом достављене биле. Сада пак инглеско владике, кивне на моћног херцега од Ланкастра. што им јавно подриваше власт, науме да се освете његовом пријатељу Виклифу. У току 1377 године позиван је и узиман Виклиф два пута на духовни испит, први пут по наредби дотичног владике, који је имао власт над универзитетом и над његовом парохијом, а други пут по наредби самог папе. Но ближе појединости првога испита нису познате.

Много боље познате су прилике и догађаји у другом тежем случају, кад је Виклиф по наредби папиној узет на одговор. Непосредна наредба за ову истрагу противу слободоумног оксфордског професора богословије дошла је од лондонског архијепископа Виљема Куртнеја, опорог и властољубивог црквеног великаша, који беше син грофа од Девоншира, од краљевског рода, праунук Едварда I с материне стране.

У Јануару 1377 год. отвори се парламенат, о коме већ горе поменусмо. А у Фебруару саста се духовна конвокација, црквени сабор и суд у цркви св. Павла у Лондону. Виклифу је још раније под строгом одговорношћу достављен био позив, да као оптуженик дође пред духовни суд, да се брани оптужен због јереси. Свак је знао шта је то онда значило. Но стање политичких партија тога времена у Инглеској задржа, те се још не разбуктише спалишта, која ће по Виклифовој смрти скоро својом грозном светлошћу загрејати црну душу инквизиторâ, и обасјати мученичком славом многе његове следбенике.

На глас о опасности која прети Виклифу, моћни херцег од Ланкастра науми да брани свога пријатеља. Он га сâм с државним маршалом лордом Ханријем Персијем и с четом гардистâ допрати у суд, на духовном сабору у Цркви св. Павла. Уз Виклифа беху у пратњи четири учена духовника, да му буду у помоћи као адвокати. Свет се беше пред црквом и у Цркви гомилама искупио тако, да се једва могао прокрчити пут Виклифу и његовом високом заштитнику с њиховом претњом. Владика председник сабора видећи навалу света и гомилу Виклифових и херцегових пратилаца викну дворском маршалу љутито, да би му он био забранио приступ, да је напред знао за његов долазак. Херцег на то оштро одговори да би он у сваком случају умео прокрчити пут своме маршалу. За тим маршал позва Виклифа да седне, да се одмори. Но владика председник набусито викну, да Виклиф не сме сести, јер има као оптуженик да одговара пред редовним својим судом. Из овога плану жестока препирка између владике и херцега, који се јавно почеше грдити и један другому претити оштрим речима[1]) У то се умеша раздражен свет и грађанство, вичући да би они пре изгинули, но што би дали да се тако чини с њихо-

---

1) Rudolf Buddensiec, J. Wiclif patriot and reformer, 34, 35. Ево неколико речи из те свађе:

Lord Percy: „Wiclif, sit down, for you have many things to answer to, and you need to repose yourself on a soft seat«.

Courtnay Bishop of London: „Jt is unreasonable that on cited befor his ordinary should sit down during his answer. He must and shall stand».

Duke of Lancaster: „The Lord Percys motion for Wiclif is but reasonable. And as for you, my Lord Bishop, who are grown so proud and arrogant, J will bring down the pride, not of you alone, but of all the prelacy in England».

Courtenay: »Do your worst, sir» . . .

вим владиком. Овај пак видећи да би могло доћи до већег нереда, прекину седницу, те се Виклиф и његови пратиоци вратише без ни једне речи претреса по тужби, ради које се суд састао. Сутра дан у вароши наста права узбуна. Влада под херцегом од Ланкастра беше предложила парламенту, да се главни кмет више не бира у општини, но да га одређује краљ као свога комисара. У исто доба пронеше глас, да је по заповести дворског маршала један од важнијих грађанâ одведен у затвор. Тада се искупи велики збор оружаних грађанâ, те навале на маршалову кућу, ослободе затвореног грађанина и пођу на херцегов двор. Не нашав њега тамо скину му велики грб с куће и на пијаци обесе изврнуто за знак као издајнику, а хтедоше му и двор порушити, да их не задржа сâм владика Куртнеј. Херцег од Ланкастра спремаше се с војском, да поврати ред и казни коловође. Но кнегиња мати наследника престола, удова Црног принца умеша се међу завађене партије и стиша ствар тако, да лондонско грађанство призна своју погрешку и измоли опроштај, с великом воштаном свећом, на којој поставише херцегов грб, па га тако свечаном литијом донеше у цркву св. Павла. А херцег са своје стране допусти, да се притворени председник Доњег дома стави пред поротни суд, у ком ће га судије његовог реда (Pairs) судити, и поред тога да се прогнане владике поврате на своја места[1])

У овако чудноватим приликама био је први велики црквени реформатор западног хришћанства пред судом, у црној духовничкој мантији с појасом, сувоњав, блед, с дубоким борама на лицу и густом косом по челу, а бистрим погледом око себе; из очију му сијаше блага

1) Lechler, I, 370, 372,

хришћанска душа, но и дубока озбиљност његовог позива и положаја[1]). Тешке мисли и бриге морале су га обузимати, кад је видео како његовим поводом плану пред целим светом љута свађа између краљевог сина и архиепископа лондонског, нарочито кад узрујано грађанство сутра дан пође с оружјем у руци противу законите владе у лицу краљевића наместника. То га је морало јако тиштати. Но тим већа му је била радост, кад се ствар у грађанству и у двору разумним попуштањем брзо стишала. У осталом лондонски грађани нису се због њега ни противу њега узрујали, но противу херцега од Ланкастра и владе, који им општинске слободе укидаше. Виклифу је у грађанству и на универзитету, па и на двору краљевом одавано пуно поштовање, као што ћемо то даље видети.

После овог догађаја црквени противници науме да доскоче Виклифу другим путем. Они израде код папе Гргура XI свечану наредбу, да се Виклиф узме на духовни суд. Папина наредба изађе у пет повеља: једна митрополиту кентербершком и владици лондонском; друга истим владикама за случај, ако би Виклиф хтео да бежи; трећа опет њима, да обавесте о тој ствари краља и великаше инглеске; четврта самом краљу, да буде рукопомоћ духовној власти у овој ствари; пета канцелару и сенату универзитета у Оксфорду, да забране Виклифу даљи приступ и предавање у школи и да га ставе у притвор.

План, да се Виклиф упропасти, био је вешто удешен. У ове осветничке намере и сплетке противу њега хтело се, да се увуку сви меродавни кругови: краљ и двор,

2) О спољном изгледу знаменитог инглеског реформатора остале су разне слике и белешке у кроникама, по приближним цапртима ранијих времена. О том чланак Wycliffe у British Quarterly Review 1858: October.

владике и свештенство, племство и грађанство, па и Оксфордски универзитет. Папином наредбом и повељама смерало се нарочито, да се Виклиф огласи пред светом као јеретик жигосан од саме св. римске столице, те да се стави под духовно кривичну истрагу и у притвор, а главно суђење да се задржи за самог папу, према томе, како се буде ствар истрагом показала.

Дело Виклифове кривице (corpus delicti) било је обележено у додатку уз папине повеље у 19 тачака (теза̂), које се означују као мисли и речи његове, прибране из његових проповеди̂ и списа̂. Првих пет теза̂ говоре о праву својине и наследства у црквеном и грађанском смислу, и уживање тог права веже се за извесне погодбе, којима се у неку руку пориче потпуна примена својине нарочито за црквена добра. У 6. и 7, 17. и 18. тези Виклиф смело брани начело, да ако Црква иде путем супротним Јеванђељу, ако црквени власници употребљавају на зло своју моћ и црквено благо, у таквом случају могу им краљеви и световни власници у корист правде и нравствености одузети уживање тих добара. Па и ако би се побожна завештања и црквени приходи оградили колико му драго вољом и наредбом оних који те задужбине и установе подижу; ипак је све то по самој природи ствари условно, с државним обзирима скопчано, и може се кривицом и злоупотребом изгубити. У вези с овим начелима Виклиф јасно исказује своје уверење, основано на св. Писму, Јеванђељу и апостолским делима у смислу: да сваког духовника па и самог римског првосвештеника могу у извесним приликама његови млађи, световни људи, опоменути, а за кривице и оптужити.

У 8. и даљим тезама до 15те доказује Виклиф злоупотребу са тако названим *Кључевима св. Петра* којима Црква (и папа) веже и дреши грешнике, нарочито кад

се том влашћу служе у намери, да сабирају од побожних хришћана земаљска блага и приходе.

У овом правцу Виклиф отворено спори начело безусловног дејства папине власти, која се доводи од кључева св. Петра, и вели, да снага и утицај ове моћи зависи од тога, да ли се она врши у духу Јеванђеља или не[1]). С тога се црквене казне не би могле одређивати у споровима световних добара и приходâ, но само у питањима духовне области. На послетку у 16. тези изводи се начело, по ком сваки правилно посвећен свештеник има власт да врши све тајне и обреде и да прашта грешницима који се кају.

Папине повеље противу Виклифа потписане су у Мају 1377 г, а тек у месецу децембру изађоше у Инглеској наредбе о тој ствари. Узрок овом отезању био је не само у даљини Инглеске од Рима и у тегобама саобраћаја тога времена, но још више у политичким догађајима који насташе у Инглеској. А противници виклифови морали су поступати врло смотрено и с тога, што је он био веома виђен и уважен на двору, на университету и у народу. Краљ Едвардо III умре месеца Јуна 1377. Промена владе и крунисање младолетног престолонаследника Ричарда II привуку на се сву пажњу и старање дотичних меродавних кругова.

У то се јави Инглеској велика опасност споља. Французи с југа с мора а Шкоти од севера почеше упадати у инглеске области. С тога влада и парламенат беху обузети бригом, како ће прикупити нужне трошкове за рат и за одбрану земаљску. У парламенту покрену се живо предлог, те се и одлука донесе, да за време рата

1) Credere debemus, quod solam tunc solvit vel ligat, quando se conformat legi Christi.

забрани сваки извоз металног новца, па и на име прихода св. римској столици да се не сме извозити. У овим приликама Виклиф је као чувен зналац уставног и црквеног права и као представник јавног мишљења утицао много на парламентске послове. Он је на основи природног, писаног и унутрашњег духовног закона[1]) доказивао, да је Инглеска пре свега дужна старати се о свом народном благостању; јер, вели, ако би тако и даље потрајало, како је до сада било, то ће земља са свим осиромашити, па и народ ће се смањити, док међу тим римска столица плива у изобиљу и раскоши, квари се и разврађа благом које са стране и из Инглеске довлачи, те се инглески непријатељи храбре и помажу, а други народи смеју се инглеској »магарећој глупости.«

Пошто се парламенат сврши и разиђе, митрополит Симон Седбери и лондонски владика Куртнеј пошљу према папиним повељама наредбу Оксфордском универзитету о Виклифу, да се узме на одговор и да у одређено време дође духовном суду у цркви св. Павла у Лондону. Заједно с овом наредбом послана је универзитетској власти и папина повеља, којом се тражи, да се Виклиф стави у притвор, а његове присталице и други јеретици, ако би их било, да се одлуче од универзитета. Но старешине овога високог научног тела оставе папину повељу неизвршену, а само саопште Виклифу наредбу инглеских владика о том, да се извиди, јесу ли оптужене тезе доиста виклифове, и према томе да се он узме на духовни суд. Рок за ову ствар још се једном продужи, а суд се одреди да буде у митрополитском двору у Ламбету, на десној обали Темзе спроћу Вестминстра, где су раније држани црквени сабори,

1) Lex naturae, scripturae et conscientiae

Један инглески кроничар тога времена у својој историји Англије, с великом љутњом говори о том, како су универзитетске власти показале слабу ревност у вршењу папиних заповести према Виклифу, и горко жали, што је универзитет тако поклизнуо са своје раније висине у мудрости и наукама, којима је светлео; те сада помрачен маглом незнања не може да сакрије своју сумњу и о таквим стварима, које сваком световном хришћанину морају бити познате[1]. Исти кроничар даље јадикује што су се универзитетске власти домишљале, да ли ће папину повељу с поштовањем примити, или ће је одбити.

Види се, да су тадањи управници универзитета оксфордског достојно ценили положај и самоуправне повластице своје велике школе, те нису хтели да буду агенти папини, и да једнога свог члана, па још тако виђена и уважена, као што је био Виклиф, издају другом суду, ни да његове пријатеље и следбенике инквизиторским начином хватају и из универзитетске заједнице одлучују[2].

Виклиф се тачно јави у одређени дан на духовном суду и предаде своју писмену одбрану у форми протеста или изјаве (декларације), тражећи да се та његова одбрана пошље самом папи. Одлука духовног суда била је веома умерена и блага, а то према политичким приликама, које су у двору и у грађанству за Виклифа повољне биле.

На дан рочишта Виклифова суђења искупи се у судској дворани и на пољу доста света, који изјављиваше

---

1) Walsigham, Historia Angliae, ed. Riley, I, Код Лехлера I. 385.

2) Lechler, Wiclif, I, 385, 386.

своје симпатије према оптуженом Оксфордском професору. У исто време појави се у судници један дворски чиновник, који донесе владикама од стране удове краљице Јованке, матере младог краља препоруку, да се уздрже да не изричу противу Виклифа осуду. Духовне судије морале су попустити овим моћним утицајима у корист Виклифу, и њихова одлука у ствари тужбе гласила је само толико, да се он има од сада у својим лекцијама и проповедима уздржавати, да не говори о питањима из оних 19 теза̂ које је папа обележио као јеретичке[1]).

Што се ствар овако повољно за Виклифа обрнула, врло је рђаво примљено у фанатичким црквеним круговима и на папином двору. Ово се види јасно из поменуте кронике (Walsingham) која се јетко осу прекорима на Виклифове судије владике, што су се у почетку хвалили. да у суђењу Виклифових јеретичких дела неће попустити од строгости црквених закона, нити ће их у тому поколебати буди чија молба, претња или дарови.

А кад тамо, они на дан суђења посташе меки из страха од ветра пред којим се као трска савијају, на понижење свог достојанства и на штету целокупне Цркве. Људи, који су се зарекли, да ни самом владаоцу земље за љубав неће пустити јеретика без казне, уплашише се од самог дворјанина удове краљице матере, те препредени ласкавац Виклиф умаче и т. д.[2])

---

1) R. Buddensiec, J. Wiclif, 37, 38, «A synod assemdled in archbishop Sudburys chapel at Lambeth, was brocken into thc Londoners, and a message arriwed from the Princess Regent prohibiting procedure against the defendant, this shook the Prelates as a reed in the wind, and they became as a man that heareth not, and in whose mouth are no reproofs.«

2) Walsingham, historia Angliae I. Robert Vaughan, Life of J. Wiclif, I. (Код Лехлера).

Тако осташе до овог доба на празно сви непријатељски покушаји противу Виклифа, те му се не могаше спречити, да настави и даље свој реформаторски рад.

У то време, 1378 године наста обртна тачка и прелом у положају и моћи папине столице на западу. По смрти Гргура XI јави се велики црквени раздвој.

У кратком размаку времена кардинали изабраше два папе: прво талијанца Урбана VI, фанатичног калуђера који мишљаше да безобзирном строгошћу исправи погрешке и злоупотребе у црквеном стању, а водио је и рат са својим противницима. На њега се диже граја с многих страна, а највише од францеских кардинала, који добивши на своју страну и неке талијанске кардинале изабраше новог папу Клименту VII, родом Француза, који је раније познат био и као војвода.

Тако је сада западно хришћанство имало у исто време два папе, који се прегониште око власти и узајамно проклињаху се, повлачећи сваки за собом у борбу лаковерне народе. По смрти Урбана VI талијански кардинали изаберу за папу Бонифација IX (1389—1504), веома слабо образованог човека, који се највише старао, како ће своје сроднике наместити на богата звања, а своје касе напунити разним таксама, продавањем индулгенција и т. д. Он настави расправу са другим папом Климентом VII, и у таквим за углед и значај Цркве тешким приликама западни народи, њихови кнезови и университети почеше мислити, како би се повратио ред у Цркви, па неки већ покренуше план, да сваки народ бира себи нарочитог папу. Но владаоци и университети већином изјавише намеру, да се сазове велики црквени сабор западног хришћанства, те на њему да се расправи питање о избору папе, а и да се предузму потребне реформе у Цркви.

Но инглески реформатор није тако мислио. Охрабрен живим симпатијама народа и јаком заштитом од стране извесних дворских и университетских кругова, а видећи растројство у римској Цркви и наравствени распад који све више обузимаше њене горње слојеве, Виклиф нађе тада најзгоднији тренутак, да устане отворено противу саме установе папства, тражећи, да се Црква врати својим првобитним јеванђелским и апостолским изворима. У таквом растројству а без потпоре из Рима наравно и његови противници нису имали воље ни смелости, да на њега по ново и озбиљније нападају, те се и борба њихова за тај мах кретала у домашају лекцијâ и полемикâ с катедре на университету, у проповедима у цркви и на јавним светковинама, и у философским и богословским списима и прогласима. Слобода речи и зборова у овим приликама била је још онога времена у Инглеској већа, но ма где у другом свету, па и до најновијег доба.

Тада се тек појави сва реформаторска снага и обилатост Виклифова духа у пуном јеку. Његов поступни умни и политички развитак беше достигао свој вршак. До овога времена чинило му се, као да и сâм са собом није ни чисто у свима питањима науке, вере и свога задатка према отаџбини и народу. Изгледало је да још једнако преза и оклева са својом правом унутрашњом мишљу, или као у магли да је још и сâм добро не распознаје. Оно што му је сад као пуна божија истина синуло у души, чинило му се пре само као нека слутња, слаба далека светлост у ноћној помрчини. Сад познаде потпуно верозаконски и наравствени назадак хришћанства и свога народа, и сагледа јасно свој велики позив реформатора у тим приликама.

Његов обилати рад и његове заслуге за инглески народ и Цркву обележене су поглавито у три правца:

подизање хришћанског морала и родољубља у свештенству, племству и народу живом речи и проповедима; покретање народне инглеске књижевности преводом Св. писма, и одлучан раскид са свима установама папства, с начелима и предањима римске Цркве.

Да видимо овај вековима плодан и срећан рад знаменитог инглеског реформатора у неколико крупнијих црта изближе.

Виклиф се по најпре обрће противу оних свештеника који се или никако не баве поучавањем своје пастве живом јеванђелском речи, или то чине школастичким начином, остављајући праву ствар и праву мисао у магли китњастих декламација и дијалектичких извијања. Такве проповеди, вели, остају мртве, јер не казују реч господа Исуса Христа, реч вечита живота (Јеванђеље по Јовану 6, 68.) А то је и узрок, што народ духовно и морално пропада. Апостоли првих времена, вели, с тога су и успели да у сред силнога незнабожачког света подигну и прославе Христову Цркву, што су народу отворено и искрено проповедали Јеванђеље. А сада је све то опало и на празне форме свело се, што свештеници не врше никако или не врше како треба свој позив[1]) Но да би реч и проповед имала успеха, треба да буде у свештеника чисто срце, скромна и побожна душа. Јер ако му се душа не слаже с речима, како ће му речи имати силе? Ако у њему нема љубави према народу и према свом позиву, то ће му и речи остати као празна звечка. — У овом смислу Виклиф и ако се у својим латинским беседама и предавањима на университету није могао сачувати од школастичких обрта и мисли̂, но у својим инглеским проповедима простом

---

1) . . . Sacerdos Domini missus ad gignendum nutriendum populum verbo vitae.

народу доиста је био углед правог одушевљеног свештеника[1]. Ради бољег успеха у свештеничкој мисији Виклиф често путоваше у друга места и парохије, где би о свечаним приликама беседио, и у овом смислу он образова цело коло вредних ученикâ који су по његовом примеру путујући проповедали по сеоским и варошким црквама. Значајно је и то, што је Виклиф последних година свога живота говорио, да и прости људи чиста срца и добре душе могу проповедати реч божију боље, него неки учени и посвећени, но развратни и саможиви. Има, вели, примера, где сам Бог посвећује кога изабраног човека, боље него што би то могле учинити све владике. Овом његовом начелу следовали су многи од његових ученика после његове смрти. А како су биле оштре његове проповеди и полемике, може се познати по овим речима, које исказа једном у лаком спису под насловом *Силетке сатане и његових свештеника,* бранећи своје ученике од пребацивања, као да они не умеју ништа боље но само викати и грдити папу и владике. „Свемоћни Бог, пун љубави, наредио је пророцима, да не штеде ни кога, но да јасно вичу и свачије погрешке објављују. Грехови простог света велики су, но грехови силних и мудрих још су већи, а грехови владикâ и виших духовника највећи су и чине народу највише штете“.

Виклиф се одликовао и као философско-богословски писац. Расправљао је лођику Св. писма и питања о материји и форми, о идејама и т. д. У главном држи се Платона, кога тек по списима св. Августина познаје, но

1) Lechler, I. 405, 406, 407. Знаменити инглески књижевник Готфрид Чосер (Chaucer) млађи вршњак Виклифов, назван оцем инглеске поезије оставио је дивну песму, у којој се представља слика врсног и дужности својој дубоко оданог свештеника. По свој прилици углед му је за ову песму био сâм Виклиф.

признаје и утицај Аристотелу, кога и назива философом. У овом погледу Виклиф је платонско-августински реалиста. По њему идеје и њихова битност не могу се разложити без појма о Богу. Идеја је истина, а ова није друго но божија мисао, која се не јавља случајно, но као вечити извор постања и као слика свега створа.

Према појмовима аристотелеве метафизике коју су школастици у богословском правцу развили, Виклиф држи да је Бог створио свет слободно по својој савршеној вољи но по наравственој нужности, и да је све мером и бројем уредио. Сваки умни створ вечит је као и Бог, јер је од Бога произишао. Но бог и свет нису једно исто, јер је свет у облицима својим променљив и привремен. У постању и створу света разликује се материја и форма; битност и језгро створења изводи се од Бога оца, а облик од Бога сина. Свет није вечит, јер је створен; и као што свако створење има свога почетка, тако и свет.

Ову своју философију труди се Виклиф да споји с богословијом, оснивајући свој систем на јеванђелску мисао постања и зачећа свега из Логоса, из божијег појма, и навезујући то на речи Јеванђеља по Јовану (I, 3, 4,): »Све је њим постало и без њега ништа није. . . ., и на речи Христове: »Ја сам пут и истина и живот«. (Јов. XIV, 6). Из тога Виклиф изводи даље моралну поуку, да сваки ко своје особно добро воли више но опште добро, тај обара божански ред, јер забацује оно што је више и светије, ради онога, што је ниже и ситније. У *изворима познања хришћанске истине* Виклиф се ослања на *разум* и *откровење* (Св. писмо), а у практичној примени разума у животу људском држи се *природног закона,* о ком вели, да је то мера и грађанским (државним) и наравственим христовим законима. У познијим списима означује закон Христов као потпун и извор свега доброг, што би се у другим законима могло наћи, но не пориче, да у савести и уму људском мора имати

природни закон. У црквеним стварима оглашује за једини меродавни aукторитет закон божији, т. ј. Свето писмо, остављајући на страну сва друга предања и тумачења, и назива Христа нашим правим законодавцем. И као што је Магна Карта основ државном уставу, тако је Св. писмо Богом дарована повеља милости и вечитог завета, а грађански закони треба да се прилогођују јеванђелском закону[1]). Отуда изводи Виклиф даље, да је то управо хуљење на Бога (blasphemia) што папа тврди, да се оно што он у стварима вере наређује, мора примати и слушати као само Јеванђеље. У односу између Старога и Новог завета у Св. писму, Виклиф налази, да се Бог у оном првом јављао људском роду у облику страха, а у другом (Новом Завету) у облику милости и љубави. У вези с тим Виклиф проповеда слободан приступ свију хришћанâ неисцрпивом благу мудрости и милости божије на земљи, Св. писму: јер су вечите истине у Св. писму јасније, но што би их могао исказати буди који свештеник; а многи виши и нижи духовници нису ни сами добро познати са језгром Св. писма, а неки и с намером крију прави бисер у њему. Ове мисли покренуше Виклифа, да се са својим пријатељима и одабранијим ученицима потруди о добром преводу Св. писма на народни језик.

Представници римске Цркве ранијих и познијих векова у себичним намерама тврдили су, да би за успех вере и за важност свештенства па и за хришћански морал опасно било, да се Св. писмо преводом на прост народни језик отвори разумевању свакога човека. На супрот оваком сматрању Виклиф говори, како је сâм Христос учио, да су блажени они, који божију реч слушају и верују. Но себични црквени научници веле, да световни

1) Totum corpus juris humani debet inniti legi evangelicae tanquam regulae essentialiter divine (Lechler, I, 476).

људи (лајици) могу у разумевању Св. писма грешити. О, зар не би то било грозно, наставља Виклиф, да се телесна храна забрани у целој држави с тога, што се неке будале и прождрљивци могу прејести и отровати. Сваки свештеник па и високо учени доктор богословије може се преварити у латинској библији, као и прост човек у Јеванђељу на народном језику. Зар кад дете у првом срицању греши, да му се забрани даље читање и наука? И зар није то Антикрист, ко би хришћанину бранио, да учи своју најсветију лекцију. Неки духовници вичу, да ће читање Св. писма завести краљеве поданике на непослушност, раздор и буну. О, како могу тако хулити на Бога и његов свети закон, у ком се проповеда само мир, скромност, трпељивост и љубав! Тако су Јуде, првосвештени и Фарисеји окривили Христа, да сеје по народу немир и раздор. . .[1]).

Погрешно се мислило, да је Библија била пре Виклифа преведена на инглески језик. И ако је било каквих огледа у одломцима нарочито из Старог Завета, то ће бити само на англосаксонском, а не на новијем инглеском језику. Стари Завет по свој прилици превео је Виклифов ученик и пријатељ Никола Херефорд, а Нови Завет сâм Виклиф. Нема сумње да су они поједине одељке и раније у току својих университетских радова преводили, и у многим преписима пуштали у свет за потребу ученикâ, свештеникâ и грађанâ. Но цео превод Св. писма на инглеском завршен је по свој прилици 1382, а по смрти

1) Lechler, J. Wiclif, I, 443, и даље, — R. Buddensiece John Wiclif, patriot and reformer, 43, 91, 99. All this was nw language, plain, fearless, trenchant, that went hom to the heart of the people. . . Other means (to convert the people) such as Friars, Prelates, the Pope may all prove defective; and to provide againts this, Christ and his Apostles evangelized the greater portion of the world, by making known the Scriptures to the people in their own language. . . ,

Виклифовој поново прегледан и поправљен од његовог пријатеља и друга Јована Перевеја (Purvey) 1388 године[1]). Виклифов превод Св. писма одликује се лаким и простим народним говором у ком се дух и снага средњег инглеског језика исказују тако исто, као дух и снага новијега немачког саксонског, у Лутеровом преводу Св. писма. Знаменити писац и поета Џофроа Чосер показао је облике лепога и снажног инглеског језика за образованије редове. А Виклиф је у преводу Св. писма подесио дух средње инглеског говора и језика, којим се с најдубљим верозаконским и наравственим мислима утиче на срце и продире у душу народну. Овим својим делом и смелим отпором против папства он је постао не само за Инглеску но и за цело западно Хришћанство гласник и заставник Реформације[2]).

Са великим значајем што га Виклиф налази у Св. писму за друштвени живот и за наравствено образовање народа и омладине, у вези је безгранична оданост и по-

---

1) Ово је потпуно доказано и потврђено дугим радом двојице инглеских писаца, који су потпором универзитетске Штампарије у Оксфорду 20 година истраживали по свима инглеским библиотекама податке за историју инглеског превода Библије. The holy Bible. . . . in the earliest english versions made from the latin vulgate by John Wicliffe and his followers, ed. by the Rew. Josiah Forshal and Sir Frederic Madden, keeper of the Manuscripts in the British Museum. Oxford, 1850. (По Лехлеру).

2) R. Buddensieg, J. Wiclif, 76, 77, 78. For the execution of Wiclifs idea became a historical fact pregnant with principles which a hundred and fifty years later proved the most powerful agents in influeming the thought of Europe. . . . Wiclif's life work secures to him a claim of similar grandeur. . . Wiclif's Bible influenced in quite a singular manner the religions feeling, the inmost soul of tbe reader; Chaucer appealed only to the cultured class, Wiclif to all, to the educated as well as to the simple man. . . .

божност, којом он говори о христовој особи као о богочовеку и о његовом посланству на земљи. У начелном и догматичном смислу Виклиф се држи црквених предања, св. отаца и школастичара; но у облику својих мисли и у изразу својих осећањâ о Христу појављује толико одушевљење, да га у том погледу не би могао нико надмашити. Христос је средиште у животу рода људског; он је по свом божаству духовни круг, коме је средиште свуда а крајеви (периферија) нигде, и као што од сваке тачке круга води средини права пруга, тако и хришћанин ма од куда пошао, мора се опет вратити Христу. Христос је врховна глава избављеног човештва; он је сјајан победилац, који своје борце учи да му благошћу и стрпљењем освоје царство. Христос је наш Цезар Август; он је општи игуман, вечити свештеник и владика, који све друге владике далеко надмашује; он је прави папа. И што се хришћани молитвама обраћају другим свецима, може имати користи само, ако се тим душа живље покреће на љубав према Христу. Иначе, призивањем многих светаца само се мисао слаби и одвраћа од правог задатка. Христос је пророк, свештеник, краљ и законодавац. Сва дела Христова за нас су поука. Његова скромност и благост, његова сиромаштина, његово самопрегоревање, све то сведочи о његовој светињи. А сви други свеци, па и апостоли Петар, Павле, Јован и остали нису били чисти од греха и од заблудâ. Христос у души нашој чешће говори: Ја сам за тебе страдао, — а шта трпиш ти за мене? На послетку, страдања и дела христова толика су, да би могла искупити многе светове.

Занимљива је Виклифова етика о људским врлинама. На питање, шта је у животу право и највеће благо, одговара, да имају три врсте добара у свету: *добра* која са *срећом* долазе, и она су најмање вредности; за тим

природна добра и она су средње вредности; и *добра милости божије*, која вреде највише и једно су исто с правим људским врлинама, са хришћанском слободом, а то значи, кад је човек чист од греха[1]) Четири *основне* или *философске врлине* ово су: Правичност, храброст, мудрост и умереност. А три *богословске врлине* ово су: вера, нада и љубав. Но уз ово у трећој књизи у свога Тријалога развија Виклиф своју нарочиту етику, у којој означује скромност и оданост као основну врлину, а високоумље као извор свега зла и греха; васокоумље је први корак отпадања од Бога, јер кад је човек височман, хули на Бога и пориче, да има над собом некога већег, чијим се законима мора покоравати. А скромност на против признаје, да сви служимо Богу, коме јединoм пуна част пристоји; скромност је благи ваздух, у ком све друге врлине расту и успевају. А као језгро свију хришћанских врлина, означује Виклиф љубав према Богу и према ближњему. У вези с тим он разлаже да љубав има више ступњева, и сваки хришћанин дужан је прво да љуби своје домаће и породицу, а ова љубав показује се не само у миловању и награди, но и у озбиљним прекорима и кажњивању, кад је потреба, јер слабост и попуштање према млађима може да донесе штете. Значајно је и то, како Виклиф љубав према ближњему не налази у осамљености и калуђерском животу, но у живом саобраћају и у друштву с људима, као што је и Христос са Апостолима своје дело спасења извршио у сред светског метежа, у сред борбе са страстима и заблудама људских. Одобрим

1) Из свечаних Виклифових проповеди: bona fortunae quae sunt minima, bona naturae quae sunt media: bona virtutis et gratiae, quae sunt maxima. – Trialogus III. De Ecclesia: Libertas a peccato est maxima, sine qua non est aliqua vera libertas.

делима говорећи, гледа се не само колико је добро, но и с каквом је намером учињено.

Говорећи о том, како се Црква многим раскошним церемонијама изопачила, Виклиф је чешће наилазио на замерке, којима му се напомињало, како је цар Соломун богато и сјајно окитио јерусалимски храм, те се на-њ гледало као на чудо у свету. На то је Виклиф одговарао питајући, зашто се људи угледају на тога у старом Завету цара, који се идолима клањао и развратно живео, а не угледају се на Христа, који је цар царева, а просто је и сиромашно живео, но и пропаст Јерусалиму и соломуновом храму предсказао.

О наравственом стању хришћанства вели Виклиф, да оно опада. Да ли у истини поштујему Бога, кад се клањамо силнима и богаташима, не с тога, што би они били морално и духовно достојни, но што нас могу благом и светском части наградити. Зар се блудник пред блудницом не простире у прашину као идолопоклоник пред кипом, и зар јој не даје дарове, да је накити као слику богородичину. Не сведочи ли то, да ми волимо варљиву сјајност и демона више но правду, чисто срце и Бога? О, како је широк и гомилама света притиснут пут који у пакао води, а узак и празан пут који води у рај. Ово је с тога, што људи више воле телесна и тренутна блага него духовна и вечита.

О свештеничком звању каже, да има добрих и правих црквених пастира, но тако исто злих и лажних. Међу овима последњим једни врше своју дужност тек за награду и хвалу, и ове Св. Августин назива најамницима; други врше слабо или никако, и ове Христос назива крадљивцима и варалицама; а трећи не само примају и отимају од свога стада благо без сваке услуге, но наводе своје стадо на зло и грех, а њих Христос назива

љутим вуцима. — О безбрачном и ванбрачном животу свештеника говори Виклиф с највећом осудом, доказујући, да ни Христос ни Апостоли нису никому брак и породицу забранили, но одобравали и препоручивали. У овом смислу он упућује на ред и обичај Цркве у старије доба, када су ожењени достојни људи и за владике бирани. И у једно показује врло лепо пример источне православне Цркве, у којој непрестано ожењени свештеници служе[1]. »А шта ли је боље и Богу угодније: Да ли поштен свештенички живот у браку с породицом, или на саблазну свету ван брака и без породице, но са блудницама, с туђим женама, удовицама и девојкама[2])

Како је Виклиф о установи папства мислио, нарочито у погледу према световној краљевској и државној власти, и према праву, слободи и независности народној, имали смо прилику у неколиким цртама раније разложити, кад смо дали преглед владавине краља Едварда III и уставног отпора у народу и парламенту инглеском противу премашања власти папске. Овде ћемо само додати како се у развоју реформаторског рада у Виклифа јављају у том правцу три ступња: прво Виклиф у начелу признаје власт и установу папства, но са извесном оградом, очекујући поправке од бољих људи који би долазили на папску столицу (ово траје до 1378 године[1]); 2, Он се са

---

1) De Veritate sanctae Scripturae: Jn primitiva ecclesia ordinati sunt monogami in episcopos, . . . et sic continuata est talis copula in orientali christianismo (По Лехлеру, I, 572).

2) . . . quam nos extra conjugium post votum continentiae cognoscere omne genus mulierum ut meretrices, conjugatas atque viduas et virgines, imo proprias filias speciales? (Jd. ibid.)

3) Од Урбана VI Виклиф се надао многом добру за Цркву, и назива овога папу "Caput catholicum, virum evangelicum, Urbanum sexstem» etc.

свим ослобођава папства и раскида с њим, пошто је видео, да се Урбан VI и Климентије VII узајмице проклињу и један на другог крсташке војске дижу; тада већ Виклиф проповеда и пише, да ће за хришћанство бити боље, да нема ни једног папе, јер смешно је и хула на Бога, кад папа вели: „Ми хоћемо и заповедамо, нек тако буде." И 3, Он устаје јавно (од 1281) и бори се противу папства као противу нечастивог, називљући га чешће Антикристом и гнусном хулом на Бога[1]. Он једном приликом вели: Оба папе имају право што један другог проклињу, јер су обојица Антикристи, отпадници и непријатељи Цркве. С тога је, вели, најбоље пустити, нека се сами закољу, како не би више оживели. Од овога времена Виклиф се жури јаче, да сврши превод Св. писма. И од тога доба његови ученици проповедници с Јеванђељем у рукама виђају се по свима пределима Инглеске. Овим се изазва на скоро од стране црквених власти нов покушај прогонства противу оксфордског реформатора.

Према оваком жалосном стању западне Цркве Виклиф беше дубоко обузет уверењем, да је Цркви потребна што скорија реформа, коју би владаоци, свештеници, научници и народи сагласно у духу Јеванђеља извели. У овом тешком и светом делу он замишља да ће и њему пасти у део достојна улога, за коју радећи и борећи се он не би живота свог жалио. А да се ово изврши, он види, да људска воља није довољна, но да је нужна помоћ божија, која ће се јавити оним људима и народима, где јој буде за њене вечите намере угодно.

Као да је слутио, да ће Реформација у других народа, у Словенâ и Немаца наћи пре широко поље, и ако

---

1) «Plus detestanda atque blasphema idolatria. . . . Breviter totum papale officium est venenosum».

је раније у Инглеској од њега, оксфордског професора оглашена била[1]).

Последњих година Виклифова живота један страшан политички и друштвени догађај, велика сељачка буна у Инглеској донесе промену и у развоју реформаторског рада знаменитог оксфордског проповедника.

Буна плану месеца априла 1381 године, готово у исти мах јужно и северно од Темзе, у окрузима Кенту и Есексу, а изазвана је великим таксама, нарочито новим порезом на главу и нечовечним поступањем пореских чиновника у наплаћивању. Осим тога опажало се у сеоском становништву особито на великим спахилуцима још раније неко врење, у ком се појављивала жеља за слободама какве су одавна варошани имали.

Прво се почеше властима противити поједини људи, Тома лебар и Уат Тајлор цигљар. Свака мушка глава па и младићи од извесних година морали су платити одређену порезу. Кад један порески чиновник у обести својој силом скиде девојку, кћер једног сељака, да види да није мушко преобучено у женске хаљине, да не плати порез: отац девојачки у гневу дохвати сикиру и убије чиновника на место. Тада скоче на оружје и други сељаци у околини. Племићи и окружне власти покушају да сти-

---

1) Lechler I, 601, 602, 603.— И Ранке назива Виклифа весником, претечом немачке Реформације. Man mag bei ihm (dem Wiclif) zwei verschiedene Tendenzen unterscheiden. Sein zurückgehen auf die Schrift, sein Versuch, sie dem Volke zugænglich zu machen, sein Herworkehren der dogmatischen und der religiœsen Fragen, die er allein nach der Offenbarung entschieden sehen will: alles das macht ihn su einem ewangelischen Manne, zu einem der vornehmsten Vorlæufer der deutschen Reformation (L. v. Ranke, Englische Geschichte, I, 73, 74).

шају ватру, но не пође им за руком. Неке устанике у Есексу ухватише и предадоше поротном суду под председништвом краљевског судије. Но гомила света побије судије и поротнике и одсече им главе (30 Маја), па их натаче на копља и тако пође даље по округу, дижући народ свуда на оружје.

У Кенту међу тим беше у затвору свештеник Јован Бел по пресуди духовног суда. Устаничке чете под управом Уата Тајлора разбише тамницу и ослободише свештеника, који с још једним свештеником Јаковом Стревом, поста беседник и проповедник сељачке буне. За кратко време буна захвати и друге округе, и велике гомиле устаника с ову и с ону страну Темзе, на 100.000 људи продру почетком месеца Јуна до Лондона. На све стране куда је устанак допр'о, разуздане чете палиле су дворове племића, богаташа, владикâ и игуманâ, убијале свакога од ових кога би дочепале, па и судије, правнике и чиновнике; нарочито су уништавали и спаљивали све повеље, тапије, облигације и пореске хартије у намери, како говораху, да оборе све дотадање законе и да створе *слободу и ново право*, по ком ни један Инглез не би на име порезе више плаћао, но петнаести део прихода, као што је било у старо доба.

Најстрашније појаве у овом устанку, који као бујица захвати сву Инглеску, догодише се у половини месеца Јуна у Лондону и околини. Гомиле побуњеника у друштву с незадовољном светином у престоници ударе на двор херцега од Ланкастра и поруше га са свима драгоценостима, које ту нађоше. Херцег се бавио у то време на граници Шкотској државним послом ради неких преговора, и чујући за озбиљне немире на Темзи оста дуже тамо горе у Шкотској. Млади краљ Ричардо са својим министрима нађе се у чуду и поплаши се, те не

могаше одмах повратити ред. По устаници нису ни пошли против краља и династије, но само су тражили нове слободе и јемства за своју сигурност, а у раздражености својој и у беснилу страсти̂ проста светина ухвати кентербершког архиепископа Симона Сидберија, који беше тада уједно и државни канцелар, председник министарства, те њему и још неколицини краљевих саветника одсече главе као издајницима земље.

Краљ с двором немоћан и у страви, не могаше уставити ову грозну буну, но пусти се са устаницима у преговоре, те им потврди тражена права и слободе. Но грађани лондонски прикупише се и започеше бранити се од устаничких чета. И кад устанички вођ Тајлор једнога дана у пољу код Лондона препирући се с краљем и тражећи веће повластице и јемства рече овоме опору реч, тада лондонски кмет Јован Велворт Смитфилд дочепа смелог бунтовног вођу и предаде га стражи, а у исти мах гардисти из свите краљеве потегоше мачеве и убише Тајлора. После тога неуређене гомиле побуњеника̂ поплашене растурише се, а племићи и грађани охрабрени прикупе оружану помоћ с више страна и у име краљево гонише и хваташе устаничке чете и коловође. У овом крвавом послу особито се одликовао норвички владика Хенрик Ле Спенсер, који одмах на први глас о буни поведе неколико оружаних пратилаца и у оклопу на коњу удари на једну малу чету устаника̂, растера их а двојицу коловођа ухвати, којима ту на месту одсече главе, па их даде на копља натаћи и тако у вароши изложити, да се остали застраше. Одатле порасте владичина чета и поста права војска, пошто се племићи, грађани и домаћини из околине почеше око њега прикупљати. За тим владика наиђе на утврђен бунтовнички стан, и с копљем на коњу поведе своје чете на јуриш, ускочи у шанац, и

растера и поби многе устанике, не штедећи ни оне који се у црквама склонише, а коловође повеша, међу њима и бојаџију Јована Листра, који се беше назвао краљем од Норфолка. Од овог времена владика Ле Спенсер прочу се као храбар и срећан војвода, те га скоро за тим са̂м папа позва, да скупи крсташку војску и да пође у рат преко мора у Фландрију, да бије папине противнике[1]).

Тако се сврши овај устанак, не доневши народу ни какве користи но само штете. Омраза и освете с једне и с друге стране оставише у инглеској крваве трагове и учинише, те слободоумна струја у двору и у парламенту устукну за неко време. Краљ Ричардо по савету своје околине одмах после неколико дана свечаним прогласом порече нова права и слободе, које у невољи беше сељацима устаницима потврдио. А грозни догађаји које тада као младић од 15 година доживе, морали су у души његовој оставити дубоке утиске, те мало по мало даваше све већи замашај политичком притиску и деспотији, као што обично у таквим приликама бива. При свему том, никому у Инглеској не падаше на памет, да се услед такве страшне буне укине Магна Карта, устав и основа инглеских слобода̂, или бар да се поткрате повластице Доњем дому, представницима грађана и општина̂. Већ на против, Доњи дом живо се опираше владиним наредбама изданим само с одобрењем Горњег дома, лордова и владика, у том смислу, да се за неко време укине лична слобода, те да краљевске и полициске власти могу по наредби из двора или од министара и од владика̂ хватати и у притвор стављати људе, оптужене за јеретичке ствари. Осим тога са̂м млади краљ, да би колико толико одржао своју реч дату побуњеном народу, предложи пар-

---

1) Lechler, I, 704, 705.

ламенту, да се сви спахиски поданици (који су за земљу везани) огласе за слободне људе. Но Горњи и Доњи дом сагласно одбацише овај краљев предлог, бојећи се да се њихови и државни приходи не смање[1]).

Жалосна је била судбина Ричарда II. Узроком младости и невештине његове била му је и влада слаба. Племићи жељно очекиваху да појачају своју моћ и утицај, па у тој намери добише на своји страну и представнике општинâ и грађанства, којима се чинило, да је краљ мислио да попуштањем простом народу окрњи њихове повластице а утврди своју деспотску власт. У то и стриц краљев Тома Глостер приста уз племиће, те ови претњом примораше краља да прими њихову непосредну контролу у министарском савету (1386). г.) Без одобрења парламентом одређених лордова краљ није могао ништа важније наређивати. Он покуша да се од овог притиска ослободи, добивши од знатнијих судија у земљи свечану изјаву на заједничком збору донесену у том смислу, да је онаква лордовска контрола противна уставу и повластицама круне, а они који су краља нагнали, да на то пристане, криви су као издајници. Но парламенат у својим првим седницама повуче судије на одговор, огласи њих за издајнике, па их осуди на смрт. Велики судији Тресилијан са још некима погину на губилишту, а краљу се наметну још тежи јарам. Но овако не оста до краја. После неколико година Ричардо II изврши државни удар, уклонивши силом своје главне противнике у влади, кентерберишког архиепископа Арондела, па и свога стрица Тому Глостера (1397). који умре у затвору. Краљ својим насилним радом навуче брзо на се неодољиву мржњу племићâ, свештенства и народа. У првом парламенту који би сазван, појави

---

1) L. Ranke, Engl Geschichte, I, 74, 75.

се толики отпор, поткрепљен изјавама из целе земље противу краља, да овај мораше поднети оставку на престо. Но и то не би довољно, да стиша опште незадовољство. Племићи и владике у Горњем дому, имајући на својој страни краљевог брата од стрица, Хенрика Ланкастра, наредише прави суд краљу Ричарду II и збацише га свечано, а на престо посадише Хенрика IV Ланкастра, мимо законитог реда наследства[1]). Овај сада да би се показао захвалан онима који су га подигли, није имао ништа прече, но да гони Виклифове следбенике Лоларде и све јеретичке секте, да буде оруђе у рукама моћних лордова, папе и фанатичких владика̂ и калуђера̂. После оних лепих слободоумних времена Едварда I и III, у којима се дух и енерђија инглеског народа покренуше онако силним полетом, у политичком, верозаконском и просветном смислу, сада под Ланкастром чињаше се да је све то стало и пресушило. Истина, Ланкастри доста савесно вршише своје обећање у чувању парламентских права, у којима владике и игумани, лордови и племићи с ритерима, грађани, трговци и занатлије имађаху највише повластица̂, а сељаци и спахиски поданици беху искључени. Но оштре мере противу црквених одступника и противу свију слободоумних представника науке и мисли људске покрише Инглеску брзо густом маглом, у којој само на спалиштима јеретика̂ пламен весело сијаше, а тамнице испражњене од једних мученика одмах се новима пунише, на грдну штету и срамоту инглеског народа, на страву хришћанству, на поругу спомена племенитог и благог реформатора Виклифа.

---

1) L. Ranke, ibid. — R. Gneist Engl. Verfassungeschichte, 272. — Edw. A. Freeman, The Growt of the English Constitution, 104, 105.

природна добра и она су средње вредности; и *добра милости божије*, која вреде највише и једно су исто с правим људским врлинама, са хришћанском слободом, а то значи, кад је човек чист од греха[1]) Четири *основне* или *философске врлине* ово су: Правичност, храброст, мудрост и умереност. А три *богословске врлине* ово су: вера, нада и љубав. Но уз ово у трећој књизи у свога Тријалога развија Виклиф своју нарочиту етику, у којој означује скромност и оданост као основну врлину, а високоумље као извор свега зла и греха; васокоумље је први корак отпадања од Бога, јер кад је човек високуман, хули на Бога и пориче, да има над собом некога већег, чијим се законима мора покоравати. А скромност на против признаје, да сви служимо Богу, коме јединoм пуна част пристоји; скромност је благи ваздух, у ком све друге врлине расту и успевају. А као језгро свију хришћанских врлина, означује Виклиф љубав према Богу и према ближњему. У вези с тим он разлаже да љубав има више ступњева, и сваки хришћанин дужан је прво да љуби своје домаће и породицу, а ова љубав показује се не само у миловању и награди, но и у озбиљним прекорима и кажњивању, кад је потреба, јер слабост и попуштање према млађима може да донесе штете. Значајно је и то, како Виклиф љубав према ближњему не налази у осамљености и калуђерском животу, но у живом саобраћају и у друштву с људима, као што је и Христос са Апостолима своје дело спасења извршио у сред светског метежа, у сред борбе са страстима и заблудама људских. Одобрим

1) Из свечаних Виклифових проповеди: bona fortunae quae sunt minima, bona naturae quae sunt media: bona virtutis et gratiae, quae sunt maxima. — Trialogus III. De Ecclesia: Libertas a peccato est maxima, sine qua non est aliqua vera libertas.

делима говорећи, гледа се не само колико је добро, но и с каквом је намером учињено.

Говорећи о том, како се Црква многим раскошним церемонијама изопачила, Виклиф је чешће наилазио на замерке, којима му се напомињало, како је цар Соломун богато и сјајно окитио јерусалимски храм, те се на-њ гледало као на чудо у свету. На то је Виклиф одговарао питајући, зашто се људи угледају на тога у старом Завету цара, који се идолима клањао и развратно живео, а не угледају се на Христа, који је цар царева, а просто је и сиромашно живео, но и пропаст Јерусалиму и соломуновом храму предсказао.

О наравственом стању хришћанства вели Виклиф, да оно опада. Да ли у истини поштујему Бога, кад се клањамо силнима и богаташима, не с тога, што би они били морално и духовно достојни, но што нас могу благом и светском части наградити. Зар се блудник пред блудницом не простире у прашину као идолопоклоник пред кипом, и зар јој не даје дарове, да је накити као слику богородичину. Не сведочи ли то, да ми волимо варљиву сјајност и демона више но правду, чисто срце и Бога? О, како је широк и гомилама света притиснут пут који у пакао води, а узак и празан пут који води у рај. Ово је с тога, што људи више воле телесна и тренутна блага него духовна и вечита.

О свештеничком звању каже, да има добрих и правих црквених пастира, но тако исто злих и лажних. Међу овима последњим једни врше своју дужност тек за награду и хвалу, и ове Св. Августин назива најамницима; други врше слабо или никако, и ове Христос назива крадљивцима и варалицама; а трећи не само примају и отимају од свога стада благо без сваке услуге, но наводе своје стадо на зло и грех, а њих Христос назива

љутим вуцима. — О безбрачном и ванбрачном животу свештеника говори Виклиф с највећом осудом, доказујући, да ни Христос ни Апостоли нису никому брак и породицу забранили, но одобравали и препоручивали. У овом смислу он упућује на ред и обичај Цркве у старије доба, када су ожењени достојни људи и за владике бирани. И у једно показује врло лепо пример источне православне Цркве, у којој непрестано ожењени свештеници служе[1]. »А шта ли је боље и Богу угодније: Да ли поштен свештенички живот у браку с породицом, или на саблазну свету ван брака и без породице, но са блудницама, с туђим женама, удовицама и девојкама[2])

Како је Виклиф о установи папства мислио, нарочито у погледу према световној краљевској и државној власти, и према праву, слободи и независности народној, имали смо прилику у неколиким цртама раније разложити, кад смо дали преглед владавине краља Едварда III и уставног отпора у народу и парламенту инглеском противу премашања власти папске. Овде ћемо само додати како се у развоју реформаторског рада у Виклифа јављају у том правцу три ступња: прво Виклиф у начелу признаје власт и установу папства, но са извесном оградом, очекујући поправке од бољих људи који би долазили на папску столицу (ово траје до 1378 године[1]); 2, Он се са

---

1) De Veritate sanctae Scripturae: Jn primitiva ecclesia ordinati sunt monogami in episcopos, . . . et sic continuata est talis copula in orientali christianismo (По Лехлеру, I, 572).

2) . . . quam nos extra conjugium post votum continentiae cognoscere omne genus mulierum ut meretrices, conjugatas atque viduas et virgines, imo proprias filias speciales? (Jd. ibid.)

3) Од Урбана VI Виклиф се надао многом добру за Цркву, и назива овога папу "Caput catholicum, virum evangelicum, Urbanum sexstem» etc.

свим ослобођава папства и раскида с њим, пошто је видео, да се Урбан VI и Климентије VII узајмице проклињу и један на другог крсташке војске дижу; тада већ Виклиф проповеда и пише, да ће за хришћанство бити боље, да нема ни једног папе, јер смешно је и хула на Бога, кад папа вели:» Ми хоћемо и заповедамо, нек тако буде.« И 3, Он устаје јавно (од 1281) и бори се противу папства као противу нечастивог, називљући га чешће Антикристом и гнусном хулом на Бога[1]. Он једном приликом вели: Оба папе имају право што један другог проклињу, јер су обојица Антикристи, отпадници и непријатељи Цркве. С тога је, вели, најбоље пустити, нека се сами закољу, како не би више оживели. Од овога времена Виклиф се жури јаче, да сврши превод Св. писма. И од тога доба његови ученици проповедници с Јеванђељем у рукама виђају се по свима пределима Ингдеске. Овим се изазва на скоро од стране црквених власти нов покушај прогонства противу оксфордског реформатора.

Према оваком жалосном стању западне Цркве Виклиф беше дубоко обузет уверењем, да је Цркви потребна што скорија реформа, коју би владаоци, свештеници, научници и народи сагласно у духу Јеванђеља извели. У овом тешком и светом делу он замишља да ће и њему пасти у део достојна улога, за коју радећи и борећи се он не би живота свог жалио. А да се ово изврши, он види, да људска воља није довољна, но да је нужна помоћ божија, која ће се јавити оним људима и народима, где јој буде за њене вечите намере угодно.

Као да је слутио, да ће Реформација у других народа, у Словенâ и Немаца наћи пре широко поље, и ако

1) «Plus detestanda atque blasphema idolatria. . . . Breviter totum papale officium est venenosum».

је раније у Инглеској од њега, оксфордског професора оглашена била[1]).

Последњих година Виклифова живота један страшан политички и друштвени догађај, велика сељачка буна у Инглеској донесе промену и у развоју реформаторског рада знаменитог оксфордског проповедника.

Буна плану месеца априла 1381 године, готово у исти мах јужно и северно од Темзе, у окрузима Кенту и Есексу, а изазвана је великим таксама, нарочито новим порезом на главу и нечовечним поступањем пореских чиновника у наплаћивању. Осим тога опажало се у сеоском становништву особито на великим спахилуцима још раније неко врење, у ком се појављивала жеља за слободама какве су одавна варошани имали.

Прво се почеше властима противити поједини људи, Тома лебар и Уат Тајлор цигљар. Свака мушка глава па и младићи од извесних година морали су платити одређену порезу. Кад један порески чиновник у обести својој силом скиде девојку, кћер једног сељака, да види да није мушко преобучено у женске хаљине, да не плати порез: отац девојачки у гневу дохвати сикиру и убије чиновника на место. Тада скоче на оружје и други сељаци у околини. Племићи и окружне власти покушају да сти-

---

1) Leehler I, 601, 602, 603.— И Ранке назива Виклифа весником, претечом немачке Реформације. Man mag bei ihm (dem Wiclif) zwei verschiedene Tendenzen unterscheiden. Sein zurückgehen auf die Schrift, sein Versuch, sie dem Volke zugænglich zu machen, sein Herworkehren der dogmatischen und der religiœsen Fragen, die er allein nach der Offenbarung entschieden sehen will: alles das macht ihn zu einem ewangelischen Manne, zu einem der vornehmsten Vorlæufer der deutschen Reformation (L. v. Ranke, Englische Geschichte, I, 73, 74).

шају ватру, но не пође им за руком. Неке устанике у Есексу ухватише и предадоше поротном суду под председништвом краљевског судије. Но гомила света побије судије и поротнике и одсече им главе (30 Маја), па их натаче на копља и тако пође даље по округу, дижући народ свуда на оружје.

У Кенту међу тим беше у затвору свештеник Јован Бел по пресуди духовног суда. Устаничке чете под управом Уата Тајлора разбише тамницу и ослободише свештеника, који с још једним свештеником Јаковом Стревом, поста беседник и проповедник сељачке буне. За кратко време буна захвати и друге округе, и велике гомиле устаника с ову и с ону страну Темзе, на 100.000 људи продру почетком месеца Јуна до Лондона. На све стране куда је устанак допр'о, разуздане чете палиле су дворове племића, богаташа, владикâ и игуманâ, убијале свакога од ових кога би дочепале, па и судије, правнике и чиновнике; нарочито су уништавали и спаљивали све повеље, тапије. облигације и пореске хартије у намери, како говораху, да оборе све дотадање законе и да створе *слободу и ново право*, по ком ни један Инглез не би на име порезе више плаћао, но петнаести део прихода, као што је било у старо доба.

Најстрашније појаве у овом устанку, који као бујица захвати сву Инглеску, догодише се у половини месеца Јуна у Лондону и околини. Гомиле побуњеника у друштву с незадовољном светином у престоници ударе на двор херцега од Ланкастра и поруше га са свима драгоценостима, које ту нађоше. Херцег се бавио у то време на граници Шкотској државним послом ради неких преговора, и чујући за озбиљне немире на Темзи оста дуже тамо горе у Шкотској. Млади краљ Ричардо са својим министрима нађе се у чуду и поплаши се, те не

могаше одмах повратити ред. Но устаници нису ни пошли против краља и династије, но само су тражили нове слободе и јемства за своју сигурност, а у раздражености својој и у беснилу страсти проста светина ухвати кентербершког архиепископа Симона Сидберија, који беше тада уједно и државни канцелар, председник министарства, те њему и још неколицини краљевих саветника одсече главе као издајницима земље.

Краљ с двором немоћан и у стравн, не могаше уставити ову грозну буну, но пусти се са устаницима у преговоре, те им потврди тражена права и слободе. Но грађани лондонски прикупише се и започеше бранити се од устаничких чета. И кад устанички вођ Тајлор једнога дана у пољу код Лондона препирући се с краљем и тражећи веће повластице и јемства рече овоме опору реч, тада лондонски кмет Јован Велворт Смитфилд дочепа смелог бунтовног вођу и предаде га стражи, а у исти мах гардисти из свите краљеве потегоше мачеве и убише Тајлора. После тога неуређене гомиле побуњеника поплашене растурише се, а племићи и грађани охрабрени прикупе оружану помоћ с више страна и у име краљево гонише и хваташе устаничке чете и коловође. У овом крвавом послу особито се одликовао норвички владика Хенрик Ле Спенсер, који одмах на први глас о буни поведе неколико оружаних пратилаца и у оклопу на коњу удари на једну малу чету устаника, растера их а двојицу коловођа ухвати, којима ту на месту одсече главе, па их даде на копља натаћи и тако у вароши изложити, да се остали застраше. Одатле порасте владичина чета и поста права војска, пошто се племићи, грађани и домаћини из околине почеше око њега прикупљати. За тим владика наиђе на утврђен бунтовнички стан, и с копљем на коњу поведе своје чете на јуриш, ускочи у шанац, и

растера и поби многе устанике, не штедећи ни оне који се у црквама склонише, а коловође повеша, међу њима и бојаџију Јована Листра, који се беше назвао краљем од Норфолка. Од овог времена владика Ле Спенсер прочу се као храбар и срећан војвода, те га скоро за тим сâм папа позва, да скупи крсташку војску и да пође у рат преко мора у Фландрију, да бије папине противнике[1]).

Тако се сврши овај устанак, не доневши народу ни какве користи но само штете. Омраза и освете с једне и с друге стране оставише у ингленској крваве трагове и учинише, те слободоумна струја у двору и у парламенту устукну за неко време. Краљ Ричардо по савету своје околине одмах после неколико дана свечаним прогласом порече нова права и слободе, које у невољи беше сељацима устаницима потврдио. А грозни догађаји које тада као младић од 15 година доживе, морали су у души његовој оставити дубоке утиске, те мало по мало даваше све већи замашај политичком притиску и деспотији, као што обично у таквим приликама бива. При свему том, никому у Инглеској не падаше на памет, да се услед такве страшне буне укине Магна Карта, устав и основа инглеских слободâ, или бар да се поткрате повластице Доњем дому, представницима грађана и општинâ. Већ на против, Доњи дом живо се опираше владиним наредбама изданим само с одобрењем Горњег дома, лордова и владика, у том смислу, да се за неко време укине лична слобода, те да краљевске и полициске власти могу по наредби из двора или од министара и од владикâ хватати и у притвор стављати људе, оптужене за јеретичке ствари. Осим тога сâм млади краљ, да би колико толико одржао своју реч дату побуњеном народу, предложи пар-

1) Lechler, I, 704, 705.

ламенту, да се сви спахиски поданици (који су за земљу везани) огласе за слободне људе. Но Горњи и Доњи дом сагласно одбацише овај краљев предлог, бојећи се да се њихови и државни приходи не смање[1]).

Жалосна је била судбина Ричарда II. Узроком младости и невештине његове била му је и влада слаба. Племићи жељно очекиваху да појачају своју моћ и утицај, па у тој намери добише на своји страну и представнике општинâ и грађанства, којима се чинило, да је краљ мислио да попуштањем простом народу окрњи њихове повластице а утврди своју деспотску власт. У то и стриц краљев Тома Глостер пристa уз племиће, те ови претњом примораше краља да прими њихову непосредну контролу у министарском савету (1386). г.) Без одобрења парламентом одређених лордова краљ није могао ништа важније наређивати. Он покуша да се од овог притиска ослободи, добивши од знатнијих судија у земљи свечану изјаву на заједничком збору донесену у том смислу, да је онаква лордовска контрола противна уставу и повластицама круне, а они који су краља нагнали, да на то пристане, криви су као издајници. Но парламенат у својим првим седницама повуче судије на одговор, огласи њих за издајнике, па их осуди на смрт. Велики судији Тресилијан са још некима погину на губилишту, а краљу се наметну још тежи јарам. Но овако не оста до краја. После неколико година Ричардо II изврши државни удар, уклонивши силом своје главне противнике у влади, кентерберишког архиепископа Арондела, па и свога стрица Тому Глостера (1397). који умре у затвору. Краљ својим насилним радом навуче брзо на се неодољиву мржњу племићâ, свештенства и народа. У првом парламенту који би сазван, појави

1) L. Ranke, Engl Geschichte, I, 74, 75.

се толики отпор, поткрепљен изјавама из целе земље противу краља, да овај мораше поднети оставку на престо. Но и то не би довољно, да стиша опште незадовољство. Племићи и владике у Горњем дому, имајући на својој страни краљевог брата од стрица, Хенрика Ланкастра, наредише прави суд краљу Ричарду II и збацише га свечано, а на престо посадише Хенрика IV Ланкастра, мимо законитог реда наследства[1]). Овај сада да би се показао захвалан онима који су га подигли, није имао ништа прече, но да гони Виклифове следбенике Ломарде и све јеретичке секте, да буде оруђе у рукама моћних лордова, папе и фанатичких владикâ и калуђерâ. После оних лепих слободоумних времена Едварда I и III, у којима се дух и енерђија инглеског народа покренуше онако силним полетом, у политичком, верозаконском и просветном смислу, сада под Ланкастром чињаше се да је све то стало и пресушило. Истина, Ланкастри доста савесно вршише своје обећање у чувању парламентских права, у којима владике и игумани, лордови и племићи с ритерима, грађани, трговци и занатлије имађаху највише повластицâ, а сељаци и спахиски поданици беху искључени. Но оштре мере противу црквених одступника и противу свију слободоумних представника науке и мисли људске покрише Инглеску брзо густом маглом, у којој само на спалиштима јеретикâ пламен весело сијаше, а тамнице испражњене од једних мученика одмах се новима пунише, на грдну штету и срамоту инглеског народа, на страву хришћанству, на поругу спомена племенитог и благог реформатора Виклифа.

---

1) L. Ranke, ibid. — R. Gneist Engl. Verfassungeschichte, 272. — Edw. A. Freeman, The Growt of the English Constitution, 104, 105.

На срећу, он не дочека да види ове страхоте и поруге. Он бејеше већ преминуо последњих дана месеца Децембра 1384 године. Доста му је било у души потресâ услед страшних догађаја сељачке буне од 1381 године. Противници и пакосни људи хтедоше и њега уплести у кривице и осуде похватаних коловођа устанка. Сад осуше на-њ увредама, претњама и клеветама од сваке врсте, потварајући као да су његова начела, његове проповеди и његови списи сејали семе верозаконског немира, политичког и друштвеног растројства и буне. Ухватише се и за једну случајну околност, што је један од устаничких коловођâ узгред исказао, да је пре неког времена слушао Виклифова предавања на университету. Ту им се учини згодна прилика, да светло име чувеног оксфордског професора и смелог црквеног реформатора жигошу, да му сав углед и утицај убију, да га упропасте, а ученике и следбенике његове заплаше, одврате и истребе. Но демонска им намера не изађе потпуно за руком.

Виклиф је од више година био у јавном непријатељству са моћним калуђерским просјачким редовима, а устаници и ако су на владике, манастире и игумане нападали; ипак су просјачке калуђере отворено бранили и повлађивали им, говорећи, да ваља побити све племиће и владике, а чувати просјачке калуђере. Виклиф је у целој земљи познат био као човек дубоких нравствених начела, одличан патриота и научник, који никад није у потаји радио, нити је кад год своје мисли и своја уверења крио, но на против свагда је у духу јеванђелске благости учио људе и народ свој љубави, братству, правди и свима хришћанским и друштвеним врлинама, а у свима својим политичким и реформаторским радовима имао свагда пред очима слободу, срећу и напредак своје отаџбине, у вези са славом и сигурношћу народног престола и краља. То га је и уздигло на висину главних представника

духовне и просветне величине инглеског народа при крају Средњег века[1])

Противници не могоше у двору ни у народу успети да Виклифа као бунтовника и завереника оцрне. Но пођe им за руком, да га под његову старост киње и од университета раставе, а неке његове ученике и пријатеље нарочито Херефорда, Астона и Репингтона доведу пред суд и ставе их у притвор.

Услед познатог скандала на папској столици са избором двају папâ и њиховим стидним проклињањем и прогањањем, Виклиф од 1378 године изађе отворено противу главних установа римске Цркве и написа 24 тезе у којима је на основи Св. писма и разума показивао заблуде те Цркве у догмама и уредбама. С тога, архиепископ примас инглески, Виљем Куртнеј сазва у Мају 1382 год. сабор и духовни суд, који ће претрести и осудити јеретичке списе и тежње које се све више шире. Сабор беше састављен из 10 владикâ, 16 докторâ права, 30 докторâ богословије и т. д. За време саборске седнице догоди се јак земљотрес који уздрма престоницу. Виклиф и његови пријатељи говораху, да је овај земљотрес знак божијег гнева противу намера овога црквеног суда. Но митрополит председник на против огласи, да је то знак одобрења с неба. Виклифове тезе бише осуђене, и то прва догматична половина (12) као потпуно јеретичке, а друга половина односно црквене управе само као погрешне. После тога изађу повеље за университет, епархије и цркве, којима се свечано објављује одлука духовног суда са забраном, да се нико више не усуди по њима

1) So John Wiclif died, the greatest men England has ever produced, a religions genius whose vestiges are to be found not only in the history of his own country, but in the spiritual history of mankind. (Rudofl Buddensieg, J. Wiclif, patriot and reformer 80, 81.)

проповедати и слушати. У Лондону се ова одлука објави великом литијом о празнику. А на оксфордском университету ректор и сенат попустише такође притиску и назадној струји, и забранише професорима и ђацима с претњом строге казни, да по Виклифовим тезама више не предају и не слушају.

Од тога доба, а имено од Новембра 1382. Виклиф се склони у своју парохију у Литерверту, где је још две године до смрти на миру провео, проповедајући народу и служећи службу божију. Само још једном био је изазван, те се оштром речи појави против безбожног предузећа норфолшког владике Ле Спенсера, који на позив папин пође скупљати по Инглеској чете добровољаца и велике прилоге за крсташки рат у Фландрији преко мора у корист папину. Тада се последњи пут у целој Инглеској чуше из уста великог проповедника и реформатора Виклифа благе хришћанске речи и дубоке патриотске мисли. Но његов верозаконски, просветни и политички рад оста у историји и у души великог инглеског народа, да светли као звезда преходница вековима.

Стојан Бошковић.

ОДЛОМЦИ

из

ИСТОРИЈЕ БЕОГРАДА

БЕОГРАД

од 1718 до 1739 год.

(Продужење. Види Годишњицу VII 1884 год.)

I. Пожаревачки мир.

Пошто су Немци узели од Турака Београд 18/7 Авѓуста 1717 настало је између Турске и Немачке примирије, које није било нарочито уговарано, али, које су обе зараћене стране радо трпеле, јер су обе биле скрхале и истрошиле готово сву своју снагу, ломећи се и отимајући се око Београда,

Обе ове државе радиле су на неким спремама за продужење рата, ал је обема било добро дошло, кад су им се понудиле две јевропске силе на мору, — Енглеска и Холандија, — да их равнају и мире.

Порта је и онако била већ давала неке знаке за ово, јер је везир београдски Елхач-Мустафа-Паша, пошто је изгубио Београд и дошао у Ниш, писао принцу Јевђе-

нију и нудио му се да посредује на измирењу, а сад му је писао о овоме и сам нови велики везир, Дамад-Ибрајим-Паша.

Услед ових понуда и посредовања, углављено је између Турске и Немачке да се састану на једноме конгресу комесари зараћених страна и сила посредница и да се договоре о условима мира, па ако се погоде, они онда да закључе и мир.

Тако се је дошло до конгреса, који је углавио 21-10 Јула 1818 пожаревачки мир између Турске и Немачке.

Немачка је била предлагала: да се држи конгрез, на неком острову на Дунаву и комесари турски да дођу у Фетислам а комесари немачки у Корнец у Влашкој, па да се састају сви на острову и ту да раде и да већају.

Турска није ктела да пристане на ово, него је предложила: да се конгрез држи у Пожаревцу, пошто јој није био примљен први њен предлог, да конгрез буде у Београду.

Кад је Немачка примила овај турски предлог, уговорено је још: да турски комесари дођу у Костолац (Kostelliza) са холандским комесаром, а немачки комесари и комесар енглески, да буду у Пожаревцу, па да се састају гди год на путу између ова два места, и ту да се погађају и договарају о миру.

Одма по овоме споразуму, упућени су немачки и турски официри, те су изабрали место на коме ће се конгрез држати, и ту су подигли велику и пространу умку[1]) и наместили чадоре и друго што је требало.

---

1) Ова умка стоји још и данас. Види у Милићевићева Кнежевини Србији, страна 107,

Енглеска је послала за свога комесара на овај конгрез, Сира Роберта Сутона, министра резидента код порте а Холандија графа Колијера.

Немачки комесари били су: граф Вирмонт, фелмаршал и саветник, и Талман, негдашњи немачки посланик код порте. Овима је био придат, за преговоре и за погодбу о трговини између Немачке и Турске, Флајшман, бивши последњи посланик немачки код порте; онај исти, кога су турци били задржали код себе као ратног заробљеника, после огласа рата, и вукли уза своју војску и држали у тамницама у Смедереву и у Београду, све док није пао Немцима у руке Темишвар, кад га је ослободио апса бивши темишварски паша, пошто је дошао у Београд, и предао га немачкој војсци у Сланкамену.

Комесар венецијанске републике био је: кавалер Руцини, и Вендрамино Бијанхи, који је био конгрески секретар[1]).

Турски комесари били су: негдашњи нишанџија а у то време силихдар, Ибрајим, и бивши наставник јаничара, а у доба конгреза, надзорник турске артилерије, Арифи-Мохамед-Ефендија, прозван иначе „Млади, Двадесет Осми Господин“, који су полазећи на конгрез, наименовани за дефтердаре. Овима је придат за преговоре о трговини, нишанџија Саиф Улах.

Комесари немачки дошли су у Пожаревац 1 Маја нов. *20* Априла ст. 1718. али конгрез није могао да почне да ради одмах јер су се турски комесари били нешто мало задоцнили, а и кад су дошли доцније, били су донели пуномоћија, која је био потписао велики везир, а немачки комесари нису им ктели ова да признаду, те су

1 Овај је написао доцније историју овога конгреза: Jstorica relazione della pace di Posaroviz. Venizia 1719. p. 47.

морали да трче татари по ново у Цариград, да донесу пуномоћија са потписом самога султана.

Тек 5 Јуна (нов.) 25 Маја (ст.) почео је конгрес да ради, пошто су се татари вратили и донели пуномоћија султанова.

Тога дана дошли су у исто време, и комесари зараћених сила и комесари сила посредница, уз пратњу својих почасних стража, у којима је могло бити по 700 до 800 људи, на место конгреза. Ћутећи ушли су сви у исто време у конгрески чадор и поседали. Сад је тек енглески комесар узео реч и отворио конгрез.

Конгрез је трајао некаквих 70 дана. За то време држато је 12 седница и тек је у 13-тој седници углављена погодба и потписан уговор о миру. (21.10 Јула 1718) у 1¹/₂ сат по подне.

При потписивању уговора, десили су се у чадору конгреском, курфирст баварски са својим братом и принцем наследником сулцбахским, и ако нису били чланови конгреза.

Грмљава топова разлегала се је сад долином Мораве и Дунава, те је разгласила на све стране: да су престала непријатељства, и Турци и Немци грлили су се и љубили честитајући једни другима срећан мир.

Шести дан по овоме закључен је и потписан и трговачки уговор, којим је добила Немачка многе повластице о трговини по Турској, и пра̂во да држи по Турској своје конзуле и агенте[1]).

Немачка је тражила на овоме конгрезу, да јој уступи Турска целу Србију са њеним градовима: Нишем и

---

1 То су ове капитулације које су држале и нас у економским везама, све док Србија није постала краљевина и није их се опростила, новим трговачким уговорима. које је закључила са јевропским силама.

Видином, који представљају једну целину са Београдом, али Турци нису ктели никако да даду све ово, те су се на послетку договорили да Турска уступи Немачкој само неки део Србије.

По овоме пристанку Турака, почињала је граница између Турске и Немачке, у простору Србије, на ушћу Тимока у Дунав, па је ишла Тимоком до села Трнавца. Од Трнавца, одвајала се је граница од Тимока пењући се на висове, на левој страни Тимока, преко Хајдучке Планине и избијала је на Шупељак (сад Јовановац) остављајући Турцима Ражањ. Од Јовановца ишла је граница донекле Јовановачком Реком, па је избијала на састави обе наше Мораве, а одавде даље ишла је Источном Моравом до Чачка, остављајући Чачак Немцима. Из Чачка даље, ударала је граница на планине на десној обали Дрине изнад Сокола, остављајући Соко Турцима, па се је за тим спуштала на Дрину испод Љешнице.

Одмах по завршетку конгреске радње, одређени су нарочити комесари, који су обележили ову границу на лицу места. Турски комесар за ово, био је Кара-Мустафа беглер-бег адански. Комесија је ова обележавала границу укопаним камењем у извесним растојањима свуда, гди граница није била обележена каквом текућом водом.

Принц Јевђеније дошао је из Беча у Земун 6 Јуна (нов) 26 Маја (ст.) са курфирстом баварским и његовим братом, са херцегом саксенвајмарским и пфалцграфом сулцбахским, да се нађе код војске, за случај, ако се не би дошло на конгрезу до повољне погодбе о миру, те би се поново отпочео рат.

Принц је примио у Земуну изасланика турског, кога му је послао велики везир, да га поздрави у његово име.

После овога прелазио је принц у Београд, ишао је у Панчево, у Темишвар и у Петроварадин, обилазећи

војску, коју је често и покретао с једнога места на друго и спремао да одма отпочне рат, ако Турци не приме на конгресу услове мира, које је он полагао.

То су исто радили и Турци.

Велики везир примио је из руку султанових пророков барјак и дошао је с њиме у Једрене а после неколико дана у Софију, где је такође почео да искупља турску војску. Сем овога послао је у Фетислам са нешто војске, бившег београдског пашу Мустафу, да се нађе тако ближе месту, гди се држи конгрез.

Но, све ово искупљање турске војскс; као да је било само маневар, да би се и Немци колико толико застрашили, јер другчије, на шта би била онолика радост код Турака, кад су чули, да је закључен мир, ма да је он био тако штетан по Турску.

Кад је стигао у Софију весник рејис-ефендија, Арифи Мохамед, комесар на конгрезу и јавио о утврђеном миру, постао је ома паша од три туга.

А велики везир, кад се је по овоме вратио из Софије у Једрене, дочекан је, како се није до сада дочекивао никакав везир.

Изишао му је прво на сусрет до Пазарџика султанов коморник, огрнуо га ту, скупоценим ћурком и припасао му драгоцену сабљу, што му је све послао на пешкеш султан. Даље на путу за у Једрене, изишли су му у сусрет и поздравили га у име султана, кајмакам Али-Паша, син погубљеногa у Београду (25 нов 15 ст. Декембра 1683 год.) великог везира Кара-Мустафе, и султанов први секретар. Мало ближе још Једрену, изјахао му је, пред селом Кадункеј, иза кога је био султанов логор, у сусрет, за једно четврт сата, сам султан.

Велики везир дошавши за 15 корака близу султана, сјахао је с коња и три пута је пао ничке на земљу и

ову пољубио; за тим је пољубио бакрачлије на седлу султановом, па је опет пао ничке на земљу и ову поново пољубио. И сад је тек узјахао на хата, кога му је султан преда њ извео и понудио.

Кад су се одавде кренули сви у Једрене, велики везир јахао је први напред, имајући поред себе пророков барјак. Кад су дошли близу упараћене војске, султан је заостао подаље натраг. а за тим је странпутицом отишао у Једрене и оставио је великог везира, да сам прими почасти, које му војска указује и да уђе с' њоме у Једрене, парадно и свечано.

Кад је велики везир ушао овако у Једрене, опет га је и ту дочекао султан и примио из његових руку пророков барјак и по ново га обдарио скупоценом сабљом и многим другим даровима.

II. Београд у немачкој власти.

Ретко се је кад славила немачка царевина таком славом и веселила и радовала таком и толиком радости, као што је, кад је принц Јевђеније потукао Турке на Београду и кад је одма за овим освојио и добио и сам Београд.

И ово и овако исто радовање поновило се је и сад по целој царевини, кад се је чуло да је углављен мир између Немачке и Турске и да је по њему остао Београд у немачкој власти.

У Бечу, у престоници немачкој у ово време, држата су благодарења, на која је долазио цар са целим својим двором.

Ово се је понављало по свој царевини, како је где стигла вест о славном успеху немачке војске.

Вароши и села у целој царевини утркавале су се која ће боље да прослави овај успех и да га увелича што бољим осветлењем или што чаробнијим ватрометом.

Чак су и стране државе тражиле удела у овом удовољству Немаца.

Поглавари Француске и Инглеске похитали су са својим честиткама.

Папа је у Риму са осамнајест својих кардинала одслужио службу Божију и благодарио Господу што је Београд узет од Турака, те је сад спасен и запад од грозних њихових навала.

Овако је исто било и у Венецији, у Лизабону и у Варшави.

И Немци, а и њихови суседи, имали су чему и да се радују.

Београд је био први и најважнији град у источном јевропском делу. Велик и јак и по својим тврђама и по природном свом положају, он је сад брана не само немачке царевине него и свег европског запада од навале Турака.

Турци сад нису више могли, као до сад, да искупљају големе војске у Београду и да нагомилавају под браном његових бедемова многе ратне материале, па да одатле прелазе једним кораком у туђе земље, да тамо пљачкају и пустоше, робе и завојевавају.

Сад су ове користи од Београда на противној страни.

И Немци су добро разумели преимућства, која имају над Турцима сад и кад је Београд у њиховој власти. Зато се и нису ограничили само на весеља и на уживања, већ су похитали да Београд још јаче утврде и варош тако да уреде, да им то буде, после престонице, прва варош у царевини.

За уређење грађанске и административне управе у Београду и у оном дѣлу Србије који је потпао под Нем-

це, послат је из Беча у Београд, државни саветник Бросамер са више стручних помагача, који је уредио судство, тако, да је у Београду био апелациони суд не само за Београд и немачки део Србије, него и за неке друге делове немачке царевине, а тако исто просветне и вероисповедне заводе. рударство и т. д.

Утврђивање Београда поверено је вредном и енергичном команданту Београда, генералу Одвиру и Београд је добио под њим, за кратко време после 1718 год. сасвим други облик.

Прави град (цитадела) прерађен је и обновљен тако да је изгледао као сасвим нов град.

Сва она неправилна утврђења, са стране вароши, пред бедемом на коме је сад „Сат-Кула" порушена су, па је подигнут место њих бастиони фронт, испод кога су у куртини и у фланкама озидане казамате за обитавање војника и за обрану града. Фланке су повучене мало у назад и заклоњене са заокругљеним крајевима бастионих фаза.

Бастионе овог фронта звали су Немци и то онај на савској страни, бастион Св. Карла, а онај други са стране Дунава, бастион Св. Јелисавете.

Испред куртине бастиона озидан је равелин са блокаузом.

Они стари градски фронтови са стране Саве и Дунава иза овог бастионог фронта, што су до сад били окићени разним кулама, које су, које од прошлих опсада, које од времена биле доста опале, сад су већим делом сасвим порушене, па је Београд и с ових страна изнова утврђен негди са јаким земљаним бедемовима, који су били обложени зидовима а негди опет само са јаким зидовима од камена или од цигала, у више редова једно иза друго, у које су биле урезане пушкарнице и топарнице за одбрану из пушака и топова.

У град се је улазило са стране вароши кроз три улаза са три супротне стране,

Један је улаз био доле на Сави а други са стране Дунава.

Оба ова улаза били су споредни, према главном улазу, у средини куртине бастионог фронта.

Цео град од Дунава па до Саве опшанчен је дубоким ровом са врло стрмим странама.

Пред ровом саграђен је прикривен пут са пространим зборииштима, са излазима за испаде из града, и са потернама (тавницима) за обрану града са минама, и са гласиом.

У градски ров силазило се је по тавницима испод граских бедемова а из њих се је излазило на прикривен пут, по озиданим степенима.

И онај други градски део, што је био одвојен од правога града и што је опасивао и заклањао варош, утврђен је сад изнова са правилним бастионским деловима, свуд унаоколо око вароши од Саве па до Дунава.

Бастионе овога фронта звали су Немци, почињући од онога бистиона на Дунаву: бастион Св. Марија, Св. Јелисавета, Св. Јевђеније, Св. Венедигт, Св. Карло, Св. Јосиф и Св. Леополд.

Пред овим платном било је у два реда, већих и мањих флеша; пред овима прикривен пут са гласијом и даље још у напред, засебна и одвојена утврђења у виду отворених и затворених линета.

Кроз ово градско платно, улазило се је у подграђе (варош) кроз четири капије. Прва капија Д била је на Сави и звала се је Шабачка Капија. То је она капија што је постојала све до 1867 г. и коју смо тада звали Сава — Капија. Друга, Виртемберишка Капија Е (до 1867 Стамбол-Капија) била је пред спомеником Кнеза Михајла. Трећа Царска Капија Ж, била је на месту гди је до 1876 г.

била Видин Капија. Четврта, Темишварска Капија З била је доле у равници Дунава.

Све ове Капије биле су зидане а Виртемберишка Капија и Шабачка Капија биле су сграђене као мале касарне, те је у њима обитавао увек по неки део војске.

Простор између града и подградског платна, био је обграђен са стране Саве и Дунава са јаким зидовима, који су били удешени за обрану.

Са стране Саве било је два зида. Један је ишао низином крај воде а други венцем Калимегдана и овај је имао на крају близу града затворену линету.

На ономе првом зиду била је Петроварадинска Капија И. Кроз њу се је долазило на савски мост и ишло у Срем.

Онај зид са стране Дунава био је според самог Дунава у равници.

Још је било градскух утврђења и с оне стране Саве и Дунава, и на ономе великом острову на Дунаву спроћу града (С, С, Т, Т) Од ових утврђења било је највеће, оно на Сави и оно је имало пред собом и засебна и одвојена утврђења.

Немци су подигли у ово време у Београду и многе војене зграде.

У вароши, близу Виртемберишке Капије, с десне руке споменика Кнеза Михајла у почетку улице Кнез Михајло, било је велико здање О, са више катова, преко 100 хвати дуго и око 50 хв. широко. То је била најпре палата принца виртемберишког, који је био неко време у Београду царски намесник и администратор Србије, а после пешачка касарна.

Сем ове палате озидали су Немци у ово време још доста великих и лепих зграда у вароши. Најважније биле

су им оне зграде, што су служиле као вероисповедни заводи за језујите (К), за тринитанере (Л), за капуцинере (М), и за францишканере (Н)[1] у ономе делу вароши на Дунаву.

Од већих зграда у вароши, било је још: здање (Р) за команданта Београда и здање за српску митрополију (П).

Варош је била подељена у три главна дела. Немачки део звао се је дорћулски део, и ту су живели маом сами Немци. Српска варош, звао се је део око садање наше саборне цркве, гди је била и српска митрополија (П), који се је протезао на ниже к Сави. У овоме су делу живели сами Срби. У средњем делу, који је био на висоравњу између Немачке и Српске Вароши живели су измешано: Срби, Грци, Цинцари, Немци и Маџари.

Цела варош тада је регулисана. Улице су ишле у једном правцу од Саве па до окомка платоа, одакле се земљиште почиње да спушта к Дунаву, а у другом правцу, од града, па све до варошког градског платна.

Срби су живели сем овога још и у два подграђа пред варошким градским платном. Једно је подграђе било на простору гди је сад вазнесенска црква и пружало се је на ниже к Сави и одатле уза Саву до утока Мокролушког Потока у ову реку (Х, Х), а друго је било ниже Каменолома (Ташмајдан) гди је и сада један део наше Палилуле (Ш).

И у самом граду Немци су подигли у ово време доста лепих и великих зграда.

---

1) Ово је оно здање, које је постојало у развалинама све до 1882 г. Ми смо га звали Пирничана, и доводили му ово име од Принчев Хан; Палата принца Јевђенија. Међу тим принц Јевђеније нијеи мао у Београду никакво здање нити је икад у Београду за дуже време живео.

У горњем граду била су најважнија здања: велики оружник (Zeughaus), с леве стране кад се уђе у град кроз капију испод Сат-Куле; испред овога била је кућа за команданта града; право према средини улаза у град, магацин за храну и на десној страни, стражаре и један барутни магацин. Други барутни магацин саградили су Немци у природној стени на оном каменом окомку што дели горњи град од долњега града с леве стране пута по коме се силази у доњи град.

У ово време саграђен је и ископан у горњем граду и онај велики бунар, 108 стопа дубок са 212 степена по којима се може да сиђе доле у бунар.

У доњем граду био је један део вароши, кога су звали Немци (Водена Варош) (Wasserstadt) Долња Варош. У томе делу града Немци су подигли у ово време, велики оружник, велику пешачку касарну, велики магацин за храну, касарну за кавалерију и још један барутни магацин.

У ово време довели су Немци у Београд, у варош и у град, из далеке околине Београда, лепу, чисту и здраву воду, која је дотицала у Београд кроз велике и лепе канале које су Немци саградили.

Немци су почели у ово време да насељавају и околину Београда, која је у сљед рата и опсаде Београда била остала пуста, јер су и сами Немци за време опсаде спалили и порушили многа околна села.

На путу између Гроцке и Београда, на средини, где је пут прелазио реку Болечицу по два моста, код садањег нашег Болеча, било је већ 1720 год насељено село Двомошће (Zweybruck) са Немцима из Пфалца којима је дато безплатно земљиште за насељавање сем тога што су били ослобођени за неколико година од свију државних дажбина.

војску, коју је често и покретао с једнога места на друго и спремао да одма отпочне рат, ако Турци не приме на конгресу услове мира, које је он полагао.

То су исто радили и Турци.

Велики везир примио је из руку султанових пророков барјак и дошао је с њиме у Једрене а после неколико дана у Софију, где је такође почео да искупља турску војску. Сем овога послао је у Фетислам са нешто војске, бившег београдског пашу Мустафу, да се нађе тако ближе месту, гди се држи конгрез.

Но, све ово искупљање турске војскс; као да је било само маневар, да би се и Немци колико толико застрашили, јер другчије, на шта би била оноликa радост код Турака, кад су чули, да је закључен мир, ма да је он био тако штетан по Турску.

Кад је стигао у Софију весник рејис-ефендија, Арифи Мохамед, комесар на конгрезу и јавио о утврђеном миру, постао је ома паша од три туга.

А велики везир, кад се је по овоме вратио из Софије у Једрене, дочекан је, како се није до сада дочекивао никакав везир.

Изишао му је прво на сусрет до Пазарџика султанов коморник, огрнуо га ту, скупоценим ћурком и припасао му драгоцену сабљу, што му је све послао на пешкеш султан. Даље на путу за у Једрене, изишли су му у сусрет и поздравили га у име султана. кајмакам Али-Паша, син погубљенога у Београду (25 нов 15 ст. Декембра 1683 год.) великог везира Кара-Мустафе, и султанов први секретар. Мало ближе још Једрену, изјахао му је, пред селом Кадункеј, иза кога је био султанов логор, у сусрет. за једно четврт сата, сам султан.

Велики везир дошавши за 15 корака близу султана, сјахао је с коња и три пута је пао ничке на земљу и

ову пољубио; за тим је пољубио бакрачлије на седлу султановом, па је опет пао ничке на земљу и ову поново пољубио. И сад је тек узјахао на хата, кога му је султан преда њ извео и понудио.

Кад су се одавде кренули сви у Једрено, велики везир јахао је први напред, имајући поред себе пророков барјак. Кад су дошли близу упараћене војске, султан је заостао подаље натраг. а за тим је странпутицом отишао у Једрене и оставио је великог везира, да сам прими почасти, које му војска указује и да уђе с' њоме у Једрене, парадно и свечано.

Кад је велики везир ушао овако у Једрене, опет га је и ту дочекао султан и примио из његових руку пророков барјак и по ново га обдарио скупоценом саблом и многим другим даровима.

II. Београд у немачкој власти.

Ретко се је кад славила немачка царевина таком славом и веселила и радовала таком и толиком радости, као што је, кад је принц Јевђеније потукао Турке на Београду и кад је одма за овим освојио и добио и сам Београд.

И ово и овако исто радовање поновило се је и сад по целој царевини, кад се је чуло да је углављен мир између Немачке и Турске и да је по њему остао Београд у немачкој власти.

У Бечу, у престоници немачкој у ово време, држата су благодарења, на која је долазио цар са целим својим двором.

Ово се је понављало по свој царевини, како је гди стигла вест о славном успеху немачке војске.

Вароши и села у целој царевини утркавале су се која ће боље да прослави овај успех и да га увелича што бољим осветлењем или што чаробнијим ватрометом.

Чак су и стране државе тражиле удела у овом удовољству Немаца.

Поглавари Француске и Инглеске похитали су са својим честиткама.

Папа је у Риму са осамнајест својих кардинала одслужио службу Божију и благодарио Господу што је Београд узет од Турака, те је сад спасен и запад од грозних њихових навала.

Овако је исто било и у Венецији, у Лизабону и у Варшави.

И Немци, а и њихови суседи, имали су чему и да се радују.

Београд је био први и најважнији град у источном јевропском делу. Велик и јак и по својим тврђама и по природном свом положају, он је сад брана не само немачке царевине него и свег европског запада од навале Турака.

Турци сад нису више могли, као до сад, да искупљају големе војске у Београду и да нагомилавају под браном његових бедемова многе ратне материале, па да одатле прелазе једним кораком у туђе земље, да тамо пљачкају и пустоше, робе и завојевавају.

Сад су ове користи од Београда на противној страни.

И Немци су добро разумели преимућства, која имају над Турцима сад и кад је Београд у њиховој власти. Зато се и нису ограничили само на весеља и на уживања, већ су похитали да Београд још јаче утврде и варош тако да уреде, да им то буде, после престонице, прва варош у царевини.

За уређење грађанске и административне управе у Београду и у оном дѣлу Србије који је потпао под Нем-

це, послат је из Беча у Београд, државни саветник Бросамер са више стручних помагача, који је уредио судство, тако, да је у Београду био апелациони суд не само за Београд и немачки део Србије, него и за неке друге делове немачке царевине, а тако исто просветне и вероисповедне заводе. рударство и т. д.

Утврђивање Београда поверено је вредном и енергичном команданту Београда, генералу Одвиру и Београд је добио под њим, за кратко време после 1718 год. сасвим други облик.

Прави град (цитадела) прерађен је и обновљен тако да је изгледао као сасвим нов град.

Сва она неправилна утврђења, са стране вароши, пред бедемом на коме је сад „Сат-Кула“ порушена су, па је подигнут место њих бастиони фронт, испод кога су у куртини и у фланкама озидане казамате за обитавање војника и за обрану града. Фланке су повучене мало у назад и заклоњене са заокругљеним крајевима бастионих фаза.

Бастионе овог фронта звали су Немци и то онај на савској страни, бастион Св. Карла, а онај други са стране Дунава, бастион Св. Јелисавете.

Испред куртине бастиона озидан је равелин са блокаузом.

Они стари градски фронтови са стране Саве и Дунава иза овог бастионог фронта, што су до сад били окићени разним кулама, које су, које од прошлих опсада, које од времена биле доста опале, сад су већим делом сасвим порушене, па је Београд и с ових страна изнова утврђен негди са јаким земљаним бедемовима, који су били обложени зидовима а негди опет само са јаким зидовима од камена или од цигала, у више редова једно иза друго, у које су биле урезане пушкарнице и топарнице за одбрану из пушака и топова.

У град се је улазило са стране вароши кроз три улаза са три супротне стране,

Један је улаз био доле на Сави а други са стране Дунава.

Оба ова улаза били су споредни, према главном улазу, у средини куртине бастионог фронта.

Цео град од Дунава па до Саве опшанчен је дубоким ровом са врло стрмим странама.

Пред ровом саграђен је прикривен пут са пространим зборииштима, са излазима за испаде из града, и са потернама (тавницима) за обрану града са минама, и са гласиом.

У градски ров силазило се је по тавницима испод граских бедемова а из њих се је излазило на прикривен пут, по озиданим степенима.

И онај други градски део, што је био одвојен од правога града и што је опасивао и заклањао варош, утврђен је сад изнова са правилним бастионским деловима, свуд унаоколо око вароши од Саве па до Дунава.

Бастионе овога фронта звали су Немци, почињући од онога бистиона на Дунаву: бастион Св. Марија, Св. Јелисавета, Св. Јевђеније, Св. Венедигт, Св. Карло, Св. Јосиф и Св. Леополд.

Пред овим платном било је у два реда, већих и мањих флеша; пред овима прикривен пут са гласијом и даље још у напред, засебна и одвојена утврђења у виду отворених и затворених линета.

Кроз ово градско платно, улазило се је у подграђе (варош) кроз четири капије. Прва капија Д била је на Сави и звала се је Шабачка Капија. То је она капија што је постојала све до 1867 г. и коју смо тада звали Сава — Капија. Друга, Виртемберишка Капија Е (до 1867 Стамбол-Капија) била је пред спомеником Кнеза Михајла. Трећа Царска Капија Ж, била је на месту где је до 1876 г.

била Видин Капија. Четврта, Темишварска Капија З била је доле у равници Дунава.

Све ове Капије биле су зидане а Виртембершка Капија и Шабачка Капија биле су саграђене као мале касарне, те је у њима обитавао увек по неки део војске.

Простор између града и подградског платна, био је обграђен са стране Саве и Дунава са јаким зидовима, који су били удешени за обрану.

Са стране Саве било је два зида. Један је ишао низином крај воде а други венцем Калимегдана и овај је имао на крају близу града затворену линету.

На ономе првом зиду била је Петроварадинска Капија И. Кроз њу се је долазило на савски мост и ишло у Срем.

Онај зид са стране Дунава био је поред самог Дунава у равници.

Још је било градскух утврђења и с оне стране Саве и Дунава, и на ономе великом острову на Дунаву спроћу града (С, С, Т, Т) Од ових утврђења било је највеће, оно на Сави и оно је имало пред собом и засебна и одвојена утврђења.

Немци су подигли у ово време у Београду и многе војене зграде.

У вароши, близу Виртембершке Капије, с десне руке споменика Кнеза Михајла у почетку улице Кнез Михајло, било је велико здање О, са више катова, преко 100 хвати дуго и око 50 хв. широко. То је била најпре палата принца виртембершког, који је био неко време у Београду царски намесник и администратор Србије, а после пешачка касарна.

Сем ове палате озидали су Немци у ово време још доста великих и лепих зграда у вароши. Најважније биле

су им оне зграде, што су служиле као вероисповедни заводи за језујите (К), за тринитанере (Л), за капуцинере (М), и за фрањишканере (Н)[1] у ономе делу вароши на Дунаву.

Од већих зграда у вароши, било је још: здање (Р) за команданта Београда и здање за српску митрополију (П).

Варош је била подељена у три главна дела. Немачки део звао се је дорћулски део, и ту су живели маом сами Немци. Српска варош, звао се је део око садање наше саборне цркве, где је била и српска митрополија (П), који се је протезао на ниже к Сави. У овоме су делу живели сами Срби. У средњем делу, који је био на висоравњу између Немачке и Српске Вароши живели су измешано: Срби, Грци, Цинцари, Немци и Маџари.

Цела варош тада је регулисана. Улице су ишле у једном правцу од Саве па до окомка платоа, одакле се земљиште почиње да спушта к Дунаву, а у другом правцу, од града, па све до варошког градског платна.

Срби су живели сем овога још и у два подграђа пред варошким градским платном. Једно је подграђе било на простору где је сад вазнесенска црква и пружало се је на ниже к Сави и одатле уза Саву до утока Мокролушког Потока у ову реку (Х, Х), а друго је било ниже Каменолома (Ташмајдан) где је и сада један део наше Палилуле (Ш).

И у самом граду Немци су подигли у ово време доста лепих и великих зграда.

1) Ово је оно здање, које је постојало у развалинама све до 1882 г. Ми смо га звали Пирничана, и доводили му ово име од Принчев Хан; Палата принца Јевђенија. Међу тим принц Јевђеније нијеи мао у Београду никакво здање нити је икад у Београду за дуже време живео.

У горњем граду била су најважнија здања: велики оружник (Zeughaus), с леве стране кад се уђе у град кроз капију испод Сат-Куле; испред овога била је кућа за команданта града; право према средини улаза у град, магацин за храну и на десној страни, стражаре и један барутни магацин. Други барутни магацин саградили су Немци у природној стени на оном каменом окомку што дели горњи град од доњега града с леве стране пута по коме се силази у доњи град.

У ово време саграђен је и ископан у горњем граду и онај велики бунар, 108 стопа дубок са 212 степена по којима се може да сиђе доле у бунар.

У доњем граду био је један део вароши, кога су звали Немци (Водена Варош) (Wasserstadt) Доња Варош. У томе делу града Немци су подигли у ово време, велики оружник, велику пешачку касарну, велики магацин за храну, касарну за кавалерију и још један барутни магацин.

У ово време довели су Немци у Београд, у варош и у град, из далеке околине Београда, лепу, чисту и здраву воду, која је дотицала у Београд кроз велике и лепе канале које су Немци саградили.

Немци су почели у ово време да насељавају и околину Београда, која је у след рата и опсаде Београда била остала пуста, јер су и сами Немци за време опсаде спалили и порушили многа околна села.

На путу између Гроцке и Београда, на средини, где је пут прелазио реку Болечицу по два моста, код садањег нашег Болеча, било је већ 1720 год насељено село Двомошће (Zweybruck) са Немцима из Пфалца којима је дато безплатно земљиште за насељавање сем тога што су били ослобођени за неколико година од свију државних дажбина.

Вреди напомене, да су Немци подигли у ово време, на оном српском острову на Дунаву испод Оршаве, град *Адакале* (Neu Orsowa, Нова Оршава, или Karolina по имену цара КарлаVI), и на српској обали градић *Кастел* (Das Fort Flisabeth, по имену царице Елисавете) које је зидао од 1726 до 1733 год. генерал Доксат родом Швајцарац у немачкој служби. Дотле су били на овоме острову, неки земљани — пољски — опкопи које је ту био саградио генерал Мерси и граф Хомилтон.

III. Рат Немаца и Турака 1737, 1738 и 1739 год. Повод рату. Стање немачке војске.

Такав је био Београд, док су га држали Немци. Али Београду није било суђено, да остане дуго у немачкој власти. 1737 год. заратили су се поново Немци и Турци и били су се и ратовали три године дана, док Турци нису поново узели од Немаца и Београд и онај део Србије, што је био потпао под Немце по пожаревачком уговору о миру.

И у овоме рату имали су Срби јаког и великог удела као борци на страни Немаца, против Турака, а и многи сукоби између Немаца и Срба са Турцима, збивали су се у Србији, те вреди зато да их споменемо бар у опште и да видимо како се је дошло до Београда.

1735 год завадили су се па и заратили Руси и Турци.

Русија и Немачка имале су у ово време уговор, да једна другој помажу са 20000 пешакаи 10000 коњаника, ако би се једна од њих заратила с Турцима па не би ушла у рат и она друга.

Немцима у ово време није било до рата, ал им се је опет чинило да је боље да и у рат уђу, него да дају овако велику војску да се бије за другога.

Зато су с почетка покушавали да измире како му драго и Русе и Турке а кад у овоме нису могли никако да успеју, онда су се 1737 г. заратили и они с Турцима.

Руси су зактевали много а Турци нису ктели ништа да даду те је појмљиво да се није могло доћи до никаквог споразума.

Немци нису имали у ово време довољно спремне војске, а и оно мало, што су је имали, није им ваљала; а и градови, сем Београда, нису им били у онаком стању, у каком би ваљало да су, кад се хоће да води рат.

И то је био поглавити узрок, због кога се је Немачка дуго клонила рата.

Целокупан број немачке војске, у време док је Немачка посредовала на измирењу Руса и Турака, износио је 30000 војника, који су били искупљени у Петроварадину, у Пожаревцу и у моравској долини у Србији, са још 6000 Саксонаца. То је било силом толико, колико су Немци требали да даду Русима у помоћ, ако не би ктели и сами да се зарате.

Морална снага ове војске, а особито њених официра, била је лоша и слаба. Принца Јевђенија није било више, те су способности и врлине војничке превиђане и батаљиване. Место овога истицали су се љубимци и они који су се допадали по другим својим особинама.

Кад је Немачка увидела, да ће морати и сама заратити се с Турцима, почела је да искупља нову и већу војску, и поделила ју је у три засебне и једно од друго одвојене војске.

Једна јој се је војска скупљала у Ердељу за напад Турака у Влашкој; друга у Земуну и у Србији, за продирање у Стару Србију, и трећа на Сави за војевање по Босни.

Ова нова немачка војска бројила је 122,514 људи и била је подељена у 249 ескадрона коњаника, 90 батаљона пешака и 71 компанију гренадира.

Сем овога имала је Немачка у Београду, дунавску флотилу, у којој је било 4 велике ратне лађе, са неколико транспортних лађа, која се је имала да допуни са још 4 нове лађе које су у ово време грађене у Бечу.

У флотили овој имали су Немци 2400 матроза и 1000 војника за борбу на лађама.

У ове бројеве војника није ушла артилерија и други ситни и помоћњи делови војске.

Немци су и сад позвали Србе и то како оне из Србије која је била под Немачком, тако и из других српских земаља, да се дижу против Турака и да пристају уз немачку војску.

И за кратко време, било је искупљених Срба и под оружјем 50000 које народне војске, које добровољаца.

Војска, која је била одређена за операције из Србије, искупљала се је у Паланци (Ujpalanka) на Дунаву спроћу Рама, у Земуну, у Београду, у Пожаревцу и у Палежу? (Pallasck).

У Палежу се је искупљала само кавалерија.[1]

За команданте војска немачких одређени су, за ону војску у Ердељу, граф Валис; за војску у Босни, кнез Хилдбургхаузен, коме је био потчињен и бан хрватски, а за војску у Србији, принц лотриншки Фрања, коме је био помоћник маршал Секендорф[2].

---

1) По Moriz-у v. Angeli, у Карансебешу.

2) Moriz v. Angeli, тврди, противно Schmetau, да је Секендорф био прави и истински командант војске, а Херцог Фрања лотриншки да је ишао само уз војску као добровољац да се учи вештини ра оводства.

Са дунавском флотилом командовали су маркиз Палавичини и вице-адмирал Мервиљ.

Под Фрањом лотришким били су фелмаршали, Филип (Phiiippi) и Кевенхилер и фелдцајгмајстер Шметау (Schmetau) и Вурмбранд, под којима је опет било још 7 фелдмаршал-лајтнанта и 10 генералмајора.

Филип и Кевенхилер аванзовали су за маршале пред сами рат, а Шметау је остао и даље фелдцајгмајстер и ако је до сад био старији од њих.

То је учињено по жељи принца лотришког, зета царевог и главнокомандујућег немачке војске у Србији.

Шметау је задовољен царевом утехом, који му је дао и декрет да задржи свој стари ранг и да не мора да слуша маршале (!) јер ће и тако добити команду одвојену од њих.

После овога биће појмљиво како је могло бити, да млађи генерал Вурмбранд, каже старијем генералу Шметау, да *неће* да изврши његову заповест; и да генерал Шметау каже маршалу Кевенхилеру, кад му је овај ктео да саопшти заповест главнокомандујућега, да он од њега *неће* да прима ни туђе заповести.

И ово је било за време рата, кад је немачка војска стајала на спрам непријатеља, са запетом пушком.

Још боље може да расветли морал у немачкој војсци у ово време, ово.

Кад се је саветовало у Бечу, како ће ратовати ова немачка војска, што је у Србији, једни су генерали мислили: да треба ићи на Видин, па после продирати даље у Турску, јер ће тако, бити лакше добављати Дунавом храну за војску. Други су генерали опет ктели, да се иде на Ниш, па кад се он узме, да се надире на југ и да се Босна одсече од Турске и кад се овако сједини немачка војска у Србији, с оном што је у Босни, да се

побуне против Турака и Арнаути Климентињани, па да сви после јурну даље у Турску.

Ову разлику у мнењима требао је да измири сам цар. Његово је било да оцени и да заповеди како да се ради. Ал он то није урадио одма. Упутио је генерале да иду својој војсци, а он ће доцније наредити шта треба за њене операције. Међутим насамо и посебице говорио је и одобравао и једнима и другима, уверавајући сваког, да ће баш његово мнење да усвоји.

Тек, кад је принц лотришки дошао 27/16 Јула 1737 г. код своје војске у Београд, донео је лично, и обзнанио царски указ, којим се наређује: да се иде на Ниш.

Чак је било нужно, да цар изрично каже у овоме указу: како он заповеда, да се овоме његовом наређењу мора да покори сваки безусловно.

Маршал Секендорф, помоћник главнокомандујућега, принца лотришког, био је мнења да ваља ићи на Видин. И њему је цар био казао да ће тако и бити, те је он као помоћник главнокомандујућега наредио, и све је било спремљено за операције војске у томе правцу. Кад је сад Секендорф чуо да ће се ићи у другом правцу, био је ван себе од гњева. Није га могло да ублажи ни својеручно царско писмо, пуно благоволења, с којим се је цар извињавао што је морао овако да уради. Зловољан, што се не ради како је он ктео, него како је можда, била воља главнокомандујућега принца лотришког, Секендорф граби прву прилику да своју зловољу засведочи делом.

Једном, а то је било, кад је немачка војска дошла у Коларе и ту се одмарала, принц лотришки отишао је био у једну оближњу шуму у лов и тамо се је задржао и после повечерја. Маршал Секендорф напусти сад за њим трубаче и ови нададу тамо свирањем и добовањем таку ларму да се је принц вратио постиђен из шуме к војсци у логор.

Још је Секендорф говорио после овога, како је морао ово да уради, јер је цар поверио њему и принца и његову војску те је он одговоран цару за њих.

Принцу је било неправо што га је Секендорф постидео овако пред војском, а горе му је још било кад је чуо од Секендорфа да су санћим, и он и његова војска предати његовој бризи. Зато је сад и он настао кињити и омаловажавати Секендорфа, кад год му се је подала згодна прилика за ово.

Овим тарењем главно-командујућега и његовог помоћњика, радо су се ома користиле многе друге старешине и вође немачке војске, јер је стање у немачкој војсци било у ово време таково, да је могло бити, да су и старешине и вође биле неки за принца или за Секендорфа или против принца ил против Секендорфа, а природно је, да је због овога трпела немачка војска и њена општа ствар.

Операције немачке војске.

Све три немачке војске, пошто су се искупиле у Паланци, у Београду и у Палежу, кренуле су се 29, 18 Јуна 1737 год. правце на Ћуприју, да се на Краљевом Пољу и око Параћина, састану у једну војску, па одатле да отпочну заједнички радити против Турака.

До 15|4 Јула оне су све стигле на одређена им места,

Она војска што је била у Паланци, прешла је Дунав код Рама (погрешно Raab) и марширала је долином Млаве преко села Калишта правце на Ђуприју (Ravna) и на Параћин, имајући с десне руке Мораву а с леве Тимок (?). Она је на неким местима просецала шуме те крчила себи пута, и много је тешкоћа издржала док је стигла на одређено јој место.

Она друга војска, што је ишла из Београда, прешла је преко Гроцке, Колара, Баточине, Багрдана и Јагодине и дошла је на Краљево Поље код Ћуприје.

На овоме путу спомињу се још и друга нека места преко којих је немачка војска прешла или на којима је логоровала и ми их овде излажемо сва по реду почињући од Београда: Zweibruck (Двомошће) 29/18 Јуна, пет миља далеко од Београда; Гроцка (:Krozka)[1] 30/19 Јуна, још пет миља даље; за тим Kurschka и раван Visoha не далеко од потока Zessoviza (:Језава?) 3 Јула нов. 22 Јуна ст. Libosa с оне стране Senz-е (Libosa par de là la Senza) на обали мораве 4 Јула нов. 23. Јуна ст. затим даље Supova и река Јасеница (Jigeniz, Jessiniza; Рача (Ratesia), па село Лапово (Luprova, Lupova) 6 Јула нов. 25 Јуна ст. Баточина (Battaschin Pototchina) и Багрдан (Devibajardan) крај кога тече бистра и здрава вода, 8. Јула нов. 27 Јуна ст.

Даље се спомиње као врло тежак пут, онај део пута између Багрдана и Јагодине.

Кад су Немци превозили овим путем свој понтонски трен, крепало им је на путу много коња, а кад је пехота прелазила ову узбрдицу, многи су војници падали од

---

1 Шметау, који нам служи као главни извор за операције немачке војске у овоме рату, пошто је Мориц Ангело, чије смо дело такође корисно употребили, оскудан у детаљима а особито у онима, који се тичу учешћа Срба у борбама и војеним операцијама против Турака, — пише многа имена места неразумљиво или тако изврнуто, да често није лако изнаћи сад, која су то места? и како су се онда звала? да л их и данас има и како се зову? Тако пише он нашу Гроцку седам пута различито: Krozna, Kreskau, Krazkau, Crezka, Kirezka Kroz и Krozka. Због тога се овде исписује, поред сваког сумњивог српског назива места, како је то место писао Шметау француски. Где се не зна ни сличност у називу српском, ту се исписује само како је Шметау писао то место француски.

умора по путу, а многи су које од умора, које од жеге умирали на путу. Официри су немилостиво млатили војнике батинама, само да их крену у напред и опет их је толико заостало на путу, да су неки баталиони стигли у Јагодину 9 Јула нов. 28 Јуна ст. силом са по 100 људи.

Зато су Немци послали одма из Јагодине 600 српских хајдука, који су гарнизоновали стално у Јагодини, и једнога инжинира, те су трасирали и прокрчили помоћу сапера нов пут до потока Gradolovaz и начинили мостове где је требало, те се је тако обишло брдо, а ово им је било нужно због артилерије, која је била заостала од остале војске и после дошла у Јагодину.

И при прелазу Мораве, имали су Немци доста муке и тешкоћа.

На Морави није било у то време сталнога моста и Немци су морали да граде мост на гвозденим понтонима. Али 10 и 11 Јула нов. 29 у 30 Јуна ст. кад је овај посао отпочет, Морава је од јаких киша била тако придошла да је отргла и однела собом многе понтоне. Тек сутрадан, пошто су понтони похватани, мост је намештен и војска је преко њега прешла.

Док се је немачка војска искупљала на Краљевом Пољу и око Параћина, где се је размештала дужом потока Ribnizka (Angeli: Zrnica-Bach, Црница) и док су подизати у Ћуприји магацини за храну, држат је у Јагодини (11 Јула нов. 30 Јуна ст.) ратни савет, и ту је решено: да се пошље у Ниш, нишкоме паши, оглас рата, јер је војска немачка била близу границе, која је била обележена са три камена који су били укопани у земљу.

Сем ове немачке војске на Краљевом Пољу, искупљала се је у ово исто време у долини Тимока српска народна војска, под командом барона Тунгена. Војска је ова чувала да Турци не упадају на тој страни у Србију

су им оне зграде, што су служиле као вероисповедни заводи за језуите (К), за тринитанере (Л), за капуцинере (М), и за фрањишканере (Н)[1] у ономе делу вароши на Дунаву.

Од већих зграда у вароши, било је још: здање (Р) за команданта Београда и здање за српску митрополију (П).

Варош је била подељена у три главна дела. Немачки део звао се је дорћулски део, и ту су живели маом сами Немци. Српска варош, звао се је део око садање наше саборне цркве, где је била и српска митрополија (П), који се је протезао на ниже к Сави. У овоме су делу живели сами Срби. У средњем делу, који је био на висоравњу између Немачке и Српске Вароши живели су измешано: Срби, Грци, Цинцари, Немци и Маџари.

Цела варош тада је регулисана. Улице су ишле у једном правцу од Саве па до окомка платоа, одакле се земљиште почиње да спушта к Дунаву, а у другом правцу, од града, па све до варошког градског платна.

Срби су живели сем овога још и у два подграђа пред варошким градским платном. Једно је подграђе било на простору где је сад вазнесенска црква и пружало се је на ниже к Сави и одатле уза Саву до утока Мокролушког Потока у ову реку (Х, Х), а друго је било ниже Каменолома (Ташмајдан) где је и сада један део наше Палилуле (Ш).

И у самом граду Немци су подигли у ово време доста лепих и великих зграда.

---

1) Ово је оно здање, које је постојало у развалинама све до 1882 г. Ми смо га звали Пирничана, и доводили му ово име од Принчев Хан; Палата принца Јевђенија. Међу тим принц Јевђеније није ни мао у Београду никакво здање нити је икад у Београду за дуже време живео.

У горњем граду била су најважнија здања: велики оружник (Zeughaus), с леве стране кад се уђе у град кроз капију испод Сат-Куле; испред овога била је кућа за команданта града; право према средини улаза у град, магацин за храну и на десној страни, стражаре и један барутни магацин. Други барутни магацин саградили су Немци у природној стени на оном каменом окомку што дели горњи град од доњега града с леве стране пута по коме се силази у доњи град.

У ово време саграђен је и ископан у горњем граду и онај велики бунар, 108 стопа дубок са 212 степена по којима се може да сиђе доле у бунар.

У доњем граду био је један део вароши, кога су звали Немци (Водена Варош) (Wasserstadt) Доња Варош. У томе делу града Немци су подигли у ово време, велики оружник, велику пешачку касарну, велики магацин за храну, касарну за кавалерију и још један барутни магацин.

У ово време довели су Немци у Београд, у варош и у град, из далеке околине Београда, лепу, чисту и здраву воду, која је дотицала у Београд кроз велике и лепе канале које су Немци саградили.

Немци су почели у ово време да насељавају и околину Београда, која је у сљед рата и опсаде Београда била остала пуста, јер су и сами Немци за време опсаде спалили и порушили многа околна села.

На путу између Гроцке и Београда, на средини, гди је пут прелазио реку Болечицу по два моста, код садањег нашег Болеча, било је већ 1720 год насељено село Двомошће (Zweybruck) са Немцима из Пфалца којима је дато безплатно земљиште за насељавање сем тога што су били ослобођени за неколико година од свију државних дажбина.

Вреди напомене, да су Немци подигли у ово време, на оном српском острову на Дунаву испод Оршаве, град *Адакале* (Neu Orsowa, Нова Оршава, или Karolina по имену цара КарлаVI), и на српској обали градић *Кастел* (Das Fort Flisabeth, по имену царице Елисавете) које је зидао од 1726 до 1733 год. генерал Доксат родом Швајцарац у немачкој служби. Дотле су били на овоме острову, неки земљани — пољски — опкопи које је ту био саградио генерал Мерси и граф Хомилтон.

III. Рат Немаца и Турака 1737, 1738 и 1739 год. Повод рату. Стање немачке војске.

Такав је био Београд, док су га држали Немци. Али Београду није било суђено, да остане дуго у немачкој власти. 1737 год. заратили су се поново Немци и Турци и били су се и ратовали три године дана, док Турци нису поново узели од Немаца и Београд и онај део Србије, што је био потпао под Немце по пожаревачком уговору о миру.

И у овоме рату имали су Срби јаког и великог удела као борци на страни Немаца, против Турака, а и многи сукоби између Немаца и Срба са Турцима, збивали су се у Србији, те вреди зато да их споменемо бар у опште и да видимо како се је дошло до Београда.

1735 год завадили су се па и заратили Руси и Турци.

Русија и Немачка имале су у ово време уговор, да једна другој помажу са 20000 пешакаи 10000 коњаника, ако би се једна од њих заратила с Турцима па не би ушла у рат и она друга.

Немцима у ово време није било до рата, ал им се је опет чинило да је боље да и у рат уђу, него да дају овако велику војску да се бије за другога.

Зато су с почетка покушавали да измире како му драго и Русе и Турке а кад у овоме нису могли никако да успеју, онда су се 1737 г. заратили и они с Турцима.

Руси су захтевали много а Турци нису ктели ништа да даду те је појмљиво да се није могло доћи до никаквог споразума.

Немци нису имали у ово време довољно спремне војске, а и оно мало, што су је имали, није им ваљала; а и градови, сем Београда, нису им били у онаком стању, у каком би ваљало да су, кад се хоће да води рат.

И то је био поглавити узрок, због кога се је Немачка дуго клонила рата.

Целокупан број немачке војске, у време док је Немачка посредовала на измирењу Руса и Турака, износио је 30000 војника, који су били искупљени у Петроварадину, у Пожаревцу и у моравској долини у Србији, са још 6000 Саксонаца. То је било силом толико, колико су Немци требали да даду Русима у помоћ, ако не би ктели и сами да се зарате.

Морална снага ове војске, а особито њених официра, била је лоша и слаба. Принца Јевђенија није било више, те су способности и врлине војничке превиђане и батаљиване. Место овога истицали су се љубимци и они који су се допадали по другим својим особинама.

Кад је Немачка увидела, да ће морати и сама заратити се с Турцима, почела је да искупља нову и већу војску, и поделила ју је у три засебне и једно од друго одвојене војске.

Једна јој се је војска скупљала у Ердељу за напад Турака у Влашкој; друга у Земуну и у Србији, за продирање у Стару Србију, и трећа на Сави за војевање по Босни.

Ова нова немачка војска бројила је 122,514 људи и била је подељена у 249 ескадрона коњаника, 90 батаљона пешака и 71 компанију гренадира.

Сем овога имала је Немачка у Београду, дунавску флотилу, у којој је било 4 велике ратне лађе, са неколико транспортних лађа, која се је имала да допуни са још 4 нове лађе које су у ово време грађене у Бечу.

У флотили овој имали су Немци 2400 матроза и 1000 војника за борбу на лађама.

У ове бројеве војника није ушла артилерија и други ситни и помоћњи делови војске.

Немци су и сад позвали Србе и то како оне из Србије која је била под Немачком, тако и из других српских земаља, да се дижу против Турака и да пристају уз немачку војску.

И за кратко време, било је искупљених Срба и под оружјем 50000 које народне војске, које добровољаца.

Војска, која је била одређена за операције из Србије, искупљала се је у Паланци (Ujpalanka) на Дунаву спроћу Рама, у Земуну, у Београду, у Пожаревцу и у Палежу? (Pallasck).

У Палежу се је искупљала само кавалерија.[1]

За команданте војска немачких одређени су, за ону војску у Ердељу, граф Валис; за војску у Босни, кнез Хилдбургхаузен, коме је био потчињен и бан хрватски, а за војску у Србији, принц лотриншки Фрања, коме је био помоћник маршал Секендорф[2].

---

1) По Moriz-у v. Angeli, у Карансебешу.

2) Moriz v. Angeli, тврди, противно Schmetau, да је Секендорф био прави и истински командант војске, а Херцог Фрања лотриншки да је ишао само уз војску као доброволац да се учи вештини ра оводства.

Са дунавском флотилом командовали су маркиз Палавичини и вице-адмирал Мервиљ.

Под Фрањом лотришким били су фелмаршали, Филип (Phiiippi) и Кевенхилер и фелдцајгмајстер Шметау (Schmetau) и Вурмбранд, под којима је опет било још, 7 фелдмаршал-лајтнанта и 10 генералмајора.

Филип и Кевенхилер аванзовали су за маршале пред сами рат, а Шметау је остао и даље фелдцајгмајстер и ако је до сад био старији од њих.

То је учињено по жељи принца лотришког, зета царевог и главнокомандујућег немачке војске у Србији.

Шметау је задовољен царевом утехом, који му је дао и декрет да задржи свој стари ранг и да не мора да слуша маршале (!) јер ће и тако добити команду одвојену од њих.

После овога биће појмљиво како је могло бити, да млађи генерал Вурмбранд, каже старијем генералу Шметау, да *неће* да изврши његову заповест; и да генерал Шметау каже маршалу Кевенхилеру, кад му је овај ктео да саопшти заповест главнокомандујућега, да он од њега *неће* да прима ни туђе заповести.

И ово је било за време рата, кад је немачка војска стајала на спрам непријатеља, са запетом пушком.

Још боље може да расветли морал у немачкој војсци у ово време, ово.

Кад се је саветовало у Бечу, како ће ратовати ова немачка војска, што је у Србији, једни су генерали мислили: да треба ићи на Видин, па после продирати даље у Турску, јер ће тако, бити лакше добављати Дунавом храну за војску. Други су генерали опет ктели, да се иде на Ниш, па кад се он узме, да се надире на југ и да се Босна одсече од Турске и кад се овако сједини немачка војска у Србији, с оном што је у Босни, да се

побуне против Турака и Арнаути Климентињани, па да сви после јурну даље у Турску.

Ову разлику у мнењима требао је да измири сам цар. Његово је било да оцени и да заповеди како да се ради. Ал он то није урадио одма. Упутио је генерале да иду својој војсци, а он ће доцније наредити шта треба за њене операције. Међутим насамо и посебице говорио је и одобравао и једнима и другима, уверавајући свакоґ, да ће баш његово мнење да усвоји.

Тек, кад је принц лотришки дошао 27/16 Јула 1737 г. код своје војске у Београд, донео је лично, и обзнанио царски указ, којим се наређује: да се иде на Ниш.

Чак је било нужно, да цар изрично каже у овоме указу: како он заповеда, да се овоме његовом наређењу мора да покори сваки безусловно.

Маршал Секендорф, помоћник главнокомандујућега, принца лотришког, био је мнења да ваља ићи на Видин. И њему је цар био казао да ће тако и бити, те је он као помоћник главнокомандујућега наредио, и све је било спремљено за операције војске у томе правцу. Кад је сад Секендорф чуо да ће се ићи у другом правцу, био је ван себе од гњева. Није га могло да ублажи ни својеручно царско писмо, пуно благоволења, с којим се је цар извињавао што је морао овако да уради. Зловољан, што се не ради како је он ктео, него како је можда, била воља главнокомандујућега принца лотришког, Секендорф граби прву прилику да своју зловољу засведочи делом.

Једном, а то је било, кад је немачка војска дошла у Коларе и ту се одмарала, принц лотришки отишао је био у једну оближњу шуму у лов и тамо се је задржао и после повечерја. Маршал Секендорф напусти сад за њим трубаче и ови нададу тамо свирањем и добовањем таку ларму да се је принц вратио постиђен из шуме к војсци у логор.

Још је Секендорф говорио после овога, како је морао ово да уради, јер је цар поверио њему и принца и његову војску те је он одговоран цару за њих.

Принцу је било неправо што га је Секендорф постидео овако пред војском, а горе му је још било кад је чуо од Секендорфа да су санћим, и он и његова војска предати његовој бризи. Зато је сад и он настао кињити и омаловажавати Секендорфа, кад год му се је подала згодна прилика за ово.

Овим тарењем главно-командујућега и његовог помоћњика, радо су се ома користиле многе друге старешине и вође немачке војске, јер је стање у немачкој војсци било у ово време таково, да је могло бити, да су и старешине и вође биле неки за принца или за Секендорфа или против принца ил против Секендорфа, а природно је, да је због овога трпела немачка војска и њена општа ствар.

Операције немачке војске.

Све три немачке војске, пошто су се искупиле у Паланци, у Београду и у Палежу, кренуле су се 29, 18 Јуна 1737 год. правце на Ћуприју, да се на Краљевом Пољу и око Параћина, састану у једну војску, па одатле да отпочну заједнички радити против Турака.

До 15|4 Јула оне су све стигле на одређена им места,

Она војска што је била у Паланци, прешла је Дунав код Рама (погрешно Raab) и марширала је долином Млаве преко села Калишта правце на Ћуприју (Ravna) и на Параћин, имајући с десне руке Мораву а с леве Тимок (?). Она је на неким местима просецала шуме те крчила себи пута, и много је тешкоћа издржала док је стигла на одређено јој место.

Она друга војска, што је ишла из Београда, прешла је преко Гроцке, Колара, Баточине, Багрдана и Јагодине и дошла је на Краљево Поље код Ћуприје.

На овоме путу спомињу се још и друга нека места преко којих је немачка војска прешла или на којима је логоровала и ми их овде излажемо сва по реду почињући од Београда: Zweibruck (Двомошће) 29/18 Јуна, пет миља далеко од Београда; Гроцка (:Krozka)[1] 30/19 Јуна, још пет миља даље; за тим Kurschka и раван Visoha не далеко од потока Zessoviza (:Језава?) 3 Јула нов. 22 Јуна ст. Libosa с оне стране Senz-e (Libosa par de là la Senza) на обали мораве 4 Јула нов. 23. Јуна ст. затим даље Supova и река Јасеница (Jigeniz, Jessiniza; Рача (Ratesia), па село Лапово (Luprova, Lupova) 6 Јула нов. 25 Јуна ст. Баточина (Battaschin Pototchina) и Багрдан (Devibajardan) крај кога тече бистра и здрава вода, 8. Јула нов. 27 Јуна ст.

Даље се спомиње као врло тежак пут, онај део пута између Багрдана и Јагодине.

Кад су Немци превозили овим путем свој понтонски трен, крепало им је на путу много коња, а кад је пехота прелазила ову узбрдицу, многи су војници падали од

1 Шметау, који нам служи као главни извор за операције немачке војске у овоме рату, пошто је Мориц Ангело, чије смо дело такође корисно употребили, оскудан у детаљима а особито у онима, који се тичу учешћа Срба у борбама и војеним операцијама против Турака, -- пише многа имена места неразумљиво или тако изврнуто, да често није лако изнаћи сад, која су то места? и како су се онда звала? да л их и данас има и како се зову? Тако пише он нашу Гроцку седам пута различито: Krozna, Kreskau, Krazkau, Crezka, Kirezka Kroz и Krozka. Због тога се овде исписује, поред сваког сумњивог српског назива места, како је то место писао Шметау француски. Где се не зна ни сличност у називу српском, ту се исписује само како је Шметау писао то место француски.

умора по путу, а многи су које од умора, које од жеге умирали на путу. Официри су немилостиво млатили војнике батинама, само да их крену у напред и опет их је толико заостало на путу, да су неки батаљони стигли у Јагодину 9 Јула нов. 28 Јуна ст. силом са по 100 људи.

Зато су Немци послали одма из Јагодине 600 српских хајдука, који су гарнизоновали стално у Јагодини, и једнога инжинира, те су трасирали и прокрчили помоћу сапера нов пут до потока Gradolovaz и начинили мостове где је требало, те се је тако обишло брдо, а ово им је било нужно због артилерије, која је била заостала од остале војске и после дошла у Јагодину.

И при прелазу Мораве, имали су Немци доста муке и тешкоћа.

На Морави није било у то време сталнога моста и Немци су морали да граде мост на гвозденим понтонима. Али 10 и 11 Јула нов. 29 у 30 Јуна ст. кад је овај посао отпочет, Морава је од јаких киша била тако придошла да је отргла и однела собом многе понтоне. Тек сутрадан, пошто су понтони похватани, мост је намештен и војска је преко њега прешла.

Док се је немачка војска искупљала на Краљевом Пољу и око Параћина, где се је размештала дужом потока Ribnizka (Angeli: Zrnica-Bach, Црница) и док су подизати у Ћуприји магацини за храну, држат је у Јагодини (11 Јула нов. 30 Јуна ст.) ратни савет, и ту је решено: да се пошље у Ниш, нишкоме паши, оглас рата, јер је војска немачка била близу границе, која је била обележена са три камена који су били укопани у земљу.

Сем ове немачке војске на Краљевом Пољу, искупљала се је у ово исто време у долини Тимока српска народна војска, под командом барона Тунгена. Војска је ова чувала да Турци не упадају на тој страни у Србију

и бранила је путове који су водили у Смедерево и у Ћуприју где су била главна сместишта за храну војске.

Срби су се свуда на овој страни утврђивали и обграђивали дужом границе са засекама.

У исто доба упућен је био на тај крај, потпуковник Грамић, да прегледи пут којим се иде преко Мајданпека на Тимок, који је још Маркграф Лудвиг баденски просекао, и да одреди како ће се и с колико и каквих третстава поставити у употребљиво стање у року од 8 недеља дана.

Турска није имала у ово време никакву готову и спремну војску на спрам Немаца, сем обичних њених гарнизона по градовима и по паланкама. Сва турска војска стајала је на спрам Руса с којима Турска ратује већ годину дана. Велики везир био је тада, са нешто турске војске у Рушчуку (Ruschik sur le Danube) ал је и то било за обрану од Руса и далеко од Немаца.

За то су Немци почели непријатељства спрам Турака још пре огласа рата, тиме, што су 12|1 Јула (1737) похватали све Турке који су се десили ради трговине у Београду, у Темишвару и у другим трговачким местима у немачкој царевини и огласили их за ратне заробљенике.

У ово исто време упутио је командант београдски генералмајор Мурлијани, графа Валвазора са једним оделењем немачке војске и са 160 српских народних војника из Lacatsch у Љешницу (Lezinza, Lesniza 3 миље далеко од Berangawa, Прњавор?) да је заузму и поседну. Ови су напали на турке у Љешници 12|1 Јула без икакве предходне објаве и потукли су цео турски гарнизон и заробили 47 Турака и месног старешину са женама и децом и отели им 2 барјака.

У овоме сукобу погинуло је 11 Срба и двојица су били рањени.

Из Љешнице отишла је Валвазорова војска у Ваљево, а друго једно оделење отишло је под командом генералмајора О' Мулријана преко Шапца у Прњавор, да на њиховим странама пазе на Турке и да чувају да ови не упадају у Србију.

Заповедник Ниша, Ахмед-паша, како је чуо да се Немци искупљају на Краљевом Пољу и око Параћина и док још није био добио од Немаца, оглас рата, послао је по једном јаничару, команданту немачке војске једно писмо у коме му врло понизно јавља: како његов господар није у рату са немачким царем и како и неће да је с њиме у никаквом непријатељству, те се зато уз ово чуди, што су Немци наместили мост на Морави и што се приближују његовоме граду.

Кад је мало за овим Ахмед добио од Немаца објаву рата, послао је опет у немачки логор једнога пуковника и 12 јаничара да јаве команданту немачке војске, како се он и опет нада, да Немци неће реметити мир, који је правилно закључен између обе царевине и коме још није истекао рок.

Немци су примали и Турке и Ахмедове поруке охоло и само су им одговарали, да је рат објављен.

У исто време дошла је у немачки логор и једна депутација Турака, Крушевљана (Kraschelivaz, Krusovaz) и молила је да им се допусти иселити се из Крушевца у Турску са женама и децом и са свом својом покретношћу.

Овима су одговорили Немци, да ће скоро доћи у Крушевац немачка војска, и она ће кад тамо дође, допустити им ово.

Које ова депутација Крушевљана, које оне поруке нишкога паше, ободре Немце, те сад и не чекајући да им се одмори војска и да се боље прибере и уреди, отпочну непријатељства у много већем обиму.

Одмах после прве оне поруке нишкога паше, Немци су послали нешто своје војске са 6 топова на паланке:[1] Ражањ (Rasna, Ratschna) и Алексинац (Alexinca, Lexinca), које су им се предале без борбе 16/5 и 17/6 Јула, те су Немци допустили зато посадама да се одселе даље у Турску са женама и децом и са својим стварима. Само су задржали 3 официра и месногa старешину. као ратне заробљенике.

После овога, 19.8 Јула, кренули су Немци још нешто своје војске у Ражањ, а 22,11 Јула преместили су и сву осталу војску са Краљевог Поља и из Параћина у Јовановац (Шупељак, Schupelag).

На скоро после овога немачка се је војска поделила у три дела, управо у три засебне војске и отпочела је да води борбу са Турцима у три разна правца.

---

1) *Паланка* је (по Шметау) утврђен положај на граници, или на каквом главном друму. а обично близу вароши или села, за пешачку посаду. Има облик четвороугаоника, који је ограђен јаким палисадима, око којих је насута земља доста високо, и обухваћен свуда у наоколо, дубоким ровом. Обично има у средини високу камену кулу или чардак од древета, који служе као последње прибежиште посаде а и као стражарница јер се са ње може да види далеко.

У Турака, вели даље Шметау, има и друкчијих паланака, као што су оне у Темишвару. Ал су ово више градићи него паланке. Оне су од дебелих балванова, који су укопани у земљу врло блису једно до друго и утврђени једно за друго са спојама и са ланцима. Иза ових балванова, имају праве грудобране, а испред њих широке ровове, који су обично пуни воде. Ова су утврђења много јача од оних која се граде од камена, само кад су греде (балванови, палисади), заклоњени и сигурни од ватре,

Једна је војска (нишка војска) пошла на Ниш, друга (тимочка војска) на Тимок, а трећа (моравска војска) на Крушевац и даље долином Источне Мораве.

IV. Нишка војска.

Ниш. Немачка војска, која је била одређена да напада на Ниш, кренула се је из Алексинца 23,12 Јула, па је, идући путем преко села и реке Топонице (Toepnitz, Topolniza) дошла под Ниш истога дана и опколила га са свију страна.

Немци су сад чули, да се Турци спремају да бране Ниш упорно и озбиљно и да имају у њему до 40000 људи, истина све самих ајдамака (Zigeiner[1]) ал тек прилично много.

Због тога похита и дође одма сутрадан код ове војске, маршал Секендорф, да размести и распореди војску како треба.

Но у скоро се покаже, да у Нишу није било онако страшно, како су Немци први пут били чули.

Паша нишки, како је видео да су Немци опсели Ниш, тражио је 20 дана примирија, да за то време пропита султана и порту: да ли да преда град или да га брани? Немци ово одбију и одговоре му да ће га причекати још само за један дан, ал ако им се не преда сутра, неће бити више милости, никоме у граду.

Немци сад привуку своју војску још ближе граду, да би тако још већма заплашили градску посаду.

Паша нишки саветовао се је сад са својом војском шта да се ради. Само 600 јаничара изјасне се да треба

1 Шметау.

бранити град, а сва остала војска и турско, нишко грађанство реше: да се град преда Немцима, ако до сутра стигне под Ниш сва немачка војска

Немци у сљед овога похитају к Нишу и са остатком нишке војске. Али је ова војска била још у Јовановцу и у Ражњу и није могла да стигне у Ниш сутрадан, и ако јој је изишао у сусрет и сам маршал Секендорф, јер није била спремна да бар може да пође тога дана.

Тек 26,15 Јула, кренула се је и ова војска из Јовановца, те је 28,16 почела да придолази к Нишу. Она је ишла усиљеним маршем, ал по тешком и хрђавом путу и по врућини и жези, и тако се је заморила, да су многи баталиони стигли под Ниш силом са по 100 људи а у понекима је било једва по 50 до 60 њих.

Принц лотршки, дошао је под Ниш 27.16 Јула и одма је обишао и прегледао град и околину и после размештао артилерију и кавалерију која је тога дана била стигла под Ниш.

Кад се је овако искупило око Ниша колико толико више војске него што је је било с почетка, Немци пошљу паши у град, истог дана, (28,16 Јула), секретара тајног савета Тајла и поново га позову да им се преда заједно са градом.

Кратко време после овога, јаве се немачкој стражи што је била спрам градске Стамбол-Капије, 7 турских официра, који изјаве принцу лотришком, да му се град предаје и поднесу му кључеве од Београд-Капије, од Стамбол-Капије и од Видин-Капије, као и од свију магацина градских.

Генерал Тунген, уђе одма у град са 6 компанија гренадира и поседне га, а за команданта Ниша буде наименован фелдмаршаллајтнант Лајтрум.

Одма су искупљени из околине Ниша, коњи и кола, те су се нишки Турци (до 2000 људи) иселили 2 Авгу-

ста нов. 22 Јула ст. 1737 у Софију сходно уговору о предаји.

4 Августа нов. 24 Јула ст. држали су Немци у Нишу благодарење и принц је дао велики ручак.

При благодарењу, пуцала је сва војска, три пута, плотунима из пушака и из топова.

С Нишем су добили Немци 150 топова, 50 мерзера, много пиринца, проса, јечма, ражи и пшенице.

У Нишу је било у ово време до 20000 душа рачунећи у ово и жене и децу.

Било је међ овима доста заробљених Руса, Срба и других хришћана. Немци су пустили све у слободу и ако ово није било право Турцима.

Град нишки био је у ово време (по Шметау) зидан од камена и имао је лагумиране гласије за обрану са минама.

На левој страни Нишаве била је, ома на Нишави, турска варош, која је била обграђена утврђењем од земље које је служило мосту на Нишави, као мостово утврђење[1]).

Нишава је текла између града и вароши, спород самих градских зидова, и била је дубока да није могла да се гази.

Куће у Нишу биле су већим делом једнокатне, покривене ћерамидом и по турском штилу. Свака је кућа имала пространу башту са ладником. Многе куће имале су амамџике а уз по неку био је и по који дућан.

Сокаци су били покривени те је зато у вароши страшна запара.

1) У Mittheilungen des k. k. Kriegs-Archivs, Jahrgang 1881, у чланку Der Krieg mit der Pforte 1736—1739 има леп ситуациони план Ниша из овога доба.

По сокацима било је много паса и мачака а и мува у безбројним масама.

Околина је Ниша лепа и пријатна. Сва је покривена виноградима и воћем и окићена селима и засеоцима.

Земља је свуда плодна.

Близу града, има једно брдо које надвишује град (Виник). Зато су Немци саградили одма на њему једно утврђење и посели га са војском.

Око Ниша има и других висова и узвишења, а мало даље има и великих планина, ал су ове за по 3 или 4 миље далеко од Ниша.

Пирот и Бела Паланка. Док су Немци добили Ниш путем преговора, српски народни војници под својим капетаном Костом. и српски доброволци, који су се једнако дизали на Турке и пристајали уз немачку војску, напали су 31,20 Јула на Пирот и освојили га. Ту је заробљено само 4 Турчина, а сва је остала турска градска посада изгинула. Сутра дан по освојењу Пирота, узели су Срби 1 Авг. 21 Јула Мустафа-Пашину Паланку, па су одма за овим посели клисуру Јежевицу (Gebeniza) на софиском путу, а и све остале путове по којима се је могло доћи у ово време у Пирот и у Паланку.

Срби су подигли око Пирота неколико земљаних утврђења, па су и ове посели, те су им Немци зато послали из Ниша 60 немачких војника за посаду града пиротског.

На скоро по заузећу Ниша, појавила се је у Нишу и у околини нека опасна, сточна болест.

Немци оставе због тога нешто војске у Нишу као посаду за град а са свом осталом војском иселе се 9 Августа нов. 29 Јула ст. и улогоре за једну миљу далеко од Ниша, на главном друму, на Малом Тимоку код села Mitrofsku (?).

V. Тимочка немачка војска.

Бања. Она друга немачка (тимочка) војска, заузела је 18/7 Јула Алексиначку Бању. Бања се није ни бранила и њена посада предала се је како је немачка војска дошла близу Бање.

Због овога је и посада Бање пуштена да се повуче у позадност гди су још биле турске власти.

Бању није ни било лако бранити, јер је надвисују неки висови око ње.

У ово време био је у Бањи један стар, али леп конак и старинска купатила у која су се стицали Турци не само из околине него чак и из Азије.

Књажевац и Сврљиг. Кад су Турци чули за пад Бање, напустили су сами и Sperlickae (ако небуде Сврљиг) и Књажевац (Гургусовац Georgoschefsky) и повукли су се даље у своју позадност.

Немачка војска није могла да иде одма из Бање даље, јер није имала хране и сад ју је тек прикупљала у околини Бање уз помоћ околних Срба.

Због тога су Немци упутили од нишке војске нова оделења, која су заузела и поседа Књажевац, јер је био на главном друму за у Видин.

Сврљиг нису ктели Немци да поседају јер није имало у њему воде, те би било тешко, да се војска држи ту за дуже време.

Видин. Брегово. Срби, који су чували границу Србије у Крајини од Турака Видинлија, јавили су у ово време команди немачкој, да се многи Турци скупљају око Видина и да хоће отуд да надру у Србију и на Књажевац.

Мало доцније, а то је било 5 Августа нов. 25 Јула ст. било је пошло једно оделење Турака на Србију и ктело је да прође Тимок, код села Султаније, али их је

ту сачекао један српски капетан са српском народном војском и одбио а затим потискао у Видин са приличним губитцима на турској страни.

Немци су, како им је јављено за намеру Турака, да хоће да иду на Књажевац, послали у Књажевац још нешто своје војске.

1 Августа нов. 21 Јуна ст. упутили се Немци против видинских Турака маршала Кевенхилера са 6 регимената коњице, 100 хусара и 20 компанија гренадира и ставили су му у задатак, да Видин одма опколи и да га заузме. Четврти дан по одласку ове војске, послато је за њом још 2 регименте драгонера

Кевенхилер је дошао у Књажевац 3 Авг. нов. 23 Јула ст. 5 Авг. нов. 25 Јула ст. дошао је к њему главнокомандујући немачке војске принц лотришки, те су обојица дошли 6 Авг. нов. 26 Јула ст. у Нови Хан (Novihan) и 9 Августа нов. 29 Јула у Вратарницу (Rasna Oerniza) пошто су срећно прошли кроз вратарничку клисуру (Passo Angusto) где је, како сам Кевенхилер каже, могло, 100 људи, да му заустави сву војску.

Клисура је ова врло тескобна и с једне стране ограничена реком а с друге високим стенама на врху којих има лепа равна, а ту има и један манастир, (православни), те је господар теснаца, онај, у чијој је власти ова раван, и ако би се у крајњој нужди могла ова клисура и да обиђе, кад би се ишло гором с друге стране реке.

У Вратарници немачка је војска требала да застане спремљену храну па да се снабде њоме и крене одма даље за Видин. Но она је није застала. Маршал Кевенхилер бију је за чудо равнодушан према нитендаитури своје војске, те га је које то, које опет, што одавде није ишао право на Видин, него је сишао на Тимок у Крајини и улогорио се 11 Августа нов. 31 Јула ст. код

Брегова (Bragova Proejova), да би санћим био ближе Оршави одакле ће да довлачи храну за војску,—довело у сумњу код његове војске и да му се баш не хита да је у Видину, него да воле да је малко по даље од њега.

Одма по доласку на Брегово, дакле 12, 1 Августа, Кевенхилер је поручио видинскоме паши да му се одма заједно са градом преда, али је добио од паше одговор: да му је његов господар дао град, да га чува, а не да га другоме предаје и да ће га он бранити док му и последњи војник траје.

У Видину је било у то време доста топова а и муниције у довољној мери.

Велики везир поручио је паши видинском да ће му послати из Рушчука војске у помоћ како Немци усхтеју напасти на Видин.

Видин је био у то време јак град, а паша је видински и преко овога, кад је чуо од Кевенхилера да му иште град, почео да подиже око њега још једно платно које су му градили Срби из околине Видина, који су још били под турском влашћу.

Кад је Кевенхилер дошао на Брегово, спустиле су се низ Дунаво две војене намачке лађе од дунавске флотиле, Св. Карло и Св. Елисавета, да и оне раде против Видина, кад отпочне радити против њега Кевенхилер.

А дошло је и с оне стране Дунава према Видињу, нешто од оне немачке војске, што је ратовала по Влашкој, да би и она радила против Видина са Кевенхилером заједно.

За везу Кевенхилерове војске и војске немачке на оној другој страни Дунава, у Влашкој, намештен је на Дунаву код Бристола (Bristol) понтонски мост који је на српској страни био заклоњен мостовим опкопом.

и бранила је путове који су водили у Смедерево и у Ћуприју где су била главна сместишта за храну војске.

Срби су се свуда на овој страни утврђивали и ограђивали дужом границе са засекама.

У исто доба упућен је био на тај крај, потпуковник Грамић, да прегледи пут којим се иде преко Мајданпека на Тимок, који је још Маркграф Лудвиг баденски просекао, и да одреди како ће се и с колико и каквих сретстава поставити у употребљиво стање у року од 8 недеља дана.

Турска није имала у ово време никакву готову и спремну војску на спрам Немаца, сем обичних њених гарнизона по градовима и по паланкама. Сва турска војска стајала је на спрам Руса с којима Турска ратује већ годину дана. Велики везир био је тада, са нешто турске војске у Рушчуку (Ruschik sur le Danube) ал је и то било за обрану од Руса и далеко од Немаца.

За то су Немци почели непријатељства спрам Турака још пре огласа рата, тиме, што су 12|1 Јула (1737) похватали све Турке који су се десили ради трговине у Београду, у Темишвару и у другим трговачким местима у немачкој царевини и огласили их за ратне заробљенике.

У ово исто време упутио је командант београдски генералмајор Мурлијани, графа Валвазора са једним одељењем немачке војске и са 160 српских народних војника из Lacatsch у Љешницу (Lezinza, Lesniza 3 миље далеко од Berangawa, Прњавор?) да је заузму и поседну. Ови су напали на турке у Љешници 12|1 Јула без икакве предходне објаве и потукли су цео турски гарнизон и заробили 47 Турака и месног старешину са женама и децом и отели им 2 барјака.

У овоме сукобу погинуло је 11 Срба и двојица су били рањени.

Из Љешнице отишла је Валвазорова војска у Ваљево, а друго једно оделење отишло је под командом генералмајора О' Мулријана преко Шапца у Прњавор, да на њиховим странама пазе на Турке и да чувају да ови не упадају у Србију.

Заповедник Ниша, Ахмед-паша, како је чуо да се Немци искупљају на Краљевом Пољу и око Параћина и док још није био добио од Немаца, оглас рата, послао је по једном јаничару, команданту немачке војске једно писмо у коме му врло понизно јавља: како његов господар нује у рату са немачким царем и како и неће да је с њиме у никаквом непријатељству, те се зато уз ово чуди, што су Немци наместили мост на Морави и што се приближују његовоме граду.

Кад је мало за овим Ахмед добио од Немаца објаву рата, послао је опет у немачки логор једнога пуковника и 12 јаничара да јаве команданту немачке војске, како се он и опет нада, да Немци неће реметити мир, који је правилно закључен између обе царевине и коме још није истекао рок.

Немци су примали и Турке и Ахмедове поруке охоло и само су им одговарали, да је рат објављен.

У исто време дошла је у немачки логор и једна депутација Турака, Крушевљана (Kraschelivaz, Krusovaz) и молила је да им се допусти иселити се из Крушевца у Турску са женама и децом и са свом својом покретношћу.

Овима су одговорили Немци, да ће скоро доћи у Крушевац немачха војска, и она ће кад тамо дође, допустити им ово.

Које ова депутација Крушевљана, које оне поруке нишкога паше, ободре Немце, те сад и не чекајући да им се одмори војска и да се боље прибере и уреди, отпочну непријатељства у много већем обиму.

Одмах после прве оне поруке нишкога паше, Немци су послали нешто своје војске са 6 топова на паланке:[1] Ражањ (Rasna, Ratschna) и Алексинац (Alexinca, Lexinca), које су им се предале без борбе 16/5 и 17/6 Јула, те су Немци допустили зато посадама да се одселе даље у Турску са женама и децом и са својим стварима. Само су задржали 3 официра и меснога старешину. као ратне заробљенике.

После овога, 19.8 Јула, кренули су Немци још нешто своје војске у Ражањ, а 22,11 Јула преместили су и сву осталу војску са Краљевог Поља и из Параћина у Јовановац (Шупељак, Schupelag).

На скоро после овога немачка се је војска поделила у три дела, управо у три засебне војске и отпочела је да води борбу са Турцима у три разна правца.

---

1) *Паланка* је (по Шметау) утврђен положај на граници, или на каквом главном друму. а обично близу вароши или села, за пешачку посаду. Има облик четвороугаоника, који је ограђен јаким палисадима, око којих је насута земља доста високо, и обухваћен свуда у наоколо, дубоким ровом. Обично има у средини високу камену кулу или чардак од дрвета, који служе као последње прибежиште посаде а и као стражарница јер се са ње може да види далеко.

У Турака, вели даље Шметау, има и друкчијих паланака, као што су оне у Темишвару. Ал су ово више градићи него паланке. Оне су од дебелих балванова, који су укопани у земљу врло блису једно до друго и утврђени једно за друго са спојама и са ланцима. Иза ових балванова, имају праве грудобране, а испред њих широке ровове, који су обично пуни воде. Ова су утврђења много јача од оних која се граде од камена, само кад су греде (балванови, палисади), заклоњени и сигурни од ватре,

Једна је војска (нишка војска) ишла на Ниш, друга (тимочка војска) на Тимок, а трећа (моравска војска) на Крушевац и даље долином Источне Мораве.

IV. Нишка војска.

Ниш. Немачка војска, која је била одређена да напада на Ниш, кренула се је из Алексинца 23,12 Јула, па је, идући путем преко села и реке Топонице (Toepnitz, Topolniza) дошла под Ниш истога дана и опколила га са свију страна.

Немци су сад чули, да се Турци спремају да бране Ниш упорно и озбиљно и да имају у њему до 40000 људи, истина све самих ајдамака (Zigeiner[1]) ал тек прилично много.

Због тога похита и дође одма сутрадан код ове војске, маршал Секендорф, да размести и распореди војску како треба.

Но у скоро се покаже, да у Нишу није било онако страшно, како су Немци први пут били чули.

Паша нишки, како је видео да су Немци опсели Ниш, тражио је 20 дана примирија, да за то време пропита султана и порту: да ли да преда град или да га брани? Немци ово одбију и одговоре му да ће га причекати још само за један дан, ал ако им се не преда сутра, неће бити више милости, никоме у граду.

Немци сад привуку своју војску још ближе граду, да би тако још већма заплашили градску посаду.

Паша нишки саветовао се је сад са својом војском шта да се ради. Само 600 јаничара изјасне се да треба

1 Шметау.

бранити град, а сва остала војска и турско, нишко грађанство реше: да се град преда Немцима, ако до сутра стигне под Ниш сва немачка војска

Немци у сљед овога похитају к Нишу и са остатком нишке војске. Али је ова војска била још у Јовановцу и у Ражњу и није могла да стигне у Ниш сутрадан, и ако јој је изишао у сусрет и сам маршал Секендорф, јер није била спремна да бар може да пође тога дана.

Тек 26,15 Јула, кренула се је и ова војска из Јовановца, те је 28,16 почела да придолази к Нишу. Она је ишла усиљеним маршем, ал по тешком и хрђавом путу и по врућини и жези, и тако се је заморила, да су многи батаљони стигли под Ниш силом са по 100 људи а у понекима је било једва по 50 до 60 њих.

Принц лотршки, дошао је под Ниш 27.16 Јула и одма је обишао и прегледао град и околину и после размештао артилерију и кавалерију која је тога дана била стигла под Ниш.

Кад се је овако искупило око Ниша колико толико више војске него што је је било с почетка, Немци пошљу паши у град, истог дана, (28,16 Јула), секретара тајног савета Тајла и поново га позову да им се преда заједно са градом.

Кратко време после овога, јаве се немачкој стражи што је била спрам градске Стамбол-Капије, 7 турских официра, који изјаве принцу лотришком, да му се град предаје и поднесу му кључеве од Београд-Капије, од Стамбол-Капије и од Видин-Капије, као и од свију магацина градских.

Генерал Тунген, уђе одма у град са 6 компанија гренадира и поседне га, а за команданта Ниша буде наименован фелдмаршаллајтнант Лајтрум.

Одма су искупљени из околине Ниша, коњи и кола, те су се нишки Турци (до 2000 људи) иселили 2 Авгу-

ста нов. 22 Јула ст. 1737 у Софију сходно уговору о предаји.

4 Августа нов. 24 Јула ст. држали су Немци у Нишу благодарење и принц је дао велики ручак.

При благодарењу, пуцала је сва војска, три пута, плотунима из пушака и из топова.

С Нишем су добили Немци 150 топова, 50 мерзера, много пиринџа, проса, јечма, ражи и пшенице.

У Нишу је било у ово време до 20000 душа рачунећи у ово и жене и децу.

Било је међ овима доста заробљених Руса, Срба и других хришћана. Немци су пустили све у слободу и ако ово није било право Турцима.

Град нишки био је у ово време (по Шметау) зидан од камена и имао је лагумиране гласије за обрану са минама.

На левој страни Нишаве била је, ома на Нишави, турска варош, која је била обграђена утврђењем од земље које је служило мосту на Нишави, као мостово утврђење[1]).

Нишава је текла између града и вароши, според самих градских зидова, и била је дубока да није могла да се гази.

Куће у Нишу биле су већим делом једнокатне, покривене ћерамидом и по турском штилу. Свака је кућа имала пространу башту са ладником. Многе куће имале су амамџике а уз по неку био је и по који дућан.

Сокаци су били покривени те је зато у вароши страшна запара.

---

1) У Mittheilungen des k. k. Kriegs- Archivs, Jahrgang 1881, у чланку Der Krieg mit der Pforte 1736—1739 има леп ситуациони план Ниша из овога доба.

По сокацима било је много паса и мачака а и мува у безбројним масама.

Околина је Ниша лепа и пријатна. Сва је покривена виноградима и воћем и окићена селима и засеоцима.

Земља је свуда плодна.

Близу града, има једно брдо које надвишује град (Виник). Зато су Немци саградили одма на њему једно утврђење и поседи га са војском.

Око Ниша има и других висова и узвишења, а мало даље има и великих планина, ал су ове за по 3 или 4 миље далеко од Ниша.

Пирот и Бела Паланка. Док су Немци добили Ниш путем преговора, српски народни војници под својим капетаном Костом. и српски драговољци, који су се једнако дизали на Турке и пристајали уз немачку војску, напали су 31,20 Јула на Пирот и освојили га. Ту је заробљено само 4 Турчина, а сва је остала турска градска посада изгинула. Сутра дан по освојењу Пирота, узели су Срби 1 Авг. 21 Јула Мустафа-Пашину Паланку, па су одма за овим поседи клисуру Јежевицу (Gebeniza) на софиском путу, а и све остале путове по којима се је могло доћи у ово време у Пирот и у Паланку.

Срби су подигли око Пирота неколико земљаних утврђења, па су и ове поседи, те су им Немци зато послали из Ниша 60 немачких војника за посаду града пиротског.

На скоро по заузећу Ниша, појавила се је у Нишу и у околини нека опасна, сточна болест.

Немци оставе због тога нешто војске у Нишу као посаду за град а са свом осталом војском иселе се 9 Августа нов. 29 Јула ст. и улогоре за једну миљу далеко од Ниша, на главном друму, на Малом Тимоку код села Mitrofsku (?).

V. Тимочка немачка војска.

Бања. Она друга немачка (тимочка) војска, заузела је 18/7 Јула Алексиначку Бању. Бања се није ни бранила и њена посада предала се је како је немачка војска дошла близу Бање.

Због овога је и посада Бање пуштена да се повуче у позадност гди су још биле турске власти.

Бању није ни било лако бранити, јер је надвисују неки висови око ње.

У ово време био је у Бањи један стар, али леп конак и старинска купатила у која су се стицали Турци не само из околине него чак и из Азије.

Књажевац и Сврљиг. Кад су Турци чули за пад Бање, напустили су сами и Sperlickae (ако небуде Сврљиг) и Књажевац (Гургусовац Georgoschefsky) и повукли су се даље у своју позадност.

Немачка војска није могла да иде одма из Бање даље, јер није имала хране и сад ју је тек прикупљала у околини Бање уз помоћ околних Срба.

Због тога су Немци упутили од нишке војске нова оделења, која су заузела и посела Књажевац, јер је био на главном друму за у Видин.

Сврљиг нису ктели Немци да поседају јер није имало у њему воде, те би било тешко, да се војска држи ту за дуже време.

Видин. Брегово. Срби, који су чували границу Србије у Крајини од Турака Видинлија, јавили су у ово време команди немачкој, да се многи Турци скупљају око Видина и да хоће отуд да надру у Србију и на Књажевац.

Мало доцније, а то је било 5 Августа нов. 25 Јула ст. било је пошло једно оделење Турака на Србију и ктело је да пређе Тимок, код села Султаније, али их је

ту сачекао један српски капетан са српском народном војском и одбио а затим потискао у Видин са приличним губитцима на турској страни.

Немци су, како им је јављено за намеру Турака, да хоће да иду на Књажевац, послали у Књажевац још нешто своје војске.

1 Августа нов. 21 Јуна ст. упутили се Немци против видинских Турака маршала Кевенхилера са 6 регимената коњице, 100 хусара и 20 компанија гренадира и ставили су му у задатак, да Видин одма опколи и да га заузме. Четврти дан по одласку ове војске, послато је за њом још 2 регименте драгонера

Кевенхилер је дошао у Књажевац 3 Авг. нов. 23 Јула ст. 5 Авг. нов. 25 Јула ст. дошао је к њему главнокомандујући немачке војске принц лотришки, те су обојица дошли 6 Авг. нов. 26 Јула ст. у Нови Хан (Novihan) и 9 Августа нов. 29 Јула у Вратарницу (Rasna Oerniza) пошто су срећно прошли кроз вратарничку клисуру (Passo Angusto) где је, како сам Кевенхилер каже, могло, 100 људи, да му заустави сву војску.

Клисура је ова врло тескобна и с једне стране ограничена реком а с друге високим стенама на врху којих има лепа равна, а ту има и један манастир, (православни), те је господар теснаца, онај, у чијој је власти ова раван, и ако би се у крајњој нужди могла ова клисура и да обиђе, кад би се ишло гором с друге стране реке.

У Вратарници немачка је војска требала да застане спремљену храну па да се снабде њоме и крене одма даље за Видин. Но она је није застала. Маршал Кевенхилер био је за чудо равнодушан према нитендантури своје војске, те га је које то, које опет, што одавде није ишао право на Видин, него је сишао на Тимок у Крајини и улогорио се 11 Августа нов. 31 Јула ст. код

Брегова (Bragova Proejova), да би санћим био ближе Оршави одакле ће да довлачи храну за војску,—довело у сумњу код његове војске и да му се баш не хита да је у Видину, него да воле да је малко по даље од њега.

Одма по доласку на Брегово, дакле 12, 1 Августа, Кевенхилер је поручио видинскоме паши да му се одма заједно са градом преда, али је добио од паше одговор: да му је његов господар дао град, да га чува, а не да га другоме предаје и да ће га он бранити док му и последњи војник траје.

У Видину је било у то време доста топова а и муниције у довољној мери.

Велики везир поручио је паши видинском да ће му послати из Рушчука војске у помоћ како Немци усхтеју напасти на Видин.

Видин је био у то време јак град, а паша је видински и преко овога, кад је чуо од Кевенхилера да му иште град, почео да подиже око њега још једно платно које су му градили Срби из околине Видина, који су још били под турском влашћу.

Кад је Кевенхилер дошао на Брегово, спустиле су се низ Дунаво две војене намачке лађе од дунавске флотиле, Св. Карло и Св. Елисавета, да и оне раде против Видина, кад отпочне радити против њега Кевенхилер.

А дошло је и с оне стране Дунава према Видину, нешто од оне немачке војске, што је ратовала по Влашкој, да би и она радила против Видина са Кевенхилером заједно.

За везу Кевенхилерове војске и војске немачке на оној другој страни Дунава, у Влашкој, намештен је на Дунаву код Бристола (Bristol) понтонски мост који је на српској страни био заклоњен мостовим опкопом.

Кевенхилер није, за по дуже време, ништа радио против Видина. Све се је изговарао да нема војске, колико би за ово требало.

Зато му се 17/6 Августа пошље још војске а и артилерија нишке војске крене се мало даље у напред с намером да дође к видинској немачкој војсци.

И сва остала нишка војска, сем градске посаде, добила је у скоро за овим заповест, да буде спремна за марш на Видин.

Кевенхилер је наредио да и ова војска што му сад иде у помоћ, не иде правце на Видин него да дође к њему на Тимок.

Ради веће сигурности у овоме, послао је био пред ову војску нарочите вође, који ће је довести правце к њему и издао им је заповест да марширају тако, како ће између њих и Турака да буде Тимок као раздвојна линија.

Вође ове, погрешили су пут. Кад су прошли село Terpentin (?) у околини Књажевца и Вратарницу (Angusta) и Stupin) ударили су долином на Warzeloko (ако није Вршка Чука) па на Кулу (Kula) и (Mosmar) и тако искрсну изненадно пред Видином.

Турци су их, мора бити, држали за јаку предходницу какве велике војске, која на њих иде, те је зато оставе са свим на миру.

Сутрадан, послао је Кевенхилер друге људе, и нешто коњице, који су ову војску извели на пут право на Тимок код остале Кевенхилерове војске.

И кад је сад ова војска пролазила според Видина у растојању које је било у домашају турских топова, Турци су ћутали и опет нису предузимали ништа.

Кад је и ова војска стигла на Тимок, Кевенхилер се је решио да отпочне радити што год против Видина.

Сукоб пред Видином. 25|14 Августа упутио је Кевенхилер ближе Видину, у промстрање, 8 регимената коњице под командом потпуковника Драгонија. Ова је војска имала заповест да се потуче с Турцима, ако би Турци испали из града, да се њима измеша и тако упадне у град и заузме га.

Коњица ова приближавала се је Видину поред Дунава, док није дошла до једнога рита, који је ваљало прећи преко два камена моста. Далеко напред пред главном трупом, ишла је јака предходница.

Турци су гледали са града, кретања Немаца, а видели су их тако добро да су могли да их броје човека по човека.

Кад је предходница немачка прешла рит и она два моста, изишло је из града нешто турске коњице и кад се је предходница поудалила од рита, Турци јурну на њу, потисну је, доведу у неред и убију јој 4 официра, 224 војника и 171 коња и ране 1 капетана и 1 трубача.

Срећом те је главна маса коњипе била још с оне стране рита. Она прихвати отступајућу предходницу и врати се заједно с њоме у Брегово.

За дуго време после овога, Кевенхилер није ништа више радио против Видина.

Изговарао се је, да би требао да има много већу војску, ако би ктео да опколи Видин. Па и тада, говорио је, да му ово не би било лако, јер око Видина нема нигди воде сем на Тимоку. Обале су дунавске, мислио је он даље, високе и стрме, те се не може ни да дође до дунавске воде.

Око Видина имало је истина, доста хране, ал је Кевенхилер мислио, да би ју Турци уништили сву, како би он пошао на Видин, те он не би имао ни од ње никакове вајде.

Међутим није се овако мислило и у другим војничким круговима а нарочито у главној команди немачке војске.

И Кевенхилеру се је замерало не само због његове нерадње, него што је и неисправан у његовим наводима узрока с којима се је правдао.

Јер, да је Кевенхилер, дошао одма на Видин, као што му је било запевеђено, место што је ишао на Тимок и тамо онако дуго провео не радећи ништа, он би лако опколио Видин, па можда би га и узео, како је посада видинска била у то време незнатна и слаба.

Тако је исто могао одма у то време, да поседне и све кланце и путове око Видина и да се на њима утврди, те не би могла да дође Видину у помоћ никаква војска са стране.

И онај покушај Кевенхилеров, да узме Видин са неколико регимената коњице, био је несходан, јер за овака предузећа треба да иде уз кавалерију и пехота, а Кевенхилер није при овоме употребио ни једнога војника пешака.

Најгоре је било са оним правдањем, да се није смео да удали од Тимока, што тада не би имао воде за војску.

Неколико потока, што се сливају са балканских падина, просецају раван око Видина и у њима је имало увек и сувише воде, а један поток чисте и бистре воде, пуни онај рит, на коме је страдала предходница немачке коњице, која је била пошла на Видин.

На послетку, и кад је досадила и главној команди, Кевенхилерова нерадња, дошао је к овој војсци 28, 17 Августа, маршал Секендорф да види лично шта је и да се увери о узроцима овога.

Секендорф се је, каже се, чудио и дивио, кад је видио гди је Кевенхилерова војска и колико је још далеко од Видина.

Међутим су други говорили иза његових леђа, да се је он могао тако исто чудити и себи самом, што је по освојењу Ниша, остао онако дуго на Малом Тимоку, ништа не радећи, место да је јурно одма са свом војском к Видину па да га тако подсигурно освоји и узме.

VI. Моравска немачка војска

Трећа — моравска — немачка војска дошла је 20/9 Јула (1737) из Ражња у Крушевац.

Њу је предводио пуковник Лентулус.

Она је прешла Малу Мораву — Јужну Мораву — код Сталаћа (Stolaz, Soriz). Ту се је превезла преко Мораве са две скеле, које су Срби раније већ били отели од Турака.

Крушевац. Задатак је ове војске био, да заузме и да поседне Крушевац, па после да диже и Крушевљане против Турака и да их приволева да и они пођу уз немачку војску.

Међутим је ова војска дошла у Крушевац на готову и свршену ствар.

Крушевљани су се били већ дигли; у Крушевцу је заповедао сталаћки капетан са Српском народном војском и у Крушевцу није било више ни једног Турчина.

Турци су напустили Крушевац и повукли се у Прокупље, како су опазили, да се Срби из околине Крушевца на нешто спремају.

Сад су послати за овима и они Турци, што су долазили као депутација Турака Крушевљана, на Краљево Поље, команданту немачке војске.

У Крушевцу се је чуло, да су Турци напустили и Трстеник (Festenig) и Карановац (Caranovaz) и Пожегу (Poschega) и да су се повукли у Ужице.

Зато се немачка војска крене одма даље за њима и стигне 23|12 Јула у Трстеник а одма за тим и у Карановац.

Нови Пазар. У Карановцу сазна командант немачке војске, пуковник Лентулус, да се у Новом Пазару искупља велика Турска војска и да јој је намера, да отуд почне да надире у Србију.

Лентулус зато пошље један део своје војске на Чачак (Czazac) и Пожегу, да пази на оне Турке што се повукли у Ужице, а с другим делом крене се он сам лично, у Нови Пазар.

Турци нису били још напустили Пожегу и Немци ју узму од Турака насилно после кратке борбе око једног турског утврђења, које су Немци освојили.

Турци су изгубили овде само 3 мртва а сви су остали пали у ропство.

Лентулус је дошао с оном другом немачком војском на Нови Пазар (Novipassera) пред крај месеца Јула и заузео га је после подуже и доста упорне борбе.

Немци су изгубили при овоме 1 потпуковника и 50 војника, а Турци до 300 својих војника.

Немци су добили овде 7 топова који су били по све неупотребљиви.

Турци су после овога покушавали да поврате Нови Пазар и враћали су се двапут те нападали на Немце, али су оба пута били одбијени.

Због овога је Лентулус привукао у Нови Пазар још нешто мало немачке војске.

Одма по паду новога Пазара, напустили су Турци и Сјеницу (Lenittza), коју је заузела и посела српска народна војска.

И Сјеничани Турци, повратили су се доцније и покушавали да поврате Сјеницу, ал су и они одбијени са губитцима.

Но због овога је Лентулус, послао и у Сјеницу нешто немачке војске.

На глас, да је Лентулус узео Нови Пазар, похитао је командант нишке немачке војске, да се с њоме сједини и да дође у додир, па да после заједнички почну наваљивати и продирати даље у Стару Србију.

Прокупље и Куршумлија. Зато је одма послао у Прокупље пуковника Секендорфа, а даље преко Куршумлије (Kosumblia) генерала Шметау, који је имао заповест, да заузме важнија места према Новом Пазару и да се споји са пуковником Лентулусом.

Пуковник Секендорф, није застао у Прокупљу никаквих Турака. Они су се, сигурно, услед пада Ниша и Новог Пазара, повукли даље у унутрашњост Турске. Секендорф се је хвалио, како га је лепо примио у Прокупљу владика прокупачки (L' Archevèque de Procopia).

Генерал Шметау није нашао на путу до Куршумлије никакве хране ни за људе ни за стоку а нигде није наишао ни на какве год обитаоце. Зато је марширање његове војске било доста тешко. Али је он и преко овога ишао даље и дошао је до Bandajova (ако не буде Борова Глава) но и ту није наишао на никакву Лентулусову војску. Знао је међутим да Лентулус има, сем немачке војске, око 4000 војника из српске народне војске те је замишљао, да ће наићи гди год бар на које српско одељење изаслато у расматрање.

Шметауова војска почела је међутим да трпи јако због оскудице у храни, коју ни у околини, у којој је била, није могла нигде да нађе.

Десило се је баш у ово време, да се је Лентулус јавио из Новог Пазара главној команди немачке војске на Малом Тимоку, од које је тражио да му пошље муни-

ције јер му је ове почело да недостаје, а тако исто и војених лекара, јер и њих нема колико треба.

Генерал Шметау добио је у сљед овога заповест од главне команде немачке војске, да пошље Лентулусу ово што тражи и он му пошље муницију и лекаре у пратњи пуковника Фестетића и 600 коњаника, а он се са остатком своје војске врати у Куршумлију не могући и даље остати гди је био, због глади и оскудице у храни.

Шметау је застао у Куршумлији нешто брашна што му је било послато из Ниша, али без соли. Како уз ово он није имао у Куршумлији ни фуруна за печење леба, он остави у Куршумлији српску народну војску под командом једнога Србина, капетана, а са осталом војском врати се у Прокупље и после оде одавде у Ниш.

Кад су Немци заузели Нови Пазар, почели су у велике да се придружују његовој војсци и Срби из околине Новога Пазара.

Арнаути Клементињани. На све се угледају у брзо и Арнаути Клементињани. И они се изјасне да хоће да устају против Турака и да иду уз Немце и почну се одма искупљати у велике масе и придруживати немачкој војсци.

VII. Турска обрана. Турски напади.

Сем недаће на Тимоку, где Немци нису имали никаквих успеха, ал бар никакве ни големе штете, били су Немци, на свима другим странама у Србији, у приличној добити.

Заузели су толике паланке. Градови: Ниш и Пирот па чак и Нови Пазар били су у њиховој власти.

Ал су Немци све ово постигли уз помоћ Срба, док Турци нису имали спрам њих никакву војску, те су се

Немци више прели него борили и тукли са обичним и слабим гарнизонима и посадама турским.

И ако је изгледало да Турци само седе и гледе шта се ради, они су се за сво ово време живо спремали да и Немцима стану на пут.

С Русима су се прилично мерили с оно војске што су је према њима имали.

Ону немачку војску што је продирала кроз Босну, потукли су Турци код Бањалуке, што им и није било тако тешко, код неслоге тамошњих команданата, гди бану хрватском Естерхазију није било право што му је постављен за главног заповедника и команданта кнез Хилдбургхаузен који је био млађи генерал од њега.

С колико су се енергије и заузетости спремали Турци, против Немаца у Србији, показује то, што су већ у Августу месецу имали велике и многобројне војске на Вардару, на Новом Пазару, у Митровици, у Приштини, у Софији и на Дунаву: у Рушчуку, у Никопољу и у Видину.

И све ове турске војске, почеле су још истог месеца да се крећу против Немаца.

И Турци су пошли на Немце са три краја и у три разна правца. Једни су ишли на Тимок, други на Ниш, а трећи на Нови Пазар.

Војска турска што је пошла на Тимок — тимочка турска војска — имала је и споредну своју војску, која је прешла преко Дунава у Влашку па продирући кроз ову, ишла на Оршаву.

Друга — нишка — турска војска, што је ишла на Ниш, долазећи главном масом из Софије, имала је две споредне војске, које су опет ишле на Ниш, преко Вратаринце и Књажевца и из Митровице и Приштине преко Куршумлије и Прокупља.

Трећа — ново-пазарска — турска војска, која је пошла с те стране на Србију, имала је такође две споредне војске, од којих је једна надирала не Ужице, а друга на Трстеник. Прва је ктела да одсече Немце од Ваљева и Шапца, а друга од Ниша и од Крушевца.

Сем ових војска, надирала је и босанска турска војска у Славонију и у Срем да отуд сасвим одсече Немце од немачке царевине.

Како су Немци сазнали за оволику турску силу што се против њих креће, и како су се уверили о намерама Турака, решили су се, да не нападају више на Турке, него да се само бране од њих, те тако да сачувају, ако узмогну, оно, што су до сада били задобили.

Принц лотришки у ово је време аванзовао за генералмајора, но некако баш се сада поболе и оде у Београд а из Београда у Беч, предавши команду над свом немачком војском маршалу Секендорфу, своме досадањем помоћнику.

Секендорф је отишао 27, 16 Августа на Тимок, те је лично заповедио маршалу Кевенхилеру да пази и да не да, да Турци с те стране упадају у Србију и да спречава да не продру преко Србије у Банат.

Секендорф је нашао, да Кавенхилер има више војске него што му треба, према новом задатку који му је сада дат, и зато је наредио: те је Кевенхилер послао две регименте коњице у Влашку рад ојачање немачке војске која је тамо и 7 баталиона пешака и 7 регимената коњице, у Ниш, рад ојачања нишке немачке војске.

По повратку своме у Ниш, Секендорф је оставио у Нишу, колико је требало војске за обрану Ниша под командом генерала Доксата, а са свом осталом војском, која је била на Малом Тимоку, кренуо се је долином Мораве к Чачку, Ваљеву и Шапцу да тамо чува, да

босански Турци не продру у Србију или да не одсеку немачку војску, која је у Србији, од Славоније и од Срема.

Има напомена, да се је ова војска кретала к Шапцу више зато, што је цар имао у тим крајевима велике спахилуке — а имали су их и његови министри, — него што би то према другим војничким обзирима, било баш нужно.

Секендорфова нишка војска, дошла је са Малог Тимока и из Ниша у Тешицу (Besihninza, Deschinza, Bubliza, Deschiza) 29, 18 Августа и ту је остала до 8 Септ. нов. 28 Август. ст. и дочекала ону војску што је долазила са Тимока преко Бање. Тога дана и сутрадан, дошла је сва немачка војска у Ђунис (Junis) и на Ђуниску Реку (Juniza) а 10 Септ. нов. 30 Авг. стар. у Крушевац. Сутрадан по овоме дошла је ова војска у Трстеник и сљедећих дана продужила је пут за Карановац и за Чачак.

Кад су се у половини Августа месеца, почела опажати јача нагомилавања турске војске код Приштине и код Митровице, и кад су се Турци почели мало доцније, 23, 12 Августа, да крећу према Куршумлији, коју је бранила српска народна војска, послати су били из Новог Пазара, Арнаути Клементањи на Митровицу и на Приштину, да нападну Турке са њиховог левог бока, и да их тако зауставе у даљем надирању у Србију. Али су се ови брзо вратили у Нови Пазар и јавили пуковнику Лентулусу, да се нису смели ни да упусте с Турцима у борбу, јер их има много и да их не смеју дочекати ни на Новом Пазару јер ће под слабим утврђењима Новога Пазара, изгинути сви листом.

Напуштање Новог Пазара. Кад је сазнала за ово главна команда немачке војске, заповедила је Ленту-

тулусу: да напусти Нови Пазар (Jenibazar) пошто поквари оно утврђење, које је ту био начинио, па да се са свом својом војском примакне Куршумлији и да дође у додир са немачком и српском војском која је у Прокупљу, а ту ће га, ако устреба, потпомоћи нишка војска.

Али кад су се скоро за овим, појавиле знатне турске војске и на другим странама и кад се је опазило, да ће оне да почну нападати на Немце са свију страна, те је нишка немачна војска у сљед овога, морала да се пожури, да се докопа Ваљева и Шапца, да не би била одсечена од Славоније и Срема, промењено је ово наређење и Лентулусу је заповеђено: да се, кад напусти Нови Пазар, повуче к Чачку, да би се ту придружио нишкој војсци која од Ниша иде тим путем за Ваљево и за Шабац.

Тако су се састали на путу из Карановца за Чачак и за Пожегу, маршал Секендорф са својом и пуковник Лентулус са својом војском.

Освојење Ужице. Овде сазна Лентулус да многи Турци надиру на Ужице и да хоће да се искупе ту у великом броју, па после одатле да надиру даље у Србију.

Турци Ужичани, били су већ покушали 28, 17 Августа да продру из Ужица на Barangovar и успели би, да их није сусрела српска народна војска и сузбила, убивши им при томе 7 људи, док је на српској страни погинуло њих 12.

Секендорфу и Лентулусу учини се сад, да ће бити боље, ако би, пре него што се крену даље, узели Ужице, па да с јаком посадом у њему, заклоне Србију с ове стране и онда тек да иду даље к Ваљеву и к Шапцу.

Зато Секендорф заустави сву војску у Чачку и близу овога, а на Ужице упути 5 регимената коњице, 12 баталиона пешака, 4 компаније гренадира са 2 мортире и 4 пољска топа.

Ова војска стигне под Ужице 30, 19 Септембра и

почне одма пуцати на град и бомбардати га.

Немци су ктели одма тога дана ду јуришају на град и наместили су били 4 баталиона пешака и 4 компаније гренадира лево и десно од градске капије, са јуришим љествицама за пењање на градске зидове и корпама и фашинама, и даскама и гредама и за затрпавање ровова и намештање мостова на овима, али због непрестане кише, одложе ово за сутрадан.

Срби су били при овоме намештени на оном вису (Забучје?) што је само 200 корака далеко од града и што град знатно надвисује, те су били и тукли Турке у леђа.

Преко ноћ тога дана, дођу к Немцима три Србина, који су се спустили по конопцима нуз стене и градске зидове, те тако измакли из града не виђени и не примећени, и јаве им: да у граду има само 200 војника који бране град, но да га Немци опет неће моћи узети на јуриш, прескакањем преко градских зидова, јер је тешко успети се на онако високе зидове, него да ће бити најбоље, да провале и иставе градску капију на ономе једном улазу градском, па да после кроз њу продру насилно у град и заузму га. Даље су још причали: да на овом градском улазу има двоја врата, и да су она, што су из нутра, окована гвожђем и да иза њих има још и камена барикада, те да се капије, особито она унутрања, не могу да пробију топовима са отстајања на коме су ови сад, него да их ваља иставити са гвозденим ћускијама.

И ово се сутрадан 1 Октомбра 20 Септ. (1737) покуша уз продужено бомбардање града.

Она три Србина и још неколико дрводеља, дођу до градских врата и провале прву капију с поља, и почну да пробијају и да истављају и ону другу изнутра. Но сад навале Турци бацати на њих озго велико камење те убију једнога Србина а остале јако повреде и тако

спрече провалу унутрањих врата и јуришање на град још и за овај дан.

Но овај је рад привукао на се сву турску пажњу те су Немци уграбили и привукли своје топове на 10 корака близу градске капије, одакле су кгели, сутрадан да продуже пуцање на град и рушење оне друге капије, која је и тако била већ знатно повређена.

Али, до овога и не дође. Турци, узнемирени топовима, који су овако близу граду, и обијеном градском капијом, почну довикивати на српски, око 10 сати ноћи, да ће предати град, ако им се одобре повољни услови за предају.

Ово једва дочекају и Немци, јер им војници нису добили од два дана, ни парченце хлеба, те су се морали да хране шљивама, којих је било у изобиљу у околини Ужице.

И Немци и Турци брзо се погоде о предаји града.

Турцима је обећано, да ће се пустити да се иселе са оружјем и спремом, са женама и децом, са покућством и са свима стварима, па и са робовима, сем оних који су хришћанске вере, у Вишеград и да ће их дотле под сигурно, отпратити немачка војска.

Немци уђу у град и поседну га са својом војском 2 Окт. 21 Септ. 1737 год. а Турци се одселе сутрадан у Вишеград на товарним коњима са самарима, које су дали српски околни сељани.

Турке ове испратили су Немци са 130 својих војника, под командом једнога ритмајстера; но њих и Турке срео је на путу Мехмед-Капетан са 6000 других Турака с којима је ишао Ужици у помоћ и одма је огласио све Немце за ратне заробљенике и отерао их је у Осмачу. Сарајевски везир Али-Паша, одма је ту на очиглед Немцима, посекао заповедника ужичког Исмајик-Бега и ко-

манданта града Најиб-Мустафу зато што су предали Ужице, не водећи рачуна од тога што су они са својом посадом убили пре предаје више Немаца, него што је Ужице имало браниоца, па је ктео да исече и све Немце да га нису потсетили на турске таоце, који су били остали у Ужице и тада их је тек отпустио давши сваком војнику по 1 дукат бакшиша а официру један комад чоје за униформу.

Град Ужице, како га је у то време описао Шметау био је озидан на високим и стрмим стенама, којима је било врло тешко прићи, те је град био и с тога доста јак, а имао је само један улаз у средини, између две стене коме је такође било тешко прићи, јер се је са стена и са једне куле коју је имао, могао да брани и само са камењем, те је био у толико још јачи. А имао је сем овога 11.0 м. широк ров, преко кога се је могло прећи само по намештеном мосту.

Око града, поред стена, текла је река Дјетиња (Letinia) на којој су под самим градом млеле три воденице а мало даље још више њих.

У граду је имао 234 стопе дубок бунар, покривен кулом са 156 степена $1^{1}/_{2}$ стопу високих по којима се је могло да сиђе доле у бунар, а вода се је вадила на точак, те тако посада градска није могла никако да буде у невољи због оскудице у води.

Немци су изгубили при освајању Ужице 221 човека које рањених које погинулих. Међу овима било је 34 Срба и то: 16 мртвих а 18 рањених.

Отступање Немаца. Немци оставе у Ужицу, као посаду за град 200 својих војника уз подоста српске народне војске, која је у велике и ван Ужице крстарила, под командом Капетана Шенка са 2 своја топа и са 7 турских топова нађених у граду, а са свом осталом

немачком војском почну се брзо кретати к Ваљеву и к Шапцу, јер су били разабрали да им се Турци приближују са свију страна и да им могу лако да одсеку пут.

Артилерију, коју су били употребили при нападу на Ужице, Немци су послали у Чачак за главном немачком војском, а рањенике у Пожегу, да се одатле одвезу у Шабац на колима на којима се је доносила храна за војску.

Пехота и коњица која је била при освајању Ужице, упућена је право преко (Demotinapoli) Тометиног Поља и преко планине Czernag (Црна Гора) и кренула се је на пут 4 и 5 Октобра нов. 23 и 24 Септ. ст.

Маршал Секендорф кренуо се је на пут, тако исто 4 Окт. 23 Септ. и преноћио је тога дана код села Muschiza Мушића) пет сати далеко од Ужице.

Ова је војска стигла 18, 7 Окт. у Шабац.

Главна немачка војска, која је до сад чекала у Чачку, кренула се је одавде 30, 19 Септ. прешавши реку Starifla (Стари Вла?), на Рудник, опет за Ваљево и за Шабац, и дошла је тога дана у село Libnico. 1 Октомбра, 20 Септ. идући по брдовитом путу, дошла је у Wiluzeck a сутрадан у Рудник (Rudnick) малу и лошу паланку, где је остала и одмарала се два дана. 5 Окт. нов. 24 Септ. ст. дошла је сва ова војска у Dornavez и сутрадан по овоме у Kolbe где је опет преданила па 8 Окт. нов. 27 Септ. ст. стигла у Lix (:Љиг?) и сутрадан у Klotzch, (:Кључ?) где се је за један дан одмарала па 11 Окт. нов. 30 Септ. ст. дошла у Ваљево (Waillowa).

Ваљево и Зворник. У Ваљеву задржала се је ова војска само један дан па је сутрадан 13, 2 Октобра дошла у Passaniz, одакле је упутила 230 Немаца са многом српском, народном војском, под командом пуковника

Тунгена у Zoenock, Zollerock (:Зворник), да ово место заузме, а она је отишла даље и приспела је сутрадан у Losoniza (:Лозница?), ту се један дан одморила и одатле дошла 16, 5 Окт. у Шабац.

Ова је војска стигла у Шабац без артилерије, јер јој је сва артилерија због хрђавих путова за у Шабац, остала у Руднику, одакле је требала да оде сама право у Београд.

Сутрадан 17, 6 Окт. стигла је ту и она војска што је ишла да узме Zollerock (Зворник) па јој ово није испало за руком, те ја зато опет дошла к својој главној војсци.

Обе немачке војске т, ј, и она што је ишла из Ужице право у Шабац, и она што је долазила Шапцу из Чачка преко Рудника и Ваљева, сукобљавале су се на путу са Турцима.

Ону прву војску нападали су Турци Бошњаци но она се срећно бранила и измакла им је.

Оној другој војсци, отели су Турци близу Ваљева многу комору а у самом Ваљеву освојили су једно утврђење у коме је била једна зидана камена Кула, које су бранили Срби, па су за тим и Ваљево спалили и сагорели и артилерију немачку, коју су ту затекли, узели и превукли је одма сву у Соко.

К овој немачкој војсци, дошла је 25, 14 Октобра и она немачка војска, коју су Турци разбили у Босни на Бањалуци под кнезом Хилдбургхаузеном

Соко. Немци су по освојењу Ужице у своме отступању к Шапцу, упутили били и на Соко, генералмајора Грине са српском народном војском, али су се ови морали, и не дошавши до Сокола, повући натраг испред 6000 Турака под командом Мехмед-Капетана Зворничанина, који су прешавши Дрину, изишли Немцима у сукоб и сузбили их натраг.

Шабац. Немци су мислили с почетка, да се задрже по дуже у Шапцу и да се бране ту од Турака и зато су се ту лепо улогорили, наслонивши десно своје крило на Саву а лево на Шабац, имајући пред фронтом велики рит и неколико пољских утврђења које су сада били саградили, и наместили су 26, 15 Октобра и мост преко Саве.

Чак су почели овде да рекрутују и да допуњују своју војску па и да оправљају шабачки град на чему је радило по 1000 војника дневно.

Но од овога су одустали доцније, сигурно у след тога, што су сазнали, да се Турци озбиљно спремају да их ту нападну.

Немцима није годило да сачекају овде напад Турака јер су имали за леђима Саву, а и она се је баш сад била почела да излива, те не би имали згодну одступницу у случају губитка и зато изместе најпре и логор и савски мост даље уза Саву на спрам Кленка (Klinka) па 11 и 12 Октобра нов. 31 Окт. и 1 Нов. ст. пређу Саву а оставе у Шапцу само толико војске колико је требало за обрану града.

На скоро за овим настала је јака зима те су и немачке и турске војске саме по себи одустале од даљег ратовања за ову годину и Немци су се разместили у зимње квартире по Срему.

Тако су се завршили сукоби између једног дела нишке, немачке војске, немачке новопазарске и турске новопазирске и босанске војске у 1737 год.

VII. Турска, тимочка војска.

На немачку, тимочку војску почели су Турци да се крећу 22.11 Септембра (1737).

Немачке дунавске страже јављале су маршалу Кевенхилеру, да се Турци извозе на 6. лађа на ушће Тимока, ал њихове официрске страже, које су патролисале око Raptin-a[1], те нису могле видети ни Дунав, а камо ли турске лађе, нису у ово веровале и тврдиле су, да су то биле некакве велике тице „Несити“ Nimmersatt и да се је војницима на стражи само причинило да су то лађе.

Зато се не обрати на ово довољно пажње.

Међутим појаве се 24.13 Септембра на Тимоку *несити* Турци и нападну на немачке страже и убију им неколико војника.

За који дан по овоме били су Турци по свима висовима од Флорентина до Раковице и саградили су на ушћу Тимока један мост.

Маршал Кевенхилер, решио се је, како се је уверио о кретању Турака и како је видео да они хоће сад да нападају на њега, — да напусти Тимок и тимочку Крајину па да се повуче к Дунаву и ту да брани да Турци не продру у Банат.

Намера му је била да пехотом поседне Брзу Паланку а коњицу да пребаци преко Дунава у Оршаву и у Мехадију. Комору је хтео да прати преко Мајданпека у Пожаревац или у Београд у пратњи саксонских трупа.

Радујевац. Према овоме немачка је војска напустила Тимок и дошла је близу Радујевца и ту се (пред Радујевцем) улогорила а комора је пошла преко Штубика у Мајданпек.

Маршрута немачке коморе била је: Штубик, Jestro, Wada, Rustna, Glava, (Рудна Глава) Нересница, Круше-

---

1 Село на Тимоку на левој обали реке, које је било 4 до 5000 метара више ушћа Тимока у Дунав.

вица, Мишљеновац, Schuzinock, Пожаревац, Колари, Београд.

Још док је немачка војска ишла са Тимока к Радујевцу, Турци су се залетали за њом и нападали је, али у мањим оделењима, те је немачкој аријергарди било могуће противстајати им и сузбијати их.

Но Турци наваље одма за овим 28.17 Септембра са већим и великим масама и нападну на Немце још док су ови били у логору пред Радујевцем,

Немачки логор имао је вид четвороугаоника и био је окренут фронтом према Неготини а леђима је био наслоњен на Дунав.

Маршал Кевенхилер, послао је одма како је чуо да Турци иду на њега, некоје делове своје коњице, напред према Тимоку, да их зауставе и сузбију, а сву је осталу војску извео из логора и разместио у бојне редове за 1000 корака пред логором.

Војска што је ишла Турцима у сусрет, сусрела је ускоро, немачке официре и страже које су биле према Турцима у одступању трчећи колико је који могао. На скоро за овим одступала је и она, потиснута и гоњена од јаче турске силе и придружила се је војсци пред логором, спремној да Турке дочека.

Турци сад нападну и на ову главну војску и прилично је поколебају. Док је главна турска сила нападала на Немце са фронта и са деснога крила, омања нека турска оделења зашла су Немцима за леђа и напала су на немачки логор и на Радујевац, те су сав логор попљачкали и болесне и слабе војнике у њему исекли и потукли а Радујевац запалили.

По срећи, главна немачка војска држала се је још добро и ако јој је десно крило било растројено и сасвим

потиснуто, и на последку је пред мрак сузбила и последње турске нападе и ови су се повукли к Тимоку са многом и богатом пљачком.

У исто време и док се је водила ова борба пред Радујевцем, друга нека турска оделења војске сустигла су немачку комору, која је била на путу за у Штубик и сву су је опљенили а пратњу и коморџије потукли и исекли.

Турака је било у боју пред Радујевцем до 15000 војника и њихови се губитци не знају а Немци су изгубили само у борби и у главној војсци 5 официра и 391 војника и 92 коња сем 116 војника исечених у логору.

Праово. Сутра дан по овоме приличном страдању Немаца, приметили су Немци да се Турци крећу у великим и јаким оделењима у правцу према Неготини, па се побоје да ови не оду пречим путем на Кусјак и да неће тако да их одсеку од Брзе Паланке, те зато и они брже боље пођу даље и дођу у Праово (Prechova).

Кусјак. Турци надру одма за Немцима и почну их жестоко нападати и на Праову, али их Немци срећно одбију и повуку се одма на Кусјак (Lussiav, Russia) и доспеју тамо пре Турака.

Грабовица. Из Кусјака кренули су се Немци одма даље к Брзој Паланци, те стигну неки у Брзу Паланку а неки у Грабовицу (Gebuniza) још 30,19 Септембра (1737) у приличном растроју и доста уморени и измучени.

У Грабовици су се Немци зауставили и почели уређивати. Ту су се улогорили, али су били још у такој забуни, да нису имали нигди на другом ком месту сем Брзе Паланке, гди им је остало нешто мало војске, као заштита, ни страже, ни шилбока, нит буд каквих патрола.

Одмах за овим намештен је мост на Дунаву према Оршави и немачка комора, почела је да прелази по њему из Србије у Банат.

Турци су међутим живо наступали за Немцима. Једни су ударили на Мајданпек, да пре него Немци, избију пред Оршаву, док су их други гонили надирући на Брзу Паланку.

И она турска војска, што је продирала кроз Влашку, јурила је сад живо напред, да се, ако је могуће, докопа Оршаве пре Немаца, те да их тако одсече сасвим и од Баната.

И турска дунавска флотила пловила је у ово време Дунавом и ишла је напоред са војском што надире на Брзу Паланку, потискујући оне две немачке војене лађе, Св. Карла и Св. Јелисавету, што су се биле спустиле до на ушће Тимока, гди их је турска флотила сузбила и отела им 14 транспортних лађа.

Маршал Кевенхилер, био је у ово време у Оршави.

Кад су команданти немачке војске, која је била у Грабовици, сазнали за кретања турске војске и како их Турци опкољавају са свију страна, искупили су се у ратни савет, да се посаветују о томе, шта да се ради? И ту реше и утврде: да се одма одступа даље, па да се живо прелази на другу страну Дунава. И одма упуте унапред још нешто коморе.

Кевенхилер је баш у ово време добио од цара својеручно царско писмо, у коме му цар благодари на храбром држању његове војске на Тимоку(!?).

У исто време и са истим писмом, јавио је цар Кевенхилеру: да је збацио досадањег команданта немачке војске, маршала Секендорфа, са овога звања и да је поставио за главнокомандујућег све војске, маршала Филипа.

Да л поводом царског овог писма, да л из других којих узрока, маршал Кевенхилер не одобри сад решење ратног савета у Грабовици, о одступању војске, већ нареди: да војска остане гди је, па и комора да се врати одма натраг.

Сад су трчали многи генерали у Оршаву да увере лично маршала Кевенхилера о опасности која предстоји немачкој војсци и о нужности да се одступа што брже и што пре. Али је све то било у заман. Кевенхилер је остао постојан у томе, да војска остане гди је — у Грабовици —.

Можда се је због тога, баш у ово време покварио случајно мост на Дунаву, те се сад није могло да прелази на ону страну баш и да се је ктело.

Али, сад баш стигне вест, да су Турци сасвим потукли ону немачку војску у Влашкој, што је бранила надирање Турака на Оршаву с оне стране Дунава.

Сад је било сигурно да ће Турци избити Оршави за леђа.

Усљед овога сад се је нагло предомислио маршал Кевенхилер и наредио је, да се прелази на ону страну и да се с овим хита и жури.

Сад је живо наместен мост код Кладова (Crand-Cladowa) према Малом Кладову (Petit-Glactowa), које је на оној страни Дунава, да трупе немачке туна пређу преко Дунава а да не морају да губе време идући чак на Оршаву.

Али преко овог моста Немци су прелазили само 5 и 6 новембра нов. 25 и 26 Октобра ст. јер је после овога почео аа дува тако јак ветар, да се није више смело ни да мисли, да се Дунаво прелази овде.

немачком војском почну се брзо кретати к Ваљеву и к Шапцу, јер су били разабрали да им се Турци приближују са свију страна и да им могу лако да одсеку пут.

Артилерију, коју су били употребили при нападу на Ужице, Немци су послали у Чачак за главном немачком војском, а рањенике у Пожегу, да се одатле одвезу у Шабац на колима на којима се је доносила храна за војску.

Пехота и коњица која је била при освајању Ужице, упућена је право преко (Demotinapoli) Тометиног Поља и преко планине Czernag (Црна Гора) и кренула се је на пут 4 и 5 Октобра нов. 23 и 24 Септ. ст.

Маршал Секендорф кренуо се је на пут, тако исто 4 Окт. 23 Септ. и преноћио је тога дана код села Muschiza Мушића) пет сати далеко од Ужице.

Ова је војска стигла 18, 7 Окт. у Шабац.

Главна немачка војска, која је до сад чекала у Чачку, кренула се је одавде 30, 19 Септ. прешавши реку Starifla (Стари Вла?), на Рудник, опет за Ваљево и за Шабац, и дошла је тога дана у село Libnico. 1 Октомбра, 20 Септ. идући по брдовитом путу, дошла је у Wiluzeck а сутрадан у Рудник (Rudnick) малу и лошу паланку, где је остала и одмарала се два дана. 5 Окт. нов. 24 Септ. ст. дошла је сва ова војска у Dornavez и сутрадан по овоме у Kolbe где је опет преданила па 8 Окт. нов. 27 Септ. ст. стигла у Lix (:Љиг?) и сутрадан у Klotzch, (:Кључ?) где се је за један дан одмарала па 11 Окт. нов. 30 Септ. ст. дошла у Ваљево (Waillowa).

Ваљево и Зворник. У Ваљеву задржала се је ова војска само један дан па је сутрадан 13, 2 Октобра дошла у Passaniz, одакле је упутила 230 Немаца са многом српском, народном војском, под командом пуковника

Тунгена у Zoenock, Zollerock (:Зворник), да ово место заузме, а она је отишла даље и приспела је сутрадан у Losoniza (:Лозница?), ту се један дан одморила и одатле дошла 16, 5 Окт. у Шабац.

Ова је војска стигла у Шабац без артилерије, јер јој је сва артилерија због хрђавих путова за у Шабац, остала у Руднику, одакле је требала да оде сама право у Београд.

Сутрадан 17, 6 Окт. стигла је ту и она војска што је ишла да узме Zollerock (Зворник) па јој ово није испало за руком, те ја зато опет дошла к својој главној војсци.

Обе немачке војске т, ј, и она што је ишла из Ужице право у Шабац, и она што је долазила Шапцу из Чачка преко Рудника и Ваљева, сукобљавале су се на путу са Турцима.

Ону прву војску нападали су Турци Бошњаци но она се срећно бранила и измакла им је.

Оној другој војсци, отели су Турци близу Ваљева многу комору а у самом Ваљеву освојили су једно утврђење у коме је била једна зидана камена Кула, које су бранили Срби, па су за тим и Ваљево спалили и сагорели и артилерију немачку, коју су ту затекли, узели и превукли је одма сву у Соко.

К овој немачкој војсци, дошла је 25, 14 Октобра и она немачка војска, коју су Турци разбили у Босни на Бањалуци под кнезом Хилдбургхаузеном

Соко. Немци су по освојењу Ужице у своме отступању к Шапцу, упутили били и на Соко, генералмајора Грине са српском народном војском, али су се ови морали, и не дошавши до Сокола, повући натраг испред 6000 Турака под командом Мехмед-Капетана Зворничанина, који су прешавши Дрину, изишли Немцима у сукоб и сузбили их натраг.

Шабац. Немци су мислили с почетка, да се задрже по дуже у Шапцу и да се бране ту од Турака и зато су се ту лепо улогорили, наслонивши десно своје крило на Саву а лево на Шабац, имајући пред фронтом велики рит и неколико пољских утврђења које су сада били саградили, и наместили су 26, 15 Октобра и мост преко Саве.

Чак су почели овде да рекрутују и да допуњују своју војску па и да оправљају шабачки град на чему је радило по 1000 војника дневно.

Но од овога су одустали доцније, сигурно у след тога, што су сазнали, да се Турци озбиљно спремају да их ту нападну.

Немцима није годило да сачекају овде напад Турака јер су имали за леђима Саву, а и она се је баш сад била почела да излива, те не би имали згодну одступницу у случају губитка и зато изместе најпре и логор и савски мост даље уза Саву на спрам Кленка (Klinka) па 11 и 12 Октобра нов. 31 Окт. и 1 Нов. ст. пређу Саву а оставе у Шапцу само толико војске колико је требало за обрану града.

На скоро за овим настала је јака зима те су и немачке и турске војске саме по себи одустале од даљег ратовања за ову годину и Немци су се разместили у зимње квартире по Срему.

Тако су се завршили сукоби између једног дела нишке, немачке војске, немачке новопазарске и турске новопазирске и босанске војске у 1737 год.

VII. Турска, тимочка војска.

На немачку, тимочку војску почели су Турци да се крећу 22.11 Септембра (1737).

Немачке дунавске страже јављале су маршалу Кевенхилеру, да се Турци извозе на 6. лађа на ушће Тимока, ал њихове официрске страже, које су патролисале око Raptin-a[1]), те нису могле видети ни Дунав, а камо ли турске лађе, нису у ово веровале и тврдиле су, да су то биле некакве велике тице »Несити« (Nimmersatt) и да се је војницима на стражи само причинило да су то лађе.

Зато се не обрати на ово довољно пажње.

Међутим појаве се 24.13 Септембра на Тимоку ***несити*** Турци и нападну на немачке страже и убију им неколико војника.

За који дан по овоме били су Турци по свима висовима од Флорентина до Раковице и саградили су на ушћу Тимока један мост.

Маршал Кевенхилер, решио се је, како се је уверио о кретању Турака и како је видео да они хоће сад да нападају на њега, — да напусти Тимок и тимочку Крајину па да се повуче к Дунаву и ту да брани да Турци не продру у Банат.

Намера му је била да пехотом поседне Брзу Паланку а коњицу да пребаци преко Дунава у Оршаву и у Мехадију. Комору је хтео да прати преко Мајданпека у Пожаревац или у Београд у пратњи саксонских трупа.

Радујевац. Према овоме немачка је војска напустила Тимок и дошла је близу Радујевца и ту се (пред Радујевцем) улогорила а комора је пошла преко Штубика у Мајданпек.

Маршрута немачке коморе била је: Штубик, Jestro, Wada, Rustna, Glava, (Рудна Глава) Нересница, Круше-

---

1 Село на Тимоку на левој обали реке, које је било 4 до 5000 метара више ушћа Тамока у Дунав.

вица, Мишљеновац, Schuzinock, Пожаревац, Колари, Београд.

Још док је немачка војска ишла са Тимока к Радујевцу, Турци су се залетали за њом и нападали је, али у мањим оделењима, те је немачкој ариј ергарди било могуће противстајати им и сузбијати их.

Но Турци навале одма за овим 28.17 Септембра са већим и великим масама и нападну на Немце још док су ови били у логору пред Радујевцем,

Немачки логор имао је вид четвороугаоника и био је окренут фронтом према Неготини а леђима је био наслоњен на Дунав.

Маршал Кевенхилер, послао је одма како је чуо да Турци иду на њега, некоје делове своје коњице, напред према Тимоку, да их зауставе и сузбију, а сву је осталу војску извео из логора и разместио у бојне редове за 1000 корака пред логором.

Војска што је ишла Турцима у сусрет, сусрела је ускоро, немачке официре и страже које су биле према Турцима у одступању трчећи колико је који могао. На скоро за овим одступала је и она, потиснута и гоњена од јаче турске силе и придружила се је војсци пред логором, спремној да Турке дочека.

Турци сад нападну и на ову главну војску и прилично је поколебају. Док је главна турска сила нападала на Немце са фронта и са деснога крила, омања нека турска оделења зашла су Немцима за леђа и напала су на немачки логор и на Радујевац, те су сав логор попљачкали и болесне и слабе војнике у њему исекли и потукли а Радујевац запалили.

По срећи, главна немачка војска држала се је још добро и ако јој је десно крило било растројено и сасвим

потиснуто, и на последку је пред мрак сузбила и последње турске нападе и ови су се повукли к Тимоку са многом и богатом пљачком.

У исто време и док се је водила ова борба пред Радујевцем, друга нека турска оделења војске сустигла су немачку комору, која је била на путу за у Штубик и сву су је опљенили а пратњу и комордије потукли и исекли.

Турака је било у боју пред Радујевцем до 15000 војника и њихови се губитци не знају а Немци су изгубили само у борби и у главној војсци 5 официра и 391 војника и 92 коња сем 116 војника исечених у логору.

Праово. Сутра дан по овоме приличном страдању Немаца, приметили су Немци да се Турци крећу у великим и јаким одељењима у правцу према Неготини, па се побоје да ови не оду пречим путем на Кусјак и да неће тако да их одсеку од Брзе Паланке, те зато и они брже боље пођу даље и дођу у Праово (Prechova).

Кусјак. Турци надру одма за Немцима и почну их жестоко нападати и на Праову, али их Немци срећно одбију и повуку се одма на Кусјак (Lussiav, Russia) и доспеју тамо пре Турака.

Грабовица. Из Кусјака кренули су се Немци одма даље к Брзој Паланци, те стигну неки у Брзу Паланку а неки у Грабовицу (Gebuniza) још 30,19 Септембра (1737) у приличном растроју и доста уморени и измучени.

У Грабовици су се Немци зауставили и почели уређивати. Ту су се улогорили, али су били још у такој забуни, да нису имали нигди на другом ком месту сем Брзе Паланке, гди им је остало нешто мало војске, као заштита, ни страже, ни шилбока, нит буд каквих патрола.

Одмах за овим намештен је мост на Дунаву према Оршави и немачка комора, почела је да прелази по њему из Србије у Банат.

Турци су међутим живо наступали за Немцима. Једни су ударили на Мајданпек, да пре него Немци, избију пред Оршаву, док су их други гонили надирући на Брзу Паланку.

И она турска војска, што је продирала кроз Влашку, јурила је сад живо напред, да се, ако је могуће, докопа Оршаве пре Немаца, те да их тако одсече сасвим и од Баната.

И турска дунавска флотила пловила је у ово време Дунавом и ишла је напоред са војском што надире на Брзу Паланку, потискујући оне две немачке војене лађе, Св. Карла и Св. Јелисавету, што су се биле спустиле до на ушће Тимока, где их је турска флотила сузбила и отела им 14 транспортних лађа.

Маршал Кевенхилер, био је у ово време у Оршави.

Кад су команданти немачке војске, која је била у Грабовици, сазнали за кретања турске војске и како их Турци опкољавају са свију страна, искупили су се у ратни савет, да се посаветују о томе, шта да се ради? И ту реше и утврде: да се одма одступа даље, па да се живо прелази на другу страну Дунава. И одма упуте унапред још нешто коморе.

Кевенхилер је баш у ово време добио од цара својеручно царско писмо, у коме му цар благодари на храбром држању његове војске на Тимоку(!?).

У исто време и са истим писмом, јавио је цар Кевенхилеру: да је збацио досадањег команданта немачке војске, маршала Секендорфа, са овога звања и да је поставио за главнокомандујућег све војске, маршала Филипа.

Да л поводом царског овог писма, да л из других којих узрока, маршал Кевенхилер не одобри сад решење ратног савета у Грабовици, о одступању војске, већ нареди : да војска остане гди је, па и комора да се врати одма натраг.

Сад су трчали многи генерали у Оршаву да увере лично маршала Кевенхилера о опасности која предстоји немачкој војсци и о нужности да се одступа што брже и што пре. Али је све то било у заман. Кевенхилер је остао постојан у томе, да војска остане гди је — у Грабовици —.

Можда се је због тога, баш у ово време покварио случајно мост на Дунаву, те се сад није могло да прелази на ону страну баш и да се је ктело.

Али, сад баш стигне вест, да су Турци сасвим потукли ону немачку војску у Влашкој, што је бранила надирање Турака на Оршаву с оне стране Дунава.

Сад је било сигурно да ће Турци избити Оршави за леђа.

Услед овога сад се је нагло предомислио маршал Кевенхилер и наредио је, да се прелази на ону страну и да се с овим хита и жури.

Сад је живо наместен мост код Кладова (Crand-Cladowa) према Малом Кладову (Petit-Glactowa), које је на оној страни Дунава, да трупе немачке туна пређу преко Дунава а да не морају да губе време идући чак на Оршаву.

Али преко овог моста Немци су прелазили само 5 и 6 новембра нов. 25 и 26 Октобра ст. јер је после овога почео аа дува тако јак ветар, да се није више смело ни да мисли, да се Дунаво прелази овде.

Зато се немачка војска сад опет пожури дуж дунавске обале, преко Сипа (Sip) и Кастела (Fort St. Elisabeth) за у Оршаву.

И требало јој је журити се, јер су Турци наваљивали све жешће и жешће, а искрсли су и на Дунаву код Кусјака са стотину својих шајака.

У овој хитњи, артилерија и комора, пошавши из Сипа, погрешиле су биле пут, па су избиле на Podwincha (Подвршка?) ал су тамо наишле на Турке, те су се вратиле опет у Сип и наставиле одступање правим путем.

Срећа што је коњица немачка стајала још код Сипа те је одбијала Турке који су били већ у Кладову? (Kuilova).

Код све брзине у одступању, Немци су се прилично задоцнили са својим доласком на дунавску обалу спрам Оршаве, јер су они Турци, што нису ишли за Немцима, него њима на сусрет, почели да избијају на дунавску обалу за време док су још немачки пешаци прелазили мост, а артилерија и комора тек су после ту стизале.

Кад је артилерија дошла спрам Оршаве, било је још нешто немачких пешака на српској страни, и ова је могла да сузбија Турке док пређе преко Дунава артилерија, комора и коњица, и командант артилерије молио је за ово команданта пехоте, ал овај није ктео за ово да чује и пређе преко Дунава 10 Новем. нов. 30 Октобра ст.

За овом удгаби и пређе преко Дунава и нешто коњице и артилерије, ал већи део ових и комора, остане на српској страни, јер су Турци уграбили дунавску обалу и мост пре него су и ови могли да стигну до њега.

И сутрадан 11 Новем. 31 октомб. ст. опколе Турци све који су се још десили на српској страни, исеку их и поробе и сву им артилерију и комору узму.

Турци су заузели сад и Сип и опсели су Кастел.

За све ово време, Турци су непрестано гонили и терали и оне две немачке лађе на Дунаву, и сад су их које са својим шајкама, које опет са топовима са обала и са острова тако притеснили, да се је посада лађа, не могући да провезе лађе кроз Ђердап због мале воде, морала да искрца на обалу, а лађе је избушила и потопила.

Турци су, како је била мала вода, те лађе нису могле да потону дубоко у воду, поскидали са њих топове, а кад је после надошла вода, они су и једну лађу извукли на воду и одвезли је у Видин.

Док су последњи делови немачке војске, који су још могли уграбити, прелазили преко Дунава у Оршаву, избијали су Турци, што су из Влашке долазили, из Чернеца (Czernich. неки су били доспели и до Wodiz), те Немци зато оставе у Оршави, колико је само требало војске за њену обрану а сви остали крену се даље и марширали су тако брзо, да су истог дана прешли и Мехадију и Корнију и стигли чак у Терегову (Terrogawa).

Из Терегове дошла је немачка војска 13,2 Новембра у Слатину (Slatina) а 19,8 и 20,9 близу Темишвара и затим у Арад.

Десетину дана после овога, разишли су се и Немци и Турци у своје зимње квартире јер је зима била узела већ такав мах да су обе стране обуставиле за ову 1737 год. даља непријатељства.

VIII. Нишка немачка и нишка турска војска.

Она трећа турска војска што је ишла против Ниша, почела се је да опажа с крајем Августа месеца.

Шметау спомиње, да су Турци прво напали и потисли једно немачко оделење што је било са српском народном војском, под командом капетана, Алберта Стански, на Периволу (Дерввол?) с оне стране планина Селвиграда (Perivol au de la des Montagnes Selvigrad), (ако није Пиривол на Доброј-Луци северно од Ћустендила и Зелен-Град?). Затим, да су се Срби и Турци сукобљавали у Бадајовару и у Бадајови (Badajowar Бања-Јохар — Јохар-Бања и Badajowa.)

У Бањи-Јохару (Badajowar près de Sophia) каже Шметау, да је једна чета Срба убила једно стотину Турака, а кад је за овим око 7000 Турака почело да се приближује овом месту, да су се ови Срби повукли, под командом капетана Sareschuz-а и Joannes-а у Badajova и да су их Турци ту опколили, те су Срби, кад им је понестало леба и воде, испали из свога утврђења, убили једно двајестину Турака и једнога заробили па се пробили кроз њих и дошли у Ниш.

Цариброд. После овога напали су Турци 14, 3 Септ. (1737) на Цариброд (Zaribrod). Ту је око 400 Турака, зашло за леђа српској народној војсци, што је држала Цариброд и потукли је, а затим су гонили ту, једну немачку патролу у којој је било 12 хусара и 1 каплар, па су и њих помлатили све сем каплара који им је умакао.

Пирот и Бела Паланка. После овога Турци су опсели и напали Пирот.

У Пироту је био тада старешина и командант, немачки официр, Партизан Бетун, који је имао под собом сем српске народне војске и 60 војника Немаца.

Бетуни је бранио град само неколико сати, а затим га је предао Турцима, (29, 9 Септ. 1737) јер су му Турци обећали: да ће га пустити у Ниш заједно са посадом,

што су одиста и учинили. Али су зато спалили варош Пирот и 140 села у околини његовој и даље.

Мало времена по овоме, била је у рукама Турака и Бела Паланка (Palanque de Mustapha-Pascha)

Ниш. Још за време ових догађаја, слао је генерал Доксат, командант Ниша,[1] нарочитог официра, маршалу Секендорфу и јављао му: да ће Турци доћи скоро и на Ниш и да ће га опколити и напасти, па га је зато молио да му пошље извесне предмете који му требају за одбрану града јер ће се иначе тешко моћи да одржи и да очува град.

Секендорф је у ово време опседао и освајао Ужице и зато је само наредио, да се пошљу у Ћуприју две регименте коњице а из Ћуприје да се шаље храна у Ниш. Још је у исто време писао маршалу Кевенхилеру да одвоји од своје војске неколико регименета коњице, па да их пошље у Ниш.

Она коњица, што ће доћи у Ћуприју, требала је да чува, да Турци не продру даље к Дунаву ако би Ниш пао, а права помоћ Нушу била би само она коњица, коју је требао да пошље у Ниш маршал Кевенхилер.

Али је Кевенхилер могао да добије ову заповест, тек пошто су га Турци потукли на Тимоку и кад је он оно грабио да се докопа Кусјака и Брзе Паланке, те није ни могао мислити на то, да одваја што год од своје војске и да је шаље другоме у помоћ.

Тако је Ниш остао у стању у коме је био и без икакве помоћи са стране.

По паду Пирота и Мустафа-Пашине Паланке, главна турска сила ишла је к Нишу путем који води из Паланке право у Ниш.

Међутим приближавала се је к Нишу и она друга

— споредна — турска војска, што се је била упутила на Ниш преко Вратарнице и преко Књажевца.

Ова је војска узела 9 Окт. 28 Септ. Вратарницу, а за тим и Књажевац.

У Вратарници, Турци су потукли, тако рећи сатрли и уништили један батаљон Кевенхилерове војске, који је Кевенхилер оставио овде да чува овај теснац.

Зна се, да се је од овога батаљона, (Bayreuth). спасло само 2 официра и 30 војника и да су само два војника дошли Кевенхилеровој војсци и то онда, кад је се ова ломила да се докопа дунавске обале па да код Оршаве пређе у Банат.

Турска сила пала је под Ниш 11 Окт. нов. 30 Септ. ст. (1737) између 9 и 10 сати пре подне. Она је бројала 20000 војника који су одма опколили Ниш са свију страна.

Командант турске војске Али-Паша, (Али-Ага), позвао је одма команданта Ниша, генерала Доксата, да му преда Ниш, онако исто и под истим условима како су га не давно предали Турци Немцима.

Доксат је тражио 15 дана примирија, да за то време изиште заповести свога главнокомандујућега, на шта Али-Паша није пристао.

Генерал Доксат, да би добио колико толико времена примећавао је сад Турцима, да би право било, да се говор о предаји града одложи док бар сва турска војска не дође под Ниш.

Али-Паша му на ово јави: да ће за који дан бити које на Нишу и у Видину, које у Софији и на Косову, преко 150.000 турских војника, али он и преко овога пристаје да се не отпочињу непријатељства докле сва нишка, турска војска, не стигне под Ниш, или и раније ако би дошао пре овога одговор од главнокомандујућега немачке војске.

Четири дана после овога, јави Али-Паша Доксату, да има на Нишу 80000 Турака и сад нов командант све ове турске војске, Ахмед Ћуприлић, негдашњи Ћаја великог везира, десети и последњи потомак фамилије славних Ћуприлића, коме ће бити последње дело у животу, ово командовање са турском војском на Нишу, позове Доксата, да му преда град одма, јер неће а и неможе више да чека на одговор маршала Секендорфа.

Генерал Доксат искупи одма у след овога, све официре нишке посаде да се посаветује с њима о томе, шта да се ради?

Доксат је говорио на овоме скупу, како је слаб изглед да ће се град моћи да одбрани, јер нема хране него колико му треба још за шест недеља, а неће бити ни воде, јер је вода у чесмама лоша, а Турци ће покварити водоводе те је неће бити у граду никакве а спречиће да се посада и са нишавском водом служи.

Баш због лоше воде у граду Доксат је, пред долазак Турака, иселио из Ниша око 600 болесних војника.

Истина, — говорио је даље Доксат — да је дужност посаде градске, да брани град до последње капи крви, али да је он сигуран, да га ова посада сад неће одбранити макар се решила да изгине ту до последњег војника, јер је непријатељ јачи и бројем војске а и тиме, што ће моћи да допуњује своју војску, док посада неће од никуд добити у помоћ ни једног војника, пошто је Кевенхилер потучен а Секендорф је далеко.

Даље је говорио још, Доксат, да ће Тирци нападати на град и гледати да га узму на јуриш, а да неће губити време проваљујући бреше на граду и ако имају 40 пољских топова и 6 мортира, и да посада градска није у стању да брани град од оваког напада, јер је нема на број ни колико треба за уредну унутрашњу поседу а

некмо ли за поседу заклоњенога пута и за обрану са контраминама.

Баш ако би ктели Турци, да имају и брешу на граду, па да кроз њу продиру у град, они ће је — уверавао је даље Доксат — направити са минама и барутом, кад се спусте у градски ров, а посада градска по своме малом броју није у стању ни у овоме да спречи Турке.

На последку казао је још, Доксат, да не чини ништа, баш ако би посада градска и одбила прве нападе на град и да би то само одложило за који дан пад Ниша али га никако не би спасло за увек, и да он зато мисли, да је боље примити одма понуђену повољну предају града, него се заносити сујетном храбрости, па опет изгубити град и још упропастити цару толику војску, која би се у срећној каквој прилици могла корисно да употреби на другом ком месту пошто би се овако, по предаји, повукла здрава и читава у Пожаревац или у Београд.

На овај и овакав говор генерала Доксата, команданта Ниша и главног управника обране његове, официрима посаде није требало дуго мислити и саветовати се и они се брзо изјасне: да треба предати град; и усљед овога одма се закључи с Турцима погодба о предаји, коју су обе стране потписале и извршиле 18,7 Октобра (1737) г.

По погодби овој, Немци су предали Турцима Ниш, онако исто, како су га пре не пуна три месеца дана (28,17 Јула 1737 г.) примили од Турака.

Турци су допустили Немцима да оду из Ниша (20,9 Октобра 1737) уз свирање музике и ударање добоша и да понесу собом оружје, ствари, топове и ратну спрему; у опште све што је унешено у град од кад га Немци имају у својој власти; али да врате и да предаду Турцима све топове, мортире, барут, олово, храну и у опште све оно што су уз град примили од Турака, у колико се то у ствари, сада затече и нађе у граду.

Допуштено је даље, да с немачком војском оду из Ниша сви они нишки обитаоци, који су се под Немцима доселили у њега, са женама и децом, са слугама, па и са робљем ако га имају, изузимајући ратне заробљенике и војене бегунце, које ће обе стране вратити једна другој.

Ови исељеници немачки, могли су понети собом све своје ствари а и они и немачка посада, могли су, ако им се допадне, продати или трампити овде своје ствари.

За транспорт ствари дали су Турци потребан број кола. За сигурност да ће Турци наћи и дати кола, уговорено је: да Турци несмеју ући у град докле не дођу кола, него ће само посести бедем једне градске стране.

Турци су се обвезали још: да даду Немцима довољну и сигурну пратњу која ће их отпратити до првог места где још има немачке власти, и да ће одговарати, ако би ова пратња учинила буд какву повреду немачкој војсци, што је вредило и за Немце, ако би се десило штогод турској пратњи од немачких војника.

За Србе, Грке и за Јевреје, обитаоце Ниша, који ће остати у Нишу као турски подаництици, уговорено је: дâ се свакоме и свима прашта, ако је ма како и ма у чему погрешио против Турака за време рата.

Нарочито је још уговорено: да се митрополиту српском и српским владикама осигурава миран и спокојан живот и да уживају све оно што су уживали пре рата.

Кад је по извршеном овом уговору дошла немачка војска 2 Новем. 22 Октобра 1737 у Смедерево и одма за тим у Београд, похапшени су одма и генерал Доксат и сви официри бивше нишке, градске посаде.

Они су окривљавани што су онако олако предали Ниш Турцима, и одма је одређен и војени суд, који их је судио и осудио.

Пресуду овога суда одобрио је цар 25,14 Фебруара 1738. Она је саопштена и прочитана Доксату 17,6 а извршена је у Београду 20,9 Марта 1738.

Генерал Доксат осуђен је на смрт те му је у Београду одсечена глава. Њему је одузето и сво имање, од кога су две трећине употребљене на накнаду судских трошкова, а једна је трећина припала државној каси као накнада штете за храну и муницију што су остале у Нишу.

Осуђени су и сви официри нишке посаде, неки на затвор у гвожђу а неки на прост хапс у оковима, неки уз ово и на губитак плате у корист касе или у име накнаде судских трошкова.

Генерал Доксат говорио је у Нишу при саветовању о обрани Ниша, и сувише јасно и разговетно, да треба одма предати град Турцима и да не треба ни покушавати, бранити га, и био је зато доста крив. Али је питање, да ли је заслужио за ово баш смртну казну, при упоређењу његовог владања у Нишу, са приликама какве су биле у ово време у опште у немачкој војсци.

Две главне немачке војске, и она под Кевенхилером и она под Секендорфом биле су потучене и право рећи, бегале су на ону страну Дунава и Саве, те није било ни мислити, да ће се Нишу ма кад и ма како помоћи.

За сами град није ништа урађено да би се могао да брани упорно и са каквим успехом.

Кад је Доксат тражио да му се снабде град с храном за дуже време, није нико за то ни чуо ни марио. Кад је искао муниције и друго што му треба за обрану града, нико није ни хајао.

Кад је Доксат протестовао што се даје његовим официрима одсуство, пуштен је као у пркос, пуковник Шметау, да спроведе болеснога брата генерала Шметауа

у Београд, и ако је он говорио, да му је то једини официр који му ваља за обрану Ниша.

Кад су Турци почели најжешће наваљивати на немачку војску, пушта се главнокомандујући принц, пошто се аванзује за генералмајора, да иде као болестан са Тимока у Београд а одавде у Беч.

И при оваком стању хоће се да генерал Доксат брани Ниш. Хоће се да се брани оно што се не да одбранити.

Али је ваљало спасти част војске, оправдати недаћу љубимаца, а за ово је била нужна Доксатова глава.

Тако је прешао Ниш опет у власт Турака, пошто су га држали Немци у својој власти силом 2 месеца и 24 дана.

Мало срећније но Доксат прошао је главнокомандујући маршал Секендорф. Он је, као што је напомепуто, збачен са звања, а по овоме је дат под суд. Но он је бар био срећан те није платио главом и својом чашћу, општу недаћу.

Тако су се завршили сукоби између нишке немачке војске и нишке турске војске а тако се је завршио и рат између Немачке и Турске у овој години.

Јагодина. Турци су се упутили ове године за нишком немачком војском још до Јагодине, и ту су се зауставили у сљед зиме која је у велико наступала а за тим разместили по оним крајевима Србије, које су по ново задобили, у зимње квартире.

IX. Сеоба Срба у Угарску

Немци су као што је већ споменуто, и у овоме рату, као што је било и у рату 1688 год. звали Србе да с њима заједно иду на Турке.

И Срби су, као што смо видели, и сад устајали на Турке хватали се оружја и ишли у бој и борили се против Турака, напоредно са Немцима.

А Немци су и сад као што су и онда, кад их је притисла јача турска сила, напуштали и Србе и Србију, па се спасавали на ону страну Саве и Дунава.

А и Турци су и сад као и пре секли и клали гди су год кога од Срба затекли или стигли. Нису штедили ни немоћне ни болне, ни старе ни мдаде па ни жене ни децу.

И српски је народ зато и сад као и онда, морао да напушта своју домовину и да заједно с немачком војском бежи у туђ свет.

Патријарх пећски Арсеније Јовановић Шакабента, митрополит нишки и белоцрквански Глиголије Поповић, владика рашки и ново-пазарски Дамјановић и владика ужички и ахиљски Алексије Андрејевић, напустили су такође своје столице по приволевању и наговарању немачких власти, па су се са многим српским народом повлачили испред Турака уз немачку војску.

И они су, пре него је генерал Доксат уговорио с Турцима у Нишу, да им Турци ништа не чине, дошли у Београд (6 Септембр. ст. 1737 год), са много српског света.

Кратко време по овоме, и Срби су се иселили на ону страну Саве и Дунава а Шакабента је остао у Београду као српски митрополит.

То је она наша друга, несрећна сеоба Срба у Угарску.

У исто су време и они Арнаути Клементињани, што су тако исто као и Срби, били пристали уз Немце, напустили сад свој завичај и повукли се с оном немачком војском, што је отступала од Новог Пазара преко Чачка и Ваљева. Неки од њих задржали су се и станили око Рудника и неки око Авале у Србији. Неки су прешли и

Саву и настали се у села Ртковци и Никинци у Срему, близу Митровице.

Овако су прошли уз Немце и Срби а и Арнаути Клементињани у рату с Турцима 1737 год.

X. Рат Немаца и Турака 1738 год

И немачка и турска војска, провеле су сву зиму 1737 — 1738 год. мирно у својим зимњим квартирима.

Обе су се војске допуњавале и спремале, да продуже рат, како пролеће гране.

И одиста, како се је почело да јавља лепо време, почеле су обе ове војске да се искупљају у велике масе.

Турска се је војска искупљала на више места. Једна је била у Нишу за даље надирање у Србију; друга у Видину под Махомед-Пашот видинским, да иде у помоћ војсци, што је опсела Оршаву, Ада-Кале и Кастел и да продире даље у Банат; трећа под беглер-бегом Ибрајим-Пашом против Ужице, и четврта под Мохамед Пашом Зворничким, против Шапца и Срема.

Немачка војска искупљала се је код Београда и Темишвара и имала је 104,100 војника међ којима је било 32800 коњаника.

Уз немачку војску ишло је и сад много Срба. Не зна се истина тачан број све српске народне војске, али се зна, да је уз главну немачку војску ишло 27000 Срба, које пешака које коњаника и да је сем овога само у ужичком округу било око 15000 српских народних војника, те је вероватно, да је целокупан број српске народне војске, износио бар онолико, колики је био целокупан број немачке војске, ако не и више.

Турској војсци не зна се тачан број. Но њој су се придружили с почетка и многи Румуни из крајева које

су Турци држали у својој власти, а после су пристали уз ове и други из поудаљенијих румунских крајева.

Сву ову румунску војску, Турци су наоружали тако исто као и своју војску и одели је у турско одело.

Немачкој војсци сад је опет постављен за главног команданта принц лотришки Фрањо, а њему за помоћника одређен је Кенигсек, досадањи председник војеног ратног савета у Бечу.

Други виши команданти немачке војске били су: кнез Хилдбургхаузен, маршал граф Валис и генерал Најперг за пехоту, и маршал Филип и генерал Лопковиц и Секер за коњицу.

Осим ових, било је у немачкој војсци још 8 фелдмаршаллајтнанта за коњицу и 9 њих за пехоту и уз њих још 35 других генерала.

Непријатељства су отпочели Турци, Маја месеца 1738 год.

Оршава. Генерал Мисерони ишао је у ово време са 2 драгонске регементе, 2 баталиона пешака и 2 компаније гренадира Оршави у помоћ. Овима изађу у сусрет 8 Маја 27 Априла 4 до 5000 спахија. Мисерони не знајући колико је ту Турака, пође против њих са 340 коњаника. Турци га опколе и убију њега и 7 официра и 206 војника на место и 16 војника ране.

Одма за овим нападну Турци на једно немачко утврђење код Оршаве и освоје га. Од једног баталиона немачког који је ово утврђење бранио, погинуло је 82 војника и 30 је њих рањено а остали су одтступили на лађама у Адакале.

Мехадија. У ово време дошао је из Видина Тос-Паша (Шметау га пише Амијакум-паша) са 20000 војника на Мехадију и опсео је. У брзо за њим дошла је ту и турска артилерија.

Пиколомини је одбио 12, 1 Маја први јуриш Турака на Мехадију а исто тако и други и трећи које су Турци покушали 27, 6 и 18, 7 Маја у више пута са три стране.

Али су Турци одма за овим довели пет велика и три мала топа и како је ова артилерија турска почела да пуца против града, Пиколомини је предао град Турцима 26, 17 Маја а он се је повукао у назад к немачкој војсци у Карансебеш.

Одма по предаји Мехадије, похитају Турци те довуку из Видина на Оршаву и на Кастел своју опсадну артилерију.

Но тврђаве ове а с њима и Адакале, држале су се добро и одбијале су све понуде о предаји и ако су ове биле врло повољне.

Кад је главна немачка војска сазнала за ове нападе Турака на ова утврђења, решила се је, да им иде у помоћ.

Немци су рачунали да потисну Турке са ових градова, па после да иду на Видин, да тако приморају Турке да напусте српску, десну обалу Дунава и да се повуку из Крајине.

Темишварска војска, под генералом Најпергом и београдска немачка војска која је прешла из Србије у Банат код Гроцке преко два моста 10 Јуна 30 Маја (1738) под маршалом, графом Оливијем Валисом, састале су се у једно у Лугошу код Лугосела 24, 13 Јуна. Идући за тим даље у напред биле су 3 Јула нов. 21 Јуна ст. на путу за Мехадију и Оршаву између Домашније и Корније.

Турци су били у ово време на истом путу између Корније и Мехадије.

Сутрадан 4 Јула нов. 22 Јуна ст. пођу Турци даље у напред и нападну на Немце који су ктели тога дана да се одморе од усиљених маршева које су до сада извршили.

С почетка, били су турски напади тако силни, да су Турци продрли кроз немачку војску и пробили се далеко и дубоко у њене положаје. Нека турска оделења била су допрла до самог чадора принца лотришког, у коме је био намештен сто за ручак, и ту су одсекли неколико немачких глава. Но на срећу Немаца а и њиховог главнокомандајућег, притрче баш у овоме часу неке немачке трупе са страна те сузбију и потисну Турке назад а затим их почну даље гонити и при томе тако их потуку, да су се Турци разбегли куд који. Чак су напустили и свој логор и у њему 7 својих топова и око 1200 одсечених хришћанских глава[1].

Немци су ишли за Турцима овога дана, (две регимента хусара са српском народном војском) само још до турског логора и сутрадан још за један сат даље, па су се ту зауставили да прославе одржану победу над Турцима.

Немаца је погинуло у овом боју много више него Турака и ако су Немци добили битку и однели победу. Немци рачунају губитак Турака на 2000 погинулих, док је од Немаца нађено само у логору турском 1200 одсечених глава немачких војника а њих је било још доста и на бојишту. Међ овима је било само официра 43 погинулих и 47 рањених. Но Турци су изгубили ту 5 барјака и неколико добоша које су Немци отпратили одма у Беч.

---

1 На главама овима биле су поодсецане уши. У Турака је био тада обичај, да за сваку одсечену, хришћанску главу плате по 1 дукат ономе војнику који ју је одсекао, И Турци, кад нису могли да вуку и носе собом одсечене главе, одсецали су са њих само уши те тако показивали колико су глава одсекли и колико су требали да добију дуката.

Да је био и код Немаца овај обичај – каже у шали Шметау — не би било ушију чак ни на њиховим живим генералима.

Неколико дана по овоме, а то је било 6 Јула нов. 28 Јуна ст. Немци су дошли до на један пушкомет близу Мехадије и одатле су позвали на предају турску, мехадиску посаду. Турци су били готови на ово и одма предаду град Немцима а они оду за осталом турском војском.

У Мехадији било је тада 2000 јаничара и 300 спахија са 13 топова.

Немачка војска кренула се је сад даље путем к Оршави и улогорила се је истог дана за један сат даље од Мехадије.

Овде разберу Немци, на велико своје чудо, да су и они Турци, што су били опсели Оршаву и Адакале, манули се опсаде ових градова, па да су се и они повукли на Чернец, заједно са оном турском војском што је пре пет дана потучена код Корније.

Код Оршаве, оставили су Турци пун пунцит свој логор са 1500 кола и око 3000 бивола па и сву своју опсадну артилерију у којој је било 50 топова и 14 мерзера са много муниције, и Немци и Срби похитају сад те покупе и разграбе све што је било у логору сем артилерије и муниције; а имало је ту много лепих чадора, казана, санова и других судова, разних покривача и доста пилава. Али су доцније морали да врате све ово немачким командама, те од тога узме главно командујући, принц лотришки најлепше чадоре и неколико тугова и војничких барјака.

После овако дугог задржавања, Немци пошљу 11 Јула, 30 Јуна нешто своје коњице за Турцима у правцу према Чернецу, да их гони и да им не да нигди зауставити се и ова је дошла тога дана до села Toepliz-а. Остала немачка пехота, кренила се је даље у напред према Оршави сутра дан 12, 1 Јула.

У Турака је међутим била добро уређена служба о сазнавању непријатељске радње и Турци су знали

доста благовремено да су Немци пошли из Београда и Темишвара и да иду на Оршаву.

И командант нишке турске војске велики везир Јеген Мохамед-Паша крене се зато, одма, са својом војском преко Књажевца и Видина на Оршаву, Немцима у сусрет и стигне у Чернец, баш кад су и они Турци ту стигли, што су одступали са Корније, са Мехадије и са Оршаве.

И Немци тако, у место да нађу у Чернецу, турску војску која бежи и одступа, наиђу неочекивано на турску силу с којом није било тако лако мерити се.

Командант оне немачке коњице што је пошла за Турцима да их гони, како је сазнао за ово стање турске војске, мислио је да ће Турци почети одма да нападају на Немце, па је зато јавио одма ово својој власти и искао је да му пошље нешто гренадира да поседне с њима једну клисуру, што је између њега и Турака, обећавајући да ће тако са 1000 пешака, моћи да се брани против 10,000 Турака.

Али њему одговори на ово генерал Најперг: да не прави толику ларму, кад је пехота близу иза њега те му може стићи у помоћ кад год устреба.

Бадава је командант коњице на ово примећавао: да овде сад није питање о помоћи него о томе, да се клисура поседне са пехотом благовремено и пре него је Турци заузму, јер му на ово није више ни одговарано.

Силом сутрадан изиђу у сљед овога и упуте се к Чернецу главнокомандујући принц лотриншки. његов помоћник Кенигсек и маршал Вилис, да виде шта је?

И мора да су имали шта и видети, кад су прва двојица, после једног сата, јурили поред све своје војске натраг, колико су им коњи могли потрчати, и кад је одма за њима дојурио и маршал Валис мокар до главе.

Измичући испред Турака Валис није имао кад да тражи брода, већ је скочио с коњем у реку и препливао је гди је на њу био наишао најпречим путем.

Турци су надирали сад у напред у великим масама и немачка је војска почела одма да одступа.

Немци су оставили у Мехадији колико је требало посаде за град, ал су јој препоручили да се преда(!) ако би ју напала већа сила и ако јој обећају Турци да ће је пустити да се повуче к осталој немачкој војсци.

Сва остала немачка војска оде даље и стигне 15, 4 Јула с оне стране Беле Реке (Bellacka) и ту се улогори

Али и ту није имала кад да се одмара дуго. 12000. Турака који су ишли за њом главним друмом, напали су је истог дана са још неколико хиљада Турака који су долазили са страна по планинским стазама, док она још није ни душом данула. Ту се је отворила упорна борба која је трајала пуна 4 сата. И срећа је по Немце што су имали добру ариjергарду, која је била присебна и храбра те је одбила прве турске нападе, док се је и остала немачка војска прикупила и уредила за бој. Немци су сад почели да нападају на Турке и за кратко време потукли су их тако грозно да је око 5000 Турака остало мртвих на месту, док је код Немаца било 34 официра 872 војника и 652 коња које мртвих које рањених.

Немци су добили у овоме боју 50 барјака 2 пара добоша и 1 јаничарски бубањ.

Овај побеђени и разбијени део турске војске, сад је опет бегао натраг.

Отступање Немаца у Београд. Немци су чули сад да су се Турци спремали, да се усљед овога, опет окану и Мехадије и Оршаве па да опет одступе и даље, ако би се Немци повратили и пошли за њима. Но и Немцима се сад ово није ктело. Они су имали сад други

план. Чинило им се је да ће бити боље, ако пређу гди год преко Дунава у Србију те зађу Турцима за леђа и одсеку их од њихових слагалишта хране и тако приморају да напусте опсађене немачке градове Мехадију, Оршаву, Кастел и Адакале.

Принц лотришки, главнокомандујући немачке војске, сад је опет, 18, 7 Јула оставио војску и отишао у Беч.

За њим су послати сви трофеји, добивени у овој последњој борби.

А немачка војска наставила је своје одступање и стигла је 13, 2 Августа у Ковин. Ту је направила преко Дунава 2 моста и по њима прешла 19, 8 Августа у Смедерево.

У овоме одступању опазила се је међ немачке војнике куга и шкорбут, које су тако нагло узимале маха да су Немци једаред, док су још били на маршу, послали око 2000 болесника у Панчево а други пут око 1000 њих у Београд.

Тада је било наређено да се спали сваки војник, који умре од куге, са свим својим стварима па и са оружјем.

Немци нису ни почињали надирати из Смедерева у унутрашњост Србије, као што им је био план и рад чега су и одступили до Смедерева да би одавде зашли Турцима за леђа и тиме их приморали да напусте немачке градове које су били опсели, јер док су Немци стигли до Смедерева предале су се Турцима и Мехадија и Оршава (14, 3 Августа 1738) а скоро за њима и Кастел.

За ово опет време они Турци, што су још били у Нишу и у Србији од Ниша до Јагодине, кретали су се даље у напред према Београду, и ови мал да нису сад одсекли Немце од Београда.

Немци зато сад брзо напусте Смедерево па похитају у Београд. 26, 15 Августа били су у Гроцкој а 28. 17 Августа у Вишњици.

Немци су мислили да остану дуже време у Вишњици, зато су се ту лепо улогорили и начинили су мост преко Дунава да би лакше добављали из Баната храну за војску и фураж за стоку.

Десетину дана после овога, кад су Немци чули да им Турци долазе све ближе, и ближе предомисле се па напусте Вишњицу и дођу 8 Септембра нов. 27 Августа ст. у великом нереду у Београд и разместе се иза Јевђенијевих утврђених линија.

Турци се одиста и појаве око Београда 19, 8 Септембра и заузму и поседну све околне висове око њега не наилазећи нигде на никакве сметње од стране немачке војске.

У то време десно се је опет код немачке војске њен главнокомандујући, принц лотришки. Он се је вратио из Беча и дошао је у Београд пре три дана.

Одма сутрадан по његовом доласку у Београд прешла је, по његовој наредби, у Земун, сва комора немачке војске.

Кад су се за овим опазили Турци око Београда почела је да прелази тамо и немачка коњица.

Кад је коњица немачка почела да прелази Саву и да иде у Земун, Турци су се спустили са висова београдских ниже к Сави и почели су да је нападају и учинили су јој доста штете али је она опет доспела да пређе Саву и да дође у Земун, гди се је разместила заједно са комором по висовима над Земуном,

Принц лотришки, пошто је извршио овај распоред коњице и коморе, вратио се је опет у Беч.

У Београду и у војсци и међ грађанима беснила је куга, како је само могла; болнице војничке биле су пуне да се више нису имали где да смештају нови болесници.

У Београду и у Панчеву умирало је дневно по 80 до 100 војника. Губитци у официрима били су тако велики да су Немци 27, 16 Септембра послали у Београд 393 официра разних чинова за попуну упражњених официрских места у војсци.

Зато су Немци издвојили све војнике који су боловали од куге и послали су их у Бају а осталу војску разместили су по пољанама испод градских бедемова.

Само је у горњем граду остало до 1800 војника да чува град.

Турци што су поселили београдску околину, нису ништа предузимали против Београда. Неко време стајали су мирно на својим положајима и само су осматрали Београд и Немце и Србе у њему а после су се дигли и отишли од куд су и дошли. Повукли су се опет у унутрашњост Србије.

Али је међутим велики везир Јеген Мохамед-Паша, ома по предаји Оршаве дошао у Ниш с војском коју је тамо имао па је ома пошао с њоме даље у Србију, пошто је на Морави код Ћуприје наместио мост на лађама.

15, 4 Септембра његова је војска дошла у Коларе и ово је место спалила и сагорела.

Одма за овим Јеген је заузео и Смедерево, које му се је предало, јер су Немци оставили у њему само 150 људи као посаду а ови га нису ни могли да бране од силе тако надмоћније каква је била сила турска у ово време на овоме крају.

Јегенова војска, улогорила се је затим у пределу између Смедерева, Колара и Гроцке, а флотила им је крстарила по Дунаву чак до самог Београда.

И она одељења турске војске што су била долазила на Београд, па се отуд после вратила, принадлежила су овој турској главној војсци.

Шта је био узрок нерадњи оних Турака што су први били избили под Београд, и зашто нису ктели нападати на Београд него су се вратили натраг, не зна се. Можда куга а можда и то што није било Турака на број колико је требало за опсаду града.

Но сад су почели да иду даље у напред Турци из Оршаве и Мехадије. Они су ишли уз Дунав и узели су 19,8 Септембра Паланку, па се са Паланке кренули на Панчево.

Командант војске немачке у Панчеву, како је чуо да му долазе Турци и да хоће да га нападну, напустио је Панчево јер није имао више него 26 војника с којима и није могао одбранити га, па је похитао са ово неколико својих војника у Београд. Ал га у Београду пресретну са прекорима што је овако олако напустио своје место и врате га натраг у Панчево, у пратњи пуковника Бернклауа и неколико компанија војске. По срећи они су стигли у Панчево док још тамо није било надошло много Турака те ове потисну и Панчево поново поседну. Само је неколико кућа било дотле изгорело у Панчеву.

Пошто су се они Турци што су били избили под Београд повукли у унутрашњост Србије и Београд са свим оставили, Немци су настали мислити, да они сад отпочну ма шта радити против Турака.

Највећу бригу задавали су сад Немцима, Турци што су у Банату. С тога намисле да се против њих крену, пошто распореде своју војску тако да и Београд буде сигуран а и остали крајеви да се могу да бране ако би Турци на њих надрли.

Зато распореде београдску војску овако:

10 баталиона пешака и 3 регименте коњика пошљу у Митровицу под командом кнеза Халдбургхаузена као помоћ Шапцу.

15 баталиона пешака и 15 компанија гренадира пребаце у Земун да се нађе близу Београда за сваки случај.

Једно оделење пошљу да спроведе у Беч мајданпечки бакар, који је из овог богатог рудника изнесен док још није био пао Турцима у руке.

У Београду остане најнужнији број војника за обрану, ако случајно дође до какве невоље.

Сву осталу војску пребацили су 11 Октоб. 31 Септем. ст. на ону страну Дунава код Порче и одавде су се кренули 15,4 Октобра преко Панчева к Паланци.

Кад су Немци сутрадан по овоме осматрали околину Паланке, Турци напусте Паланку, пошто су је најпре запалили и сагорели и повуку се у Оршаву.

Немци се сад разместе по Банату у згодне положаје са којих ће лако излазити Турцима у сукоб ако би ови почели надирати у Банат.

Све време до 8 Новем. нов. 28 Окт. ст. (1738) провеле су немачке и турске војске пазећи само овако једна на другу и не долазећи до никаквих сукоба.

Како је у ово доба ватило у велике зимње време обе су се војске скоро за овим разишле у зимње станове те су непријатељства за ову годину, на овој страни, престала са свим.

XI. Српски драговољци

Сем народне, српске војске, која је била правилно подељена у тактичне и у административне делове и снабдевена са старешинама и са командантима, као и свака

друга редовна војска, која је и ове (1738) као и прошле (1737) године била у свима бојевима заједно са немачком војском,— ишли су ове године са Немцима као борци и нарочити српски доброволљци, искупљени у засебне чете, под командом својих харамбаша или буљубаша, које су Немци звали хајдуцима или пандурима.

Ови су се доброволљци тукли са Турцима често сами за себе и одвојено од Немаца а према упуту које су од њих добијали, водећи тако неку врсту четничког војевања.

Да би слика свију догађаја у овоме рату била потпунија, треба напоменути по немачким прибелешкама и сукобе које су ови доброволљци имали са Турцима засебно.

Маја месеца 1738, кад су се Турци били сишли на Мораву и кад су одавде почели изашиљати своје страже и патроле у оближња места и села, као штеточине, српски су доброволљци под командом капетана Ћурчића (или Ђуричића Gurschiz) у овакој једној прилици бранећи свет од ових арамија, заробили четири јаничара и довели их живе у немачки логор.

У другој једној сличној прилици ухватио је један капетан из пожаревачке доброволљачке чете, у своме патролисању и крстарењу, једнога турског пуковника и довео га је жива у немачки логор.

Кад су Јуна месеца, долазили Турци из Јагодине у Хасан-Пашину Паланку, на број њих 6000, па су ту затекли изненада српску народну доброволљачку војску и напали и њу и неколико хусара који су били придати српским доброволљцима, око стотину хајдука, којима су Турци били одсекли пут, повукли су се били у једну оближњу шуму и ту су бранећи се, убили око 50 Турака и једнога турског команданта. Српски хајдуци

изгубили су овде, једно 17 својих другова који су изгинули ал су се бар спасли сви остали и повукли се у Смедерево.

А и српски сељаци из околине добили су времена, док су се српски хајдуци борили и били и измакли су се к Београду са женама, с децом и са својом стоком.

Турци су се после овога повукли били из Хасан-Пашине Паланке у Јагодину а Паланку је опет заузела српска драговољачка војска, ал су Турци Августа месеца опет надрли из Јагодине на ово место и опет су се ту сударили са Србима. Овога пута Турци су потисли Србе и гонили су их до Смедерева па су напали и на Смедерево и запалили у њему неколико српских кућа, али су их на последку Срби сузбили и отерали из Смедерева, изгубивши при овоме српског хајдучког капетана Мијушка и још једнога српског хајдука.

Кад су Турци напали за овим по други пут на Смедерево, а то је било у време кад је немачка војска, одступајући са Оршаве, дошла у Ковин и градила преко Дунава она два моста, опет су се борили с њима овде српски драговољци и одбили су их, изгубивши и при овоме једнога српског капетана.

Неколико српских драговољаца под командом свога капетана Станише (Stanissa) чувајући српска села од турских паликућа, наишли су Декембра месеца на једну чету ових арамија која је ишла у Гроцку да запали ову варош а и летњи дворац умрлог херцега виртембершког Александра и потукли су се с њима. Срби су овде убили четири Турчина, а вођу чете и још два турчина ухватили су живе и довели су их у немачки логор.

Немци су ома обесили ухваћенога старешину и вођу ове чете, а она два турчина поклонили су капетану Станиши.

XII. Обрана ужичког краја.

Губитак Ужице, Чачка и Рудника. Против Турака, који су нападали на Чачак и на Ужице, Немци нису имали никакве своје војске, сем оних 200 војника које су оставили прошле 1737 год. у градуУжице, као редовну градску посаду.

И цео овај крај бранила је српска народна војска. које је било на број до на 15000 момака.

Српска војска у овоме крају, није мировала ни преко зиме 1737—1738 год. док су се Немци одмарали спокојно, у зимним својим становима.

Турци су у ово време спремали на Дрини многу грађу за прављење лађа и других возова, с којима ће ће се превозити преко Дрине кад пођу с пролећа на Србију.

Грађа им је ова била на Дрини према Бесаровини и у Ussize а једно оделење турске војске стајало је у у Рачи и чувало од Срба који су јој могли доћи са Ужице.

Срби су требали да растерају ову турску стражу а и друге страже које су Турцн имали с ове стране Дрине па да униште турске радионице и спремљену јапију за лађе.

У овој цељи кренуо се је капетан Ћурчић Јануара месеца са својим људма из Ужица пут Раче и разбио је и растерао турску стражу у Рачи у којој је било до на 150 турских војника.

Из Раче је отишао Ћурчић са својом војском уз Дрину најпре према Бесаровини а после у Ussize и ту је сагорео и уништио сву спремљену турску грађу.

Турска је војска марширала у ово време напоредо са српском војском, ал с оне стране Дрине, и узнемиравала је Србе кад и кад али није прелазила на ову страну да напада на Орбе изблиза.

доста благовремено да су Немци пошли из Београда и Темишвара и да иду на Оршаву.

И командант нишке турске војске велики везир Јеген Мохамед-Паша крене се зато, одма, са својом војском преко Књажевца и Видина на Оршаву, Немцима у сусрет и стигне у Чернец, баш кад су и они Турци ту стигли, што су одступали са Корније, са Мехадије и са Оршаве.

И Немци тако, у место да нађу у Чернецу, турску војску која бежи и одступа, наиђу неочекивано на турску силу с којом није било тако лако мерити се.

Командант оне немачке коњице што је пошла за Турцима да их гони, како је сазнао за ово стање турске војске, мислио је да ће Турци почети одма да нападају на Немце, па је зато јавио одма ово својој власти и искао је да му пошље нешто гренадира да поседне с њима једну клисуру, што је између њега и Турака, обећавајући да ће тако са 1000 пешака, моћи да се брани против 10,000 Турака.

Али њему одговори на ово генерал Најперг: да не прави толику ларму, кад је пехота близу иза њега те му може стићи у помоћ кад год устреба.

Бадава је командант коњице на ово примећавао: да овде сад није питање о помоћи него о томе, да се клисура поседне са пехотом благовремено и пре него је Турци заузму, јер му на ово није више ни одговарано.

Силом сутрадан изиђу у сљед овога и упуте се к Чернецу главнокомандујући принц лотриншки, његов помоћник Кенигсек и маршал Вилис, да виде шта је?

И мора да су имали шта и видети, кад су прва двојица, после једног сата, јурили поред све своје војске натраг, колико су им коњи могли потрчати, и кад је одма за њима дојурио и маршал Валис мокар до главе.

Измичући испред Турака Валис није имао кад да тражи брода, већ је скочио с коњем у реку и препливао је гди је на њу био наишао најпречим путем.

Турци су надирали сад у напред у великим масама и немачка је војска почела одма да одступа.

Немци су оставили у Мехадији колико је требало посаде за град, ал су јој препоручили да се преда(!) ако би ју напала већа сила и ако јој обећају Турци да ће је пустити да се повуче к осталој немачкој војсци.

Сва остала немачка војска оде даље и стигне 15, 4 Јула с оне стране Беле Реке (Bellacka) и ту се улогори

Али и ту није имала кад да се одмара дуго. 12000. Турака који су ишли за њом главним друмом, напали су је истог дана са још неколико хиљада Турака који су долазили са страна по планинским стазама, док она још није ни душом данула. Ту се је отворила упорна борба која је трајала пуна 4 сата. И срећа је по Немце што су имали добру аријергарду, која је била присебна и храбра те је одбила прве турске нападе, док се је и остала немачка војска прикупила и уредила за бој. Немци су сад почели да нападају на Турке и за кратко време потукли су их тако грозно да је око 5000 Турака остало мртвих на месту, док је код Немаца било 34 официра 872 војника и 652 коња које мртвих које рањених.

Немци су добили у овоме боју 50 барјака 2 пара добоша и 1 јаничарски бубањ.

Овај побеђени и разбијени део турске војске, сад је опет бегао натраг.

Отступање Немаца у Београд. Немци су чули сад да су се Турци спремали, да се усљед овога, опет окану и Мехадије и Оршаве па да опет одступе и даље, ако би се Немци повратили и пошли за њима. Но и Немцима се сад ово није ктело. Они су имали сад други

доста благовремено да су Немци пошли из Београда и Темишвара и да иду на Оршаву.

И командант нишке турске војске велики везир Јеген Мохамед-Паша крене се зато, одма, са својом војском преко Књажевца и Видина на Оршаву, Немцима у сусрет и стигне у Чернец, баш кад су и они Турци ту стигли, што су одступали са Корније, са Мехадије и са Оршаве.

И Немци тако, у место да нађу у Чернецу, турску војску која бежи и одступа, наиђу неочекивано на турску силу с којом није било тако лако мерити се.

Командант оне немачке коњице што је пошла за Турцима да их гони, како је сазнао за ово стање турске војске, мислио је да ће Турци почети одма да нападају на Немце, па је зато јавио одма ово својој власти и искао је да му пошље нешто гренадира да поседне с њима једну клисуру, што је између њега и Турака, обећавајући да ће тако са 1000 пешака, моћи да се брани против 10,000 Турака.

Али њему одговори на ово генерал Најперг: да не прави толику ларму, кад је пехота близу иза њега те му може стићи у помоћ кад год устреба.

Бадава је командант коњице на ово примећавао: да овде сад није питање о помоћи него о томе, да се клисура поседне са пехотом благовремено и пре него је Турци заузму, јер му на ово није више ни одговарано.

Силом сутрадан изиђу у сљед овога и упуте се к Чернецу главнокомандујући принц лотриншки, његов помоћник Кенигсек и маршал Вилис, да виде шта је?

И мора да су имали шта и видети, кад су прва двојица, после једног сата, јурили поред све своје војске натраг, колико су им коњи могли потрчати, и кад је одма за њима дојурио и маршал Валис мокар до главе.

Измичући испред Турака Валис није имао кад да тражи брода, већ је скочио с коњем у реку и препливао је гди је на њу био наишао најпречим путем.

Турци су надирали сад у напред у великим масама и немачка је војска почела одма да одступа.

Немци су оставили у Мехадији колико је требало посаде за град, ал су јој препоручили да се преда(!) ако би ју напала већа сила и ако јој обећају Турци да ће је пустити да се повуче к осталој немачкој војсци.

Сва остала немачка војска оде даље и стигне 15, 4 Јула с оне стране Беле Реке (Bellacka) и ту се улогори

Али и ту није имала кад да се одмара дуго. 12000. Турака који су ишли за њом главним друмом, напали су је истог дана са још неколико хиљада Турака који су долазили са страна по планинским стазама, док она још није ни душом данула. Ту се је отворила упорна борба која је трајала пуна 4 сата. И срећа је по Немце што су имали добру аријергарду, која је била присебна и храбра те је одбила прве турске нападе, док се је и остала немачка војска прикупила и уредила за бој. Немци су сад почели да нападају на Турке и за кратко време потукли су их тако грозно да је око 5000 Турака остало мртвих на месту, док је код Немаца било 34 официра 872 војника и 652 коња које мртвих које рањених.

Немци су добили у овоме боју 50 барјака 2 пара добоша и 1 јаничарски бубањ.

Овај побеђени и разбијени део турске војске, сад је опет бегао натраг.

Отступање Немаца у Београд. Немци су чули сад да су се Турци спремали, да се усљед овога, опет окану и Мехадије и Оршаве па да опет одступе и даље, ако би се Немци повратили и пошли за њима. Но и Немцима се сад ово није ктело. Они су имали сад други

план. Чинило им се је да ће бити боље, ако пређу гди год преко Дунава у Србију те зађу Турцима за леђа и одсеку их од њихових слагалишта хране и тако приморају да напусте опсађене немачке градове Мехадију, Оршаву, Кастел и Адакале.

Принц лотришки, главнокомандујући немачке војске, сад је опет, 18, 7 Јула оставио војску и отишао у Беч.

За њим су послати сви трофеји, добивени у овој последњој борби.

А немачка војска наставила је своје одступање и стигла је 13, 2 Августа у Ковин. Ту је направила преко Дунава 2 моста и по њима прешла 19, 8 Августа у Смедерево.

У овоме одступању опазила се је међ немачке војнике куга и шкорбут, које су тако нагло узимале маха да су Немци једаред, док су још били на маршу, послали око 2000 болесника у Панчево а други пут око 1000 њих у Београд.

Тада је било наређено да се спали сваки војник, који умре од куге, са свим својим стварима па и са оружјем.

Немци нису ни почињали надирати из Смедерева у унутрашњост Србије, као што им је био план и рад чега су и одступили до Смедерева да би одавде зашли Турцима за леђа и тиме их приморали да напусте немачке градове које су били опсели, јер док су Немци стигли до Смедерева предале су се Турцима и Мехадија и Оршава (14, 3 Августа 1738) а скоро за њима и Кастел.

За ово опет време они Турци, што су још били у Нишу и у Србији од Ниша до Јагодине, кретали су се даље у напред према Београду, и ови мал да нису сад одсекли Немце од Београда.

Немци зато сад брзо напусте Смедерево па похитају у Београд. 26, 15 Августа били су у Гроцкој а 28. 17 Августа у Вишњици.

Немци су мислили да остану дуже време у Вишњици, зато су се ту лепо улогорили и начинили су мост преко Дунава да би лакше добављали из Баната храну за војску и фураж за стоку.

Десетину дана после овога, кад су Немци чули да им Турци долазе све ближе, и ближе предомисле се па напусте Вишњицу и дођу 8 Септембра нов. 27 Августа ст. у великом нереду у Београд и разместе се иза Јевђенијевих утврђених линија.

Турци се одиста и појаве око Београда 19, 8 Септембра и заузму и поседну све околне висове око њега не наилазећи нигде на никакве сметње од стране немачке војске.

У то време десно се је опет код немачке војске њен главнокомандујући, принц лотришки. Он се је вратио из Беча и дошао је у Београд пре три дана.

Одма сутрадан по његовом доласку у Београд прешла је, по његовој наредби, у Земун, сва комора немачке војске.

Кад су се за овим опазили Турци око Београда почела је да прелази тамо и немачка коњица.

Кад је коњица немачка почела да прелази Саву и да иде у Земун, Турци су се спустили са висова београдских ниже к Сави и почели су да је нападају и учинили су јој доста штете али је она опет доспела да пређе Саву и да дође у Земун, где се је разместила заједно са комором по висовима над Земуном.

Принц лотришки, пошто је извршио овај распоред коњице и коморе, вратио се је опет у Беч.

У Београду и у војсци и међ грађанима беснила је куга, како је само могла; болнице војничке биле су пуне да се више нису имали где да смештају нови болесници.

У Београду и у Панчеву умирало је дневно по 80 до 100 војника. Губитци у официрима били су тако велики да су Немци 27, 16 Септембра послали у Београд 393 официра разних чинова за попуну упражњених официрских места у војсци.

Зато су Немци издвојили све војнике који су боловали од куге и послали су их у Бају а осталу војску разместили су по пољанама испод градских бедемова.

Само је у горњем граду остало до 1800 војника да чува град.

Турци што су поселили београдску околину, нису ништа предузимали против Београда. Неко време стајали су мирно на својим положајима и само су осматрали Београд и Немце и Србе у њему а после су се дигли и отишли од куд су и дошли. Повукли су се опет у унутрашњост Србије.

Али је међутим велики везир Јеген Мохамед-Паша, ома по предаји Оршаве дошао у Ниш с војском коју је тамо имао па је ома пошао с њоме даље у Србију, пошто је на Морави код Ћуприје наместио мост на лађама.

15, 4 Септембра његова је војска дошла у Коларе и ово је место спалила и сагорела.

Одма за овим Јеген је заузео и Смедерево, које му се је предало, јер су Немци оставили у њему само 150 људи као посаду а ови га нису ни могли да бране од силе тако надмоћније каква је била сила турска у ово време на овоме крају.

Јегенова војска, улогорила се је затим у пределу између Смедерева, Колара и Гроцке, а флотила им је крстарила по Дунаву чак до самог Београда.

И она оделења турске војске што су била долазила на Београд, па се отуд после вратила, принадлежила су овој турској главној војсци.

Шта је био узрок нерадњи оних Турака што су први били избили под Београд, и зашто нису ктели нападати на Београд него су се вратили натраг, не зна се. Можда куга а можда и то што није било Турака на број колико је требало за опсаду града.

Но сад су почели да иду даље у напред Турци из Оршаве и Мехадије. Они су ишли уз Дунав и узели су 19,8 Септембра Паланку, па се са Паланке кренули на Панчево.

Командант војске немачке у Панчеву, како је чуо да му долазе Турци и да хоће да га нападну, напустио је Панчево јер није имао више него 26 војника с којима и није могао одбранити га, па је похитао са ово неколико својих војника у Београд. Ал га у Београду пресретну са прекорима што је овако олако напустио своје место и врате га натраг у Панчево, у пратњи пуковника Бернклауа и неколико компанија војске. По срећи они су стигли у Панчево док још тамо није било надошло много Турака те ове потисну и Панчево поново поседну. Само је неколико кућа било дотле изгорело у Панчеву.

Пошто су се они Турци што су били избили под Београд повукли у унутрашњост Србије и Београд са свим оставили, Немци су настали мислити, да они сад отпочну ма шта радити против Турака.

Највећу бригу задавали су сад Немцима, Турци што су у Банату. С тога намисле да се против њих крену, пошто распореде своју војску тако да и Београд буде сигуран а и остали крајеви да се могу да бране ако би Турци на њих надрли.

Зато распореде београдску војску овако:

10 баталиона пешака и 3 регименте коњика пошљу у Митровицу под командом кнеза Халдбургхаузена као помоћ Шапцу.

15 баталиона пешака и 15 компанија гренадира пребаце у Земун да се нађе близу Београда за сваки случај.

Једно оделење пошљу да спроведе у Беч мајданпечки бакар, који је из овог богатог рудника изнесен док још није био пао Турцима у руке.

У Београду остане најнужнији број војника за обрану, ако случајно дође до какве невоље.

Сву осталу војску пребацили су 11 Октоб. 31 Септем. ст. на ону страну Дунава код Порче и одавде су се кренули 15,4 Октобра преко Панчева к Паланци.

Кад су Немци сутрадан по овоме осматрали околину Паланке, Турци напусте Паланку, пошто су је најпре запалили и сагорели и повуку се у Оршаву.

Немци се сад разместе по Банату у згодне положаје са којих ће лако излазити Турцима у сукоб ако би ови почели надирати у Банат.

Све време до 8 Новем. нов. 28 Окт. ст. (1738) провеле су немачке и турске војске пазећи само овако једна на другу и не долазећи до никаквих сукоба.

Како је у ово доба ухватило у велике зимње време обе су се војске скоро за овим разишле у зимње станове те су непријатељства за ову годину, на овој страни, престала са свим.

XI. Српски драговољци

Сем народне, српске војске, која је била правилно подељена у тактичне и у административне делове и снабдевена са старешинама и са командантима, као и свака

друга редовна војска, која је и ове (1738) као и прошле (1737) године била у свима бојевима заједно са немачком војском,— ишли су ове године са Немцима као борци и нарочити српски драговољци, искупљени у засебне чете, под командом својих харамбаша или буљубаша, које су Немци звали хајдуцима или пандурима.

Ови су се драговољци тукли са Турцима често сами за себе и одвојено од Немаца а према упуту које су од њих добијали, водећи тако неку врсту четничког војевања.

Да би слика свију догађаја у овоме рату била потпунија, треба напоменути по немачким прибелешкама и сукобе које су ови драговољци имали са Турцима засебно.

Маја месеца 1738, кад су се Турци били сишли на Мораву и кад су одавде почели изашиљати своје страже и патроле у оближња места и села, као штеточине, српски су драговољци под командом капетана Ђурчића (или Ђуричића Gurschiz) у овакој једној прилици бранећи свет од ових арамија, заробили четири јаничара и довели их живе у немачки логор.

У другој једној сличној прилици ухватио је један капетан из пожаревачке драговољачке чете, у своме патролисању и крстарењу, једнога турског пуковника и довео га је жива у немачки логор.

Кад су Јуна месеца, долазили Турци из Јагодине у Хасан-Пашину Паланку, на број њих 6000, па су ту затекли изненада српску народну драговољачку војску и напали и њу и неколико хусара који су били придати српским драговољцима, око стотину хајдука, којима су Турци били одсекли пут, повукли су се били у једну оближњу шуму и ту су бранећи се, убили око 50 Турака и једнога турског команданта. Српски хајдуци

изгубили су овде, једно 17 својих другова који су изгинули ал су се бар спасли сви остали и повукли се у Смедерево.

А и српски сељаци из околине добили су времена, док су се српски хајдуци борили и били и измакли су се к Београду са женама, с децом и са својом стоком.

Турци су се после овога повукли били из Хасан-Пашине Паланке у Јагодину а Паланку је опет заузела српска драговољачка војска, ал су Турци Августа месеца опет надрли из Јагодине на ово место и опет су се ту сударили са Србима. Овога пута Турци су потисли Србе и гонили су их до Смедерева па су напали и на Смедерево и запалили у њему неколико српских кућа, али су их на последку Срби сузбили и отерали из Смедерева, изгубивши при овоме српског хајдучког капетана Мијушка и још једнога српског хајдука.

Кад су Турци напали за овим по други пут на Смедерево, а то је било у време кад је немачка војска, одступајући са Оршаве, дошла у Ковин и градила преко Дунава она два моста, опет су се борили с њима овде српски драговољци и одбили су их, изгубивши и при овоме једнога српског капетана.

Неколико српских драговољаца под командом свога капетана Станише (Stanissa) чувајући српска села од турских паликућа, наишли су Децембра месеца на једну чету ових арамија која је ишла у Гроцку да запали ову варош а и летњи дворац умрлог херцега виртемберґког Александра и потукли су се с њима. Срби су овде убили четири Турчина, а вођу чете и још два турчина ухватили су живе и довели су их у немачки логор.

Немци су ома обесили ухваћенога старешину и вођу ове чете, а она два турчина поклонили су капетану Станиши.

XII. Обрана ужичког краја.

Губитак Ужице, Чачка и Рудника. Против Турака, који су нападали на Чачак и на Ужице, Немци нису имали никакве своје војске, сем оних 200 војника које су оставили прошле 1737 год. у градуУжице, као редовну градску посаду.

И цео овај крај бранила је српска народна војска. које је било на број до на 15000 момака.

Српска војска у овоме крају, није мировала ни преко зиме 1737—1738 год. док су се Немци одмарали спокојно, у зимним својим становима.

Турци су у ово време спремали на Дрини многу грађу за прављење лађа и других возова, с којима ће ће се превозити преко Дрине кад пођу с пролећа на Србију.

Грађа им је ова била на Дрини према Бесаровини и у Ussize а једно оделење турске војске стајало је у у Рачи и чувало од Срба који су јој могли доћи са Ужице.

Срби су требали да растерају ову турску стражу а и друге страже које су Турци имали с ове стране Дрине па да униште турске радионице и спремљену јапију за лађе.

У овој цељи кренуо се је капетан Ћурчић Јануара месеца са својим људма из Ужица пут Раче и разбио је и растерао турску стражу у Рачи у којој је било до на 150 турских војника.

Из Раче је отишао Ћурчић са својом војском уз Дрину најпре према Бесаровини а после у Ussize и ту је сагорео и уништио сву спремљену турску грађу.

Турска је војска марширала у ово време напоредо са српском војском, ал с оне стране Дрине, и узнемиравала је Србе кад и кад али није прелазила на ову страну да напада на Србе изблиза.

Срби су се кренули за овим на турске стружнице и ваљавице, те су и њих порушили и с њима заједно и све куће, које су ту биле.

Кад су се Срби за овим почели враћати у Ужице, напали су их на путу једно 200 Турака, пешака и коњаника, који су прешли Дрину, кад су се Срби били удалили од ње Но Срби их дочекају лепо и убију им једно 70 људи а остале стерају с оне стране Дрине.

Срби су изгубили у овоме боју 1 каплара и 2 редна војника.

Док се је после овога главно одељење ових Срба враћало у Ужице, једно омање одељење, које се је од њих одвојило, ударило је на Кремну, те је тамо спалило и порушило велики турски хан, који им је служио и као магацин за храну.

Но и на овоме крају настало је друкчије стање, кад су се Турци спремили и кад су почели да се крећу с великим масама против Србије.

Још Фебруара месеца (1738) искупио је беглербег Ибрајим-Паша, око 15000 Турака и пошао је с њима против Србије. Цељ му је била пустош, пљачкање и убијање и он је овако доспео до Чачка и до Ситнице (?), па је њих заузео и народну српску војску, која их је бранила, потискао на Ужице.

Мало доцније имао је Али-Паша босански, око 20000 војника на окупу. Он је задржао од ових 10000 под собом у Вишеграду, а нешто је одвојио и послао на Пожегу. Око 6000 војника дао је Ибрајим-Паши и упутио га је против Ужице. Ови су стигли под Ужице и опколили га 1 Марта, 19 Фебруара (1738).

Тада је било у Ужици 200 немачких и 150 српских народних војника и то од оних што су потиснути са Чачка и са Ситнице ?) С овима је командовао немачки капетан Шенк.

Ужице је имало тада 3 трифунтовна топа и 1 једнофунташ.

Турци су нападали на Ужице пуне три недеље дана али му ништа нису могли учинити, јер нису имали топова, те зато нису покушали ни једном да на град јурише.

Међутим посада градска тукла је њих добро из топова које је имала а и иначе.

Али су и Турци довукли после овога из Зворника два велика топа и с њима су почели да бију град.

Само за један дан, Турци су, пуцајући из ових својих топова, оборили и сасвим порушили градску кулу, у којој су пропала и она три трофунташа што их је град имао.

Осим овога кула је ова порушила и градске палисаде који су били пред њоме, те је сад остао град отворен и без икаквог заклона на овој страни.

Градска посада прими услед овога понуду Турака која им је учињена још од пре неколико дана, и преда Турцима град, а она се повуче са оружијем и са пртљагом преко Рудника у Београд.

Турци су ударили за овим на Рудник, па су узели и ову паланку и ту су учинили колико су могли, штете и пустоши Арнаутима Клементињанима, који су се прошле јесени ту населили.

Из Рудника испадали су Турци и надирали даље у Србију, али више ради пљачке и пустошења него да су водили рат и освајали и поседали земљу.

XIII. Босански Турци према Шапцу.

Они Турци што су се спремили у Босни, да отуд нападну на Шабац и кад овај узму, да иду после даље у Србију и у Срем, упали су били једном у шабачки округ.

Српска народна војска сачекала их је ту и сузбила.

Овако сузбијени једном Турци провели су све остало време ове године (1738) на миру у простом посматрању и неком очекивању.

Изгледало је, да су се више надали да ће бити нападнути, па да су се спремали да се бране, него да су мислили да сами нападају по ново,

Опустошили су паланку Pernievar, (Прњавор), која је била напуштена и напали су изненада и освојили паланку Бељину (Belina), али су после овога остали на миру све до пред саму јесен.

Тек у ово време почели су нападати на сремску Рачу но не прелазећи Саву.

Но и ово су напустили и повукли су се даље у унутрашњост Босне, кад су стигли из Београда у Митровицу оних 10 баталиона пешака и 3 регименте коњаника, што су били упућени тамо под командом кнеза Хилдбургхаузена.

XIV. Рат Немаца и Турака 1739 Год.

Немачка и Турска војска. И по други пут, војске су се одмарале преко зиме 1738—1739 год. у својим зимним становима, а државе су се и опет трудиле да их допуне и спреме за нове борбе како опет буде томе време.

Немачка је спремила и овога пута по три баталиона у свакој регименти, ал тако, ду од њих иду у бој само два баталиона а с трећим да се допуњују ова два кад устреба. Празнине у овим трећим баталионима допуњавале су се безпрекидним рекрутовањем а рекрути

су се непрестано обучавали, те су тако долазили на бојишта само спремни и обучени војници.

Немачка је имала на 56850 војника које је овако спремила преко зиме 1738—1739 год. и то 67 баталиона, у сваком по 500 људи, 64 гренадирских компанија, у свакој по 100 људи и 113 ескадрона, у сваком по 150 коњаника.

Сем овога имала је: артилерије, хусара, српску народну војску и још неке лаке трупе као што су биле: српске драговољачке чете и т. д.

За главнокомандујућег све ове немачке војске наименован је сад, маршал, граф Оливије Валис.

У ово време, владала је још у Банату и у Србији, куга, те Његова светлост принц лотришки Фрањо, зет цара карла VI а супруг Марије Терезије, није смео да силази у заражене пределе и због тога није добио ову команду и овога пута.

Други, виши команданти били су у немачкој војсци: генерал, граф Најперг, принц Халдбургхаузен и генерали Сехер и Стирум.

И у овоме рату немачка је имала опет своју дунавску флотилу, у којој је била једна лађа са 40 топова, једна са 30 топова и 7 њих са по 22 топа у свакој.

Команду над флотилом добио је опет маркиз Палавичини; онај исти што је командовао са оне две немачке лађе у рату 1737 год.

Већи део немачке војске, искупљао се је у Каменици (Kamnizka) близу Петроварадина. Само један корпус, имао је одвојено своје збориште код Темишвара, под генералом Најпергом.

Турци су имали доста војске из прошлогодишњег рата, али Турци рачунају у рату свагда на сигуран успех, па су своју војску зато и преко овога увећали у трајању зиме до на 100000 људи.

Бивши велики везир и главнокомандујући турске војске у прошлогодишњем рату (1738) Јеген-Мохамед-Паша, збачен је са овога звања а на његово место дошао је за великог везира и за главнокомандујућег све турске силе, досадањи видински гувернер Елхаџ-Мохамед-Паша, родом из Јагодине, син незнатног једног Турчина Јагодинца који је имао много деце.

То је онај исти Мохамед-Паша, који је 1737 год. којевао онако одлично против маршала Кевенхилера у Крајини и који је 1738 напустио опсаду Оршаве, кад је оно турска војска била потучена код Корније, те га је због тога Јеген-Паша збацио са везирства па му после опет морао да дâ ово исто звање по нарочитој заповести султановој.

Нови овај велики везир, дошао је из Видина у Једрене и ту је примио свети барјак који му је донео из Цариграда његов каимакам Ахмед-Паша, па се је одма за тим кренуо у Софију.

Шест недеља по овоме дошао је Мохамед-Паша у Ниш. У Бањи пред Нишем дочекао га је и поздравио заповедник нишки, румелиски Али-Паша, са многим беговима и многом коњицом.

Немачка војска била је сва, сем помоћних баварских и пољских трупа, које је цар немачки био узео у најам, на скупу и почела је да се креће према Београду још у Априлу месецу, јер су Немци били чули да Турци

граде сталан мост на Морави код Равња, (Ћуприја), па су по томе држали, да ће да ударе на Београд.

11 Јуна нов. 31 Маја ст. дошла је сва ова војска између Земуна и Бановца и ту се је улогорила. 27,16 Јуна прешла је Саву, преко два моста, под самим Београдом и настанила се је код Миријева (Mirowa) у две бојнице, од којих је једна била пред утврђењима Јевђенијевим а друга позади ових утврђења.

Овде се је задржала немачка војска подуже, јер је морала да чека да стигне у Београд и дунавска флотила и за то је време саградила пут између Панчева и Београда и мостове преко Дунавца, Порче и Тамиша.

Немачка флотила стигла је под Београд тек 27,6 Јула и тек тада и кад се је чуло да војска великог везира почиње да допире до Смедерева, кренила се је даље у напред и дошла је у Вишњицу (Wisniza) пошто је прешла Миријевски Поток преко два камена моста, а за тим 20.9 Јула у Винчу (Winza), и ту се је улогорила.

Битка код Гроцке. Турска војска пошла је напред и право на Београд, како је разабрала да су се Немци кренули из Каменице.

Турска је војска била подељена у две војске, од којих је једна, и то она већа, ишла из Ниша преко Србије, а друга, мања, из Оршаве преко Баната.

Немци, као да нису знали за ону војску, што се је кретала преко Баната, а и оно што су знали о оној другој војсци, што иде преко Србије, као да није било доста и колико треба.

Тек у Винчи, у логору, разабрао је маршал Валис, да су предња турска оделења допрла до Гроцке (Хисар-

цик), а главна турска сила да је још, заједно са великим везиром у Пожаревцу.

Валис пошље зато одма своју Флотилу даље у напред а и једно оделење војске сувим, у осматрање.

Ово је оделење ишло према Гроцкој, преко села Сланце (?) (Selanze) и кад се је вратило отуд 22,11 Јула, јавило је Валису да у Гроцкој има десетину до дванајест хиљада турске војске и да их ту још придолази, а велики везир да ће да дође из Пожаревца у Смедерево сутрадан 23,12 Јула.

Ово је исто потврдио Валису и командант дунавске флотиле маркиз Палавичини, који је јавио да је видео код Гроцке, 21,10 Јула једно велико оделење Турака на које је избацио тријестину топовских метака, а 22,11 Јула да је од 24 сата придолазило у Гроцку још турске војске и то: кавалерије, пехоте и артилерије са муницијом коју су вукли биволи и комором на многим камилама На последку јавио је Палавичини још да је дошла под Гроцку и турска флотила и да га је ова нападала са 59 галија и 40 шајака, но да ју је он одбио, пошто јој је потопио једну шајку и 4 њих повредио.

Маршал Валис сазове одма, услед ових вести, ратни савет и овај нађе да треба одма напасти на оне Турке у Гроцкој и потући их, па после засебно напасти и великог везира, па и њега разбити и гонити назад у Турску.

Према овоме, немачка војска крене се одма те ноћи (између 22,11 и 23,12 Јула[1]) из Винче преко Двомоста (Zinibruk, Zweibruk[2]) у Гроцку.

1) v. Angely пише, да је ово било 21.10 Јула 1739. Нама се чини да ће бити вероватније 22,11 Јула, како каже Шметау.

2) Види на страни 257.

Напред је ишло 100 Срба на коњима, за овима нешто хусара, па две регименте коњаника, па 18 компанија гренадира, као авангарда.

За авангардом ишли су: маршал Валис, са генералима: Сехером, Витовским и Карафом.

За овима марширала је главна немачка војска и то: прво кавалерија, па артилерија и на послетку пехота.

Како се је немачка војска кренула из Винче, почела је прелазити преко Дунава и долазити у логор у Винчу војска генерала Најперга, да се нађе за сваки случај, за леђима војсци која ће да се бије на Гроцкој.

За време док ова војска није приспела у логор, остали су ту у логору, сви слаби војници, и ови су ложили велике ватре пред сваким баталионом и пред сваким ескадроном а остали су ту тако исто и по два добошара који су добовали кад је требало добовати, да би се тако преварили Турци да мисле да је немачка војска у логору, а Немци да их за то време нападну изненадно у Гроцкој.

Немачка војска ишла је у Гроцку сва једним путем, и ако их је било још три по којима се је могло доћи у Гроцку једновремено са три разне стране.

Прошавши село Двомошће, прешла је немачка војска преко два камена моста који су били ту на једном глибовитом потоку (Болечица) па је ишла даље за једно пола сата путем који је био доста широк и пео се уз благу једну узбрдицу. После овога ушла је ова војска у једну узину са стрмим странама које су биле обрасле шумом. Узина је ова трајала једно пола сата па се је после излазило опет на обичан колски пут са стазама са страна за поједине пешаке. Пут је овај избијао на једну висину са које се је, пошто се прођу два вршка, видела Гроцка. Висина ова засађена, са обе стране

пута, са виноградима, врло је пространа и лежи на спрам првих висова на левој обали Грочице које су били поседи Турци са својом војском. (Логор турске војске са пртљагом био је на висовима на десној страни Грочице). Одавде даље ка Гроцкој, терен је падао а пут је прелазио преко једнога потока (Грочице) доста дубоког, са стрмим странама, који се је код Гроцке сливао у Дунав.

Кад је немачка војска почела да избија из оне долине и да се пење на ону висину са које се види Гроцка, Турци су почели пуцати на њу и растерали су Србе и хусаре који су били први напред. Но за овима навали Палфијина регимента коњице и продре кроз турску ватру и дохвати се висине и винограда. Турци сад појуре на ову коњицу немачку али им не учине ништа и Немци их на последку сузбију сасвим.

Док се је ова регимента гањала овако са Турцима избили су из теснаца и докопали се висине и винограда и коњици из савојске регименте и они 28 компанија гренадира што су биле у авангарди и разместили су се по виноградима па су одма сви у скупу напали на Турке и потисли их за некоју хиљаду корака натраг.

У часу кад се је ово догађало почела је да свиће зора 23, 12 Јула (1739) и Немци се сад ужасну, кад виде пред собом, место 10 до 12000 Турака, сву турску војску под личном командом самога великога везира.

Велики везир, стигао је са својом војском на висове с оне стране Гроцке, које синоћ, које преко ноћ, а кад је чуо пуцање пушака прешао је реку Грочицу и посео висове с једне и с друге стране пута који води у Гроцку тако, да је десно крило турске војске било на оном вису код три бреста иза кога је сад парни млин покој-

нога И. Гарашанина, где је био и главни стан великог везира Елвијаса Мохамед-Паше.

Сад су Турци навалили на Немце са јаким и великим силама и сад је настао по Немце час страхотан и ужасан.

Један део Турака разбио је и потискао савојску регименту, док је други део опколио регименту Палфијину а трећи потискао и гонио оних 18 компанија гренадира.

Савојска регимента коњице, обезумљена страхом, окренула је леђа па је бегала како је само могла и у највећем нереду, к теснацу.

Теснац је опет у ово време, био пун немачке војске. Кроза њ су сад баш марширале коњичке регименте главне војске, Карафа, Сехер, Цолерн и Карл Палфије.

Савојци груну на ове регименте коњице своје војске, и растроје их и доведу у највећи неред.

А Турци су летили за њима као бесни, и настало је страхотно клање од кога се је спасао од Немаца само онај који је имао добра и брза коња и пред собом слободна пута.

Палфијева регимента, коју су Турци били опколили са свију страна, пропала је сва. Изгинула је до последњег човека. Турска ју је коњица гонила и убијала с једне стране, па стерала низ једну низбрдицу на другу страну, где ју је дочекало 20000 јаничара па ту сасвим дотукло.

Једини гренадири прошли су колико толико срећно. Ал они нису бегали, него су се, потиснути јачом силом, повукли у добром реду у једну шуму на страни па су се ту зауставили и пушкарајући се, бранили од Турака тако, да им ови никако нису ни пришли близу[1].

---

[1] Простор на коме су се водиле ове борбе између Немаца и Турака, зову мештани око Гроцке, *Лупоглав*, а с оне стране Гроцке, на десној страни Грочице, где је био турски логор, има један вис, који се зове *Везиров Вис*; могуће је да су оба ова назива из овога времена.

Сад је сва немачка коњица бегала к Болечу а немачке пехоте у маси, није било ту одма у близини и у непосредном домашају, да је прихвати, брани и да јој помогне.

Полазећи из Винче, цела је немачка војска као што је напоменуто, ишла једним путем, те се сва пехота немачка није била ни кренула из свога логора из Винче, кад је авангарда немачка избијала на виноградски вис пред Гроцком и почела да се бије с Турцима. Она је чекала док одиђу оне трупе које су ишле испред ње и кренула се је из логора тек око 3 сата из јутра, а у то је време коњица немачка одбијала код Гроцке прве навале Турака на њу.

Но по срећи по Немце, десно се је опет случајно, један део немачких пешака, близу теснаца, у време, кад су Турци били почели избијати из њега гонећи немачку коњицу, те је ту, намештен у кару, почео пуцати на Турке и зауставио их је од даљег гонења.

Много су помогле у овоме и оне 18 компаније гренадира из авангарде што су биле сузбијене са онога виса, јер су оне остале непрестано у шуми, у коју су се биле повукле, те Турци ни су ни смели сви да надиру даље за Немцима а њих да оставе себи са стране и иза својих леђа.

Немачка војска изгубила је у овоме боју само за време док се је њихова претходница борила с Турцима, 5 генерала 143 виша и нижа официра и око 2000 војника а целокупни њен губитак изнео је: 10258 војника и то: 5722 погинула војника и 2184 коња и 4536 рањених војника и 10 генерала и 346 које рањених које погинулих виших и нижих официра.

Међ погинулима генералима били су: генерали, Витов, Лешнер и Карафа, и принчеви, Валдек и Хесенрајнфелс.

Турци су добили у овоме боју све војничке знаке које је имала Палфијева регимента и још 10 застава и 3 пара таламбаса од оне војске коју су потукли у теснацу[1].

Пред вече, кад је почело да залази сунце и пошто су Турци били са свим престали наваљивати на Немце и нападати их и даље, немачка војска кренула се је сва у свој логор у Винчи.

Генерал Најперг послао је две регименте коњице од своје војске те је заклањала Немце од могућих даљих, турских напада.

Остала Најпергова војска била је распоређена у логору у Винчи тако да је могла у сваком часу да дочека Турке ако би пошли за Немцима и ако би покушали да их нападну и овде. Десно крило ове Најпергове војске било је наслоњено на Дунав а лево на једну велику и дубоку јаругу и Турци су је могли напасти само са фронта, али је Најперг био спремио и ту све што је требало за снажну обрану положаја.

Немачка војска понова је оживила, кад је наишла на Нејпергову војску и на овако спремљен положај за обрану.

За време ове борбе на суву пред Гроцком, борила се је с Турцима и немачка флотила на води, али и она са штетом на немачкој страни.

Дошавши под Гроцку, немачка флотила почела је да пуца против турских батерија на дунавској обали, али, кад су јој ове почеле да одговарају са надмоћнијом

---

1 Moris o, Angeli, опису је сасвим друкчије ову битку на Гроцкој. По њему, Немци су истина, доста претрпели у овоме боју, али нису страдали. Нама се чини исправније оно што је о овоме писао Шметау, те смо се њега и држали при излагању главнијих момената ове битке.

ватром и кад ју је почела уз ово да напада и турска флотила, она се је повукда с тешком муком и помоћу ленгера, уз воду. Тек сутрадан, кад је престао дувати супротан ветар, немачка је флотила стигла близу Панчева. где је довукла и три знатно оштећене своје лађе.

Сутрадан по битци на Гроцкој, (24, 13 Јула 1739) послали су Турци у потеру за Немцима 4 до 5000 јаничара и ови су напали на Немце код Винче, али су били одбијени са великим губитцима, те су се зато одма вратили у Гроцку по наредби великог везира, који је такође био ту са много других везира и паша.

Сва остала турска војска, провела је цео овај дан у Гроцкој и на бојишту, одсецајући и прикупљајући главе погинулих и рањених немачких војника.

Дефтердар (главни контролор) **Атиф**, и три финанциска начелника, разнамеџи (бележник дневних догађаја), мухасебеџи (начелник рачуноводства), и мевкуфџи (начелник вакупских такса), плаћали су војницима по дукат за сваку главу.

Велики везир дао је у име ових плаћања 80 кеса, а кад нису могле да се исплате с овим све главе, он је давао после некакве писмене упутнице које су се исплатиле доцније звечећим новцем.

Тек другога дана по битци 25, 14 Јула (1739) на Гроцкој, почела је сва турска војска да се креће к Београду.

Немци, како су сазнали за ово, испратили су одма у Београд сву своју комору, а пред вече и у сутоњ кренули су се и они сви и стигли су код Јевђенијевих утврђених линија око пола ноћи у приличном нереду.

Турци под Београдом. Следећег дана, 26, 15 Јула (1739) почеле су из најпре да се указују по висовима око Београда турске коњичке патроле, а мало за тим,

почеле су да избијају са пута Винча — Вишњица, јаче и веће масе турске војске које истог дана опколе Београд.

Сад Немци сазнају и за ону другу турску војску, што је ишла из Оршаве преко Баната под командом сераскера Тос-Паше, да је заузела Панчево, да крстари између Панчева и Јабуке и да је заузела и посела мост на Тамишу код Јабуке и касарну у Јабуци.

Немци отпрате у сљед овога у Земун сву своју комору а преко ноћ напусте и они Јевђенијеву утврђену линију и повуку се, неки у Београд а неки преко Дунава у Банат и улогоре се на Порчи (26, 15 Јула 1739).

Од немачке војске остали су ван београдских утврђења само 9 баталиона, код болнице, између Јевђенијевих утврђења и вароши, да бране војску која је прелазила Дунав на два моста и комору која је прелазила Саву, јер су Турци пред мрак тога дана наваљивали нарочито на комору.

Главна команда немачке војске прешла је у Банат с војском која је тамо отишла а у Београду је остао генарал Суков као главни командант војске у Београду и као командант града.

Немачка војска, како је прешла преко Дунава у Банат, утврдила се је јако на Порчи.

Битка на Панчеву. Одма је послато 9 баталиона и 20 ескадрона немачке војске против Турака који су у Јабуци. Но ови не нађу у Јабуци никаквих Турака те поседну Јабуку и утврде се у њој.

Турци су дошли само до Панчева и тек после неколико дана почели су да се указују у омањим оделењима и око Јабуке, но и одавде их растерају брзо српски драговољци и хусари.

Немци се сад реше, да ослободе Панчево од Турака и да турску војску која је у Банату, потисну даље натраг.

Зато оставе на Порчи и у Јабуци нешто посаде а са свом осталом војском крену се у две колоне, напред према Панчеву.

Турци похитају Немцима у сусрет са 12 до 14000 војника, али ови западну невешто међу обе немачке колоне, те их Немци ту разбију и убију им једно 500 војника (30, 19 Јула 1739).

Немци су изгубили у овоме боју 418 мртвих и око 200 рањених својих војника, и 162 коња.

Турци напусте усљед овог пораза Панчево и отступе к Паланци на Дунаву.

Тос-Пашу, команданта турске војске у Банату и на Панчеву, позове велики везир к себи у логор код Београда на одговор што је радио противно (?) датим му заповестима те је зато код Панчева страдао, али га они, који су требали да га допрате до Београда, не доведу тамо жива, већ му одсеку главу како су се навезли на Дунав.[1]

Но у ово баш време, страдала је опет немачка флотила и то у близини оне своје војске, која је потукла Турке на суву код Панчева.

Немачка флотила, пошла је после борбе на Гроцкој у Београд, али се је после зауставила код Панчева, јер није предвиђала никакву опасност због које би требала да граби Београду и крстарила је између Панчева и Вишњице.

Но 29, 18 Јула, пошто су Турци заузели све положаје око Београда и почели подизати и на дунавској обали батерије против ње, она види да је у опасности и сад

---

1 Једна од оних дунавских ада на Дунаву у близини Панчева, зове се Тос-Пашина Ада. Могуће је да је добила ово име од овога Тос-Паше, који је могао бити погубљен на овоме острову.

похита да се извезе иза Београда. Неки део флотиле успе у овоме ал неколико лађа и шајака притесне Турци са својом флотилом и стерају у Тамиш, а сутрадан по борби на Панчеву, (30. 19 Јула) нападну их опет, те Немци, немајући куд ни камо, извезу сву посаду лађа на суво и отпрате је у Београд сувим, а лађе, пошто побацају са њих топове у воду, које избуше и потопе а које запале и сагору и оставе на суву све своје болеснике и рањенике које су возили за Београд и које Турци приме и укажу им нужну негу.

Отступање Немаца у Сурдок. После битке код Панчева, док су Турци одступали к Паланци, маршал Валис нареди те и немачка војска почне нагло одступати.

Маршал Валис, незнано из којих узрока, имао је сад у памети да ће бити добро, да напусти сасвим Банат и да пређе у Срем па отуд и да потпомаже обрану Београда и да брани да Турци не продру у Срем и не ударе на Петроварадин.

Вилис је наредио те су због тога одма порушена и уравњена сва немачка утврђења на Порчи и на Јабуц и и покварени сви мостови на Тамишу, на Сибници и на Порчи, (од 2 де 6 Августа нов. 22 до 26 Јула ст.) од којих је грађа спаљена, јер се због хитње није могла да пренесе у Београд, и војска немачка стане тако нагло одступати да је 7 Авг. нов. 27 Јула ст. кад је она стигла у Томашевац, остало на путу преко 3000 војника тако уморних и малаксалих да се нису могли да мрдну даље.

Пет дана по овоме, а то је било 12, 1 Августа, пређе сва ова војска преко Тамиша и упути се право на Дунав гди стигне 14 (нов). 3 (ст). и намести на Дунаву два моста и пређе преко њих у Сурдок (Surdock

у Орему и ту се улогори наслонив лево своје крило на Дунав а десно на Сланкамен.

Маршал Вилис писао је ома како је дошао у Сурдук, цару, и јавио му је, управо, честитао му је, што му је срећно спасао војску од извесне пропасти(? !).

Кад су, после овога, они Турци што су били страдали код Панчева, па су због тога одступали к Паланци, сазнали, да су Немци напустили сасвим Банат и прешли у Срем, почели су ома враћати се к Панчеву и к Београду. Они су опет, најпре заузели и поседи Панчево а после су дошли под Београд и опсели оно велико утврђење на банатској страни спрам Београда у које је једино још оставио маршал Валис јаку немачку посаду.

Турцима на овој страни Дунава било је сад неизоставно нужно да ово утврђење узму, јер док немају њега, не могу ништа да раде против Београда с ове стране Дунава.

XV. Опсада Београда.

Борбе на Београду и око Беогрда[1]. Нико у овоме целом рату до сада, није био тако срећан и тако радостан, као што је био велики везир Мохамед-Паша, кад је видео: да му војска избија око Београда (26, 15 Јула 1739) а никога од Немаца да нема да јој стаје на пут; да заузимље и поседа утврђене Јевђенијеве линије а никога и нигде да нема да их брани, а он се је баш ту надао упорној и јакој обрани. Да нису Турци надирали да туку и да пљачкају немачку комору, док је ова грабила да пређе Саву,

1 У Moriz-у v. Angeli нема о целом овом одељку ни једне речи.

кад су је бранила она 9 немачка батальона, не би се ни знало да се гањају две велике непријатељске војске и да се опседа први и највећи град немачке царевине.

Великог везира морало да зарадује ово стање у толико више, што је пре неки дан био добио заповест из Цариграда, да гледа да се како год измири с Немцима, јер је руска војска била продрла у то време у Румунију и узела од Турака град Хотин, па је сад могла да искрсне за који дан на Дунав, те је Турцима зато требало, да се ослободе ма како Немаца, да би после могли сву своју војску да окрену против Руса.

И велики везир јури за Немцима да им понуди користан мир, а зле среће Валис, главни командант немачке војске, бежи кроз Банат и ако га нико не гони.

Валис је прежалио Београд, па хита да заклони Петроварадин, па и тада, место да иде из Панчева право на Сурдок, он губи време и троши војничку снагу, давећи се по банатским ритовима, и иде у Томашевац, па се тек отуд враћа и маршира по ново, толико исто, док дође до Сурдока.

А велики везир гледи га с удовољством са врачарских висова и скраја планове, како ће да дође до мира али да добије уз то и Београд.

И зато, место да просто понуди Немцима мир, он опкаља и опседа Београд, па нуди команданта Баограда, генерала Сукова, да му преда град, обећавајући му, да ће пустити и њега и свих 20000 војника немачке градске посаде, да оду у Будим и да ће им дати још и сигурну пратњу да их до Будима допрати.

Генерал Суков одговорио је на ово великом везиру пуцњавом из топова, те су зато и Турци одпочели одма приближавати се граду са укопаним путовима и опасивати га са паралелама.

За неколико само дана, Турци су били готови са првом и са другом паралелом с којима су обухватили сву прву градску линију што је опасивала и заклањала варош.

Велики везир радио је живо и енергично. Он је лично становао у чадору ома иза укопаних путова и долазио је сваки дан у паралеле, а његови министри, војничке старешине и други великодостојници били су на споредно уза своје војнике надзиравајући их и упућујући да раде живо и приљежно.

Министар иностраних дела, државни канцелар, дефтердар, мухасебеџије и други дворјани великог везира дежурали су по реду једни за другима и обилазили војску у рововима и парлелама и дању и ноћу.

Неки дан за овим, почели су дефтердар и мухасебеџија да граде мост на Сави код аде Циганлије где је требала да пређе турска војска на сремску страну, па да и отуд опколи и бије Београд.

А и она турска војска, што је на левој дунавској обали, у Банату, прилазила је све ближе и ближе ономе немачком утврђењу на Порчи опкољавајући га све тешње и спремајући се да га истински опседне па тако освоји.

Но код све ове енергије Турака и код свега успеха у њиховом досадањем раду, Београд није био још у никаквој опасности.

Турци нису имали још опсадних топова и сво њихово живо пуцање на град и на варош из лаких топова и ако је запалило неколико кровова на кућама у вароши није још ни мало удило граду нит задавало Немцима големе какве бриге.

И за чудо је, да код оваког стања, генерал Суков. командант Боограда, јавља маршалу Валису, да Турци пробијају брешу на бастиону Св. Јелисавете и да зато иште да му Валис пошље још 6 баталиона пешака ради

ојачања градске посаде, које му је Валис одма и послао.

Валис је поводом овога одма јавио цару, да је Београд у злом и лошем стању и да нема изгледа да ће га моћи да спасе.

Код доста велике градске посаде и без помоћи коју је Валис сад послао, Немци који су били у граду као посада градска, нису много радили у цељи одбране града; готово нису радили ништа.

Турци на против, и примећавајући ово, радили су све живље и живље.

Генерал Суков сад је опет рапортирао маршалу Валису да су Турци пробили брешу на бастиону Св. Јелисавете и да он није више у стању да брани град који је скучен на овако мали простор као што је Београд(!!).

Валис је знао какав је и колики је Београд, знао је да је простран и велик, да је добро утврђен, да је на једној страни казаматиран, и да је свуда опкружен зиданим галеријама за контрамине које су до на 300 корака дуге, и код свега тога што је све ово знао, он је усљед овог Суковљевог рапорта наредио, те су изнешени из града сви велики градски топови и потоварени на лађе па однети у Петроварадин; силом је оставио у Београду 300 градских и 100 пољских топова.

Сем овога Валис је послао одма у логор великом везиру пуковника Гроса са једним секретаром и једним тумачем и понудио му је примирије а одма је јавио за ово цару, од кога је био овлашћен да може да закључи с Турцима примирије па и сами мир, као и то да може да употреби генерала Најперга за преговарања са Турцима о примирију или и о миру.

Но вест о направљеној бреши на једноме градскоме бастиону, забринула је све више војничке кругове у немачкој војсци и по њиховој навали пошље Валис у Бео-

Сад је сва немачка коњица бегала к Болечу а немачке пехоте у маси, није било ту одма у близини и у непосредном домашају, да је прихвати, брани и да јој помогне.

Полазећи из Винче, цела је немачка војска као што је напоменуто, ишла једним путем, те се сва пехота немачка није била ни кренула из свога логора из Винче, кад је авангарда немачка избијала на виноградски вис пред Гроцком и почела да се бије с Турцима. Она је чекала док одићу оне трупе које су ишле испред ње и кренула се је из логора тек око 3 сата из јутра, а у то је време коњица немачка одбијала код Гроцке прве навале Турака на њу.

Но по срећи по Немце, десно се је опет случајно, један део немачких пешака, близу теснаца, у време, кад су Турци били почели избијати из њега гонећи немачку коњицу, те је ту, намештен у кару, почео пуцати на Турке и зауставио их је од даљег гоњења.

Много су помогле у овоме и оне 18 компаније гренадира из авангарде што су биле сузбијене са онога виса, јер су оне остале непрестано у шуми, у коју су се биле повукле, те Турци ни су ни смели сви да надиру даље за Немцима а њих да оставе себи са стране и иза својих леђа.

Немачка војска изгубила је у овоме боју само за време док се је њихова претходница борила с Турцима, 5 генерала 143 виша и нижа официра и око 2000 војника а целокупни њен губитак изнео је: 10258 војника и то: 5722 погинула војника и 2184 коња и 4536 рањених војника и 10 генерала и 346 које рањених које погинулих виших и нижих официра.

Међ погинулима генералима били су: генерали, Витов, Лешнер и Карафа, и принчеви, Валдек и Хесенрајинфелс.

Турци су добили у овоме боју све војничке знаке које је имала Палфијева регимента и још 10 застава и 3 пара таламбаса од оне војске коју су потукли у теснацу[1].

Пред вече, кад је почело да залази сунце и пошто су Турци били са свим престали наваљивати на Немце и нападати их и даље, немачка војска кренула се је сва у свој логор у Винчи.

Генерал Најперг послао је две регименте коњице од своје војске те је заклањала Немце од могућих даљих, турских напада.

Остала Најпергова војска била је распоређена у логору у Винчи тако да је могла у сваком часу да дочека Турке ако би пошли за Немцима и ако би покушали да их нападну и овде. Десно крило ове Најпергове војске било је наслоњено на Дунав а лево на једну велику и дубоку јаругу и Турци су је могли напасти само са фронта, али је Најперг био спремио и ту све што је требало за снажну обрану положаја.

Немачка војска понова је оживила, кад је наишла на Нејпергову војску и на овако спремљен положај за обрану.

За време ове борбе на суву пред Гроцком, борила се је с Турцима и немачка флотила на води, али и она са штетом на немачкој страни.

Дошавши под Гроцку, немачка флотила почела је да пуца против турских батерија на дунавској обали, али, кад су јој ове почеле да одговарају са надмоћнијом

---

1 Moris o, Angeli, опису је саввим друкчије ову битку на Гроцкој. По њему, Немци су истина, доста претрпели у овоме боју, али нису страдали. Нама се чини исправније оно што је о овоме писао Шметау, те смо се њега и држали при излагању главнијих момената ове битке.

ватром и кад ју је почела уз ово да напада и турска флотила, она се је повукла с тешком муком и помоћу ленгера, уз воду. Тек сутрадан, кад је престао дувати супротан ветар, немачка је флотила стигла близу Панчева, где је довукла и три знатно оштећене своје лађе.

Сутрадан по битци на Гроцкој, (24, 13 Јула 1739) послали су Турци у потеру за Немцима 4 до 5000 јаничара и ови су напали на Немце код Винче, али су били одбијени са великим губитцима, те су се зато одма вратили у Гроцку по наредби великог везира, који је такође био ту са много других везира и паша.

Сва остала турска војска, провела је цео овај дан у Гроцкој и на бојишту, одсецајући и прикупљајући главе погинулих и рањених немачких војника.

Дефтердар (главни контролор) Атиф, и три финанциска начелника, разнамеџи (бележник дневних догађаја), мухасебеџи (начелник рачуноводства), и мевкуфџи (начелник вакупских такса), плаћали су војницима по дукат за сваку главу.

Велики везир дао је у име ових плаћања 80 кеса, а кад нису могле да се исплате с овим све главе, он је давао после некакве писмене упутнице које су се исплатиле доцније звечећим новцем.

Тек другога дана по битци 25, 14 Јула (1739) на Гроцкој, почела је сва турска војска да се креће к Београду.

Немци, како су сазнали за ово, испратили су одма у Београд сву своју комору, а пред вече и у сутоњ кренули су се и они сви и стигли су код Јевђенијевих утврђених линија око пола ноћи у приличном нереду.

Турци под Београдом. Следећег дана, 26, 15 Јула (1739) почеле су из најпре да се указују по височима око Београда турске коњичке патроле, а мало за тим,

почеле су да избијају са пута Винча — Вишњица, јаче и веће масе турске војске које истог дана опколе Београд.

Сад Немци сазнају и за ону другу турску војску, што је ишла из Оршаве преко Баната под командом сераскера Тос-Паше, да је заузела Панчево, да крстари између Панчева и Јабуке и да је заузела и посела мост на Тамишу код Јабуке и касарну у Јабуци.

Немци отпрате у сљед овога у Земун сву своју комору а преко ноћ напусте и они Јевђенијеву утврђену линију и повуку се, неки у Београд а неки преко Дунава у Банат и улогоре се на Порчи (26, 15 Јула 1739).

Од немачке војске остали су ван београдских утврђења само 9 баталиона, код болнице, између Јевђенијевих утврђења и вароши, да бране војску која је прелазила Дунав на два моста и комору која је прелазила Саву, јер су Турци пред мрак тога дана наваљивали нарочито на комору.

Главна команда немачке војске прешла је у Банат с војском која је тамо отишла а у Београду је остао генарал Суков као главни командант војске у Београду и као командант града.

Немачка војска, како је прешла преко Дунава у Банат, утврдила се је јако на Порчи.

Битка на Панчеву. Одма је послато 9 баталиона и 20 ескадрона немачке војске против Турака који су у Јабуци. Но ови не нађу у Јабуци никаквих Турака те поседну Јабуку и утврде се у њој.

Турци су дошли само до Панчева и тек после неколико дана почели су да се указују у омањим оделењима и око Јабуке, но и одавде их растерају брзо српски драговољци и хусари.

Немци се сад реше, да ослободе Панчево од Турака и да турску војску која је у Банату, потисну даље натраг.

Зато оставе на Порчи и у Јабуци нешто посаде а са свом осталом војском крену се у две колоне, напред према Панчеву.

Турци похитају Немцима у сусрет са 12 до 14000 војника, али ови западну невешто међу обе немачке колоне, те их Немци ту разбију и убију им једно 500 војника (30, 19 Јула 1739).

Немци су изгубили у овоме боју 418 мртвих и око 200 рањених својих војника, и 162 коња.

Турци напусте усљед овог пораза Панчево и отступе к Паланци на Дунаву.

Тос-Пашу, команданта турске војске у Банату и на Панчеву, позове велики везир к себи у логор код Београда на одговор што је радио противно (?) датим му заповестима те је зато код Панчева страдао, али га они, који су требали да га допрате до Београда, не доведу тамо жива, већ му одсеку главу како су се навезли на Дунав.[1]

Но у ово баш време, страдала је опет немачка флотила и то у близини оне своје војске, која је потукла Турке на суву код Панчева.

Немачка флотила, пошла је после борбе на Гроцкој у Београд, али се је после зауставила код Панчева, јер није предвиђала никакву опасност због које би требала да граби Београду и крстарила је између Панчева и Вишњице.

Но 29, 18 Јула, пошто су Турци заузели све положаје око Београда и почели подизати и на дунавској обали батерије против ње, она види да је у опасности и сад

1 Једна од оних дунавских ала на Дунаву у близини Панчева, зове се Тос-Пашина Ада. Могуће је да је добила ово име од овога Тос-Паше, који је могао бити погубљен на овоме острову.

похита да се извезе иза Београда. [illegible] нас флотиле уђе у свезе да неколико лађа и шајака; притесне Турци са својом флотилом и стерају у Тамиш а [illegible] по борби на Панчеву, [illegible] Јула [illegible] их [illegible] те Немци немајући куд ни како [illegible] лађа на суво и отпрате је у Београд [illegible] а лађе [illegible] побацају са њих топове у воду, које избуше и потопе а које запале и сагоре и оставе на [illegible] све своје болеснике и рањенике које су возили за Београд и које Турци приме и укажу им нужну негу.

Отступање Немаца у Сурдук. После битке код Панчева, кад су Турци одступили к Паланци, маршал Валис нареди те и немачка војска почне натраг отступати.

Маршал Валис, независно од ових узрока, имао је сад у памети да ће бити добро, да напусти сасвим Банат и да пређе у Срем па отуд и да потпомаже одбрану Београда и да брани да Турци не продру у Срем и не ударе на Петроварадин.

Валис је наредио те су због тога одма порушена и уништена сва немачка утврђења на Порчи и на Јабуци и покварени сви мостови на Тамишу, на [illegible] и на Порчи, од 2 до 6 Августа нов. 22 до 26 Јула ст. од којих је грађа спаљена, јер се због хитње није могла да превезе у Београд, и војска немачка стане тако натраг одступати да је 7 Авг. нов. 27 Јула ст. кад је она стигла у Томашевац, остало на путу преко 300 војника тако уморених и малаксалих да се нису могли да крену даље.

Пет дана по овоме, а то је било 12 [illegible] Августа, пређе сва ова војска преко Тамиша и упути се право на Дунав где стигне 14 нов. [illegible] ст. и намести на Дунаву два моста и пређе преко њих у Сурдук Surdok

Сад је сва немачка коњица бегала к Болечу а немачке пехоте у маси, није било ту одма у близини и у непосредном домашају, да је прихвати, брани и да јој помогне.

Полазећи из Винче, цела је немачка војска као што је напоменуто, ишла једним путем, те се сва пехота немачка није била ни кренула из свога логора из Винче, кад је авангарда немачка избијала на виноградски вис пред Гроцком и почела да се бије с Турцима. Она је чекала док одиђу оне трупе које су ишле испред ње и кренула се је из логора тек око 3 сата из јутра, а у то је време коњица немачка одбијала код Гроцке прве навале Турака на њу.

Но по срећи по Немце, десно се је опет случајно, један део немачких пешака, близу теснаца, у време, кад су Турци били почели избијати из њега гонећи немачку коњицу, те је ту, намештен у кару, почео пуцати на Турке и зауставио их је од даљег гоњења.

Много су помогле у овоме и оне 18 компаније гренадира из авангарде што су биле сузбијене са онога виса, јер су оне остале непрестано у шуми, у коју су се биле повукле, те Турци ни су ни смели сви да надиру даље за Немцима а њих да оставе себи са стране и иза својих леђа.

Немачка војска изгубила је у овоме боју само за време док се је њихова претходница борила с Турцима, 5 генерала 143 виша и нижа официра и око 2000 војника а целокупни њен губитак изнео је: 10258 војника и то: 5722 погинула војника и 2184 коња и 4536 рањених војника и 10 генерала и 346 које рањених које погинулих виших и нижих официра.

Међ погинулима генералима били су: генерали, Витов, Лешнер и Карафа, и принчеви, Валдек и Хесенрајинфелс.

Турци су добили у овоме боју све војничке знаке које је имала Палфијева регимента и још 10 застава и 3 пара таламбаса од оне војске коју су потукли у теснацу[1].

Пред вече, кад је почело да залази сунце и пошто су Турци били са свим престали наваљивати на Немце и нападати их и даље, немачка војска кренула се је сва у свој логор у Винчи.

Генерал Најперг послао је две регименте коњице од своје војске те је заклањала Немце од могућих даљих, турских напада.

Остала Најпергова војска била је распоређена у логору у Винчи тако да је могла у сваком часу да дочека Турке ако би пошли за Немцима и ако би покушали да их нападну и овде. Десно крило ове Најпергове војске било је наслоњено на Дунав а лево на једну велику и дубоку јаругу и Турци су је могли напасти само са фронта, али је Најперг био спремио и ту све што је требало за снажну обрану положаја.

Немачка војска понова је оживила, кад је наишла на Нејпергову војску и на овако спремљен положај за обрану.

За време ове борбе на суву пред Гроцком, борила се је с Турцима и немачка флотила на води, али и она са штетом на немачкој страни.

Дошавши под Гроцку, немачка флотила почела је да пуца против турских батерија на дунавској обали, али, кад су јој ове почеле да одговарају са надмоћнијом

---

1 Moris o, Angeli, опису је саввим друкчије ову битку на Гроцкој. По њему, Немци су истина, доста претрпели у овоме боју, али нису страдали. Нама се чини исправније оно што је о овоме писао Шметау, те смо се њега и држали при излагању главнијих момената ове битке.

ватром и кад ју је почела уз ово да напада и турска флотила, она се је повукда с тешком муком и помоћу ленгера, уз воду. Тек сутрадан, кад је престао дувати супротан ветар, немачка је флотила стигла близу Панчева, гди је довукла и три знатно оштећене своје лађе.

Сутрадан по битци на Гроцкој, (24, 13 Јула 1739) послали су Турци у потеру за Немцима 4 до 5000 јаничара и ови су напали на Немце код Винче, али су били одбијени са великим губитцима, те су се зато одма вратили у Гроцку по наредби великог везира, који је такође био ту са много других везира и паша.

Сва остала турска војска, провела је цео овај дан у Гроцкој и на бојишту, одсецајући и прикупљајући главе погинулих и рањених немачких војника.

Дефтердар (главни контролор) Атиф, и три финанциска начелника, разнамеџи (бележник дневних догађаја), мухасебеџи (начелник рачуноводства), и мевкуфџи (начелник вакупских такса), плаћали су војницима по дукат за сваку главу.

Велики везир дао је у име ових плаћања 80 кеса, а кад нису могле да се исплате с овим све главе, он је давао после некакве писмене упутнице које су се исплатиле доцније звечећим новцем.

Тек другога дана по битци 25, 14 Јула (1739) на Гроцкој, почела је сва турска војска да се креће к Београду.

Немци, како су сазнали за ово, испратили су одма у Београд сву своју комору, а пред вече и у сутоњ кренули су се и они сви и стигли су код Јевђенијевих утврђених линија око пола ноћи у приличном нереду.

Турци под Београдом. Следећег дана, 26, 15 Јула (1739) почеле су из најпре да се указују по висовима око Београда турске коњичке патроле, а мало за тим,

почеле су да избијају са пута Винча — Вишњица, јаче и веће масе турске војске које истог дана опколе Београд.

Сад Немци сазнају и за ону другу турску војску, што је ишла из Оршаве преко Баната под командом сераскера Тос-Паше, да је заузела Панчево, да крстари између Панчева и Јабуке и да је заузела и посела мост на Тамишу код Јабуке и касарну у Јабуци.

Немци отпрате у сљед овога у Земун сву своју комору а преко ноћ напусте и они Јевђенијеву утврђену линију и повуку се, неки у Београд а неки преко Дунава у Банат и улогоре се на Порчи (26, 15 Јула 1739).

Од немачке војске остали су ван београдских утврђења само 9 баталиона, код болнице, између Јевђенијевих утврђења и вароши, да бране војску која је прелазила Дунав на два моста и комору која је прелазила Саву, јер су Турци пред мрак тога дана наваљивали нарочито на комору.

Главна команда немачке војске прешла је у Банат с војском која је тамо отишла а у Београду је остао генарал Суков као главни командант војске у Београду и као командант града.

Немачка војска, како је прешла преко Дунава у Банат, утврдила се је јако на Порчи.

Битка на Панчеву. Одма је послато 9 баталиона и 20 ескадрона немачке војске против Турака који су у Јабуци. Но ови не нађу у Јабуци никаквих Турака те поседну Јабуку и утврде се у њој.

Турци су дошли само до Панчева и тек после неколико дана почели су да се указују у омањим одељењима и око Јабуке, но и одавде их растерају брзо српски драговољци и хусари.

Немци се сад реше, да ослободе Панчево од Турака и да турску војску која је у Банату, потисну даље натраг.

Зато оставе на Порчи и у Јабуци нешто посаде а са свом осталом војском крену се у две колоне, напред према Панчеву.

Турци похитају Немцима у сусрет са 12 до 14000 војника, али ови западну невешто међу обе немачке колоне, те их Немци ту разбију и убију им једно 500 војника (30, 19 Јула 1739).

Немци су изгубили у овоме боју 418 мртвих и око 200 рањених својих војника, и 162 коња.

Турци напусте усљед овог пораза Панчево и отступе к Паланци на Дунаву.

Тос-Пашу, команданта турске војске у Банату и на Панчеву, позове велики везир к себи у логор код Београда на одговор што је радио противно (?) датим му заповестима те је зато код Панчева страдао, али га они, који су требали да га допрате до Београда, не доведу тамо жива, већ му одсеку главу како су се навезли на Дунав.[1]

Но у ово баш време, страдала је опет немачка флотила и то у близини оне своје војске, која је потукла Турке на суву код Панчева.

Немачка флотила, пошла је после борбе на Гроцкој у Београд, али се је после зауставила код Панчева, јер није предвиђала никакву опасност због које би требала да граби Београду и крстарила је између Панчева и Вишњице.

Но 29, 18 Јула, пошто су Турци заузели све положаје око Београда и почели подизати и на дунавској обали батерије против ње, она види да је у опасности и сад

---

1 Једна од оних дунавских ада на Дунаву у близини Панчева, зове се Тос-Пашина Ада. Могуће је да је добила ово име од овога Тос-Паше, који је могао бити погубљен на овоме острову.

похита да се извезе иза Београда. Неки део флотиле успе у овоме ал неколико лађа и шајака притесне Турци са својом флотилом и стерају у Тамиш, а сутрадан по борби на Панчеву, (30. 19 Јула) нападну их опет, те Немци, немајући куд ни камо, извезу сву посаду лађа на суво и отпрате је у Београд сувим, а лађе, пошто побацају са њих топове у воду, које избуше и потопе а које запале и сагору и оставе на суву све своје болеснике и рањенике које су возили за Београд и које Турци приме и укажу им нужну негу.

Отступање Немаца у Сурдок. После битке код Панчева, док су Турци одступали к Паланци, маршал Валис нареди те и немачка војска почне нагло одступати.

Маршал Валис, незнано из којих узрока, имао је сад у памети да ће бити добро, да напусти сасвим Банат и да пређе у Срем па отуд и да потпомаже обрану Београда и да брани да Турци не продру у Срем и не ударе на Петроварадин.

Вилис је наредио те су због тога одма порушена и уравњена сва немачка утврђења на Порчи и на Јабуц и и покварени сви мостови на Тамишу, на Сибници и на Порчи, (од 2 де 6 Августа нов. 22 до 26 Јула ст.) од којих је грађа спаљена, јер се због хитње није могла да пренесе у Београд, и војска немачка стане тако нагло одступати да је 7 Авг. нов. 27 Јула ст. кад је она стигла у Томашевац, остало на путу преко 3000 војника тако уморних и малаксалих да се нису могли да мрдну даље.

Пет дана по овоме, а то је било 12, 1 Августа, пређе сва ова војска преко Тамиша и упути се право на Дунав гди стигне 14 (нов). 3 (ст). и намести на Дунаву два моста и пређе преко њих у Сурдок (Surdock

у Срему и ту се улогори наслонив лево своје крило на Дунав а десно на Сланкамен.

Маршал Вилис писао је ома како је дошао у Сурдук, цару, и јавио му је, управо, честитао му је, што му је срећно спасао војску од извесне пропасти(? !).

Кад су, после овога, они Турци што су били страдали код Панчева, па су због тога одступали к Паланци, сазнали, да су Немци напустили сасвим Банат и прешли у Срем, почели су ома враћати се к Панчеву и к Београду. Они су опет, најпре заузели и поселн Панчево а после су дошли под Београд и опсели оно велико утврђење на банатској страни спрам Београда у које је једино још оставио маршал Валис јаку немачку посаду.

Турцима на овој страни Дунава било је сад неизоставно нужно да ово утврђење узму, јер док немају њега, не могу ништа да раде против Београда с ове стране Дунава.

XV. Опсада Београда.

Борбе на Београду и око Беогрда[1]. Нико у овоме целом рату до сада, није био тако срећан и тако радостан, као што је био велики везир Мохамед-Паша, кад је видео: да му војска избија око Београда (26, 15 Јула 1739) а никога од Немаца да нема да јој стаје на пут; да заузимље и поседа утврђене Јевђенијеве линије а никога и нигде да нема да их брани, а он се је баш ту надао упорној и јакој обрани. Да нису Турци надирали да туку и да пљачкају немачку комору, док је ова грабила да пређе Саву,

1 У Moriz-у v. Angeli нема о целом овом одељку ни једне речи.

кад су је бранила она 9 немачка батавиона, не би се ни знало да се гањају две велике непријатељске војске и да се опседа први и највећи град немачке царевине.

Великог везира морало да зарадује ово стање у толико више, што је пре неки дан био добио заповест из Цариграда, да гледа да се како год измири с Немцима, јер је руска војска била продрла у то време у Румунију и узела од Турака град Хотин, па је сад могла да искрсне за који дан на Дунав, те је Турцима зато требало, да се ослободе ма како Немаца, да би после могли сву своју војску да окрену против Руса.

И велики везир јури за Немцима да им понуди користан мир, а зле среће Валис, главни командант немачке војске, бежи кроз Банат и ако га нико не гони.

Валис је прежалио Београд, па хита да заклони Петроварадин, па и тада, место да иде из Панчева право на Сурдок, он губи време и троши војничку снагу, давећи се по банатским ритовима, и иде у Томашевац, па се тек отуд враћа и маршира по ново, толико исто, док дође до Сурдока.

А велики везир гледи га с удовољством са врачарских висова и скраја планове, како ће да дође до мира али да добије уз то и Београд.

И зато, место да просто понуди Немцима мир, он опкаља и опседа Београд, па нуди команданта Баограда, генерала Сукова, да му преда град, обећавајући му, да ће пустити и њега и свих 20000 војника немачке градске посаде, да оду у Будим и да ће им дати још и сигурну пратњу да их до Будима допрати.

Генерал Суков одговорио је на ово великом везиру пуцњавом из топова, те су зато и Турци одпочели одма приближавати се граду са укопаним путовима и опасивати га са паралелама.

За неколико само дана, Турци су били готови са првом и са другом паралелом с којима су обухватили сву прву градску линију што је опасивала и заклањала варош.

Велики везир радио је живо и енергично. Он је лично становао у чадору ома иза укопаних путова и долазио је сваки дан у параделе, а његови министри, војничке старешине и други великодостојници били су на споредно уза своје војнике надзиравајући их и упућујући да раде живо и прилежно.

Министар иностраних дела, државни канцелар, дефтердар, мухасебеџије и други дворјани великог везира дежурали су по реду једни за другима и обилазили војску у рововима и парлелама и дању и ноћу.

Неки дан за овим, почели су дефтердар и мухасебеџија да граде мост на Сави код аде Циганлије где је требала да пређе турска војска на сремску страну, па да и отуд опколи и бије Београд.

А и она турска војска, што је на левој дунавској обали, у Банату, прилазила је све ближе и ближе ономе немачком утврђењу на Порчи опкољавајући га све тешње и спремајући се да га истински опседне па тако освоји.

Но код све ове енергије Турака и код свега успеха у њиховом досадањем раду, Београд није био још у никаквој опасности.

Турци нису имали још опсадних топова и сво њихово живо пуцање на град и на варош из лаких топова и ако је запалило неколико кровова на кућама у вароши није још ни мало удило граду нит задавало Немцима големе какве бриге.

И за чудо је, да код оваког стања, генерал Суков. командант Боограда, јавља маршалу Валису, да Турци пробијају брешу на бастиону Св. Јелисавете и да зато иште да му Валис пошље још 6 баталиона пешака ради

ојачања градске посаде, које му је Валис одма и послао.

Валис је поводом овога одма јавио цару, да је Београд у злом и лошем стању и да нема изгледа да ће га моћи да спасе.

Код доста велике градске посаде и без помоћи коју је Валис сад послао, Немци који су били у граду као посада градска, нису много радили у цељи обране града; готово нису радили ништа.

Турци на против, и примећавајући ово, радили су све живље и живље.

Генерал Суков сад је опет рапортирао маршалу Валису да су Турци пробили брешу на бастиону Св. Јелисавете и да он није више у стању да брани град који је скучен на овако мали простор као што је Београд(!!).

Валис је знао какав је и колики је Београд, знао је да је простран и велик, да је добро утврђен, да је на једној страни казаматиран, и да је свуда опкружен зиданим галеријама за контрамине које су до на 300 корака дуге, и код свега тога што је све ово знао, он је услед овог Суковљевог рапорта наредио, те су изнешени из града сви велики градски топови и потоварени на лађе па однети у Петроварадин; силом је оставио у Београду 300 градских и 100 пољских топова.

Сем овога Валис је послао одма у логор великом везиру пуковника Гроса са једним секретаром и једним тумачем и понудио му је примирије а одма је јавио за ово цару, од кога је био овлашћен да може да закључи с Турцима примирије па и сами мир, као и то да може да употреби генерала Најперга за преговарања са Турцима о примирију или и о миру.

Но вест о направљеној бреши на једноме градскоме бастиону, забринула је све више војничке кругове у немачкој војсци и по њиховој навали пошље Валис у Бео-

град пуковника Шметауа, да се, као врло способан и одличан официр, посаветује са генералом Суковим о томе како да се брани ова бреша, ако би Турци почели нападати на град и надирати на њу.

Кад је пуковник Шметау дошао у Београд, нашао је Сукова да спава у једној сигурној казамати, коју је нарочито сад сазидао за себе. Страже су му јавиле да је Суков забранио да га буди ма ко.

Шметау зато оде одма на бастион Св. Јелисавете да види провањену брешу, али је не нађе; није је нигде ни било. Шметау оде одма за тим још даље унапред испред овога градског платна у она одвојена и засебна утврђења, па и њих нађе још сасвим читава. Суков је повукао војску из њих и оставио их је празне и без икакве војске, а Турци чак и њих нису још били заузели а некмо ли да су провалили брешу на главном градском платну које је далеко иза њих, и да хоће да јуришају на брешу.

Тек сутрадан прими Суков пуковника Шметауа у својој казамати. Разговарали су се о бреши и Суков је и сад тврдио да је бреша провањена, те зато пошле Шметауа у друштву начелника градске обране и шефова артилерије и инжињерије да у присутности њиховој види брешу коју ће му ови показати. Кад су се после неког времена вратиди и сви потврдили да бреше нема нигди, Суков је казао, да то не мари ништа, јер Турци могу отети град на јуриш пењући се по лествицама на градске бедемове (!!). Овом приликом, Суков је још доказивао пуковнику Шметау да је град и због тога у великој опасности и да ће сигурно пасти, што Турци непрестано преносе сувим из Дунава на Саву многе мостове лађе и намештају мост преко Саве.

Шметау се је после овога вратио у логор немачке војске код Сурдока и јавио је маршалу Валису све шта је видио и шта је чуо. Али ово све не промени ни мало стање ствари јер је Валис оставио да ствар иде и даље како је ишла до сад. И ово је и овако трајало све док нису навалили на Валиса, принц Хилдбургхаузен и генерали Сехер и Стирум, да сиђе с војском у Земун, па да одатле спречи да Турци не пређу Саву и тако да сачува бар Срем и Славонију.

С почетка се је Валис противио овоме њиховом наваљивању претећи да ће предати њима команду над војском, па нек раде шта хоће, кад боље знају од њега, али је после попустио, и Хилдбургхаузен и Сехер дошли су с војском 29, 18 Августа у Бановце а затим у Бежанију (Butshznia) и на Саву спроћу аде Циганлије и duž савске обале до града, гди су подигли неколико заклона и утврђења.

Сад је и Валис постао незадовољан са генералом Суковим, командантом Београда. Одма после овога силаза неког дела немачке војске из Сурдока под Београд, Валис је писао цару и молио га, да му пошље за команданта Београда генерала Шметауа, који би могао бити и командант Петроварадина, ако не би стигао пре него што Баоград падне.

Шметау је био у ово време у немилости. Замерали му се је што се је поболео те је пред пад Ниша однесен из Књажевца у Београд а после својој кући, и због тога није употребљаван на никакву службу од 1737 год.

Но он је сад, кад је позван да опет послужи своме цару и својој земљи, похитао да им стави на расположење своје услуге па и свој живот и дошао је одма

у Невштат да се јави цару и да прими од њега нужне упуте и заповести[1].

Шеф царске канцеларије јавио је одма Шметау у појединостима ради чега је зват и показао му је Валисова и Суковљева писма с којима су ови јављали цару о опасностима у којима је Београд и о бреши на бастиону Св. Јелисавете.

Шметау је затим изведен најпре пред царицу а после пред цара. Царицу је молио Шметау да се заузме за Валиса код цара. Худио је истина и он Валиса пред царицом, због изгубљене битке на Гроцкој и није одобравао његову бојазну да ће се и Београд морати да изгуби тако лако, али се је опет заузимао за њега и молио је да царица изради, да му цар напише какво благо и наклоно писмо да би га тиме колико толико охрабрио, јер је Валис, како се је Шметауу чинило, збуњен и сметен због пораза које је претрпио, па сад не зна ни шта ради, а кад добије царско писмо ослободиће се и доћи ће к себи.

Сутрадан примио је Шметауа и сам цар. Он му је прво казао, како има много вере у њега, те му зато поверава обрану Београда или Петроварадина а затим га је упутио да се одма спреми за пут а он ће му дати писмене упуте и заповести како се врати из лова (!).

По повратку из лова цар је опет примио Шметауа и препоручио му је, да хита, не би л стигао у Београд пре него што га напусти немачка војска, како је Валис био већ предлагао.

---

1. Г. Милићевић спомиње у својој Кнежевини Србији, на страни 806 како је Шметау доказивао да води своје подрекло од Цара Лазара Гребљановића.

Цар се је напослетку руковао са Шметауом и допустио је, те му је Шметау пољубио руку у знак велике, царске милости.

Шеф царске војене канцеларије, граф Харах, предао је затим Шметауу један пакет писама који је био адресован на Валиса и казао му је, кад је Шметау затражио упуте које му је цар био обећао, да су и ови у истом пакету и да ће му их предати Валис по нарочитој царевој заповести.

Шметау је стигао у Петроварадин 21,10 Августа (1739) баш кад се је довлачила ту многа муниција а кад је одма за овим стигао у Сурдок, чуо је да је та муниција послата из Сурдока и да се и сва немачка војска, која је у Сурдоку, спрема да напусти Сурдок, па да се повуче у Петроварадин.

Валис је примио Шметауа врло љубазно и честитао му је службу у којој је сад опет, изговорив му при томе како се радује што су надвладане интриге некојих министара, због којих је, тако одличан генерал, као што је био он, био удаљен од службе тако дуго.

Но код све ове љубазности опет су настале брзо неке разлике између Валиса и Шметауа.

Шметау је мислио да не треба никако напуштати Београд док је Валис ктео да га напусти одма пошто се и онако не може више да држи ни за пуних још 48 сати.

Валис је мислио да ово треба учинити и зато, што у Београду затире чума многу војску, и што ту нема довољно хране за кавалерију па да је зато паметније повући војску у назад на какво сигурно место, него да је оставити да овако пропадне у Београду сва.

Шметау је ово побијао тврдећи, да се храна, ако је нема у Београду, може тамо да однесе, а што се тиче

чуме, говорио је, да ће и она поћи с војском кад се ова повуче из Београда, и да је зато, кад већ мора мрети, боље, да славно изгине на бојишту за свога цара и за своју отаџбину, него да умире по којекаквим болницама.

Шметау је сад нападао и на генерала Сукова што је надао таку дреку и вику да је Београд у опасности, кад на Београду нема још ни једне бреше, и кад је и оно утврђење на Порчи, још у немачкој власти, јер би Турци тек са њега могли да буду опасни по Београд, пошто само одатле могу да бију из топова унутра у град и да инфилују неке градске бедемове.

Шметау сад затражи од Валиса инштрукције које му је цар обећао и које су у пакату писама, које му је он донео и предао, да би из њих видео, каква му је дужност и шта треба да ради, но пренерази се кад му Валис каже, да нема за њега никаквих нарочитих царских ништрукција. У пакету писама, — говорио му је даље — било је само једно писманце, које је цар писао генералу Сукову и у коме му обећава, да ће му дати гувернерство над Србијом за цео његов живот, ако му само спасе Београд; а за њега — Шметауа — цар је само нарадио да се употреби у војсци као генерал према његовом рангу, или као командант Петроварадина, ако би Турци опсели и напали и на овај град.

Шметауа ово тако разгњеви да је ктео одма да се врати цару на тужбу, и вратио би се, да га није Валис одвратио од овога говорећи му, како сад није време парницама и тужбама и како треба свим силама помоћи отаџбини. Уз ово је Валис обећао Шметауу, да ће га он сам задовољити, уверавајући га да ће ово и моћи, јер заповест о њему није потписао сам цар лично, него шеф царске канцеларије, те ће он моћи, по овлашћењу које има, да га постави за главног команданта све војске која

је у Београду, а Сукова ће оставити као команданта града, те и он неће моћи да рекне да му је узето што год од онога, што му је дао цар.

И тако и буде. Шметау дође у Београд 22, 11 Августа, као командант све војске у Београду и разгледа одма град и сва подградска утврђења, а сутрадан оде на Порчу да види оно утврђење на левој дунавској обали у Банату. Шметауа су пратили при овоме генерал Шуленбург и пуковник Шметау а Турци су пуцали на њих за време превоза преко Дунава и ранили су једнога Шметауовог курира и два возара.

Разгледавши утврђење на Порчи и како су Турци размештени око њега, Шметау је нашао да не треба трпити Турке у оваком стању и даље, него да их треба напасти и растерати, па је зато одредио колико још треба да дође војске на Порчу ради овога.

Шметау се је затим вратио у Београд и понова је прегледао и град и друга градска утврђења а и војску која је тада била у Београду. Било је тада ту 10700 војника пешака и топција и око 150 коњаника и 100 хусара.

Шметау није се допадало што је Суков употребљавао дневно на страже око 5000 војника и што је ово чинио само зато, што се је бојао, да ће Турци јурнути изненадно на градске бедемове помоћу лествица, а на то не треба ни мислити кад Турци нису узели још ни предња градска, одвојена утврђења и кад су и од ових још за 300 корака далеко.

Зато је Шметау свео овај број стражара на 3800 људи; са 100 њих посео је капије а остало је разместио по равелинима и у предња одвојена утврђења, која је Суков држао до сад не поседнута.

Шметау је нашао, да би и фортификације Београда биле потпуније, кад би се утврдила и посела још нека

Зато оставе на Порчи и у Јабуци нешто посаде а са свом осталом војском крену се у две колоне, напред према Панчеву.

Турци похитају Немцима у сусрет са 12 до 14000 војника, али ови западну невешто међу обе немачке колоне, те их Немци ту разбију и убију им једно 500 војника (30, 19 Јула 1739).

Немци су изгубили у овоме боју 418 мртвих и око 200 рањених својих војника, и 162 коња.

Турци напусте усљед овог пораза Панчево и отступе к Паланци на Дунаву.

Тос-Пашу, команданта турске војске у Банату и на Панчеву, позове велики везир к себи у логор код Београда на одговор што је радио противно (?) датим му заповестима те је зато код Панчева страдао, али га они, који су требали да га допрате до Београда, не доведу тамо жива, већ му одсеку главу како су се навезли на Дунав.[1]

Но у ово баш време, страдала је опет немачка флотила и то у близини оне своје војске, која је потукла Турке на суву код Панчева.

Немачка флотила, пошла је после борбе на Гроцкој у Београд, али се је после зауставила код Панчева, јер није предвиђала никакву опасност због које би требала да граби Београду и крстарила је између Панчева и Вишњице.

Но 29, 18 Јула, пошто су Турци заузели све положаје око Београда и почели подизати и на дунавској обали батерије против ње, она види да је у опасности и сад

---

1 Једна од оних дунавских ада на Дунаву у близини Панчева, зове се Тос-Пашина Ада. Могуће је да је добила ово име од овога Тос-Паше, који је могао бити погубљен на овоме острову.

похита да се извезе иза Београда. Неки део флотиле успе у овоме ал неколико лађа и шајака притесне Турци са својом флотилом и стерају у Тамиш, а сутрадан по борби на Панчеву, (30. 19 Јула) нападну их опет, те Немци, немајући куд ни камо, извезу сву посаду лађа на суво и отпрате је у Београд сувим, а лађе, пошто побацају са њих топове у воду, које избуше и потопе а које запале и сагору и оставе на суву све своје болеснике и рањенике које су возили за Београд и које Турци приме и укажу им нужну негу.

Отступање Немаца у Сурдок. После битке код Панчева, док су Турци одступали к Паланци, маршал Валис нареди те и немачка војска почне нагло одступати.

Маршал Валис, незнано из којих узрока, имао је сад у памети да ће бити добро, да напусти сасвим Банат и да пређе у Срем па отуд и да потпомаже обрану Београда и да брани да Турци не продру у Срем и не ударе на Петроварадин.

Вилис је наредио те су због тога одма порушена и уравњена сва немачка утврђења на Порчи и на Јабуц и и покварени сви мостови на Тамишу, на Сибници и на Порчи, (од 2 де 6 Августа нов. 22 до 26 Јула ст.) од којих је грађа спаљена, јер се због хитње није могла да пренесе у Београд, и војска немачка стане тако нагло одступати да је 7 Авг. нов. 27 Јула ст. кад је она стигла у Томашевац, остало на путу преко 3000 војника тако уморних и малаксалих да се нису могли да мрдну даље.

Пет дана по овоме, а то је било 12, 1 Августа, пређе сва ова војска преко Тамиша и упути се право на Дунав гди стигне 14 (нов). 3 (ст). и намести на Дунаву два моста и пређе преко њих у Сурдок (Surdock

у Орему и ту се улогори наслонив лево своје крило на Дунав а десно на Сланкамен.

Маршал Вилис писао је ома како је дошао у Сурдук, цару, и јавио му је, управо, честитао му је, што му је срећно спасао војску од извесне пропасти(? !).

Кад су, после овога, они Турци што су били страдали код Панчева, па су због тога одступали к Паланци, сазнали, да су Немци напустили сасвим Банат и прешли у Срем, почели су ома враћати се к Панчеву и к Београду. Они су опет, најпре заузели и поселп Панчево а после су дошли под Београд и опсели оно велико утврђење на банатској страни спрам Београда у које је једино још оставио маршал Валис јаку немачку посаду.

Турцима на овој страни Дунава било је сад неизоставно нужно да ово утврђење узму, јер док немају њега, не могу ништа да раде против Београда с ове стране Дунава.

XV. Опсада Београда.

Борбе на Београду и око Беогрда[1]. Нико у овоме целом рату до сада, није био тако срећан и тако радостан, као што је био велики везир Мохамед-Паша, кад је видео: да му војска избија око Београда (26, 15 Јула 1739) а никога од Немаца да нема да јој стаје на пут; да заузимље и поседа утврђене Јевђенијеве линије а никога и нигде да нема да их брани, а он се је баш ту надао упорној и јакој обрани. Да нису Турци надирали да туку и да пљачкају немачку комору, док је ова грабила да пређе Саву,

---

1 У Moriz-у v. Angeli нема о целом овом одељку ни једне речи.

кад су је бранила она 9 немачка баталиона, не би се ни знало да се гањају две велике непријатељске војске и да се опседа први и највећи град немачке царевине.

Великог везира морало да зарадује ово стање у толико више, што је пре неки дан био добио заповест из Цариграда, да гледа да се како год измири с Немцима, јер је руска војска била продрла у то време у Румунију и узела од Турака град Хотин, па је сад могла да искрсне за који дан на Дунав, те је Турцима зато требало, да се ослободе ма како Немаца, да би после могли сву своју војску да окрену против Руса.

И велики везир јури за Немцима да им понуди користан мир, а зле среће Валис, главни командант немачке војске, бежи кроз Банат и ако га нико не гони.

Валис је прежалио Београд, па хита да заклони Петроварадин, па и тада, место да иде из Панчева право на Сурдок, он губи време и троши војничку снагу, давећи се по банатским ритовима, и иде у Томашевац, па се тек отуд враћа и маршира по ново, толико исто, док дође до Сурдока.

А велики везир гледи га с удовољством са врачарских висова и скраја планове, како ће да дође до мира али да добије уз то и Београд.

И зато, место да просто понуди Немцима мир, он опкаља и опседа Београд, па нуди команданта Баограда, генерала Сукова, да му преда град, обећавајући му, да ће пустити и њега и свих 20000 војника немачке градске посаде, да оду у Будим и да ће им дати још и сигурну пратњу да их до Будима допрати.

Генерал Суков одговорио је на ово великом везиру пуцњавом из топова, те су зато и Турци одпочели одма приближавати се граду са укопаним путовима и опасивати га са паралелама.

За неколико само дана, Турци су били готови са првом и са другом паралелом с којима су обухватили сву прву градску линију што је опасивала и заклањала варош.

Велики везир радио је живо и енергично. Он је лично становао у чадору ома иза укопаних путова и долазио је сваки дан у паралеле, а његови министри, војничке старешине и други великодостојници били су на споредно уза своје војнике надзиравајући их и упућујући да раде живо и пријежно.

Министар иностраних дела, државни канцелар, дефтердар, мухасебеџије и други дворјани великог везира дежурали су по реду једни за другима и обилазили војску у рововима и парлелама и дању и ноћу.

Неки дан за овим, почели су дефтердар и мухасебеџија да граде мост на Сави код аде Циганлије где је требала да пређе турска војска на сремску страну, па да и отуд опколи и бије Београд.

А и она турска војска, што је на левој дунавској обали, у Банату, прилазила је све ближе и ближе ономе немачком утврђењу на Порчи опкољавајући га све тешње и спремајући се да га истински опседне па тако освоји.

Но код све ове енергије Турака и код свега успеха у њиховом досадањем раду, Београд није био још у никаквој опасности.

Турци нису имали још опсадних топова и сво њихово живо пуцање на град и на варош из лаких топова и ако је запалило неколико кровова на кућама у вароши није још ни мало удило граду нит задавало Немцима големе какве бриге.

И за чудо је, да код оваког стања, генерал Суков. командант Боограда, јавља маршалу Валису, да Турци пробијају брешу на бастиону Св. Јелисавете и да зато иште да му Валис пошље још 6 баталиона пешака ради

ојачања градске посаде, које му је Валис одма и послао.

Валис је поводом овога одма јавио цару, да је Београд у злом и лошем стању и да нема изгледа да ће га моћи да спасе.

Код доста велике градске посаде и без помоћи коју је Валис сад послао, Немци који су били у граду као посада градска, нису много радили у цељи обране града; готово нису радили ништа.

Турци на против, и примећавајући ово, радили су све живље и живље.

Генерал Суков сад је опет рапортирао маршалу Валису да су Турци пробили брешу на бастиону Св. Јелисавете и да он није више у стању да брани град који је скучен на овако мали простор као што је Београд(!!).

Валис је знао какав је и колики је Београд, знао је да је простран и велик, да је добро утврђен, да је на једној страни казаматиран, и да је свуда опкружен зиданим галеријама за контрамине које су до на 300 корака дуге, и код свега тога што је све ово знао, он је услед овог Суковљевог рапорта наредио, те су изнешени из града сви велики градски топови и потоварени на лађе па однети у Петроварадин; силом је оставио у Београду 300 градских и 100 пољских топова.

Сем овога Валис је послао одма у логор великом везиру пуковника Гроса са једним секретаром и једним тумачем и понудио му је примирије а одма је јавио за ово цару, од кога је био овлашћен да може да закључи с Турцима примирије па и сами мир, као и то да може да употреби генерала Најперга за преговарања са Турцима о примирију или и о миру.

Но вест о направљеној бреши на једноме градскоме бастиону, забринула је све више војничке кругове у немачкој војсци и по њиховој навали пошље Валис у Бео-

град пуковника Шметауа, да се, као врло способан и одличан официр, посаветује са генералом Суковим о томе како да се брани ова бреша, ако би Турци почели нападати на град и надирати на њу.

Кад је пуковник Шметау дошао у Београд, нашао је Сукова да спава у једној сигурној казамати, коју је нарочито сад сазидао за себе. Страже су му јавиле да је Суков забранио да га буди ма ко.

Шметау зато оде одма на бастион Св. Јелисавете да види проваљену брешу, али је не нађе; није је нигде ни било. Шметау оде одма за тим још даље унапред испред овога градског платна у она одвојена и засебна утврђења, па и њих нађе још сасвим читава. Суков је повукао војску из њих и оставио их је празне и без икакве војске, а Турци чак и њих нису још били заузели а некмо ли да су провалили брешу на главном градском платну које је далеко иза њих, и да хоће да јуришају на брешу.

Тек сутрадан прими Суков пуковника Шметауа у својој казамати. Разговарали су се о бреши и Суков је и сад тврдио да је бреша проваљена, те зато пошле Шметауа у друштву начелника градске обране и шефова артилерије и инжињерије да у присутности њиховој види брешу коју ће му ови показати. Кад су се после неког времена вратили и сви потврдили да бреше нема нигди, Суков је казао, да то не мари ништа, јер Турци могу отети град на јуриш пењући се по лествицама на градске бедемове (!!). Овом приликом, Суков је још доказивао пуковнику Шметау да је град и због тога у великој опасности и да ће сигурно пасти, што Турци непрестано преносе сувим из Дунава на Саву многе мостове лађе и намештају мост преко Саве.

Шметау се је после овога вратио у логор немачке војске код Сурдока и јавио је маршалу Валису све шта је видио и шта је чуо. Али ово све не промени ни мало стање ствари јер је Валис оставио да ствар иде и даље како је ишла до сад. И ово је и овако трајало све док нису навалили на Валиса, принц Хилдбургхаузен и генерали Сехер и Стирум, да сиђе с војском у Земун, па да одатле спречи да Турци не пређу Саву и тако да сачува бар Срем и Славонију.

С почетка се је Валис противио овоме њиховом наваљивању претећи да ће предати њима команду над војском, па нек раде шта хоће, кад боље знају од њега, али је после попустио, и Хилдбургхаузен и Сехер дошли су с војском 29, 18 Августа у Бановце а затим у Бежанију (Butshznia) и на Саву спроћу аде Циганлије и дуж савске обале до града, гди су подигли неколико заклона и утврђења.

Сад је и Валис постао незадовољан са генералом Суковим, командантом Београда. Одма после овога силаза неког дела немачке војске из Сурдока под Београд, Валис је писао цару и молио га, да му пошље за команданта Београда генерала Шметауа, који би могао бити и командант Петроварадина, ако не би стигао пре него што Баоград падне.

Шметау је био у ово време у немилости. Замерало му се је што се је поболео те је пред пад Ниша однесен из Књажевца у Београд а после својој кући, и због тога није употребљаван на никакву службу од 1737 год.

Но он је сад, кад је позван да опет послужи своме цару и својој земљи, похитао да им стави на расположење своје услуге па и свој живот и дошао је одма

у Невштат да се јави цару и да прими од њега нужне упуте и заповести[1].

Шеф царске канцеларије јавио је одма Шметау у појединостима ради чега је зват и показао му је Валисова и Суковљева писма с којима су ови јављали цару о опасностима у којима је Београд и о бреши на бастиону Св. Јелисавете.

Шметау је затим изведен најпре пред царицу а после пред цара. Царицу је молио Шметау да се заузме за Валиса код цара. Худио је истина и он Валиса пред царицом, због изгубљене битке на Гроцкој и није одобравао његову бојазну да ће се и Београд морати да изгуби тако лако, али се је опет заузимао за њега и молио је да царица изради, да му цар напише какво благо и наклоно писмо да би га тиме колико толико охрабрио, јер је Валис, како се је Шметауу чинило, збуњен и сметен због пораза које је претрпио, па сад не зна ни шта ради, а кад добије царско писмо ослободиће се и доћи ће к себи.

Сутрадан примио је Шметауа и сам цар. Он му је прво казао, како има много вере у њега, те му зато поверава обрану Београда или Петроварадина а затим га је упутио да се одма спреми за пут а он ће му дати писмене упуте и заповести како се врати из лова (!).

По повратку из лова цар је опет примио Шметауа и препоручио му је, да хита, не би л стигао у Београд пре него што га напусти немачка војска, како је Валис био већ предлагао.

---

1. Г. Милићевић спомиње у својој Кнежевини Србији, на страни 806 како је Шметау доказивао да води своје подрекло од Цара Лазара Гребљановића.

Цар се је напослетку руковао са Шметауом и допустио је, те му је Шметау пољубио руку у знак велике, царске милости.

Шеф царске војене канцеларије, граф Харах, предао је затим Шметауу један пакет писама који је био адресован на Валиса и казао му је, кад је Шметау затражио упуте које му је цар био обећао, да су и ови у истом пакету и да ће му их предати Валис по нарочитој царевој заповести.

Шметау је стигао у Петроварадин 21,10 Августа (1739) баш кад се је довлачила ту многа муниција а кад је одма за овим стигао у Сурдок, чуо је да је та муниција послата из Сурдока и да се и сва немачка војска, која је у Сурдоку, спрема да напусти Сурдок, па да се повуче у Петроварадин.

Валис је примио Шметауа врло љубазно и честитао му је службу у којој је сад опет, изговорив му при томе како се радује што су надвладане интриге некојих министара, због којих је, тако одличан генерал, као што је био он, био удаљен од службе тако дуго.

Но код све ове љубазности опет су настале брзо неке разлике између Валиса и Шметауа.

Шметау је мислио да не треба никако напуштати Београд док је Валис ктео да га напусти одма пошто се и онако не може више да држи ни за пуних још 48 сати.

Валис је мислио да ово треба учинити и зато, што у Београду затире чума многу војску, и што ту нема довољно хране за кавалерију па да је зато паметније повући војску у назад на какво сигурно место, него да је оставити да овако пропадне у Београду сва.

Шметау је ово побијао тврдећи, да се храна, ако је нема у Београду, може тамо да однесе, а што се тиче

чуме, говорио је, да ће и она поћи с војском кад се ова повуче из Београда, и да је зато, кад већ мора мрети, боље, да славно изгине на бојишту за свога цара и за своју отаџбину, него да умире по којекаквим болницама.

Шметау је сад нападао и на генерала Сукова што је надао таку дреку и вику да је Београд у опасности, кад на Београду нема још ни једне бреше, и кад је и оно утврђење на Порчи, још у немачкој власти, јер би Турци тек са њега могли да буду опасни по Београд, пошто само одатле могу да бију из топова унутра у град и да инфилују неке градске бедемове.

Шметау сад затражи од Валиса инштрукције које му је цар обећао и које су у пакату писама, које му је он донео и предао, да би из њих видео, каква му је дужност и шта треба да ради, но пренерази се кад му Валис каже, да нема за њега никаквих нарочитих царских ништрукција. У пакету писама, — говорио му је даље — било је само једно писманце, које је цар писао генералу Сукову и у коме му обећава, да ће му дати гувернерство над Србијом за цео његов живот, ако му само спасе Београд; а за њега — Шметауа — цар је само нарадио да се употреби у војсци као генерал према његовом рангу, или као командант Петроварадина, ако би Турци опсели и напали и на овај град.

Шметауа ово тако разгњеви да је ктео одма да се врати цару на тужбу, и вратио би се, да га није Валис одвратио од овога говорећи му, како сад није време парницама и тужбама и како треба свим силама помоћи отаџбини. Уз ово је Валис обећао Шметауу, да ће га он сам задовољити, уверавајући га да ће ово и моћи, јер заповест о њему није потписао сам цар лично, него шеф царске канцеларије, те ће он моћи, по овлашћењу које има, да га постави за главног команданта све војске која

је у Београду, а Сукова ће оставити као команданта града, те и он неће моћи да рекне да му је узето што год од онога, што му је дао цар.

И тако и буде. Шметау дође у Београд 22, 11 Августа, као командант све војске у Београду и разгледа одма град и сва подградска утврђења, а сутрадан оде на Порчу да види оно утврђење на левој дунавској обали у Банату. Шметауа су пратили при овоме генерал Шуленбург и пуковник Шметау а Турци су пуцали на њих за време превоза преко Дунава и ранили су једнога Шметауовог курира и два возара.

Разгледавши утврђење на Порчи и како су Турци размештени око њега, Шметау је нашао да не треба трпити Турке у оваком стању и даље, него да их треба напасти и растерати, па је зато одредио колико још треба да дође војске на Порчу ради овога.

Шметау се је затим вратио у Београд и понова је прегледао и град и друга градска утврђења а и војску која је тада била у Београду. Било је тада ту 10700 војника пешака и топција и око 150 коњаника и 100 хусара.

Шметау није се допадало што је Суков употребљавао дневно на страже око 5000 војника и што је ово чинио само зато, што се је бојао, да ће Турци јурнути изненадно на градске бедемове помоћу лествица, а на то не треба ни мислити кад Турци нису узели још ни предња градска, одвојена утврђења и кад су и од ових још за 300 корака далеко.

Зато је Шметау свео овај број стражара на 3800 људи; са 100 њих посео је капије а остало је разместио по равелинима и у предња одвојена утврђења, која је Суков држао до сад не поседнута.

Шметау је нашао, да би и фортификације Београда биле потпуније, кад би се утврдила и посела још нека

места пред подграђем, и за то је наредио, те су прокопана два укопана пута, у правцу испадних углова, почињући ома од контраескарпе па за 190 корака близу до турских траншеја, па су ту сграђене две флеше које је одма посела немачка војска.

За све ово време, Турци су пуцали на Београд и били су га из топова али само са 38 мало већих топова и 70 њих мањих, те му зато нису ни наносили никакве осетне кварове. Но Шметау се је зачудио, кад је видео да Немци ни против овог малог броја и слабих турских топова, не употребљују своју градску артилерију а имају у граду међ оних 300 градских топова 120 њих, који су врло велики, те би могли да кваре с њима турске батерије и да штете турске топове.

Генерал Суков извињавао се је да ово није урадио до сада зато, што је маршал Валис забранио, да се и један једини градски топ извезе из града у подграђе, а из града чак, било би тешко, због велике даљине, демонтовати турске батерије и топове.

Шметау је зато сад наредио на своју одговорност да се извуку одма на бастионе Св. Јелисавете и Св. Карла у подграђу, три батерије од 18, 12 и 6 великих топова и 8 већих и 6 мањих мортира.

Кад је маршал Валис разабрао за ову Шметауову наредбу, писао му је и питао га: како је смео да ради противно нарочитој његовој наредби, по којој не смеју никако да се извозе топови из града у подграђе? на шта му је Шметау одговорио: да мисли, да му је дужност да уради све оно, што нађе да треба урадити у интересу царства и ради сигурности места, које му је поверено да га брани.

Одма за овим састану се у логору принца Хилдбургхаузена, маршал Валис и генерал Шметау и ту се

договоре како ће да нападну на оне Турке у Банату што су опколили немачко утврђење на Порчи.

Принц Хилдбургхаузен био је одређен да управља са овим нападом и да да̂ колико треба војске за ово и ако је он уступао своје место, за ову прилику, генералу Шметауу, што маршак Валис није одобрио, већ је наредио да Шметау буде при овоме помоћник принчев.

Одма после овога, саопштио је принц Халдбургхаузен маршалу Валису, како је дознао од команданта шабачког града, да Турци спуштају Дрином и Савом многе топове, барут, ђулад и храну, које довозе из Зворника и да хоће да дођу с овим у Београд да ојачају турску опсадну војску, и да би требало послати од његове војске једно 4000 пешака и 1000 коњаника у Шабац, да не даду да се Турци провезу поред Шапца и да им све ово и отму ако узмогну.

Маршалу Валису учинило се је, да је Хилбургхаузен ктео с овим само да избегне командовање са војском при нападању на Турке на Порчи, те је зато одговорио, да би било незгодно сад распарчавати војску и да он зато не одобрава овај принчев предлог.

Сутрадан (28,17 Августа 1739) кад су се биле искупиле на ушћу Саве, све немачке трупе које су биле одређене за напад на Турке, саопштио је принц Хилдбургхаузен генералу Шметауу, како му је Валис пребацивао, да је он зато само предлагао да иде пред Турке на Шабац, да не би управљао са војском на Порчи, што значи, да му је он тиме одузео команду, коју он зато. сад предаје генералу Шметауу, ради чега је само и дошао ту са војском.

Не обзирући се на ове заћевице, Шметау укрца одма сву војску у лађе и кад се смрачи пође с њоме на леву обалу Дунава. Кад су лађе биле спрам врха онога

великог острова спрам града, настала је тако велика и тако страшна олуја и Дунаво се је било усколебало тако јако, да су се Немци побојали да их вода не растроји и не однесе Турцима у руке, те зато пристану уз обалу острова и тек сутрадан 29,18 Августа, кад се је Дунаво било сасвим притајало, пређу на ону страну Дунава и војска се немачка искрца за 200 корака далеко од немачког редута и размести у две бојнице па заклони са крстилима.

Турци у скоро почну пуцати из топова против Немаца, те се Немци зато крену одма даље у напред и почну борбу.

Турака је било овде до 3000 и Немци их потисну до иза Порче и на ону страну немачког утврђења па се ту вешто и брзо утврде и опкопају још за време турског одступања. То је било у време рађања сунца и Турци су сад по ново почели да пуцају на Немце из топова али им нису шкодили много јер су Немци били већ прилично заклоњени са својим утврђењем а заклањао их је и неки шевар, те је турско пуцање било несигурно.

Баш у ово време дошао је на ову страну Дунава, ађутант генерала Сукова, да јави Шметауу, да једна велика турска колона обилази његову војску врло брзо и врло живо и да ће јој доћи за који час дужом дунавске обале и напасти је са лева њена бока, па зато да би добро било, по мнењу генерала Сукова, да одма укрца сву своју војску у лађе, па да бежи с њоме или на оно велико дунавско острово или на другу страну Дунава, јер ће се друкчије изложити највећој опасности, пошто су Турци бројно далеко јачи и надмоћнији.

Ађутант је рапортирао све ово Шметауу врло гласно и пред многим војницима, те га Шметау прекоре због ове непажње а да би охрабрио своје војнике и да

би их уверио да је сада немогуће враћати се, он нареди: те се ратне топовске лађе разместе дуж дунавске обале по којој ће доћи Турци, а све остале транспортне лађе врати у Београд, па каже ађутанту Суковљевом: да је врло обвезан његовом генералу на саопштењу, али да храбри његови војници нису дошли овде, да се повлаче натраг како угледају непријатеља, него да га мушки дочекају и да га бију, као што су га и досада свагда тукли и побеђавали и кад су од њега били на број мањи и слабији. Затим се окрене војницима и покаже им Дунаво у коме чека извесна смрт, свакога, који помисли уступати или бегати, докле ће они, који се буду борили храбро, бити у мањој опасности, јер ће на сигурно победити. На ово узвикну сви војници који су Шметауа чули и разумели, да ће се борити храбро и да ће пре изгинути до последњега, него да ће уступити Турцима ма и једну стопу свога земљишта.

За ово су време придолазили Турци Немцима све ближе и ближе; они су ишли обалом поред Дунава управо на лево немачко крило, дерући се колико их је глас могао донети. Немци их дочекају најпре ватром из топова са ратних лађа и са галија, а кад су Турци дошли до на 10 корака пред немачка крстила, опали на њих немачка пехота из пушака. Турци устукну сад за неко време, али се опет приберу и почну по ново нападати, но Немци их и опет одбију. Турци су, све до 5 сати по подне, понављали своје нападе, али су свагда били одбијени са великом штетом, те се напоследку окану даљег нападања и повуку се у свој логор.

Охрабрен овим успехом, дође сутрадан на Порчу и маршал Валис, те похвали војску због њеног храброг држања и нареди, да Шметау преда команду над свом војском генералу Тунгену, а он да оде у Београд и да се стара о обрани Београда на оној страни.

Кад је Шметау сад дошао у Београд, турске батерије на овој страни, биле су сасвим престале пуцати. Она батерија од 18 топова на бастиону Св. Јелисавете сасвим их је ућутала, а довршивале су се у то време и оне батерије на бастиону Св. Карла, те је било изгледа, да ће се, кад и оне буду готове, оспорити Турцима и други њихови опсадни послови.

И оне две флеше, што су грађене испод подградског бедема, биле су готове и Турци су морали сад да се заклањају са нарочитим земљаним заклонима од топова немачких који су били намештени у њих.

За Шметауом дошао је у Београд и маршал Валис и Шметау га је извео одмах на бастионе против којих су пуцали до сад Турци а сад пуцају са њих на Турке Немци, и то из оних топова које је Шметау ту наместио противно Валисовој наредби, те Валис одобри сад и ово и каже Шметауу да ради и у будуће све што буде мислио да треба радити у цељи снажне и упорне обране града.

Кад су се после овога сишли сви у градски ров и уверили се да и сад још нема никакве бреше ни овди а и на никаквом другом месту, маршал Валис изговорио је генералу Сукову неколико живих речи о овоме.

Сад је у граду београдском све живо и весело; нико и не мисли више на предају града; на против, сад почињу да се граде планови, да за 8 дана пређе из Срема у Београд сва немачка пехота, да се поседну још боље сва спољна утврђења и ровови, па затим да пређе у Србију и сва коњица која је у Срему, и тада да се почне наваљивати на Турке; да се испада почешће из града и да се нападају Турци у њиховим траншејама. Почне се управо сад да мисли и да сања о одсудној битци с Турцима, као што је било 1717 год. под принцем Јевђенијем.

Шметау је кројио лепе планове за ово, не знајући да је генерал Најперг у турском логору и да тамо преговара с Турцима о миру и о предаји Београда. Сад је тек, први пут чуо за ово. Штернберг му је сад казао и то: да Најперг и не зна још да на граду нема нигде оне Суковљеве бреше, те ће можда због тога повлађивати Турцима више него што би требало.

Шметау почне сад због тога молити Валиса, да јави Најпергу о стању Београда и да га Турци неће моћи да освоје тако лако, да би овај при уговарању о миру, имао ово на уму, а и жалио му се је, што му никако и ништа није јавио о преговорима који се воде с Турцима. Валис се је извињавао, да је ово некако био сасвим заборавио, а кад се је овога и сећао, он је све некако мислио, да ће му ово јавити Суков, те је тако пропустио сасвим да му говори о овоме, жалећи што бар сад не може више ништа да јави Најпергу, јер је овај, кад је отишао у турски логор, забранио да му се шаљу у логор ма каква писма, бојећи се да их Турци не читају.

Валис је сад, још осуђивао јако генерала Најперга и говорио је: како ће он одговарати за све, а забрањивао је при томе и сад, да му Шметау ма шта јавља, јер је, — причао му је даље — Најперг, кад је отишао у турски логор, казао началнику турске страже, да не пушта никога к њему и да не прима за њега никаква писма и доносиоце ових да враћа натраг или да пуца на њих ако га не би слушали.

Валис је у овоме терао тако далеко, да је 24|13 Августа, кад је дошао к њему у логор нарочити царски курир са писмима која су била упућена на Најперга, и овоме казао: да се сад не могу да шаљу Најпергу никаква писма, и зато га је упутио да иде најпре у Ердељ с другим писмама која је носио за кнеза Лопковица, па

кад се отуд врати, видиће, да ли ће моћи да преда и Најпергу његова писма.

Но код свега овога, Шметау је продружио и даље спремати град за што бољу обрану. Он је извозио и намештао нове топове и пуцао је из њих на Турке, чинећи им доста осетне штете.

Ал за бадава и све ово.

Турци су од једаред и изненадно 1 Септебра нов. 21 Августа ст. (1739) престали пуцати, и Немци су угледали на њиховој страни бео барјак.

XVI Преговори о миру.

Углављено примирије. Напоменуто је већ, како је Немачка, док су ратовали само Руси и Турци, посредовала између њих и радила да их ма како измири.

Немачка је морала овако да ради, због онога уговора са Русијом, по коме је морала да јој даје у помоћ 30,000 својих војника, у случају рата Русије са Турском, ако се не би и она заратила с Турцима у исто време.

А Немачкој није било у ово време, по вољи, ни једно ни друго.

Мучно јој је било дати 30,000 својих људи, да се бију за другога, а теже још, ући у рат, коме је било тешко предвидити последице, према унутрашњем стању немачке царевине у ово време.

Сем овога, за Немачку је у ово време вредио пожаревачки уговор о миру, по коме је она требала да живи с Турском још за подоста година, у миру и у пријатељству.

Због овога је Немачка искрено желила да измири, како му драго, и Русе с Турцима, само да би и она остала на миру.

Али је било немогуће доћи до погодбе, која би била повољна обема зараћеним странама, те се зато није могло да дође ни до мира.

Руси су имали доста основих узрока, да огласе рат Турцима и Турци су требали да их задовоље ма како; али они опет нису ктели да чују, за руске захтеве.

Немачка је с почетка предлагала и молила, а кад Турци нису ктели за ово да чују, она је почела и да прети, ал за бадава; Турци неће да знају за ништа.

И Немачка се је усљед овога на послетку решила да и сама уђе у рат, јер се је уверила, да јој и не остаје ништа друго, него или то, или да да Русима уговорену помоћ.

Но и сад Немачка није отпочела непријатељства, док није јавила Турцима, време, у које ће се сматрати као ратујућа страна и савезница Русије, ако Турци не усхтеју никако, задовољити Русе.

Турци сад, санћим, попусте у неколике, ал и то опет, после рока, који је Немачка била одредила и пошто је немачка војска већ била почела наваљивати на неке делове турске царевине.

Ал и од овога турског попуштања није било ништа.

Турци су пристали да се састане конгрез од изасланика зараћених страна, па да се ови ту договоре и ако могу и погоде о миру. Но и кад се је конгрез састао 20, 9 Јула 1737 у Немирову (Niemirow) у Пољској, и кад су Турци чули шта хоће Руси, а шта опет Немци, разишли су се својим кућама, и велики везир није ктео ни да одговори на захтеве Руса и Немаца.

Руси су тражили: да престану вредити сви уговори које су до тада имале Русија и Турска, па да се уговарају нови уговори кад устреба, и сем тога: да Турци признаду царици руској, царску титулу; да се одрекну Влашке и Молдавије и да признаду обе ове провинције за независне кнежевине под заштитом Русије; и на последку, да Руси могу

пловити слободно по Црном Мору, по Босфору, по Хелеспонту и по Средиземном Мору.

Чак су се и Немци зачудили закгеву Руса односно Влашке и Молдавије, зато, што су они мислили да траже за себе још неки део Влашке и ако су одустали после од тога и тражили да им се уступи место овога Бихаћ и Нови.

Турци су у ово време били несрећни на својим бојиштима; Руси су им узели Азов и продирали су са својом војском у Крим; Немци су им опкољавали Ниш, избијали су на Тимок и претили Видину, били су у Крушевцу и ишли су на Карановац; ал све ово није застрашило Турке и они оду са конгреза, тако рећи, без збогом остај.

Но Турској је и могло бити да овако ради, јер ју је помагала у овоме Француска, којој никако није годило да види Русију на Црном и на Средиземном Мору.

Посланик француски у Цариграду, маркиз Виленев, говорио је великом везиру, да би, ако би турска примила овај зактев Руса, то значило толико исто, колико да им уступи и сам Цариград; и зато га је саветовао, да не прима никакве услове, већ да спреми још доста војске, па да се постара, да постигне ма какве успехе у рату, па ће видити, да ће после бити друкчији и блажи услови савезника.

Још је Виленев казао том приликом великом везиру, у поверењу, да ће се тада примити Француска да посредује између Турака и њених противника па ће и јамчити Турској за оно што буде уговорено.

У сљед овога продужен је рат између Русије и Немачке противу Турске, кроз целу 1737 год. без икаквих даљих покушавања да се зараћене стране измире, и ако су војсковође све три зараћене силе, имали пуномоћија, да се могу погађати о миру, па и мир утврдити и

прекинути непријатељства, ако би услови мира били угодни свима зараћеним странама.

Турци су, после овога, као што смо видели, били доста срећни у својим операцијама на крају 1737 год, те су одбили понуду Енглеске и Холандије да и оне раде на измирењу зараћених страна, и то једно због ових својих успеха које су постигли на бојиштима, а друго и зато, што им се је чинило, а тако им је и Виленев дошаптавао, да ће оне заступати при овоме више своје, него турске интересе.

Место ових понуда, Турци почну сад уговарати и са Ракоцијем, Маџарем, а немачким бегунцем и невадовољником, да и он упадне са другим још мађарским бегунцима и са Турском војском, с пролећа 1738 г. у Ердељ, па да тамо побуни народ против Немаца, а Турска ће га зато после признати за господара те провинције под њеном заштитом, не тражећи за ово никакве друге накнаде до 40000 гроша годишњег данка, и то више у знак признања него истинског каквог плаћања.

Но како је Турска била примила понуду Француске и признала маркиза Виленева за свога посредника, и како је овај мислио, да треба макар само да се покаже да хоће да ради ма шта у корист мира, он је приволео Турке, и ако је знао да од мира неће бити ништа, те су се састали у Цариграду турски комесари, да по ново преговарају с њиме о условима мира.

Разуме се да и од ових преговарања није било ништа; а није могло ништа ни бити, кад су се они и водили само ради тога, да би се забашурило право стање ствари а то је: да Француска подбада Турке на продужавање рата.

И Турци су сад изјавили: да Русима неће да даду ништа, а од Немаца су тражили да им поврате Србију са Београдом а тако исто део Влашке, који су до сад држали, и један део Баната са Темишваром.

И тако се продужи рат и 1738 год.

У овој су години покушавали једаред Турци, да ступе у погодбу са Немцима, и да се, ако је како год могуће, измире с њима.

То је било Јула месеца 1738 год. кад су оно Немци потукли Турке код Корније и кад је турска војска била напустила у сљед овога и опсаду Оршаве.

Тада се је показао велики везир склон на мир и договорио се је био с Немцима, да херцог лотришки дође у Јагодину, а он да дође на Мораву (у Ћуприју), па да се састану гди год на путу између ова два места и ту да се договоре о миру на само и без икаквих страних посредника.

Но херцог лотришки не сачека одређено време, већ оде пре овога као болестан у Беч, мислећи да га у овим преговарањима заступи његов заменик генерал Кенигсек.

Међутим велики везир Еген-Паша, није ктео да зна за везира Кенигсека, и кад је чуо, да је херцог лотришки отишао у Беч, није ктео ни да иде у Ћуприју, те се тако овом приликом није ни дошло до преговарања о миру.

Можда је ова ствар испала овако и зато, што су се догађаји код Оршаве и Корније убрзо за овим изменили у корист Турака, пошто су Немци, као што знамо, одма после овога нагло одступили к Смедереву и к Београду.

У сљед несрећа, које су постигле немачку војску 1738 год. решила се на крају ове године и Немачка, да прими посредовање Француске, и Немачки цар, дао је 15, 4 Октобра те год. пуномоћије маркизу Виленеву да и у његово име може да преговара с Тррцима о миру и да може да закључи примирије па и мир, под извесним условима.

Виленев навали у сљед овога на Турке, те опет одреде неколико својих великаша, да преговарају с њиме о миру.

Али се и сад не дође до никаквог споразума.

Турци ни сад нису ктели да знају за руске захтеве, а ни маркиз Виленев, није био овлашћен да преговара и у њихово име.

Од Немаца Турци су опет тражили сем Београда и Темишвара сада још и то, да се Немачка одрече Ердеља у корист новог његовог господара Zcaki-а, место Ракоција, који је умро пре кратког времена.

Немци нису на ово пристали никако, те и сад не буде ништа од мира, и рат тако пређе и у 1739 год.

Ове године признала је и Русија Виленева за свога пуномоћника, и царица Ана, дала му је своје пуномоћије, онако исто простране и пуноважно као што је било пуномоћије немачкога цара.

Сад је и било више изгледа да ће се доћи једном до мира и то, због наглих и великих успеха Турака према Немцима; и маркиз Виленев зато је пошао из Цариграда 15,4 Јула 1739 и ишао је све за турском војском, тако, да је био само за по који дан хода позади великог везира, да би тако био на руци, ако би која страна затражила да се мири.

Кад је велики везир, 26,15 Јула 1739 г. стигао с војском под Београд, Виленев је био у Нишу, и дошао је отуд на Врачар у турски логор 15,4 Августа на позив великог везира.

Овоме је опет дао повода маршал Валис, коме је сад пало на ум да прекине рат и да закључи с Турцима мир, дрско и својевољно, с обманом и цара и државе, на начин нечувен и са штетом по земљу, коју је и требао и могао још да брани и даље.

Валис је ома сутрадан по своме прелазу у Банат, дакле у време, кад је велики везир тражио њега да му понуди повољан мир, послао овоме у турски логор, пуковника Гроса, да му јави, да га је цар овластио да може преговарати с Турцима о миру.

Велики везир одговорио је ома Валису да пристаје на ово и питао га је за услове мира.

Валис је сад опет послао Гроса да му јави: да ће Немци уступити Турцима онај део Влашке који им је припао по пожаревачком уговору о миру па и део Србије до Мораве, ако Турци пристану да уступе Немцима Мехадију и Оршаву. или бар ако пристану, да поруше градове у њима.

За Београд јавио је Валис нарочито, да га не може никако уступити, према упутима, које има од цара.

Велики везир, одговорио је сад Валису, да он неће ни да преговара о миру, ако се преговори не почну са предајом Београда и да он зато законтева пре свега, кључеве београдскога града.

Валис је сад — 14, 3 Августа 1739 — послао Гроса по трећи пут у турски логор и тражио је од великог везира примирије за 10 дана, да би могао изискати за то време од свога цара, заповести, односно Београда.

Велики везир одговорио је да за примирије неће да чује те му је Грос сад у поверењу казао да ће му се сигурно предати и Београд, само нек он пристане на примирије, и ако му је тумач Швахајим примећавао, да није овлашћен, да обећава предају Београда, на шта је Грос и опет пофторио, да ће се предати и Београд.

Ово све, и сад тек, у стању је да објасни оно нагло одступање Валисово са Београда и његов прелаз у Банат, а за тим нагло одступање у Томашевац, баш онда, кад су Турци, потучени код Панчева, одступали к Па-

ланци и к Оршави; и оно јављање цару, како му је срећно спасена војска од извесне пропасти; и она неистинита јављања о бреши, које нигди није било, и да се Београд не може више никако да спасе.

Велики губитци, требали су да оправдају мање штете. Губитак Београда и две провинције, требали су да оправдају порaзе Валисове на бојиштима.

А да се дође до ових великих и већих губитака, Валису је требало да обмане цара, да би му их одобрио он лично, и тиме га сачувао од одговорности. Требало му је, да му цар одобри да закључи мир с Турцима, под условима, које је он пре тога обећао Турцима.

И обмануо га је, јер му је цар, верујући његовим рапортима, одобрио, да може да уступи Турцима и Београд, али тако, да се пре тога поруше сва београдска утврђења.

У исто време, одобрио је цар, да се пошље у турски логор великом везиру, генерал Најперг, ради преговарања.

Ово све, било је, пре, него што се је Валис преварио да иште да му се пошље генерал Шметау, коме је ктео да преда Београд да га брани. А може бити да је Валис, кад је искао Шметауа, рачунао, да ће Београд пасти, или да ће га он предати Турцима, пре, него што Шметау стигне у Београд.

Међутим цар у брзо за овим, сазна од људи који су окружавали Валиса, да Београд није у онако очајном стању, како је то износио и прeстављао Валис, те зато похита да му одузме власт за преговарање са Турцима и да пренесе ову на генерала Најперга, тако, да Валис буде сад потчињен Најпергу односно свега онога, што овај уговори са Турцима.

И цар зато напише Најпергу директно, једно писмо, с којим га је упућивао како ће да преговара с Турцима

и јави му у исто време, да не стоји са одбраном Београда онако зло како је то Валис престављао, због чега се цар сад нада, да ће Најперг, преговарајући вешто с Турцима, спасти Београд, а њему јамчи за ово позната способност његова.

Али и Валис сазна за ово царево писмо, пре него је царски курир стигао с њиме у немачки логор. И Валиса је сад мучило не само то, што се његовом неваљалству улази по мало у траг, него и то, што цар хвали и преузноси онако генерала Најперга и хоће и њега да стави под његову власт, односно преговарања с Турцима о миру; и зато похита те пошље Најперга у турски логор пре него је стигло Најпергу ово царско писмо и пре него је ма ко други знао за њега, и упути га да преговара с Турцима, држећи се тачно оних основа које је цар њему — Валису — дао и према којима се је могао да уступи Турцима и Београд али са порушеним утврђењима.

Валис чак није ктео да јави при овоме генералу Најпергу, ни то, да је он већ водио с Турцима, преко пуковника Гроса, преговоре о миру; да на Београду нема никакве бреше и да Београд није у стању које би требало да задаје озбиљних каквих брига.

А умео је вешто да угоди, да Најперг не пише ништа, пошто дође у турски логор, а и да не прима никаква писма која би се њему слала, да не би, санћим, Турци хватали та писма и из њих сазнавали тајне Немаца.

Најперг је отишао у турски логор 18, 7 Августа са пуковником Гросом, са тумачем Швахајмом и са секретаром Мосмаром, који му тако исто као и Валис, нису ништа јавили о преговарањима са Турцима, која су до сада преко њих вођена, и без икакве војене пратње, јер је тако ктео велики везир, и одиста је, улазећи у турски логор, заповедио начелнику турске, логорске

страже. да не прима никаква писма која би за њега долазила, да тера натраг оне који би их доносили и да на њих пуца, ако се неби ктели одма да врате.

Два дана по доласку Најперговом у турски логор, дошао је у Београд генерал Шметау. Напомена ова нужна је. да би се знало у каквом је стању био Београд под Шметауом за време док је Најперг преговарао како ће да га преда Турцима, као и то, да у ово време нити је знао Најперг за Шметауа да је у Београду, нити Шметау за Најперга да је у турском логору.

Турци су одвојили Најперга од његове пратње одма како је стигао у турски логор и сместили су га у један чадор, који је био између чадора великог везира и чадора министра иностраних дела.

Ту је одма посетио Најперга маркиз Виленев са својим секретаром и својим тумачем и јавио му је, како велики везир неће да зна за никакве погодбе о миру, без предаје Београда.

Најперг је на ово одговорио да може преговарати и о предаји Београда, према инштрукцијама које има, али тако, да се пре предаје поруше сва утврђења у Београду.

Кад је после овога изишао Најперг пред великог везира, казао је и њему, како не може пристати на предају Београда друкчије, него са порушеним утврђењима јер му тако гласе његови упути.

Најперг је сад тек сазнао за преговоре, које је водио Валис преко Гроса, јер му је велики везир љутито приметио, да му је Валис нудио Београд са утврђењима, те он сад неће да чује за друге и нове услове.

Босански везир, који се је тада десио такође у чадору великог везира, настао је сад — како се каже — безобзирно да грди и да ружи Најперга. Каже се, да му је пљунуо у лице и да га је назвао ђаурским псетом,

које се усуђује да ремети оно што је уредио већ, везир, — Валис — старији од њега, пребацујући му на последку, да он и није дошао да преговара о миру, него да шпионира турску војску и стање у њеном логору.

Сад су Турци наместили око Најперговог чадора 12 јаничара као стражаре. То је требала да буде почасна стража Најпергу; међутим у ствари је била то истинска апсеничка стража, јер Турци нису допуштали више Најпергу да се мрдне из свога чадора, нити су кога год пуштали да к њему дође. Чак је било забрањено и Виленеву да се састаје с њиме.

Турци су сад почели да криве и Виленева, што Најперг нуди мање него што је нудио његов старешина, — Валис —, и велики везир обећа овоме 400 кеса, ако склони Најперга да пристане на безусловну предају Београда, претећи, да ће друкчије, сматрати Најперга као ратног заробљеника.

Најперг се је нашао у чуду кад су га Турци ставили под стражу и зато је одма писао Виленеву и јавио му и на писмено, да је он овлашћен да уступи Турцима део Влашке и Србије које су Немци до сад држали па да нова граница између Турске и Немачке према Србији, буде Сава и Дунав. а исто тако и Београд и Шабац, али тако, да се у Београду поруше сва градска утврђења.

Најперг није добио одговор на ово за неколико дана те је после тога писао опет Виленеву, и сад је искао да га пусте да се врати к својој војсци, пошто се не примају понуде, које је он био властан да учини.

Ово Турци неодобре Најпергу, али нареде те се састану Виленев, Најперг и неколико турских великаша, и по ново почну да се саветују и договорају о условима предаје.

Но и сад, у неколико седница које су држате, Најперг се је држао тачно својих инштрукција и уступао је Београд, али само са порушеним утврђењима.

Турци нису ктели ни сад да приме Најпергову понуду те Најперг за то по ново затражи да се пусти да иде од куд је и дошао.

Турци га и сад не ктену пустити да иде, ал му сад бар допусте, да се састаје са Виленевом, па му чак одобре, да се пресели из чадора у коме је био до сад под јаничарском стражом, у чадор маркиза Виленева.

Виленев прибегне сад извесним својим мајсторијама и почне се бринути о некојим начинима поравнања који ће да задовоље и Немце и Турке.

Везиру босанском, који је много вредио и код других Турака а и код великог везира, јер је и сам био негда велики везир, говорио је: како би било добро да Турци приме Београд и овако како га Најперг нуди, јер је и неизвесно да ће га другчије и путем борбе, баш под сигурно добити; а може бити да ће се још моћи да изради, да га Најперг преда са оним старим утврђењима које су затекли Немци у Београду, кад су га 1717 год. узели од Турака, те ће се опет моћи да каже, да су добили утврђен Београд. За Најперга, говорио му је даље, да треба одма да га пусте, да се врати својој војсци, ако неће да приме оно што он нуди и да га никако више не задржавају код себе, нити да га сматрају за ратног заробљеника јер би то било противно међународним обичајима. Најпергу је опет говорио, како би он могао пристати, и како би и требао да пристане, да се поруше сва нова београдска утврђења, која су саградили Немци од кад држе Београд, а стара утврђења да остану, и Београд да се преда Турцима с њима, јер би се и при овакој погодби могло да каже, да је радио у духу својих инштрукција. Другчије, и ако се не дође до никакве погодбе, — говорио му је даље Виленев — у опасности су и Нај-

перг а и он лично, јер јаничари почињу у велике да гунђају, што се не јуришава на Београд кад га Немци неће да даду онако како су били обећали, и могу се лако и да побуне па да потуку и великог везира и њих све и онда да настану сами освајати Београд.

После овога закажу се нове седнице на које обећа долазити и сам велики везир.

Али он не дође због слабости (!?) и одређени комесари отпочну радити без њега.

Босански везир, Али-Паша, предложи од стране Турске, предају Београда у стању у ком се он сад фактично налази. Најперг ово одбије, тврдећи, да је то ван граница његовог пуномоћства.

Али-Паша замоли Виленева да он предложи што год, што би могло задовољити колико толико, обе стране.

Виленев сад каже: како је пронашао нов начин, који ће бити праведан по обе стране, те предложи: да Немци предаду Турцима утврђен Београд са старим утврђењима, а сва нова утврђења, која су Немци подигли после 1717 год. да се поруше.

Најперг је био већ раније саопштио Виленеву, да су стара београдска утврђења тако незнатна и да их има тако мало, да би он могао пристати да се Београд преда Турцима с њима, и сад изјави и пред Турцима, да ће пристати на предлог, али и то само из уважења према француском посланику и посреднику, и ако, строго узевши, не би смео ни ово да учини, ако би се држао својих овлашћења.

Али-Паша запита затим, да ли ће се моћи да поруше сва нова утврђења а да се не повреде при томе и стара утврђења, и затражи, да се рушење изврши под надзором турских власти.

На ово питање не одговоре одмах ни Најперг ни Виленев, него се уклоне за неко време из седнице да се договоре о овоме на само и кад су се повратили у седницу, изјавили су, да неће моћи да се поруше сва нова утврђења без повреде старих утврђења и зато се углави у сљед овога, да се поруше само она нова утврђења која не стоје ни у каквој вези са старим утврђењима.

По овоме састављен је уговор о примирију који је садржавао ове одредбе које су се тицале Београда и Србије.

1-во Да Немци врате Турцима Београд са старим његовим утврђењима, макар да су ова Немци поправљали, као и са онима новим утврђењима која су нераздвојна од старих утврђења. Исто тако да предаду Турцима, све барутне магацине, слагалишта, касарне а и све јавне и приватне зграде у вароши. Сва нова градска утврђења с оне стране Саве и Дунава да се поруше.

2-го. Да Немци врате Турцима, под истим условима, и ґрад Шабац.

Сва артилерија, која се налази у оба ова града, сва ратна спрема и храна, све покретне ствари, лађе, и сви возови иа води, остају својина Немаца и Немци ће их однети.

3-ће. Немци уступају Турцима Србију у којој је и Београд, тако, да реке Сава и Дунав буду границе између Турске и Немачке на овој страни,

4-то (Тиче се Влашке коју уступа Немачка Турској.)

5-то Острово (Ада Кале ?) и град Оршава као и утврђење Св. Елисавета (Кастел), остају у власти Турске (Оршава условно) и т. д. (тиче се границе Немачке и Турске на влашкој страни).

6-то За шест дана, по потпису овога уговора, не рачунећи у ово и дан потписа, отпочеће се рушење градских утврђења, и то, у присуству турских комесара. Одредиће се накнадно и нарочитим уговором, по саслушању стручних инжинира, за које ће се време моћи да изврши ово рушење градских утврђења. За сигурног, да ће се све ово извршити, Немци ће дати Турцима таоце. Како се изврши рушење утврђења око вароши код Виртембершке капије (Стамбол-капије код споменика Кнеза Михаила), предаће се ова капија и Александрева Касарна, Турцима, и они ће је посести са 500 својих војника. Између ове капије и града, направиће се у вароши преграда, преко које неће смети да прелазе турски војници докле се год не поруши сво утврђење које опасује варош. Само команданти војске и официри оних војника, који су поселн Виртембершку Капију и Александреву Касарну, смеће да улазе у варош и с друге стране ове баријере.

Непријатељства и ратне глобе престаће одма како се потпише овај уговор о примирију и вратиће се сво робље које се зароби после потписа овог уговора.

Поданицима оба царства, који су служили против свог, законитог господара, даје се потпун опроштај.

Десет дана, по потпису овога уговора о примирију, састаће се нарочита конференција, која ће се споразумети и погодити о осталим питањима, и која ће утврдити сталан уговор о миру.

Овај су уговор потписали и измењали Турци 1 Септем. нов. 21 Августа ст. 1739 год. и маркиз Виденев издао је одмах, и једној и другој страни, акт гаранције, са којим је јамчила Француска, да ће се тачно извршити све што је уговорено.

Пред потпис овога уговора, искупили су се били у један чадор, где је био и велики везир, сви, који су во-

дилк преговоре о овом примирију и ту су почашћени кавом, а по потпису уговора, шербетом, и Виленев и Најперг, добију сад од великог везира на поклон по један бињиш од самура и по једног лепог, и богато оседланог коња и њихови пратиоци по један кафтан. Најперг добије и од Виленева једнога коња и сви се затим разиђу.

Четврт сата по овоме, престала је пуцњава са турске стране. Генерал Најперг, јавио је немачкој војсци у граду, да је углављен уговор о примирију а велики везир јавио је ово исто свој турској војсци.

Усљед овога, показао се је на турској страни, у знак мира и обуставе непријатељства, онај бео барјак.

XVII Уговор о миру.

Београдски мир. За кратко време по појави белог барјака и пошто су Турци престали пуцати на град, дошао је у Београд с барјаком заједно, пуковник Грос, са два турска официра.

Грос је донео и предао једно писманце генерала Најперга, упућено на команданта града, с којим је Најперг јавио: да је углављено примирије између ратујућих страна и да зато треба обуставити даља непријатељства, и да ће и он сам доћи у Београд, кроз пола сата.

Грос је говорио, да не зна ништа о појединостима закљученога уговора, али је мислио, да би требали и Немци да престану пуцати, на што је генерал Шметау рекао, да то не може да буде без заповести маршала Валиса.

Шметау је наредио, те су турски официри одведени на главну стражу и ту су остали неко време под присмотром начелника градске страже.

И Најперг је одма дошао у Београд. Он је одма питао Шметауа у присуству многих, других генерала, зашто није уважио његово наређење, него још пуца са града. Шметау му је одговорио, да му није обичај, да слуша млађе од себе.

Док је Најперг објашњавао Шметауу, како он није ништа наређивао као генерал, већ као царски опуномоћеник, стигао је у град и маршал Валис и одма је наредио те је обустављена и са града топовска ватра.

Маршал Валис и генерал Најперг затворили су се затим у једну собу и ту су три пуна сата разговарали се на само.

Најперг је смештен затим са станом, заједно са Гросом и са она два турска официра, у згради српске митрополије, а Валис у кући генерала Шметауа.

И још нико није ништа чуо ни од Валиса ни од Најперга о појединостима закљученог примирија.

Тек сутра дан, 2 Септембра нов. 22 Августа ст. кад су се Шметау и Најперг опет састали, разабрао је Шметау, да је уговорено, да се Београд преда Турцима. Најперг му је казао да треба да спрема Виртемберршку Капију и Александреву касарну па да их преда Али-Паши босанском, кад овај кроз 4 дана дође да је прими и да је поседне са 500 јаничара.

Сад је настала препирка између Шметауа и Најперга, да ли је требало, према стању у каквом је Београд, примити у услове о примирију и предају Београда. Шметау је тврдио, да Турци не би никако могли да освоје град насилно, док је Најперг мислио, да би га узели о првом јуришу пошто имају око 76000 војника око Београда.

Шметау је ово одрицао упорно и зато је предлагао да се не приступа никако к извршењу уговора, док се уговор не пошље цару на потврду.

Валис се је показивао склог да уради овако, али је Најперг почео сад претити, да ће одма оправити цару Курира и ди ће му се жалити, што се неће да слуша оно што је он уговорио по жељи и по налогу царевом. Даље је још говорио Најперг, како је имао доста муке док је спасао и очувао немачкој царевини Банат, Срем и Славонију те ће тешко одговарати и Валис и Шметау; ако по ново изазову великог везира на рат и ако се после овога изгубе и ови крајеви.

Валис је говорио сад Шметауу да је истина, умесна његова примедба, али да је он и опет не може да прими јер има од цара изречну заповест да тачно изврши све оно што Најперг буде уговорно с Турцима, а Најперг зна, у колико његова радња одговара налозима царевим, те ће он и одговарати за све шта је урадио.

Зато Валис изда сад писмене налоге да се одма почне да врши уговор о примирију које је Најперг с Турцима уговорио.

Предаја Београда. Сутра дан по овоме, а то је било 3 Септ. 23 Авг. у јутро рано, измарширала су из града 10 батаљиона пешака и 10 компанија гренадира и отишли су у Земун, а један дан по овоме (4 Септ. нов. 24 Августа ст. 1739), дошао је у Београд босански везир Али-Паша, и посео је са 500 јаничара Виртембершку Капију и Александреву касарну и турски официри почели су пројахивати Кроз Београд, на коњима, који су били покривени, место аша, са немачким заставама које су отели од Немаца у битци на Гроцкој.

Пети дан по потпису уговора о примирију, а то је 7 Септ. 27 Августа, састали су се у логору турске војске код великог везира на договор, генерал Шметау, везир Али-Паша, генерал Најперг и маркиз Виленев, и ту су се договорили и утврдили, како ће се и за које време да изврши рушење градских утврђења и предаја града.

Уговор, који је закључен тада о овоме, садржавао је ове одредбе.

Да се градско платно, које је опасивало варош, поруши за 3 месеца дана, а Турцима да се уступи половина вароши после 45 дана, рачунећи ово од дана потписа ове угодбе.

Одмах како се поруши ово платно, да се одпочне рушење градских утврђења и ово да се изврши за шест месеци и тада да се преда и град турској власти.

Како се преда град Турцима, да се почну да руше утврђења на оној страни Саве и Дунава и овај посао да се ради без престанка све док се сасвим не поруше ова утврђења.

Виленев је и сад дао обема странама акт, с којим Француска јамчи, да ће обе стране извршити све ово тачно и верно.

Десети дан, по потпису уговора о примирију, састала се је нова комисија у турском логору, да преговара о коначном миру између Немаца и Турака.

У комисији овој били су генерал Најперг, Виленев и од турске стране, босански везир и везир румелиски са још много других великаша турских.

Комисија ова утврдила је до 18, Септембра 1739 услове сталнога мира и потписала је тога дана уговор о миру, од кога су добили Најперг и велики везир по један екземплар.

Виленев је одостоверно овај уговор и дао је опет акт гаранције с којим Француска јамчи, да ће обе стране извршити тачно све што је уговорено и утврђено.

Одредбе овог уговора, у колико се тичу Београда и Србије, ове су у изводу.

1. Град Београд, који је немачка војска освојила 1717 год. враћа се Турској са свима старим градским

зидовима па било да су оправљани, поправљани или доправљани, као и са свима новим утврђењима која су тако спојена са старим утврђењима да стоје с њима у нераздвојној вези. Исто тако предаће се Порти сви барутни магацини, слагалишта, војничке касарне и све јавне и приватне зграде у вароши. Сва нова засебна утврђења, која не стоје ни у каквој вези са старим утврђењима, порушиће се са свим а тако исто и сви нови зидови и нова платна, поправљана или непоправљена, с којима је опасан град и варош, заједно са прикривеним путем и гласијом. Тако исто порушиће се и сва утврђења спроћу града на другој страни Саве и Дунава. При рушењу зидова и делова градских, пазиће се строго, да се не повреди ништа што треба да се преда отоманској порти.

2. Све ово вреди и за град Шабац, кога зову Турци (Бугјур-Делен) Боко-Бод, Побочник? који ће се тако исто предати порти у стању у каквом је био кад су га узели Немци од Турака 1717 год.

Све оружије, артилерија, профијант, муниција и сва храна у Београду и у Шапцу, са свима осталим стварима, које се могу понети, а тако исто и све војене а и друге лађе на Сави и на Дунаву, које су немачка имовина, остаће и даље у њеној сопствености и она ће их узети и однети.

Све остало, што се налази у оба ова града, остајеј у граду као турска сопственост и предаће се отоманско, порти.

3. Његово апостолско, царско-краљевско величанство цар Немачки, уступа отоманској порти провинцију Србију у којој је град Београд, тако, да између Турске и Немачке на овој страни буде граница, река Сава и река Дунав. Границе између Србије и Босне остаће оне исте које су и до сад биле према карловачком уговору о миру.

4 и 5 (не тиче се Србије).

6. Београд, који је почет да се руши, разориће се што пре. По пристанку сераскера Али-Паше, биће, за време рушења подградских утврђења, само 500 турских војника у одређеном делу у вароши и ови неће смети прећи одређену им границу за све ово време. Само Али-Паша и његови официри смеће ходати и по осталим деловима вароши и за време рушења. Кад се поруши цело оно платно, које опасује варош, ући ће турска војска и у остале делове вароши. Све ово вреди и за прави град, и турска ће војска ући у њега, пошто се поруши све што је уговорено да се сме рушити.

Непријатељства се обустављају, и све робље, које је допало ропства после закљученог примирија, пустиће се у слободу без икаквог откупа (и . . . . . . тиче се Баната.)

7. Обале Саве и Дунава припашће, једне једној, а друге другој држави и оне их могу употребљавати како хоће. Рибари — аласи — обе државе, не смеју при ловљењу риба, прелазити преко половине реке. Воденице на лађама, намешта ће се тако, да не сметају пловидби трговачких лађа. Лађе се смеју извозити и на супротиу обалу, ради вучења или ради лакшег вожења кад је ово немогуће на својој обали. Острова која буду постајала од сада на Дунаву или на Сави, као и она која већ постоје, припашће оној држави, чијој су обали ближе. Ово ће обележити нарочите комисије које ће се одредити међу између обе државе.

8. Власима, који су се борили с Турцима против Немаца, и Србима, који су се борили с Немцима против Турака, даје се потпуна амнестија и не сме да се дира ни у њихово имање.

9. Одобрава се свима хришћанима у Турској, слободно исповедање своје вере, зидање цркава и посећавање Христова гроба.

10. Заробљеници из овога и из прошлога рата, који се налазе у затворима и по апсанама, пустиће се у слободу најдаље за 60 дана по потпису овога уговора. Заробљеници који се налазе код приватних људи и који нису променили веру, откупиће се. Гди се не узмогне да дође до погодбе узајамним договором, решиће о цени, месне судије.

11. Грађанима оба царства слободно је трговати у суседном царству; њима ће се уважавати посоши и заставе њихних земаља, и само ће се плаћати ђумручина. Турци ће гонити гусаре и морске разбојнике.

12 (Трговина немачке са Перзијом).

13 За време од једнога месеца дана, одредиће се нарочити комесари, који ће обележити границу између Турске и Немачке сходно овоме уговору.

14 Границе, које се овако одреде, уважаваће се, и власт једне државе, неће смети никад да пређе преко границе у другу државу нити ће смети да упражњава тамо своју власт.

15 Кавге на граници, расправљаће изабрани комесари. За веће и значајније сукобе, јављаће се царевима. Позивање на мегдан (дуел) грађана друге државе, забрањује се најстрожије.

16 Упадање у туђу земљу, опустошавање ове, пљачкање, и робљење људи, забрањено је и казниће се најстрожије.

17. У случају нових заплета и (сачувај Боже) нових непријатељстава између оба царства, известиће се

о овоме одмах, поданици који живе у суседној земљи, да би могли одма платити своје дугове и наплатити оне који се дугују њима и преселити се благовремено у своју земљу.

18. Немирцима и злима људма једне земље, неће се допуштати бегство и склониште у суседној земљи, и казниће се и они, који их буду заклањали. Тако исто и хајдуци и лопови. У опште, сви немирни и незгодни људи, неће се трпити близу границе него ће се уклањати у удаљенија места у унутрашњости царства.

19. Политични незадовољници могу живити у суседној земљи али далеко од границе а дозволиће се и њиховим женама и деци, да се доселе к њима.

20 Оба цара, поставиће своје посланике код суседнога двора, који ће бити дочекивани са поштовањем кад путују кроз суседну земљу. Ови посланици, поћи ће на пут Маја месеца 1740 год. и сусрешће се и мимоћи у Београду.

21 Посланици ови могу носити своје одело и могу држати званично и приватно особље по своме нахођењу.

22. Уговор овај потврдиће цареви и он ће се измењати у течају једнога месеца дана, од дана потписа.

23. Уговор овај вреди за 27 година, но ово време може се продужити по његовом истеку или и за време његовог трајања.

Кад је потписан овај уговор, добили су опет, и Најнерг и Виленев од великог везира богате бињише са самурима и по једног оседланог, и богато окићеног коња.

Како су комесари, преговарачи, измењали овај уговор, велики везир оставио је Београд и отпутовао је истог дана за Цариград.

Виленев је отпратио курире у Беч, у Париз и у Петроград да јаве о утврђеном миру а четвртога је курира послао у Молдавију главнокомандујућем руске вој-

ске, ради тога, да би и он обуставио непријатељства, јер је при преговарању о миру са Немцима, утврђено, да се одма почне да преговара и о измирењу Руса и Турака.

За овим је и Виленев 19, 8 Септембра 1739 отпутовао преко Ниша за Цариград.

Генерал Најперг није се много радовао даровима, с којима га је претрпавао велики везир.

Још 7 Септем. 27 Августа, кад је оно он закључно с Турцима погодбу о времену за које се мора да изврши рушење београдских фортификација, вратио се је из Ердеља онај царски курир, што је још 24, 13 Августа долазио у Београд са царским писмима за Најперга, па му их није могао тада предати, што је Најперг био забранио да му се писма шаљу у турски логор и сад му их је предао.

Најперг се је скаменио од ужаса кад је прочитао ова царска писма.

Цар му се је с печетка, управо жалио у своме првом писму, на маршала Валаса, што му је, верујући у Суковљева извешћа, слао неверне и неистините рапорте и јављао му, да је Београд у очајном стању, те је тако обмануо и њега — цара — те му је дозволио, да понуди Турцима и Београд, да би се тако само дошло до мира, што је Валис и учинио преко пуковника Гроса, без да је ктео да се увери сам лично, пре тога, о стању у коме се налази Београд; а затим му је јавио, како је он — цар — накнадно извешћен да Београд није у никаквој опасности, о чему се је, без сумње, уверио и он — Најперг — лично, кад је ишао у турски логор и пролазио кроз Београд, те се зато цар сада нада, да ће Најперг гледати да спасе Београд и да ће га искључити сасвим из услова при погађању о миру тако, да Турци никако и не мисле а некмо ли да се надају да ће добити Београд. Још даље, упућивао је цар Најперга у овоме писму

да се и не упушта с Турцима у никакву погодбу, ако не пристану Турци унапред, да се нова граница између Немачке и Турске повуче најдаље до Мораве а он — цар — се нада да ће Турци пристати радо на ово јер су им Руси потукли ону њихову војску у Румунији и узели су им сву Молдавију и сад их потискају још даље, те могу лако доћи у помоћ немачкој војсци, и Турци ће вероватно пожелети и сами да се мире ма и под мање корисним условима по њих. На завршетку овога свога писма, цар је казао Најпергу, како се нада у његову ревност и мудрост и да се неће држати упута које је дао Валису, пошто су они дати на основу извешћа која су се огрешила тако јако о истину.

У другом свом писму, цар је понављао Најпергу нешто од овога што је било већ у његовом првом писму, а после му је опет препоручивао, да гледа, да исправи неправилности које су потекле из неисправног и нетачног Валисовог обавештавања. Но у овоме је писму пребацивао цар и Најпергу што је отишао у турски логор а није тражио да велики везир пошље пре тога таоце за њега.

Сад је тек увидио Најперг нашта га је Валис навео и какве је погрешке починио и сам, те је говорио одмах да је пропао и да нема више ништа од њега. Кајао се је сад што није послушао генерала Шметауа, па да нису бар ни почињали вршити закључену погодбу о примирију док је не одобри цар, а овако, сад, мора да продужи како је започео па закључи на истим основима и уговор о миру.

Но доцне ово кајање није много помогло. Цар је, кад је чуо за тешке услове примирија и мира, био ван себе од гњева и љутње. Обманут, преварен и наведен на зло, он је наредио, те су ухапшени и маршал Валис

и генерал Најперг и послати у затвор и то Валис у Сигет а Најперг у Раб.

Најперг је кривљен нарочито зато, што је прекорачио границе свога пуномоћија закључујући засебан мир без саучашћа Русије.

Одређен је одма и војени суд, који ће да им суди, и овај је отпочео да ислеђује ствар.

Но суд је нашао да су окривљивања Најперга неисправна.

За кривицу, што је Најперг закључно сепаратни уговор о миру, те је изгледало да је изневерена савезница Русија, и што је тиме прекорачио границе свога пуномоћства, суд је нашао, да не постоји, јер је у царевом пуномоћству и у упуту, стајало, да се може да закључи уговор о миру и без Русије, пошто се и Русија није држала при својим операцијама онога што је и како је било уговорено, него само да се одреди рок од 4 до 6 месеци у коме би Турска морала да закључи мир са Русијом, ако би Русија пристала на услове које је велики везир нудио 1738 г. Међутим ово је сад било баш нарочито уговорено.

Најперг је даље окривљиван, што је отишао у турски логор хитно и сувише рано, а суд је нашао, да нема ни у овоме никакве кривице до Најперга, јер су изнешена пред суд писма царскога министра још од 5 Августа нов. 25 Јула ст. с којима се наређује да Најперг иде у туртки логор ома како га велики везир позове, а и цар је, кад је чуо да је Најперг отишао у турски логор и писао и говорио, како се томе одвећ радује и како очекује са нестрпљењем лепе успехе од Најперговог споразума са великим везиром.

Најпергу су још уписивали у кривицу, што је хитао сувише при закључавању уговора. Међутим суд је на-

шао, да се је царски министар тужио у једноме своме писму, што преговори о миру трају тако дуго, а он је још и писао и говорио, како се боји да Турци ову ствар не одуговлаче нарочито, што би ктели да узму насилно Београд пре овога, па после да се не дође до никаквог уговора о миру. А и сам цар, тужио се је у свом једном писму, да Турци ову ствар одуговлаче зато, што би ктели да закључе најпре, засебан уговор са Русима па после да полажу Немцима у толико теже услове.

На последку је окривљаван Најперг још и због тога, што је уступио Турцима и Београд.

А суд је нашао да ни у овоме нема никакве Најпергове кривице, јер је Валис нудио Турцима Београд пре њега, преко пуковника Гроса, не тражећи при томе ни да се поруше утврђења београдска; а сем овога: да је Валис нудио терџоманима турским 40000 форината ако израде да Турци оставе Београд Немцима. Сем овога још, сад су изнесена пред суд и царева а и министерова писма, у којима се говори да се уступи Турцима и Београд, само да се дође једном до мира и да се од свога отступи ако би Турци случајно били приморани да сами напусте опсаду Београда па се повуку од Београда назад.

Суд је на последку, увидио из разних околности, да свију ових кривица не би ни било, и да Најперга, не само што не би нико ни кривио, него би радо и весело одобрио његову радњу, само да цар није чуо за поразу турске војске у Молдавији и да су Руси узели Турцима град Хотин, па је сад мислио, да би Турци морали у сљед овога да напусте опсаду Београда и повући се на доњи део Дунава да се бране од Руса.

Због свега овога, суд није могао да осуди генерала Најперга. А није му се опет могло да га пусти права и здрава, кад га сам цар оптужује и криви те је тако одуговлачио ствар не решавајући ништа о њој.

И такó су и Најперг и Валис лежали у затвору до Октобра месеца 1740 г.

Тога месеца умрео је цар немачки Карло VI. и на његово место дошла је његова кћи Марија Терезија и она је ома пустила у слободу и Валиса и Најперга а и маршала Секендорфа јер је и његово суђење трајало све до овог времена.

Још за живота царева, кад је поднесен био цару на потврду уговор о миру, Немци су покушавали да дођу до неког већег преимућства него што им га овај уговор даје, и тражили су, да се дода још овоме уговору: да Турци не смеју место порушених београдских фортификација, да подижу нова утврђења; али су Турци ово одбили, наводећи, да им се не може не допустити да не заклоне и они своју царевину са утврђеним Београдом, кад је и немачка царевина заклоњена већ, па још са два града, са Петроварадином и са Темишваром.

Тако је на послетку цар потврдио овај уговор 5 Новем. 25 Октобр. 1839 год.

Али су Немци покушавали и после овога, да се одоцне са предајом Београда, надајући се све, да ће искрснути ма какве прилике, које ће учинити, да Београд остане и даље у њихној власти.

Једном, за време рушења утврђења, Немци су били обуставили даља рушења, наводећи за узрок овоме, што су Турци поробили и попалили нека села око Оршаве, и то, после закљученог уговора о миру.

Турци су протестовали против овога, наводећи, да, ако су неки турски команданти у нечем и погрешили, да ће зато бити узети на одговор и биће и кажњени, али да то не може а и не сме да буде узрок, да се одустаје од пуноважног, потврђеног, и већ и измењаног уговора;

а кад ово није било доста, они су енергично изјавили, да ће, ако је Немцима неугодно што су закључили овакав мир, они одма по ново отпочети рат, па како коме Бог да̂.

Тек у сљед ове изјаве и претње Турака, Немци се пожуре те поруше до 28.17 Маја 1740 сва утврђења, која су смели по уговору да руше, и предаду Турцима Београд 7 Јуна 27 Маја 1740 г. а они се повуку са својом војском у Митровицу и у Петроварадин.

При рушењу београдских утврђења, Немци су порушили из основа и са нарочитом пажњом сва она одвојена и засебна утврђења која су била ван првог градског платна и све ово платно сем Стамбол-Капије и Сава Капије, које су биле у томе платну али су сматране као касарне те су остале читаве и предате Турцима. Немци су радили овако и из неких религиозних обзира, јер је то платно зидано са новцима које су покупили свештеници од народа а једино у тој цељи, да се с њиме огради и утврди варош, па су држали да је грехота оставити на њему ма и најмањи делић, читав и здрав.

Од градских зидова Немци су порушили све зидове крај Саве и Дунава, који су везивали варошко градско платно са главним градом и сва засебна и одвојена утврђења пред садањим бастионим фронтом, јер су она само била нова, засебна и одвојена од старих градских зидова, а сва остала градска утврђења, предали су Турцима читава и недарнута јер су била у вези са старим градским зидовима.

Тако су Турци примили у ово време од Немаца садањи београдски град, у виду у коме је овај град још и данас, уз мале неке допуне у доцнијим дозиђивањима,

ушта се нарочито разуме, садања градска гласија (калемегдан) и прикривен пут иза ње.

Острова на Дунаву и на Сави. И кад је предат Београд Турцима а и кад су одма за овим порушена и сва она утврђења с оне стране Саве и Дунава, нису била још престала сасвим трвења између Турака и Немаца и опет поводом нетачног извршења уговера од стране Немаца.

Немци су били задржали оно велико острово на Дунаву, спроћу београдског града, и посели су га са војском.

Турци су протестовали против овога, мислећи, да то острово припада граду и да треба да се преда њима.

Немци су изводили своје право из тога, што је ово острово међу обема обалама дунавским које принадлеже Немачкој.

Турци су опет говори да и они имају једну обалу Дунава спроћу овог острова и да би простор који запрема острово, да је ту место њега, вода, принадлежао, од своје средине између све три обале, њима и граду београдском, па да зато, у тој и у толикој мери, мора да принадлежи њима и острово.

Препирке и преговори о овоме трајали су дуго и Турци су на послетку предлагали, да се острово прокопа по средини, једним каналом, па да једна половина припадне њима и граду, а друга Немцима.

Немци су истина, одмах после првог турског протеста, повукли своју војску са острова и острово су оставили са свим пусто, али нису ктели никако да пристану на делење и прокопавање острова и одлагали су решење ове ствари за доцније време.

Турској се ово на последку досади и она не хтене 1741 год. да прими немачког посланика, кога је Немачка

тек тада била наименовала, док се ово питање не регулише и не реши.

Немцима буде ово доста незгодно, јер им је сад баш требало да им Турска призна Марију Терезију за наследницу цара Карла VI и за царицу немачку, те зато закључе 2 Марта 1741 нов. засебан уговор са Турском само о островима на Сави и на Дунаву.

По овоме уговору, ово велико острово спроћу града, подељено је у две половине, па је на оној половини што је ближе граду, посечено сво дрвеће и сва шума и уговорено је, да се и у будуће секу и односе како прирасту а острово - на овоме крају - да остане пусто, и Немцима је остала она друга половина, да на њему могу сећи дрва и да га могу и обделавати, но тако, да се ту, сем обиталишта за обитаваоце острова, не смеју да подижу никаква утврђења, а и она стара која се ту још налазе, да се поруше и сасвим уравне.

Другом тачком овога уговора (а било их је свега две) уступљена су отоманској порти, од острова на Дунаву још ова острова: Pavirza, Kisilova (Кисиљево?) и острово Hissargich (Грочанска Ада) и на Сави Острово (Ziganlija) Циганлија, но тако, да Pavirz на Дунаву, могу да употребљују и Немци при пловљењу са лађама поред њега, због брзака на води, којих туна има. Сва остала острова на Дунаву и на Сави, остала су Немцима.

С овим су завршени спорови између Немаца и Турака који су потекли из жеља и грамжења ових сила, која ће од њих да има Београд, и тако је прешао Београд 1739 год. опет у турску власт пошто су га Немци држали 22 године и 25 дана.

XVIII. Извори

1. *Geschichte* des *Osmanischen Reichés*, grossentheils aus bisher unbenützten Handschriften und Archiven. Durch

Joseph von Hammer. Siebenter Band 1699—1739. Pest. Jn C. A Hartleben's Verlage 1831.

2. Historische Nachricht von der Röm. Kayserl. *Gross-Botschaft* nach *Constantinopel,* welche auf allergnædigsten Behehl. Sr. Rœm. Kayserlichen und Catholischen Majestæt *Carl des Sechsten,* nach glücklih volendeten zwey ærigen Krieg, der Hoch und Wohlgeborne des H. R. Reichs Graf *Damian Hugo von Virmondt* rühmlichst verrichtet. Aufgesetzt von *Gerard Cornelius von den Driesch.* Sr. Excellenz Secretair und Historiographus. Nürnberg, zu finden bey Peter Conrad Monath, 1723

3. Memoires secrets de la *Gerre de Hongrie* pendant les campagnes de 1737, 1738 et 1739. Avec des riflexions critiques par Mr. le Comte de Schmetau, général à l' Armée du Roi de Prusse. Francfort 1771.

4. Die freiwillige Theilnahme der *Serben* und *Kroaten* an den vier letzten österreichisch-türkischen Kriegen Wien 1854.

5, *Geschichte* der Unterhandlungen des *Belgrader Friedens,* welcher dan 18 Sept. 1739 zwischen dem Kaiser, Rusland und der Ottomanischen Pforte. durch Vermittelung und unter der Garantie des franzœsischen Hofes abgeschlossen worden. Aus dem Franzœsischen des Herrn Abt Laugier übersetzt. Leipzig, bei Christian Gottleb Hilschern 1769.

6. Der Krieg mit der Pforte 1736 — 39. Von Moriz v. Angeli, major im k. k, Kriegs-Archive.

Mittheilungen des K. K. Kriegs Archivs. Herausgegeben von der Direction des Kriegs-Archives. Jahrgang 1881. Wien 1881 im Verlage des k. k. Generalstabes.

7. Die Kriege in Bosnien, in den Feldzügen 1737 1738, 1739, beschriebeu von dem *Kadi Omer-Effendi.* Upersetzt von Johann Nepomuk Dubsky. Wien 1789. Bei Johan David Hörling.

8. Hiztoire de la guerre des Russes et des imperiaux contre les Tnrcs en 1736, 1737, 1738, et 1739 et de la paix de Belgrad qui la termina. Par M. de Keralio, Paris. Chez Debure, l'aîné, quai dez Augustins MDCCLXXX (Ово је дело са свим истоветно са оним под бројем 3 Memoires secrets de la Guerre de Hongrie и т. д.)

БЕЛЕШКЕ О Ђ. ДАНИЧИЋУ

ПРИЛОГ К ИСТОРИЈИ СРПСКЕ КЊИЖЕВНОСТИ

од

СТОЈАНА НОВАКОВИЋА

Ма колико било истина, да велики људи сами својим делима стварају најпостојанији и најистинитији споменик својој величини, опет се не може одрећи, да се иоле стварним успоменама њихових знанаца, ученика и сурадника може додати барем живље и силније осветљење ономе споменику, да се казивањем оних који су их из ближе познавали може изнети гдешто, што ће помоћи да се боље разуме понека сувише ћутљива страна списа њихових или понеки мање разговетан поступак и мање јасна одлука њихова. С друге опет стране неоспорна је дужност старати се, да се људи који су истинито велики и који могу и треба да буду углед потоњим нараштајима, износе на видик по свима странама њиховим, еда би се, у општу корист народну, помогло будућем развићу нових талената.

Ђ. Даничић је на наше књижевно и интелектуално развијање имао доиста неизмеран утицај. Мало је ко међу нама онако као он свој лични живот непрестано пренебрегавао, приносећи га на жртву дужностима јавнога радника. С уверењем потпуно и искрено силним он је ту

дужност вршио тако, да је без мало с пером у руци и издахнуо, проведавши цео свој век у раду и студији. А дотле, до тога часа, у коме је народу своме показао нову једну врсту јунаштва, толики су гледали и с разлогом љубили у њему живи и крепки извор, из којега је, кроз многе године и на тако разне начине, снажно деловао неуморни покретач напретка, науке и образовања народног.

Не уздам се толико у своје перо, да бих смео помислити да овим листовима што више чиним осим оданог вршења дужности, вршења једне тачке од оних многих поука које сам у разним приликама имао срећу да поцрпем из уста ненадмашнога учитеља, у којега је свака реч властитим делом потврђивана. Не могу за то рећи да ћу извршити део задатка који би ми припадао према Ђ. Даничићу по ономе што је горе казано. Али ја смерно приносим што могу. Ово неколико листака о њему и из његова живота приносим к ономе великом споменику који је он себи у делима својим оставио. Нека би белешке ове о њему и о његовом животу колико толико помогле, да га ближе познаду и они који нису могли имати срећу да с њим буду на близу.

I.

Мало пре смо поменули утицај који је Ђ. Даничић својим огромним и многостраним радом извршио на развиће књижевности српске. Међу тим у ономе што је до сад писано о његовом раду већином се говорило више о делима него о извору њихову; за то о унутрашњој страни рада и утицаја, о Даничићевој интимној, тако рећи ситној радњи на остваривању онога правца који је он желео у српској књижевности, мало је што до сад познато. Задатак ће ових листова бити, да уз остало понеком цртицом ту страну радње Даничићеве осветле.

Време тога тихог, личног Даничићева утицаја на књижевност српску почиње не само од његове прве књиге, него упоредо с њом још од његова друговања с Бранком Радичевићем. Оно би се могло поделити на период посреднога утицања, који траје од почетка до краја његова рада, и на период непосреднога утицања, који се може ставити нарочито у његову професорску радњу у Лицеју (потоњој Великој Школи), од постављења његова, које је било 26 Новембра 1859, па до 1865, које је године професорску катедру оставио.

Почетак овога времена, а нарочито онај део који је пробавио у Београду, 1856—1866, има своју особену карактеристику.

У књижевности је нашој сазревао и примицао се крају један претходни период, коме је задатак био: да образује књижевни језик; да створи и утврди граматичке и правописне основе његове; да обележи главне правце стилу, прози и поезији; да упути науку, којим путем да тражи и да образује оно што њој у језику треба.

Тај период почео је управо онда кад и књижевност наша, али су питања његова, решење њихово и завршетак периода могли доћи до израза истом касније, кад су практичне прилике потребу већма истакле и решење журити почеле; кад се народном школом и већим јавним животом у народу и држави створила много шира основа за саму књижевност. Први пут су се, више можда у инстинктивној форми, та питања заокруглила, обележила и на видик изашла у књижевној препирци Вука Ст. Караџића и Милоша Светића. Али та иста питања, положена између 1830 и 1840, имала су са свим друкчији, са свим практичнији изглед у времену око 1860 у кнежевини Србији и међу Србима у Аустро-Угарској, којима је последњим 1848 година у многоме као прелом послужила, много

више него што је то у Србији било. Горе наведена питања, положена међу 1830 и 1840. налазила су се у 1860 години под са свим друкчијим осветљењем. То друкчије осветљење дошло је са свим природним развојем, радом књижевности, школе и државе од 1840 до 1860, који није био мален, који је толике и толике, пређе неспремне, спремио и позвао на гласање у овоме великоме питању просвете народне. Највећи помагач истине и највећи непријатељ плитких мисли — време, приправило је савршено нове људе, који су у препирци Караџића и Светића читали само оно што пише: који нису знали читати међу врстама, који већ нису никога познавали. Књига се српска, у то време, далеко више читала; писало се све више и све многостручније: али је и млађи нараштај био доспео до тачке, са које се продире на површину, са које се већ пословима уплив даје. Време предомишљања, које увек изазивљу тешка, први пут положена питања, било е прошло; хладно суђење освајало је земљиште од предубеђења и страсти. У ствари и у расположењу умова спор је био свршен; знало се ко има право; само се још није показала прилика, да се то право призна. Али се с тврдим уверењем и с толиким истим спокојством мирно чекало да се та прилика укаже.

У време, које сам горе споменуо, Вук Ст. Караџић, основалац и представник новога правца, налазио се већ у дубокој старости, а живео је у Бечу, далеко од средишта, у којима су се ствари одлучивале. На главном месту, у Београду, налазио се Ђ. Даничић, и ту је, и по младости и по снаги, и по научној спреми, он најприродније могао заступати нови правац. И он се, доиста, увек показивао на висини тога положаја. Једна од највећма заслужених хвала, чини ми се, да му још није довољно одана, а то је хвала за његову многостраност. Наука и карактер његов

истакли су га у српској књижевности на извршење не само задатка, него управо мисије једне. И у дубљинама свога духа он је налазио сву потребну многостраност, коју је тражило извршење те мисије. Пошто се може много њих наћи, који би готови били сматрати Ђ. Даничића као више, по своме послу, једностранога човека, у овим ће се листовима свуда гледати, да се укаже прстом на многе доказе многостраности његове.

Кад смо већ започели говор о мисији, рећи ћемо, да се, стицајем прилика, Ђ. Даничићу поверила мисија за коначно образовање књижевнога језика српског. Ми данас знамо добро да се језик не ствара граматикама, да језик није у школским књигама, да није ни у најдубљим научним расправама о законима његовим и о правилима писања. Граматика је знање; научне су расправе наука: али је за напредовање језика у животу главно оно што је у животу, оно што је у примени. Питања се решавају у науци, али то није довољно, све докле она не буду решена и у практици. Језик је постао ради друштвене потребе, и био је развио се, и себи своја правила и своје законе створио пре сваке граматике; граматика је, тек после тога, дошла, да *то готово проучи и у правила сведе.* Исто тако је писање, стил, употреба језика више вештина, која се ствара животом, укусом и природним даровима. Није доста, дакле, језику наћи правила; још је потребно та правила увести у живот, начинити да их се дохвати вештина писања, прокрчити им пута у стил, у прозу и у поезију, у науку и у свакидашњи живот, задахнути их животворним духом и покретом практичнога живота. Ђ. Даничић је врло добро разумевао да ово треба, и разумевајући старао се да изврши веома вешто и свестрано. Ово је једна од оних мало чувених и знаних особина његових, које су, међу тим, за успех његове науке драгоцене, које су успеху књижевности наше у томе периоду много допринеле, а које

се, међу тим, не записују ни у најопширнију библиографију дела Даничићевих.

Овај рад његов почиње чак од познанства с Бранком Радичевићем[1]. Кад сам се сам као младић разговарао с њим о Бранку, дивећи се лепоти стихова и чистоти језика Бранкова, он ми је приповедао, како то све у Бранка није случајно, него како је Бранко с особитом пажњом језик учио. Памтим добро, да ми је два три пут приповедао, како је Бранко, ради чистоте језика и лепоте стихова својих, читао речник Вуков од корице до корице, памтећи или бележећи непознате му речи или обрте, који би за посао његов подесни били. Онда сам се дивио тој стрпљивости Бранковој. По ондашњим мојим појмовима о песништву и о природном дару певања једва ми је појамно било, да се песник изложи таквоме једном теретном и сухопарном послу. Али знајући добро, какав је био Даничић, и како се те ствари раде, знам на сигурно, да је у томе поштовању, које је Бранко указивао језику, велики део заслуге Даничићеве, ако не непосредне, а оно посредне, по савету, по упуту, по објашњавању, које је, сваком приликом, морало проницати њихов другарски живот. Јер није узалуд, нити је без узрока, што је у чистоти језика и лепоти стила Бранко и до данас остао ненадмашан. А није ли та, лаким начином и другарски давана поука, највише хасне доносила, делујући од онда

---

1. Ово је и сам Бранко забележио познатим стиховима у *Гојку*, у другој књизи:

Даничићу, тебе сад братимим,
Да са срца мало јаде снимим.

Јован Бошковић (Шесто издање у Панчеву 1879 стр. XVI предговора) говори за Бранка: «Друговао је с Даничићем (којега и братими у другој књизи) више година тако, да су свагда заједно бивали, кад год нису радили. Поред њега се извештио онако и језику».

до данас кроз дивне стихове Бранкове на укус чистог стиха и чистог језика у песништву? Није ли стварни створ Бранков, изведен оним дивним језиком, више утицао на укус и више проповедао нову науку о пречишћеноме народном језику, него што би то могле најсавршеније расправе? И не ради ли тај утицај још и дан данас, кад се већ о језику, као о свршеној и пресуђеној ствари, нико и не препире?

То што је тим другарством почео у Бечу, настављао је Даничић у Београду. Брат његов, Милош Поповић, био је многогодишњи уредник „Српских Новина". Језик и стил Милоша Поповића савршено су други, од како се Ђ. Даничић стално настанио у Београду. И ту се види исти утицај Ђ. Даничића. И тај је утицај, и ако на други начин и на другом пољу, што је опет нов добитак, показао много последица. »Српске Новине« су биле онда једини политични лист у Србији, и читале су га све странке, сва интелигенција, и сва читалачка публика у Србији. Нови начин »чистога језика«, писање по новоме начину у Србији, тим се путем најпре раширило. Милош Поповић, брат његов, преко кога је овде имао да ради Ђ. Даничић, био је, као новинар, човек лакше способности, врло пријемљив, те се новоме реду врло лако привикавао, а по послу је своме много писао, те је мисли Даничићеве о писању могао одмах примењивати, ту пак примену могли су сви посматрати и учити се на њој. За овај посао било је у Београду још једно земљиште само по себи спремно. То је нова интелигенција србијанска, младићи, који су се учили по школама француским и немачким, и који су, на место тешкога старијег стила по угледима старијих немачких стилиста или по начину још тежега канцеларијскога писања, почели уводити новији лакши стил по француским и по новијим немачким

угледима[1]. Новим људима, који су имали јасан прохтев да ломе сву укрућеност стилистичку, сметала су још неодређена правила језика у граматичком и у лексичком обзиру. За то су се одмах почела издвајати сумњива места и сумњива питања, и спрам тога је света, тако рећи у сваком друштву и на сваком месту, Ђ. Даничић био жива граматика, стилистика и речник. Сви ти утицаји заједно давали су укупан резултат правилнијег и лепшег писања, које, пошто је један пут кренуло тим путем, само је чекало повољнија времена, кад се још више пише и штампа, па да се и разграна и разлиста потпунце. Тим нечујним, тихим али у толико живљим упливом, Ђ. Даничић је урадио врло много, и врло много је помогао, да наука Вукова и његова пређе у живот и у практику, да ухвати сам крвоток народни.

Али да би се на толико могао раширити уплив Ђ. Даничића, ваља знати још једно. Ма да је он био један од највећих »стручњака« што их је до сад имао наш народ, он опет није био „стручњак“ у тесноме, узаном смислу те речи, како то гдекоји узимају. У њега је, особито у тим годинама и при оној потреби, у ономе одсудном за његову мисију моменту, куцало срце за све заједно што чини живот народни. Своју мисију, да се језику народном да̂ књижевна форма, да се он изради у прави књижевни језик, он је озбиљно носио у срцу своме.

---

1 На старији тежак стил наших књижевника великога је утицаја имала једна врло природна околност. Као што је у неколико и данас, онда је већи део књижевника припадао канцеларијскоме чиновничком свету или адвокатима у Угарској. Наше су канцеларије образоване по аустријскима, и у њима је уобичајен онај најтежи стил аустријских немачких канцеларија. Пошто су једни исти људи радили и у књижевности и у канцеларијама, није се могао избећи утицај онога што је у канцеларијама било уобичајено и што се сваки дан радило.

Али је он врло добро знао, да је језик за то што је средство исказивања мисли у једно и инструменат свеколикога интелектуалног живота народног у науци, књижевности и држави. С тога се он живо интересовао за све то, а особито за целокупну књижевност. Још у младости у Бечу он је нашао и превео „Приповетке из старога и новога завета“, да у њима створи читанку, да покаже практичан пример онога и онакога језика, каквим је мислио да треба Србима писати. До последњих година старао се о новим издањима те књиге, докле је, чини ми се, на неку годину пред смрт, није уступио књижарници браће Јовановића у Панчеву, да је она даље штампа. У тој намери је преводио и „Свето Писмо“, и избор је пао на те књиге, осим побожних побуда Даничићевих, о којима ћу даље на свом месту говорити, и за то, што су оне предмет најопширнијега читања на све стране и у свима круговима по народу, тим већма што су, као издање енглеског библијскога друштва, у обојим словима и у врло јевтиним и многобројним издањима, раширивани по свима крајевима народа. С тога се кроз њих, нарочито међу свештенством, врло много могло радити да се у књижевном језику људи одвикну од ситних покрајинских особина, којих свуда има, а у исти мах да се навикну на једноставан књижевни језик свој. И овај утицај, тих али силан и непрекидан, није рачунат на месец и годину, већ на врло дуго време. И он се доиста врши непрестано, тако да нико о њему и не мисли; али је он, међу тим, у толико већега утиска, што се већма на миру и што се кроз дуже време и стално врши.

У овоме реду послова треба с хвалом поменути дивни превод „Историје српскога народа“ од А. Мајкова, који је Ђ. Даничић радио 1858 године, и који је онда излазио као прилог к „Српским Новинама“ у особитим,

да их оставити да се саме развијају. Доиста ће се свагда развити како треба, истина с муком, али без муке ништа не бива. Истина је и то, да свјетина често навалује на вуховну управу да нешто чини, и да је такоме наваливању често тешко одољети[1].

У ономе „*чувати развијање ствари да не зађу на рђав пут, па их оставити да се само развијају*“ један је део програма и рада Даничићева у његовом утицању на нашу књижевност. Јер он се не само старао да наше књижевне прилике „не зађу на рђав пут,“ него и да он сам тај добар пут покаже, и да на њ упути, и тек тада би „оставио наше књижевне послове да се сами развијају“. И он је ово радио целим својим животом, али се највише осећала, и највише је деловала та његова радња међу 1857 и 1865 поглавито и за то, што је у то време оња доиста и најпотребнија била.

II.

Баш у ово време, у коме ми Ђ. Даничићу као борцу толико маха дајемо на пољима тихога посреднога рада и утицаја, пала је и једна одсудна, последицама знаменита борба, која се по свему мора нанизати као последња карика на борбе међу Вуком Ст. Караџићем и Светићем (заједно с осталим Вуковим противницима) у које се самим почетком своје радње, „Ратом за српски језик и правопис,“ и Ђ. Даничић још 1847 године уме-

---

1) Сад већ не могу да се сетим, о чему је била преписка. По свему се види да је реч о некој административној ствари. Али како Даничић овде говори за највишу управу, онако је сам увек радио сваком датом приликом, кад би год било на реду да он нешто упути овамо или онамо.

шао. То је борба међу министарством просвете (онда „Попечитељством просвештенија«) и Друштвом Српске словесности (потоњим „Српским Ученим Друштвом.«)

Она странка књижевне интелигенције у Србији, која је хтела напредак у језику и правопису и која је у томе духу рада била да од Друштва Српске словесности начини природно средиште за те ствари, била је истакла Ђ. Даничића на секретарско место истога друштва, као на место, одакле се креће и може кретати цео рад друштвени. И с места се на Гласнику, органу друштвеном, познало, и Гласник се у свему променио на боље. На другој страни, на страни консервативаца у језику, стилу и правопису, истакло се, истина, министарство правде и просвете (јер су онда оба та министарства чинила једно министарство), али је главни представник одсуднога конзерватизма у језику, стилу и правопису био Јаков Живановић, помоћник ондашњега министарства правде и просвете, најстарији чиновник после министра.

Јаков Живановић је био врло карактеристична личност, врло пресудан и оштар карактер. Рођен у селу Обрежи у Срему[1]) он се васпитао у угарским школама, и 22 Августа 1830 добио је докторат философије на пештанском универзитету. Преводио је с латинског Цицеронова „Тускуланска испитанија«, штампана у Бечу 1842. М. Ђ. Милићевић, који га је добро познавао, овако бележи карактер његов: „Под спољашњим глатким и чисто као несмеличким манијерима носио је Ј. Живановић непрегибну упорност у свим својим убеђењима, религиозним, научним и политичним. Те и то му је увећало број непријатеља, за које човек не зна; да ли су му причи-

1) Биографски подаци у Гласнику XII'. 322 и у М. Ђ. Милићевићевој Кнежевини Србији, 34.

нили више горчине или неправде у животу. Сталан у својим мислима, он је истински само жалио, што се људи тако забораваљају те себе срамоте, а јуначки је дочекивао сваки удар, који је на њега падао. Био је право чедо свога доба, а што је год веровао, веровао је коренито, дубоко.« Положивши докторат у Пешти, он је почео канцеларијски посао у митрополитској канцеларији у Карловцима, а после је уз Кнеза Милоша имао једно од првих места. Обично се узима да је М. Светић представник конзервативнога правца у језику, стилу и правопису. М. Светићу то и припада; али је, чини ми се, Јаков Живановић, по карактеру свом, јаче и енергичније испољавао тај конзерватизам. Толико се забавих о њему, да би јасније било казивање о последњем сукобу, за који је суђено било, да га — истина иза кулиса — он води.

Чим је Ђ. Даничић 1857 године предузео секретарство у Друштву Српске словесности и уза њ уређивање друштвеног органа Гласника, одмах се осетио други дух и опазио други језик и друкчији начин писања, нарочито у протоколима радње друштвене и у преписци друштвеној. У томе се друштво само још више изједначило с осталом књижевношћу онога времена. Стил је лакши, простији и чисто српски, без старих речи и обрта; правопис је, истина, закона ради још стари, али у томе сведен на најмање границе и опроштен сваке сувишне формалности. Много је значило, што је Друштво Српске словесности почело, у неку руку, предњачити, и нису се варали они, који су, бранећи старо, осећали да на тој тачки не треба попустити равнодушно.

Сукоб са министарством, у којему је за те ствари био меродаван Јаков Живановић, почео се овако.

У почетку 1858 (12 Јануара 1858) држана је главна седница Друштва Српске словесности, на којој су неки

за чланове изабрани. Министар просвете и правде био је тада Јеремија Станојевић. 1 Априла 1858 године на то место буде постављен Димитрије Црнобарац. По уређењу Друштва Српске словесности председник је друштва био свагдашњи министар правде и просвете, и он је, као такав, требао дипломе новим изабраним члановима да потпише. Ђ. Даничић је послао дипломе на потпис, али их Јеремија Станојевић није хтео потписати, него је преко помоћника министарства Јакова Живановића искао, да се у њима место *седница* стави *засѣданіе*, место *друштво* — *дружтво, м. члан* — *член*, м. *почастни* — *почестни* м. *Јоаникіе* — *Јоанникіе;* м. *председатель* — *предсѣдатель* и да се на ново штампају. Кад је 1. Априла 1858 постављен за министра Димитрије Црнобарац, онда је опет по помоћнику тога министарства Јакову Живановићу одговорено, да нови министар не може потписати дипломе, него да треба да их потпише онај који је друштву био председник онда кад су нови чланови изабрани. Ишло се, дакле, на то, да се силом друштвеног устројства, а средством потписа председниковог, без којега се нису могле дипломе издати, наведе друштво да пише по мишљењу министарства, у овом случају, по мишљењу Јакова Живановића. На седници друштвеној од 29 Маја 1858 Ђ. Даничић јави, да он не може остати секретар, ако друштво пристане на вољу пређашњега председника, и да не може друштву терати парнице, ако оно не пристане, те замоли да га друштво опрости секретарства. Јефрем Грујић и Јован Ристић покажу, како се средствима самога устројства може уклонити та сметња, али Ђ. Даничић ипак остане при своме, и одступи од секретарства.

Министарство, које је, наравно, све то знало, не остане на томе. Оно се, како се види, није дало изиграти. Два дана после те друштвене седнице, 31 Маја

1858, пошље се прво писмо „Друштву Српске Словесности« (штампано после у Гласнику XI, 463), у коме се препоручује, да друштво »у званичномъ дѣловодству свомъ у названію нѣки идеа одъ нѣкогъ времена не служи се онима рѣчма коима су исте идее у Уставу и Устроенію нѣговомъ назване, да нѣке рѣчи другчіе изврће, него што су у истимъ Актама написане, и да се у нѣчемъ удалява одъ правила правописа, коя е оно само себи поради обдржаня тако полезногъ еднообразія у писаню поставило и у Гласника нѣговогъ свески 4 одъ год. 1852 печатало.« Као пример наводи се, што се место *засѣданіе* пише *седница*, место *почестный членъ* — *почасный-чланъ*, што се не пише ѣ у коренима речи. Оригинал тога писма, као што се види у архиви министарства просвете, написан је руком Јакова Живановића, помоћника министарства, и на концепту се види његовом руком написана и потписана заповест „да се експедира«. Писмо је то експедирано 2 Јуна исте године.

Још кад је Ђ. Даничић одступио, на седници од 29 Маја 1858, замољен је да секретарске послове врши до прве седнице, а та је заказана на дан 8 Јуна исте године. И друштво се, дакле, спремало за борбу. Осим потпредседника, др. Јанка Шафарика, били су на тој седници, чланови: Рајко Лешјанин, Милован Спасић, Е. Јосимовић, Јефрем Грујић, Милош Поповић, Јов. Ристић, М. Панић, Д. Г. Петровић, Јос. Панчић, Д. Нешић, Д. Баланцки, М. Т. Јанковић, архим. Сава, Н. Новаковић, архим. Гаврил, Вас. Лазић, А. Вукомановић, Д. Матић, Платон Симоновић, Милан Ђ. Милићевић, Стојан Вељковић, К. Бранковић, Ђ. Даничић и Јован Илић.

За секретара на место Ђ. Даничића буде једногласно изабран Јов. Илић. На седници се прочита писмо попечитељства. Пошто то писмо би саопштено, прочита „члан Ј.

Грујић писмени предлог, на коме је више чланова потписано и у коме се излажу основи, због којих друштво не може сматрати наредбу попечитељства као обвезателну за себе На то се поче озбиљна дебата. Редовни члан М. Спасић рече, да се наредба попечитељства може у нечему примити а у нечему не; редовни члан Д. Балаицки говорио је о томе: како се заиста у новом начину писања налазе гдекоје речи, које свет не разуме, па да је то могло дати повода овој наредби; само се редовни члан Вас. Лазић чисто и потпуно изјаснио, да се наредба попечитељства у свему може примити. Беседници, који су понајвише потпомагали предлог, ови су: гг. Платон Симоновић, Алекса Вукомановић, Јован Ристић, Димитрије Матић, Јанко Шафарик, Рајко Лешјанин, М. Т. Јанковић, Емилије Јосимовић. На послетку изванредном вишином гласова би закључено: да друштво, при свој готовости својој, да се у одношењу своме к попечитељству и осталим властима и од сада служи оним називима, које оне као собствена имена на себи носе, не може сматрати ову наредбу као обвезателну за себе, но да има радњу своју продужити у духу књижевне самосталности, коју му дотични закони и природа задатка његовог обезбеђују. На ово би одређен одбор, који ће према томе закључењу друштва одговор попечитељству написати и у првој идућој седници прочитати га« [1]

У одговору своме, који је касније на седници од 15 Јуна 1858 прочитан и усвојен, Друштво је узело ствар мало шире него што је она узета у писму попечитељства.

Попечитељство није тражило ограничења изван круга „званичне радње“, и пошто је истој свагда тесан круг

---

[1] Тако гласи протокол Друштва српске словесности о седници од 8 Јуна 1858 № 82, штампан у «Званичним новинама» од 1859 бр. 30.

угледима[1]. Новим људима, који су имали јасан прохтев да ломе сву укрућеност стилистичку, сметала су још неодређена правила језика у граматичком и у лексичком обзиру. За то су се одмах почела издвајати сумњива места и сумњива питања, и спрам тога је света, тако рећи у сваком друштву и на сваком месту, Ђ. Даничић био жива граматика, стилистика и речник. Сви ти утицаји заједно давали су укупан резултат правилнијег и лепшег писања, које, пошто је један пут кренуло тим путем, само је чекало повољнија времена, кад се још више пише и штампа, па да се и разграна и разлиста потпунце. Тим нечујним, тихим али у толико живљим упливом, Ђ. Даничић је урадио врло много, и врло много је помогао, да наука Вукова и његова пређе у живот и у практику, да ухвати сам крвоток народни.

Али да би се на толико могао раширити уплив Ђ. Даничића, ваља знати још једно. Ма да је он био један од највећих »стручњака« што их је до сад имао наш народ, он опет није био „стручњак« у тесноме, узаном смислу те речи, како то гдекоји узимају. У њега је, особито у тим годинама и при оној потреби, у ономе одсудном за његову мисију моменту, куцало срце за све заједно што чини живот народни. Своју мисију, да се језику народном да̂ књижевна форма, да се он изради у прави књижевни језик, он је озбиљно носио у срцу своме.

---

1 На старији тежак стил наших књижевника великога је утицаја имала једна врло природна околност. Као што је у неколико и данас, онда је већи део књижевника припадао канцеларијскоме чиновничком свету или адвокатима у Угарској. Наше су канцеларије образоване по аустријскима, и у њима је уобичајен онај најтежи стил аустријских немачких канцеларија. Пошто су једни исти људи радили и у књижевности и у канцеларијама, није се могао избећи утицај онога што је у канцеларијама било уобичајено и што се сваки дан радило·

Али је он врло добро знао, да је језик за то што је средство исказивања мисли у једно и инструменат свеколикога интелектуалног живота народног у науци, књижевности и држави. С тога се он живо интересовао за све то, а особито за целокупну књижевност. Још у младости у Бечу он је нашао и превео »Приповетке из старога и новога завета«, да у њима створи читанку, да покаже практичан пример онога и онакога језика, каквим је мислио да треба Србима писати. До последњих година старао се о новим издањима те књиге, докле је, чини ми се, на неку годину пред смрт, није уступио књижарници браће Јовановића у Панчеву, да је она даље штампа. У тој намери је преводио и »Свето Писмо«, и избор је пао на те књиге, осим побожних побуда Даничићевих, о којима ћу даље на свом месту говорити, и за то, што су оне предмет најопширнијега читања на све стране и у свима круговима по народу, тим већма што су, као издање енглескога библијскога друштва, у обојим словима и у врло јевтиним и многобројним издањима, раширивање по свима крајевима народа. С тога се кроз њих, нарочито међу свештенством, врло много могло радити да се у књижевном језику људи одвикну од ситних покрајинских особина, којих свуда има, а у исти мах да се навикну на једноставан књижевни језик свој. И овај утицај, тих али силан и непрекидан, није рачунат на месец и годину, већ на врло дуго време. И он се доиста врши непрестано, тако да нико о њему и не мисли; али је он, међу тим, у толико већега утиска, што се већма на миру и што се кроз дуже време и стално врши.

У овоме реду послова треба с хвалом поменути дивни превод »Историје српскога народа« од А. Мајкова, који је Ђ. Даничић радио 1858 године, и који је онда излазио као прилог к »Српским Новинама« у особитим,

крупним словима штампаним месечним свескама[1]. Тај је превод излазио баш онда, кад се заметала последња одсудна борба, кад се приближавало време да Ђ. Даничић заузме катедру, кад се у Србији приготовљавао покрет, који је донео Свето-Андрејску скупштину, и кад су све околности помагале, да се међу осталим и за књижевни језик српски учине одсудни кораци.

Пошто је превод историје Мајковљеве излазио као књижевни прилог к „Српским Новинама“, и пошто је горе већ један пут споменуто, да је Ђ Даничић преко брата свога, имао на те новине утицаја што се тиче књижевне и стилистичке стране њихове, овде је место, да се о томе још која реч каже. Још од почетка свога бављења у Београду он је у „Српским Новинама“ (од 1857) потпомагао књижевну рубрику за референте о књигама, и у ту је рубрику, поред других, и сам радио. Бирање ствари за подлистак, већином добро и с погледом на новији правац, није било без утицаја Даничићева. Његовим је саветом у истоме прилогу „Српских Новина“, у ком је излазио превод Мајковљеве „Историје српскога народа“, штампан ћирилицом славни спев И. Мажуранића о Смаил-аги Ченгићу. Кад је после, у јесен 1859 године, Милош Поповић дигнут од уредништва „Српских Новина“, и исти је лист прешао у руке другој странци, јер су се, у оно време, странке у Србији бориле око тога, у чијим ће рукама бити „Српске Новине“, овај уплив Даничићев на уређивање тога листа престао је. А кад је, за владе кнеза Михаила, 1861 године, Милош Поповић кренуо нов лист „Видов Дан“, у великом формату, у каквом дотле нису новине на српском језику излазиле, Ђ. Даничић је још

1. Тада је то штампано без његова имена. Друго издање наштампано је 1875 о трошку државне штампарије у Београду са именом Даничићевим

живље продужио старање за књижевну не незнатну страну листа. Пажња књигама почела се поклањати под непосредним старањем Даничићевим Тежило се, у колико би могуће било, да се о сваком знатнијем књижевном појаву у листу реферат донесе. Хтела се неговати редовнија критика, како се ради у боље уређеним европским листовима. Како је Даничић тада већ био професор, штампао је своје неке лекције у »Видову дану«, што је на другим местима назначено. Што се год и од других, нарочито млађих људи, писало за тај одсек, већином је Ђ. Даничић прегледао, а каткад и поправљао. Подлистак је исто тако у први мах био већином у његовој руци. Прве године је подлистак »Видова Дана« пунила Паганелова »Историја Ђорђа Кастриотића«, коју је преводио Коста Вујић професор, који је раније доста радио на »Српским Новинама«; друге године је у мом преводу излазио «Крџалија« од М. Чајковскога; године 1863 излазила је »Кочина Крајина«, роман од Владана Ђорђевића. Што се тиче штампања, нарочито штампања послова млађих људи, Ђ. Даничић је био врло широкога погледа, и врло је с висока гледао. Знајући и ценећи у своме предмету законе развитка, он их је примењивао свуда; гледао је свуда да им помаже и да их не спречава, да пушта и да олакшава, а да не отежава природан ток њихов. На двоје је увек гледао и тражио да се гледа: је ли главно добро, и је ли правац којим је писац пошао добар, као и да ли има дара и природне творне снаге у самога писца. Где би год то нашао, у свему би био лак и попустљив. А како је у опште мислио о тим стварима, може се видети по испису из једнога његовог писма од 30 Септембра 1879 године, које ми је, по некој другој ствари, писао. «Добро велите, стоји у томе писму, да је *сто пута теже погрешку поправити,* него ли је учинити. Ја бих рекао још, да би требало највишој управи да је највећа брига и вештина само чувати развијање ствари да не зађу на рђав пут

па их оставити да се саме развијају. Доиста ће се свагда развити како треба, истина с муком, али без муке ништа не бива. Истина је и то, да свјетина често навальује на врховну управу да нешто чини, и да је такоме наваљивању често тешко одољети[1]«.

У ономе »*чувати развијање ствари да не зађу на рђав пут, па их оставити да се само развијају*« један је део програма и рада Даничићева у његовом утицању на нашу књижевност. Јер он се не само старао да наше књижевне прилике »не зађу на рђав пут,« него и да он сам тај добар пут покаже, и да на њ упути, и тек тада би »оставио наше књижевне послове да се сами развијају« И он је ово радио целим својим животом, али се највише осећала, и највише је деловала та његова радња међу 1857 и 1865 поглавито и за то, што је у то време оња доиста и најпотребнија била.

II.

Баш у ово време, у коме ми Ђ. Даничићу као борцу толико маха дајемо на пољима тихога посредног рада и утицаја, пала је и једна одсудна, последицама знаменита борба, која се по свему мора нанизати као последња карика на борбе међу Вуком Ст. Караџићем и Светићем (заједно с осталим Вуковим противницима) у које се самим почетком своје радње, »Ратом за српски језик и правопис,« и Ђ. Даничић још 1847 године уме-

---

1) Сад већ не могу да се сетим, о чему је била преписка. По свему се види да је реч о некој административној ствари. Али како Даничић овде говори за највишу управу, онако је сам увек радио сваком датом приликом, кад би год било на реду да он нешто упути овамо или онамо.

шао. То је борба међу министарством просвете (онда „Попечитељством просвештенија“) и Друштвом Српске словесности (потоњим „Српским Ученим Друштвом.“)

Она странка књижевне интелигенције у Србији, која је хтела напредак у језику и правопису и која је у томе духу рада била да од Друштва Српске словесности начини природно средиште за те ствари, била је истакла Ђ. Даничића на секретарско место истога друштва, као на место, одакле се креће и може кретати цео рад друштвени. И с места се на Гласнику, органу друштвеном, познало, и Гласник се у свему променио на боље. На другој страни, на страни конзервативаца у језику, стилу и правопису, истакло се, истина, министарство правде и просвете (јер су онда оба та министарства чинила једно министарство), али је главни представник одсуднога конзерватизма у језику, стилу и правопису био Јаков Живановић, помоћник ондашњега министарства правде и просвете, најстарији чиновник после министра.

Јаков Живановић је био врло карактеристична личност, врло пресудан и оштар карактер. Рођен у селу Обрежи у Срему[1]) он се васпитао у угарским школама, и 22 Августа 1830 добио је докторат философије на пештанском универзитету. Преводио је с латинског Цицеронова „Тускуланска испитанија“, штампана у Бечу 1842. М. Ђ. Милићевић, који га је добро познавао, овако бележи карактер његов: „Под спољашњим глатким и чисто као несмеличким манијерима носио је Ј. Живановић непрегибну упорност у свим својим убеђењима, религиозним, научним и политичним. Те и то му је увећало број непријатеља, за које човек не зна; да ли су му причи-

1) Биографски подаци у Гласнику XII. 322 и у М. Ђ. Милићевићевој Кнежевини Србији, 34.

нили више горчине или неправде у животу. Сталан у својим мислима, он је истински само жалио, што се људи тако заборављају те себе срамоте, а јуначки је дочекивао сваки удар, који је на њега падао. Био је право чедо свога доба, а што је год веровао, веровао је коренито, дубоко.« Положивши докторат у Пешти, он је почео канцеларијски посао у митрополитској канцеларији у Карловцима, а после је уз Кнеза Милоша имао једно од првих места. Обично се узима да је М. Светић представник конзервативнога правца у језику, стилу и правопису. М. Светићу то и припада; али је, чини ми се, Јаков Живановић, по карактеру свом, јаче и енергичније испољавао тај конзерватизам. Толико се забавих о њему, да би јасније било казивање о последњем сукобу, за који је суђено било, да га — истина иза кулиса — он води.

Чим је Ђ. Даничић 1857 године предузео секретарство у Друштву Српске словесности и уза њ уређивање друштвеног органа Гласника, одмах се осетио други дух и опазио други језик и друкчији начин писања, нарочито у протоколима радње друштвене и у преписци друштвеној. У томе се друштво само још више изједначило с осталом књижевношћу онога времена. Стил је лакши, простији и чисто српски, без старих речи и обрта; правопис је, истина, закона ради још стари, али у томе сведен на најмање границе и опроштен сваке сувишне формалности. Много је значило, што је Друштво Српске словесности почело, у неку руку, предњачити, и нису се варали они, који су, бранећи старо, осећали да на тој тачки не треба попустити равнодушно.

Сукоб са министарством, у којему је за те ствари био меродаван Јаков Живановић, почео се овако.

У почетку 1858 (12 Јануара 1858) држана је главна седница Друштва Српске словесности, на којој су неки

за чланове изабрани. Министар просвете и правде био је тада Јеремија Станојевић. 1 Априла 1858 године на то место буде постављен Димитрије Црнобарац. По уређењу Друштва Српске словесности председник је друштва био свагдашњи министар правде и просвете, и он је, као такав, требао дипломе новим изабраним члановима да потпише . Ђ. Даничић је послао дипломе на потпис, али их Јеремија Станојевић није хтео потписати, него је преко помоћника министарства Јакова Живановића искао, да се у њима место *седница* стави *засѣданіе*, место *друштво* — *дружство, м. члан* — *член*, м. *почастни* — *почестни* м. *Јоаникіе* — *Јоанникіе;* м. *председатель* — *предсѣдатель* и да се на ново штампају. Кад је 1. Априла 1858 постављен за министра Димитрије Црнобарац, онда је опет по помоћнику тога министарства Јакову Живановићу одговорено, да нови министар не може потписати дипломе, него да треба да их потпише онај који је друштву био председник онда кад су нови чланови изабрани. Ишло се, дакле, на то, да се силом друштвеног устројства, а средством потписа председниковог, без којега се нису могле дипломе издати, наведе друштво да пише по мишљењу министарства, у овом случају, по мишљењу Јакова Живановића. На седници друштвеној од 29 Маја 1858 Ђ. Даничић јави, да он не може остати секретар, ако друштво пристане на вољу пређашњега председника, и да не може друштву терати парнице, ако оно не пристане, те замоли да га друштво опрости секретарства. Јефрем Грујић и Јован Ристић покажу, како се средствима самога устројства може уклонити та сметња, али Ђ. Даничић ипак остане при своме, и одступи од секретарства.

Министарство , које је , наравно , све то знало, не остане на томе. Оно се, како се види, није дало изиграти. Два дана после те друштвене седнице, 31 Маја

1858, пошље се прво писмо „Друштву Српске Словесности“ (штампано после у Гласнику XI, 463), у коме се препоручује. да друштво »у званичномъ дѣловодству свомъ у називанію нѣки идеа одъ нѣкоіъ времена не служи се онима рѣчма коима су исте идее у Уставу и Устроенію нѣговомъ назване, да нѣке рѣчи другчіе изврће, него што су у истимъ Актама написане, и да се у нѣчемъ удалява одъ правила правописа, коя е оно само себи поради обдржаня тако полезногъ еднообразія у писаню поставило и у Гласника нѣговогъ свески 4 одъ год. 1852 печатало.« Као пример наводи се, што се место *засѣданіе* пише *седница*, место *почестный членъ* — *почасный-чланъ*, што се не пише ѣ у коренима речи. Оригинал тога писма, као што се види у архиви министарства просвете, написан је руком Јакова Живановића, помоћника министарства, и на концепту се види његовом руком написана и потписана заповест „да се експедира“. Писмо је то експедирано 2 Јуна исте године.

Још кад је Ђ. Даничић одступио, на седници од 29 Маја 1858, замољен је да секретарске послове врши до прве седнице, а та је заказана на дан 8 Јуна исте године. И друштво се, дакле, спремало за борбу. Осим потпредседника, др. Јанка Шафарика, били су на тој седници, чланови: Рајко Лешјанин, Милован Спасић, Е. Јосимовић, Јефрем Грујић, Милош Поповић, Јов. Ристић, М. Панић, Д. Г. Петровић, Јос. Панчић, Д. Нешић, Д. Баланцки, М. Т. Јанковић, архим. Сава, Н. Новаковић, архим. Гаврил, Вас. Лазић, А. Вукомановић, Д. Матић, Платон Симоновић, Милан Ђ. Милићевић, Стојан Вељковић, К. Бранковић, Ђ. Даничић и Јован Илић.

За секретара на место Ђ. Даничића буде једногласно изабран Јов. Илић. На седници се прочита писмо попечитељства. Пошто то писмо би саопштено, прочита „члан Ј.

Грујић писмени предлог, на коме је више чланова потписано и у коме се излажу основи, због којих друштво не може сматрати наредбу попечитељства као обвезателну за себе На то се поче озбиљна дебата. Редовни члан М. Опасић рече, да се наредба попечитељства може у нечему примити а у нечему не; редовни члан Д. Балаицки говорио је о томе: како се заиста у новом начину писања налазе гдекоје речи, које свет не разуме, па да је то могло дати повода овој наредби; само се редовни члан Вас. Лазић чисто и потпуно изјаснио, да се наредба попечитељства у свему може примити. Беседници, који су понајвише потпомагали предлог, ови су: гг. Платон Симоновић, Алекса Вукомановић, Јован Ристић, Димитрије Матић, Јанко Шафарик, Рајко Лешјанин, М, Т. Јанковић, Емилије Јосимовић. На послетку изванредном вишином гласова би закључено: да друштво, при свој готовости својој, да се у одношењу своме к попечитељству и осталим властима и од сада служи оним називима, које оне као собствена имена на себи носе, не може сматрати ову наредбу као обвезателну за себе, но да има радњу своју продужити у духу књижевне самосталности, коју му дотични закони и природа задатка његовог обезбеђују. На ово би одређен одбор, који ће према томе закључењу друштва одговор попечитељству написати и у првој идућој седници прочитати га« [1]

У одговору своме, који је касније на седници од 15 Јуна 1858 прочитан и усвојен, Друштво је узело ствар мало шире него што је она узета у писму попечитељства.

Попечитељство није тражило ограничења изван круга „званичне радње“, и пошто је истој свагда тесан круг

[1] Тако гласи протокол Друштва српске словесности о седници од 8 Јуна 1858 № 82, штампан у «Званичним новинама» од 1859 бр. 30.

а трајање од данас до сутра, могло се проћи и без сукоба, јер се писање у књижевним пословима друштвеним није морало дирати. Али ма да је формално тако, опет су сви осећали, да је иза привидне површине јачи сукоб начела и погледа, и битка се прихватила већ на погледу предстража. Ватрености сукоба много су доприносиле ондашње, и књижевне и политичне прилике. Говорећи о тим приликама у моме послу о биографији Ђ. Даничића, штампаној у првим бројевима часописа „Српске Зоре“ од 1878 године, ја сам рекао већ своју оцену, и она се може тамо потражити. Иначе је одговор Друштва написан врло напредним, чистим духом, с погледом на ствар потпуно научним и здравим. С овим одговором друштвеним Попечитељство, или његов перовођа у овој ствари, Јак. Живановић, отворе полемику. Опет пером Јак. Живановића написан буде 26 Августа 1858 дугачак полемичан одговор, који се данас штампан може читати у Гласнику XI стр. 469, који је прочитан у друштву 25 Септ. 1858, када је, као што гласи протокол под бр. 97 -- наређено, „да се ово „возраженіе“ заједно са наредбом попечитељства од 31 Маја т. г. П№ 949 и одговором друштва од 15 Јунија исте године у Гласник стави, а да друштво остане при староме закључењу своме од 15 Јунија.“ Али је од интереса забележити, да је штампање протокола друштвених у »Званичним Новинама“ обустављено одмах после седнице од 29 Маја, на којој је Ђ. Даничић оставку дао, и да су протоколи седница од 8 и 15 Јунија 1858 штампани у „Званичним Новинама“ истом у Марту 1859 године. А међу Јуном 1858 и Мартом 1859 године била је Свето-Андрејска скупштина и промена династије и владе. На једној од првих седница, која је држана после промењеног стања у Србији, 15 Марта 1859, Ђ. Даничић би на ново једноглас-

но изабран за секретара, на ком је месту и остао докле није по новом сукобу с неким члановима због „Речника из књижевних старина српских« на то место наново оставку дао.

Овако је заподевен и свршен последњи сукоб за стари и нови начин писања у Србији. Било је и после тога трења и судара, али мирних и безначајних, у књижевности самој; власт се као власт више у те ствари мешала није. Она је, после тога, само дизала једну преграду за другом, једно ограничење за другим, докле тим путем, није настало време да препирка ни места ни предмета нема.

III.

Сваки би казао, да је ономе великом утицају, који је Ђ. Даничић извршио на књижевност српску, ослонац и кључ у утицају који је он, готово све од почетка, вршио на књижевну омладину српску. И тај утицај, нарочито опај најнепосреднији, који је Ђ. Даничић вршио као професор Лицеја, пада у време горе поменутог његовог првога и десетогодишњег боравлења у Београду. И пошто се мало зна, у чему је поименце и у појединостима утицај Ђ. Даничића на омладину био, то ће се овде који лист посветити томе, еда би се о томе што више за касније време сачувало.

Све оно, о чему је горе говорено, вршило је свој утицај и на омладину, и по узроцима који ће се ниже навести, вршило га је и већма него што би то у друго које доба било. Омладина сама, која је 1859 дочекала Ђ. Даничића на ученичким клупама ондашњег Лицеја, имала је у себи више живости и више интереса за јавне ствари него што се редовно дешава. Јер, као што је по-

знато, нараштаји или ројеви школске омладине нису сви једнаки. Неки су мање, а неки више плодни даровитим младићима. И нараштаји, који, како рекох, првих година дочекаше Ђ. Даничића на ученичким клупама Лицеја, без сваке сумње долазе у ред оних ређих, у којима није оскудевало даровитих и пробуђених умова. Пре него што пођем даље, употребићу још неколико врста да обележим круг мисли, у ком се кретала омладина у оно време кад је Ђ. Даничић 1859 почео на њу утицати.

Круг мисли, у коме се онда омладина кретала, био је са свим другојачији од онога, у коме се данас омладина креће. Јавни политички живот није онда био толико развијен колико данас, да би се пажња омладине одвраћала на ту страну. Врло неопредељене мисли о држави и о политици, жеље слободних установа, исто тако нејасне и неопредељене, без икаква познавања појединости у практици, много јасније патриотично-националне мисли о ослобођењу браће наше у Турској, о раширењу граница Србије и о извршењу мисије српске биле су онда главна садржина оних политичких мисли које су интересовале омладину.

Више хране није давала ни оновремена политичка књижевност, ни политички покрет у опште. Политичка је књижевност, и по величини и по броју органа и по органима рада, далеко изостајала иза садашње. Тим већма је књижевном и јавном животу склона омладина своју вољу за интелектуалним радом задовољавала на питањима књижевним, која су у оно време била на реду. У том кругу је и онако било највише врења, највише борбе, тако да је у том облику и сам политички антагонизам тражио прилике за трење. Све се било одавно почело мењати, али се још није било променило. К томе још треба додати врло карактеристичне и јако раширене супротности, које су се, ради несвршене борбе, на све

стране, и у настави и у појединим круговима за млад свет врло оштро осећале, вршећи на младе умове већи утицај него што се могло мислити. Аукторитет се нигде није видео потпуно признат. Био је двострук, и свакоме је било, у неку руку, остављено на вољу да бира који ће му се свидети и за којим ће поћи. Настава средњих школа била је онда у рукама професора старије школе. Они су хвалили и као класике узносили Л. Мушицкога и М. Светића, препоручивали су старинске и немачке класичаре, тврдо су држали стари правопис, показујући и старији начин стила, старији начин поезије, енциклопедичну науку без продирања у стручност и у појединости, као што су све то сами из угарских школа изнели. Напротив — у живљим органима књижевности, који су управо, живошћу својом, к себи сваког привлачили, и у животу, у круговима чувенијих напредних људи, хвалило се и препоручивало са свим друго. Онамо Л. Мушицки —овамо Бранко; онамо стари и нови класичари — овамо народна поезија и нова романтика; онамо стари правопис без правила и реда — овамо проста и смела логика Вукова правописа; онамо известан мирис старине, слабости, извештачености, непроизводности — овамо животворни задах новога стварања, крепост и сила живота; онамо површна енциклопедична наука или софистика, по којој сваки све зна — овамо смело вођење у дубљине научне и показивање висова, на које се имало ићи снагом и смелошћу. Проза је новога времена тежила лакости, простоти, природности и чистоти језика народнога. И тај је дух освајао и оне, који му никада нису хтели отворено да признаду извор и основу. Поезија, стекавши један пут Бранка, снажно се опраштала класичних стега, и у певању неколико ондашњих поета производила је лирику, која и данас кити ту врсту књижевности у нас. Роман и новела су тражили модерне угледе, и још не на-

лазећи домаћих обрађивача, у преводима су истицали послове новога времена, на тај начин показујући нашој књижевности како ваља те ствари радити.

И усред овога кретања, које није било једнострано, истицало се једно питање, у коме се сав тај покрет огледао и као у жижи састајао, које га је, у неку руку представљало и напред потискивало — питање о *јоти* или *јеру* како се онда говорило. Ко је био *за јоту*, био је тим самим за све остало у духу напредном; ко је био *за јер*, он и ако није био против свега апсолутно, — јер је у тој странци било мање јединства, и она се цепала по многим разликама — био је у многоме којечему противан напреднијем правцу, или је налазио, да му не може, без ограничења, следовати.

Посве је природно, да је на то питање навалила ондашња омладина, и да је оно њен највећи интерес привукло. И „Филологија“ се претресала на сваком састанку, у шетњи, у школи, где би се год реч повела. Разуме се, да је стари правац, по своме жилавом животу, и међу омладином налазио присталица. А уз омладину су и од старије генерације, по друштвености нашега народа, пристајали многи, вољни да се поуче, и да унесу у покрет свој део суђења и мишљења. Много пута су те препирке вођене и из шале и несташлука; много пута су оне, забаве ради, на шалу окретане; али се, тим чешће, пружала прилика да се чују они који су познати били као речитије присталице једнога или другог мишљења.

Све ово добило је праву храну и моћан импулс постављењем Ђ. Даничића на катедру професора Лицеја (26 Новембра 1859). Жива реч и жив представник раде и буде много већма него мртва хартија. Ако се ова истина и на коме могла показати, она се тада, првих година професоровања, и у првој ватри, показала на Ђ. Даничићу.

Још на крају 1877 (чини ми се у Декембру) у биографији о Ђ. Даничићу, која је тада писана за лист »Српску Зору«, приликом прославе тридесете године књижевнога рада Даничићева, ја сам обележио какав је утисак чинило Даничићево предавање. »Слушалац осећа, каже се тамо, како је наука Даничићева скроз срасла са његовим животом, мишљењем и осећањем; како јој је он потпуно предан; и — што би на површан поглед било чудо — предавање предмета, који собом не може бити много занимљив, проникнуто је, зарад онога што мало час поменух, топлином, те улива мимовољно поштовање и према науци и према научнику и у оних, који за ту струку немају особитих склоности".

Али уплив, који је Ђ. Даничић вршио на своје ученике, није вршен само предавањем.

Више него икоји други професор којега сам имао прилике посматрати, Ђ. Даничић је имао ту вештину, да међу својим ученицима као учитељ позна и негује оне који би имали каква било дара за књижевност и науку. У томе је он на школском пољу осећао и вршио оно што сам мало више назвао мисијом. За то га се с толиким поштовањем и данас сећају сви они који су били ученици његови. Ево, у осталом, и неких појединости из његова професорског рада што памтим из прве године Лицеја из школске 186⁰/₁ године.

Пошто је прошао један низ лекција, и у њима претресао науку о оним самогласницима старога словенског језика који чине разлику у садашњим живим језицима словенским, особито пошто је прошао науку о ъ и ь — Ђ. Даничић је дао задатак нама ученицима, да који хоћемо напишемо о ъ и ь расправу и да му је предамо. Ја сам се одмах дао на посао, и знам да је задаћу израђивао још и покојни Коста Поповић (родом из Јеже-

вице, округа чачанског), мој најбољи школски друг и пријатељ. Не могу се сад опоменути, је ли задаћу још који од другова радио, али ми се чини да више није нико. Ја сам пређе тога већ био читао многе Вукове књиге, Даничићев „Рат за српски језик и правопис“, Шафарикове Serbische Lesekœrner, и по нешто од старина, а бележио сам предавања Даничићева с највећом пажњом. И ја напишем задаћу, употребивши све оно што сам из лекција побележио и упамтио. И мој покојни друг и пријатељ учинио је што је могао. Ми предамо свој посао Ђ. Даничићу, и одмах за тим он донесе на свој час оба наша посла, и пред целим нашим друштвом прикаже их, саопштивши шта има у њима. За моју расправу казао је, да је осим разлога из његових лекција који су само употребљени, изнела и неке нове разлоге, које је он поименце казао, и да је израђена тако, да се може штампати. Косте Поповића расправа била је и у томе и у изради слабија од моје. После тога дао је, пред свим друштвом, и мени и Кости од себе дар, и то: мени своју Синтаксу и Доментијанов живот светога Саве, који је онда био изашао, а Кости Поповићу ово последње. Одмах за тим Ђ. Даничић је сам послао моју расправу уреднику „Данице“ г. Ђ. Поповићу, те је у „Даници“ 1861 на свет изашла.

И осим ове врсте посла многи су ученици показивали њему своје остале књижевне послове, и он је увек имао и времена и воље да их чита и да на њих своје примедбе казује. У подлиску „Видова дана“ за 1862 годину излазио је мој превод „Крџалије“ од М. Чајковскога. Тај превод је ишао прво к њему на преглед, те је он читао, по нешто и поправљао, и по том се носило у штампарију. Кад је др. Владан Ђорђевић написао свој историјски роман „Кочину Крајину“, Ђ. Даничић је нашао

воље и времена, да тај цео посао прочита с плаивазом у руци. И сам сам му носио и показивао већи део послова, које сам у оно време шарабатао, особито ако је било што веће и ако ми се чинило да неку пажњу заслужује. Касније и у зрелије доба кад бих се сетио, чисто ме је стид било каквим сам незрелим и каквим рђавим стварима мучио његове деликатне, тешким радом измучене очи, и његово још деликатније здравље.

На састанцима личним, који су овим приликама изазивани, Ђ. Даничић је био врло љубазан и пријатан, као прави друг. Разговор би се водио о новим књигама, новим бројевима листова и о ономе што би у њима значајније било, о књижевницима и о њиховим особинама. То му је увек био најмилији разговор. Из онога времена, кад смо ја и моји другови у Лицеју били, ја знам професоре, који су са својим ученицима водили прилично агитаторске разговоре, не бирајући много речи, кад би исказивали своје мњење о ондашњим министрима и управљачима народним. Никада се Ђ. Даничић није у то упуштао. И онда, кад је њему самоме било нешто криво или и неправедно учињено, гледао је како говори о онима, од којих му је то, те имађаше обичај и у таким приликама не говорити ништа даље од саме ствари, која је била у спору и поводом које се нешто догодило.

Из ових разговора још ћу приповедити нешто, што је опет имало да служи као упут младим људима. Добро се као и данас сећам једнога летњег дана, кад сам цео дан провео код њега радећи на растурању по азбуци цедуљица за Речник из књижевних старина српских, које сам му цедуљице и ја из више споменика вадио. Говорено је о књижевним делима и о начину како их треба усавршавати, а разговор је почео о Хорацијевој изреци, по којој треба своја дела тек после девет година у свет пуштати. Ђ. Даничић је био са свим против тога правила.

Налазио је. да је са свим некорисно како за развитак целог народа тако и за саме писце. Он је био за то, да се оно што ко ради штампа одмах чим се изради, и да је то боље како за писца тако и за народ. Ако не штампате одмах чим што израдите, говораше он, ви вашем времену одузимате производ који му припада; а сами се лишавате критике и суда других којим се можете користити за будуће ваше радове. И по томе се тек види, колико је оно чекање штетно. На поправке које отуда истичу, неће се чекати ни мало, и оне су чист добитак. Давање свакога производа своме времену, што је из његовог начела следовало, Ђ. Даничић је узимао да је пробитачније и по писце и по публику. Ако је писац слабији, а могао би се усавршавати, он је с тим увек био у добитку; публика би опет добијала нарочито онда кад је производ савршенији, те се њиме општа висина напретка подиже. Усавршавање пак које је постизавао писац, ишло је, посредно, и опет на корист како публике тако и опште висине књижевнога и просветнога напретка.

Случају пак имам захвалити, што ми се сачувао један рукопис, први састав једнога књижевно-историјског списа из 1862 године, који је био под Даничићевим плаивазом, и на коме су многе његове белешке. Ја износим овде из тога састава колико треба да се Даничићеве белешке разумеју, и саопштавам те његове белешке, нека читаоци по једном примеру виде, како се он бринуо за подмлађивање књижевне и научне снаге.

У »Лицејци,« II, коју је 1863 издала Омладина лицејска у Београду, напред је мој чланак »*Лак поглед на развитак српске књижевности*«. Чланак тај био је у почетку друкчије израђен, и као први састав он је носио наслов »Нешто о новом правцу у српској књижевности« а износио је свега 6—7 листа. У приступу налазе се, на

прилику, врсте како би за ту намеру (да се т. ј. говори о реченом предмету) „била врло удесна Лицејка као књига која је у народу добро раширена, а прилика је да је (т. ј. „Лицејку“) *жели сваки, који је пријатељ омладини својега народа*“ Уз врсту друкчијим словима наштампану, Ђ. Даничић је забележио: *То треба други да каже, а писцу не приличи.* Говорећи даље о ствари ја сам био написао: „Мислим доиста, да се ретко где могло што узимати толико с *ћоравих* страна, као што се ова ствар узима. За приповест је оставити као успомену из данашњега времена да има људи *који се рачунају изображени — а не умеју још да знаду* шта то значи језик, шта правопис, итд.“ Друкчијим словима наштампано подвукао је Даничић, па је с краја додао: *Аргоанције се треба чувати свакоме, особито младићу.* Даље сам рекао: „Има их који неће да знају ништа за уверење, који мисле и ради су протурити под готову пару, да се много којешта што људи чине *из најсветијих намера* и из најчистије тежње за науком, ради као од неке обести и лакоума, *па ме је чисто стид казати* да има и таких који би ради у свима тим, како рекох, заиста светим и племенитим стварима да виде дела која су учињена за љубав не знам којој пропаганди, за новце!“ Уз прву гомилицу друкчије штампаних речи Ђ. Даничић је забележио: *Може најчистија бити тежња, може и оно за чим се тежи бити најчистије, и опет може пут бити глибовит, којим се не може доћи до онога за чим се тежи, него се може пропасти;* а уз другу забележио је: *Није за тим стало чега ће бити стид писца, нити се мари за субјективност његову.* На крају приступа написао сам: „Да се проспе чиста свест о свачем у свету, једина је тежња науке и *новог времена*“ Уз подвучене речи Даничић је забележио: *Напретку је то тежња, а напретка има у сваком времену онаком какво је, само људи у исто време једни напредују а други*

назадују. Даље у чланку у реченици: »Наша је књижевност на *неприродан начин* прекинута«, уз подвучене речи додао је Даничић: *Треба показати тај неприродан начин.* А поред врста: „Ово ћемо да покажемо историјом српске књижевности, најправеднијом суђајом. А све што говоримо и што рекосмо није наше какво уверење, нити то може бити чије уверење; ово су дела која не могу бити уверење, но која се морају знати — а сазнају се изучавањем историје српске књижевности. Ако се, дакле, ко с овим не слаже — нека не мисли да је то за то што је он некаква другог уверења, но нек сам себи слободно призна да тих ствари није изучио као што треба, и да треба да их учи“ Даничић је додао: *За што тако набусито? Таки је тон у целом чланку. У чланку се хоће да се неко обавести. За то му треба говорити само с љубављу.* Даље је долазио један одломак о старом политичком животу. Ослањајући се на нека места из Мајковљеве Историје ја сам узео да је Душан почео уводити у властеоство нове елементе, нову властелу, и да је то, заметнувши борбу, сличну борби демократије с аристократијом, унело клицу распада у сав живот српски. Тај ред мисли завршио сам овим: „Све народно сматрање саставило се, па персонификовало у Милошу и Вуку, који су у најважнији тренутак као представљачи један једне а други друге од оних двеју партаја — најбоље доказали колико је зло у држави било властеоско сматрање, колико ли је зла собом донело и колико имало у себи оно само. На те две личности народ се ограничио, па је на њих просуо своју клетву и благослов, које се не могу тицати једино њих, но и оних људи који су с њима били једнаки по уверењу и којима су они по томе били представљачи. Ето то је била српска држава, таки су елементи били основа развијању ондашње књижевности.“ Уз то је Даничић забележио ово: *Ово о староме политичком*

животу, кад би и било истина, нема ништа с „Новим правцем у нашој књижевности“ Борба ни тако како се описује није била између аристократије и демократије. Да је била борба између аристократије и демократије, морала би надвладати демократија. Ни државу српску, а камо ли књижевност, није упропастила така борба, него са свим друго. Онака борба не би ни сметња била књижевности ни за онда докле би трајала. Иза тога долази други ред мисли, којим се казује да је развитак руске државе под Петром Великим, ширење њено к Црноме Мору и к Југу помогло да се уплив руско-словенскога језика рашири на српску књижевност и цркву. „Радило се, дакле, стоји у мом тексту од 1862 год., јер је то ишло у корист руске државе, да се Турска сломи, па се радило изнутра; гледало се, да се народи хришћански по Турској обрате на руску страну, да би се тако у самој земљи имало довољно потпоре моралне, кад се на њу удари с поља физичком снагом. Ничим се лакше није могла почети спремати пропаст турског царства. Чим народи из једне државе, који су већ и онако зловољни, осете да има неко на страни, који се показује да се за њих заузима, тим је одмах спремљено цепање. Ово је и требало. Ми међу тим остављамо на страну ове ствари, јер то иде у политичку историју да каже колико је ово нама у политичком нашем васкрсавању помогло На мени остаје да отален кажем оно што у књижевност иде“. Даничић је уз то забележио: *Ово о спољашњој политици руској моменат је који за овај посао не вреди ништа, јер би и без ње све било онако у српској књижевности како је било* — Даље где сам упућивао на неке чланке и књиге о истој ствари, прекидајући само излагање, Даничић је забележио: *У оваком чланку, какав се хоће овај да буде, не треба упућивати на те и друге чланке или књиге, него треба казати шта се из њих добило, ако се што добило.* — Даље у моме

чланку долазе ове врсте: „Било их је чак и таких, који су толико занесени били, у новије време кад се стасмо будити, за тим „славјанским" језиком, да су свој лепи народни језик хтели грдити називљући га „чобанским" и „свињарским" — *јер је по ондашњим мислима било за презирање оно што је свињарско и чобанско као да нису једнаки сви људи и као да немамо сви под једнако све што имамо.*" Подвучено је од Даничића, а уз то је ова његова белешка: „*Дакле између момчета које свиње чува и лицејисте нема разлике никакве?!! — Кад би онај језик доиста био „свињарски", право би имали противници. По свагдашњим је мислима за презирање оно што је свињарско. Узимати да је и те епитете дао народном језик аристократизам, значи ни мало не познавати нашега живота* — На завршетку стајало је у мене ово: „Вук, дакле, са својим идејама о народном језику и са развићем даљим тих истих идеја *није ништа друго но наставак на прави природни развитак* наше најстарије књижевности, коју је русизам неприродно прекинуо, створивши у новој књижевности против-народни правац, који се још и данас држи у тако нареченом „старом правопису" и „његовим присталицама". Обележивши у овоме одломку подвучене речи, Даничић је забележио са стране: *То је главно; ту мисао развити са сваке стране и показати — треба да је све што у овоме чланку може бити.* Али после свега на празној половини стране на крају има ово: *Рађено врло олако. Не може се ни поредити с пређањским чланком о јеровима. И према томе, кад би се штампало, било би сведочанство, да писац није напредовао у пређашњој љубави к знању и у труду око њега, него још ударио натраг. А је ли то истина? Сам говор, у ком се писац обрецује на све што није онако како он мисли, показује да је задовољан оним што зна. А истраживања, развијања, осветљавања, доказивања нема, него је попреко само суд изречен, као да се*

писац већ оставио радње научне. Опет: је ли то истина? И шта значи, ако је истина? Је ли писац изгубио вољу бити изванредан човек? И ***од куда та промена?***

Држим да не треба речитијега примера да се докаже право очинско интересовање према ученицима и младићима који су хтели да раде на књижевности. С тим интересом је Ђ. Даничић до смрти пратио кретање просветног и књижевног напретка у своме народу, у колико му се год прилика указивала, или у колико га је његов посао на то упућивао.

IV.

Прећи ћемо на бележење појединости из Даничићева личног и друштвеног живота, које су непрестано испреплетане са његовим учешћем у јавном књижевном и политичном животу.

Посматрање се ово може повести од прилике тек од 1859 године. За ранији живот Даничићев у Београду ми немамо никаквих података.

Од тог времена па до његове прве сеобе из Београда, Ђ. Даничић се кретао у друштву у опште мало, као што обично чине људи који имају пуне руке посла и којима је најпријатније друштво њихов радни сто. Али и у томе да̂ се обележити друштвени круг, у ком се Ђ. Даничић кретао, и по њему се даду извести његове тадашње друштвене симпатије и антипатије.

После Свето-Андрејске скупштине у Србији су се у послу и у мислима о току владања и политичких послова образовале две странке, једна с конзервативнијим друга с либералнијим погледима. Ове главне карактеристике не могу се узети апсолутно; њих би требало још исправити лич-

ним способностима и особинама, озбиљношћу и неозбиљношћу уверења, практичношћу, истинитошћу и остварљивошћу политичких мисли у оно време, итд., пошто није довољно да је нешто апсолутно оваке или онаке боје, него се иште и да је истинито и да тежње буду стварне, животу народном и његовим потребама примерене.

Ма да се Ђ. Даничић активно није мешао у политику, ипак се у животу малих народа и малих средишта јавни људи не могу потпуно склонити од политичких покрета. Симпатије и антипатије, оно што одобравамо и што не одобравамо, покаже се овим или оним путем.

У овоме разлому Ђ. Даничић није симпатисао са онима који су се одвојили под заставом неких либералнијих погледа, и с људима, који су се око тога правца састали, те који су после у политици радили као либерална странка од 1858 године, стајао је у хладним, ако не у затегнутим односајима. То се може видети по овоме.

С братом својим Милошем Поповићем живео је Ђ. Даничић свагда као брат, и увек је према њему, и позније према деци његовој, вршио дужности брата тако, да у томе, као и у свему што се дужности тиче, може бити углед. Милош Поповић пак, као новинар, први је дошао у сукоб са либералима од 1858 године. Кад је, настојавањем либерала од 1858 године у јесен 1859 године влада одузела од Милоша Поповића уређивање „Српских Новина," па их предала Владимиру Јовановићу, а за тим Стојану Бошковићу, онда је брат Даничићев Милош Поповић остао без игде ичега, и живео је с тешком муком све докле није у пролеће 1861 године основао „Видов Дан." У тим новим, по начину већих европских листова, уређиваним новинама, Ђ. Даничић је почео критиком граматике Јована Илића (Н. Сад, 1860) рубрику реферата о књигама, који су у „Видову Дану" под насловом „Књи-

жевност« почели излазити. Оно што је Ђ. Даничић о тој књизи Јов. Илића рекао, нема у ствари никакве везе с политиком, и сушта је истина. Али се међу књижевницима, који су политички припадали либералима од 1858 године, није узимало тако. Они приказ који је Ђ. Даничић изнео о Илићевој граматици нису узимали као научни суд него као напад на њихова друга, напад произведен политичним мишљењем. За то с друге стране изађе одговор А. Васиљевића у »Трговачким Новинама« које је издавао М. Миловук, и које се могу сматрати као први засебан јавни орган те странке у Србији. Један пут на овај начин започета полемика, наставила се, скоро увек с истом задњом мишљу, и око других књига. Либерали почну критиковати књиге писаца који су припадали њима противној странци. Ови су се обично у „Видову Дану" бранили. Али то не припада овамо. Овде је требало да се покаже, какав је положај Ђ. Даничић заузео у политичним групама ондашњих јавних људи.

Још јаче се овај положај обележио лекцијом коју је Ђ. Даничић говорио о књизи „Посланіе къ Сербамъ." [1] То је изашло мало раније исте године. И како је књига руска врло добро била примљена међу либералима, а Ђ Даничић јој је одсудно био противан — то је лако извести како су се могли, према томе, обележити њихови лични односаји. К свему томе ваља додати још и то, што је за све то време Ђ. Даничић био књижевни сурадник »Видова Дана.« А око „Видова Дана", који је заступао владу коју су либерали нападали, сједињавали су се сви противници либерала. У томе се друштву и у тим мислима и Ђ. Даничић тада кретао, ма да су му његови књижев-

1 Књига је изашла 1860. Полемика о њој побележена је у мојој „Српској Библиографији" стр. 423 под бр. 2320.

ни послови увек били главна ствар, и ма да се никад није много бацао на политику. И лично се Ђ. Даничић највише виђао и дружио с људима, који су припадали тадашњим противницима либерала, ма да су, на крају, одношаји с министром К. Цукићем и са гдекојима из исте странке охладнели после догађаја, којима је Ђ. Даничић из Велике Школе иступио.

Не могу узети на се да обележим колико је од ових расположења утицало и да ли је икако утицало на онај сукоб у „Друштву Српске Словесности," који се догодио између Ђ. Даничића и неких чланова друштвених приликом кад је Ђ. Даничић поднео Друштву свој „Рјечник из књижевних старина." Они који из ближе познају људе и расположења њихова у тај мах, могли би тачно одредити, колико од онога што је тада било ваља од бити на наивно незнање (ма колико да исто чудно пада у средини „Друштва Српске Словесности") колико ли на друга каква лична осећања, а колико, може бити, на личну осетљивост Даничићеву. Али од овог новог иступа Ђ. Даничићева из „Друштва Српске Словесности" развиле су се, мало по мало, велике последице. Касније је, за тим, опет поводом неке ситне ствари, у којој је просветна власт сувише мало пажње показала према професорској и научничкој осетљивости, Ђ. Даничић иступио из професуре Велике школе. Тим је одузето земљиште и одузет разлог бављењу његову у Београду, и он је, не дуго по том, Београд и оставио, одселивши се у Загреб. Хрватске књижевне и културне вође вешто су се користиле нашим погрешкама.

Тако се Даничићево боравлење у Београду свршило начином врло незгодним. И он није могао отићи задовољан. Полазио је разочаран, и бележећи то овде, не могу да не признам да је доиста имао чим бити разочаран. Али и

полазећи бринуо се о ономе што смо рекли да је његова мисија. Још за живота Вукова, и докле се Вук о новоме правцу у књижевности бринуо, у Београду је пријатељ и повереник његов био пок. Јов. Гавриловић. Исти се по тим симпатијама зближио и са Ђ. Даничићем, и на „Српској Синтакси," првоме већем делу Ђ. Даничићеву, видимо да је посвећено Јовану Гавриловићу као добротвору. Према Јов. Гавриловићу је Ђ. Даничић сваком приликом показивао и поверење и поштовање. И кад је полазио, на њему је он оставио као аманет бригу о оним књижевним интересима, за које се дотле у Србији заузимао и борио.

Живљење у Загребу моћи ћу још јасније побележити, пошто су ми на руци писма Даничићева.

У колико је више разочаран пошао из Београда, у толико га је више обрадовао и задобио дочек у Загребу. Биће да му је тада први пут указано неподељено поштовање, неокрњена угодљивост, за коју је он, при свој својој скромности, осећао да ју је потпуно заслужио, коју дотле уживао није, а за коју је, по живом свом осећању, пријемљив био.

Ово што написах сâм сам гледао године 1867 са највећом радошћу, а може се видети и из ранијега једног писма Даничићева. »Послије десет година што сам провео међу тамошњим људима — писа ми он 16 Јуна 1866 из Загреба — не бих вам се могао нахвалити овдашњим људима. А само мјесто у дивној је околици; моја мати кад је прогледала само онолико околице колико је могла проћи, рече: требало би г. Владан да дође да види, па да обзнани свијету. По себи се разумије да је тако мјесто и здраво, и с те стране боље сам, хвала Богу, много него што сам био ту. Из стана својега имам поглед какога не знам има ли у г. Владана Саској Швајцарској. А с друге стране, на коју ни онако нигда не гледам много,

не могу се тужити: плата ми да богме још не иде; али уза свој рад могао бих задовољно чекати и коју годину. Доиста у једну руку било би ми мило кад бих могао остати на миру од свакога другога посла докле — с помоћу божијом — не бих свршио библију!

Из овога задовољства текло је оно топло заузимање које је Ђ. Даничић показивао за све у новом положају и у новом друштву својем. Али никада у томе није губио из вида источну браћу своју, није попустио у љубави Срба и Србије. Све што је радио, радио је само за то што је био искрено уверен, да тиме чини добро и једнима и другима, што је мислио, да се тим радом погледи шире и лепша будућност ујемчава. Навешћу сад што год могу из писама тога времена, те да се и ово из његових властитих речи види.

»Можете ласно и сами погодити — писа ми 7. Августа 1868 из Загреба — за што су два члана наименована иступила из академије: стари А. Мажуранић за то што му брат Иван није у Академији, или што није више кинцелар, а Кукуљевић за то што је видио да неће бити изабран за председника. Ким лични обзири тако владају да су га дотле могли довести, ја мислим да је и боље за саму ствар што неће бити у Академији. — Учитељи основних школа католичких у свој земљи овој имају овде друштво под именом *задруга*, којему је намјера саставити фонд за удовице и сирочад учитељску. Томе друштву ја дадох на поклон 300 екс. Приповиједака из стар. и нов. завјета; оно ме изабра за почаснога члана и прије неколико дана посла ми диплому на то. Али не пишем вам ово да ово знате, него да вам јавим ово: на реченој диплими имају су двије стране два лика: један је Јана Коменскога (Чеха протестанта) а други нашега Доситија Обрадовића. Промислите, јесу ли се наши учитељи и виших школа, а камо ли основних, дотле подигли у либе-

ралности и у толеранцији, да би је могли у такој прилици и тако живо показати. И ми још највише мислимо да се с те стране можемо поносити од браће своје западне цркве! Видите да у нас има још много прејудиција, које нас јако стежу за варварство. Молим вас, кажите ово г. Јов. Бошковићу, не заборавите«.

31. Јануара 1867 писа ми ово:

„До сада сте јамачно већ примили најновијега Књижевника. Како он престаје излазити уступајући Академији, мислим да би добро било кад бисте мало више о њему проговорили имајући на уму све што је до сада урадио. Молим вас, поправите у мом чланку на стр. 586 у вр. 1 оздо *о* мјесто у, на стр. 587 у врсти 20 *крајње* м. *скрајње*, на стр. 589 у вр. 5 *та* м. *sa*. Друго којешта опазићете сами да су штампарске погрјешке. — Сада бих вас молио да ми учините љубав за коју бих вам био веома захвалан, а то је да ми добавите добре и лијепе гусле. Може бити да се могу добавити од робијаша, али ви ћети боље знати него ја гдје бисте их нашли: најмилије би ми било да буду онаке каке су највише у обичају, без претјеривања у накиту и без икакога модернизирања. Ја се у томе са свијем ослањам на вашу љубав к тој народној ствари нашој. — Наша Академија још чека да буде потврђен покровитељ и предсједник. У осталом спрема се да што прије може што штампати. Много смета у овај пар и то што још нема стана; а нијесмо ради задовољити се чим год, да се не рече послије: ето може се и тако.«

А 18 Марта 1867 писа ми:

»Ево вам Pozora гдје је почетак ином чланку о школама. Али вас молим да ми га овамо вратите по што га употребите. Подајте и г. Гавриловићу нека прочита; знам да ће га јако интересовати.

»Од Јагићеве књиге још није ништа наштампано премда су сложена 2 табака. Још не долази хартија. Јагић ће вам слати табаке.

»Академији још није потврђен председник и покровитељ; с тога још не ради.

»Писма о служби божијој преписана су, али немам кад да их прочитам. Послаћу вам их заједно с онијем о Душану.

»У најновијем броју овдашњега »Католичкога листа« изашла је рецензија о мом пријеводу светога писма. Прочитајте. Ваља да има у библиотеци; барем је прије било. Узимајући на ум да је од католика, од свештеника, и у црквеном листу, ја сам њом са свим задовољан. Рецензенат није знао да *човјечица* има у нашим споменицима као народна ријеч. Али за вас је вриједно да знате да завршетком те рецензије ни попови с којима се састајем нијесу задовољни.

»Молио бих вас да ми љубазно поздравите уредника »Србије«; први чланци у тијем новинама веома су ми драги, а допадају се и знатнијим људима овдашњим.[1]«

Кад је за »Гласник српског ученог друштва«, којему сам ја тада постао уредник, послао прилог »Филип Мезијер о цару Стефану« (Гласник XXI, 277) писа ми ово: »Ево вам и писама о служби Божијој и онога чланчића о Душану. Што се другога тиче, молим вас предајте г. Јов. Гавриловићу и кажите му од мене поклон и поздрав. Може бити да ће друштво жељети да се и пријевод штампа. Мислио сам о том много, али како сам сада у послу, не могоше ме привољети да се тога латим. Може бити да би то најбоље израдио г. Јов. Бошковић. Ако то буде, онда се ово што шаљем може прекројити; на име нека се онда слободно избаци из натписа моје име, па гдје год

[1] Уредник је био Љ. Каљевић. Лист је уређиван као опозициони влади тадашњој. У њему су почели радити некадашњи београдски ђаци Даничићеви.

нека се само каже да сам ја послао ово што шаљем. — Што се тиче првога, молим вас примите и ви једну корсктуру, и за све будите у договору с г. Бошковићем и с г. Стевом[1], којима обојици такође ево пишем. и молим вас предајте им писма; а г. Стеви и рукопис. Што пишем г. Бошковићу примите као да сам и вама писао и прочитајте — »Вила« нека се поноси што је прва и за сада једина међу нашим новинама која опширније поведе ријеч о изврсном Богишићеву дјелу.«

У писму пак од 4 Нов. 1867 писа ми о истом прилогу: »Врло би ми драго било, кад бисте гдје год у Гласнику казали да онај пријевод ријечи Мезијерових о Душану у Гласнику *није мој, нити сам га ја послао, него да је ту начињен.* Тијем бисте ме поштедјели да не морам о томе мислити, нити сам помињати. Ја се чудим како код самога пријевода није то казано.«

А 29 маја 1867 писа ми ово:

»Одавно вам не писах. Молим вас, опростите ми. Рад сам да уграбим што више библије док нијесу навалили послови академички. Како сте видјели из новина, имали смо већ прву јавну сједницу, на којој је Јагић читао о народнијем пјесмама из своје историје књижевности. Стефанита и Ихнилата, којега је ту споменуо, ја имам преписана из рукописа биоградскога, и штампаћу га чим мало само доспијем. Дојакошње табаке од његове историје надам се да сте примили. За сада има Академија свакога мјесеца по 2 разредне јавне и 1 скупну сједницу Главна и свечана биће до 20 дана; тако се надамо.

»Како сте ви? Пишите ми, молим вас.

»Чини ми се, да је посве лудо што је у Матици у изводу из Католичкога листа приопћен и онај »реп« (како

[1] Рајичевићем.

га овдје назваше). У *цијелом* чланку и у *католичком* листу оно има смисла: али онако — гдје је ствар сама, посве у кратко јављена; па онај реп додат — показује грдну невјештину редакторску, ако се неће узети да је — стојећи без икакве примједбе — денунцијација, којом је *Матица* хтјела казати својим читаоцима да се угледају на Католички лист.« [1]

И не само Ђ. Даничић, него сав онај круг, у ком се он тада кретао, беше с неком младићском топлотом задахнут истим мислима једнаке љубави према књижевности и науци и Срба и Хрвата. У том се кругу израдило и почело практиковати неко више гледиште на јединство источних и западних делова нашега народа; радња та и такво осећање и мишљење тога круга обележили су једно време односаја међу српством и хрватством које је значајно по искрености и идиличности својој, које ће се памтити, и — ако буде суђено — послужити као добра опомена и углед будућности. Први међу свима

---

[1]) Ево тога «репа» из реферата Katoličkog lista, који је донела „Матица“: «Хоћемо ли, дакле, ово св. писмо препоручити свећенству католичком и у опће католицима? Свакому је кршћанину католику библија књига Богом дана, књига богодуха, којој је садржај слово Божије. Верујући ово, ако штогод наопако разумје у њој, може му то постати веома пагубно; јер ће што је зло разумио, држати за слово божије, дакле лаж за истину вјечну. А како ће лако свако гдјекоју изреку криво схватити у књизи толи стародавној! С тога је црква католичка по својем праву и по својој дужности сатворила неке прописе о превађању и читању светога писма. Она прописује, да св. писмо, којим ће се служити католици, има бити: 1. преведено по Вулгати, не искључујући ни мало текста хебрејскога; 2, истумачено опаскама, извађенима из списова св. отаца или учених католичких мужева и одобрено бискупом католичким или столицом апостолском. Ово су прописи наше цркве. А превод Даничићев нити је сачињен по Вулгати, нити одобрен облашћу цркве католичке; за то се не смемо њим служити, још га мање коме препоручити.«

у томе кругу са стране Хрвата био је В. Јагић, истим оним мислима и осећањима и данас веран; за њим др. Фр. Рачки. др. П. Матковић, пок. М. Месић, и Фран Курелац из академичкога круга, Иван Филиповић из популарних књижевничких кругова, да не бројим остале млађе и старије из реда интелигенције и политике. У тим мислима академички круг смисли, да своје мисли о ближим заједничким културним и књижевним везама са Србима обележи и видљивијим начином. Лака се прилика томе дала у првој свечаној седници, којом се имала отворити Академија.

И 22 Јуна 1867 Ђ. Даничић ми писа овако: „Свечану сједницу прву имаће Академија или у почетку или на крају Јула по новом календару. Поуздано се још не зна због околности у којима смо, али је више прилике да ће бити на крају. Ако буде на крају. ја ћу вам за времена јавити; а сада рад сам вас само молити, да се склоните и ви сами и да настанете око господе Јов. Гавриловића, Панчића, Јов. Бошковића, Абердара, Чеде а највише ће требати око господина Јовшића, и других пријатеља народне ствари, да их склоните да дођу овамо на свечану сједницу Академије, ако буде на крају Јула по новом. Тада ће свима вама бити врло згодно доћи. Ја ћу вам, како рекох, за времена јавити кад ће бити, а и за остале ће доћи позив уредан, како се могбуде. Ја сам увјерен да ћете и ви и сва поменута господа знати, да би долазак свијех вас био од важности не мале за народну ствар, а увјерени можете сви бити, да бисте доласком својим учинили велику радост овдашњем свијету. Молим вас опет, настаните око ове ствари својски; и молим вас сматрајте ово што вама пишем као да пишем свјема именованијем; не гледајте на формалности, које је тешко у садашњим околностима држати; али опет кажем да ће осим овога хитнога позива доћи за времена

и други који ће бити колико се може уредан. Ово је само за то да вам уреднији позив не буде из ненада и да не речете да је доцкан. Још један пут вас молим, примите се својски ове ствари, и будите за сада овијем задовољни.«

По тој је жељи учињено све што је требало. Мислим да је из Србије било на отварању Академије на седамнаест лица. Жељан да се упознам са тамошњим приликама, што је за мене онда ванредно поучно било, ја сам отишао у Загреб десетак дана раније, и гледао како тамо живи група књижевника, која је била темељ нове Академије, и у којој се кретао наш Даничић. Најлепше је утиске чинила та група, и могла их је чинити и на највећега скептика. Годину дана касније, у Јулу 1868, кад сам на ново походио Загреб, било је исто стање. Али су се околности позније измениле, људи су се разишли и растурили, и иста повољна струја, ваљада лишена јаче реалне подлоге, ослабела је и другој место уступила. Судбине литерарних и културних мњења исто су тако не испитане као и много друго којешта. И Ђ. Даничић, који је у то време био заиста пун задовољства, да је мени, познанику из Београда, тешко било познати у њему некадашњег доста суморног и устегнутог Ђ. Даничића, ма да сам се промени радовао; и Ђ. Даничић је касније дошао до туробнијег мишљења. Али у малих народа, ваљада по брзини и малој снази њихова живота, ни зло ни добро не траје дуго. Или су суђени путови историје сувише различни од ових који су у жељама нашим! Ипак још подуго после отворања Академије и састанка у Загребу послови су ишли истим правцем, и с поља се промена није дала лако опазити. Ја ћу навести још неколико одломака из писама, којима се то потврђује.

Пошто је у »Вили« изашао мој реферат о Јагићевој „Историји књижевности," писа ми Даничић, 4 Новембра

1867: „Опростите што вам још не захвалих на онијем ријечима које рекосте о књизи Јагићевој. Онијем су овдје сви врло задовољни, и ја сам се врло радовао читајући. Само на оном мјесту гдје поменусте мисли његове о свези између наше поезије и источне, рекао бих да нијесте са свијем погодили, или хотећи у мало ријечи казати, не казасте довољно или јасно. Смисао тијем ријечима може бити: да је Јагић само оно написао (о тој ствари) што су други већ казали. Од прилике таки може бити смисао. А није тако; него је Јагић само ишао путем којим су други ишли, или га и отворили и прокрчили; па је на том путу сам нашао резултате за нас онаке каке су други налазили за друге народе. Тако је и оно о старој култури словенских народа. Али то ни мало не ружи прекрасне рецензије ваше.—Једва чекам да видим народне пјесме које штампате«.[1]

У писму од 8 Новембра 1867 писа ми:

»Данас вам отиде прва књига нашега рада. Посласмо друштву и оној господи што су чланови наше Академије. Молим вас раздајте им. Хтио сам и вама на свој рачун послати један екземплар, и послао бих драге воље; али с другога разлога не хтјех навалице, а то је за то да се види колико ће ексемплара из књижарнице отићи у Биоград, а да сам ја узео један и вама послао, рачунало би се да је отишао овдје, а на вас би Биограђане дошло мање.

„Молим кад објавите ту књигу додајте, да Академија даје своје књиге на продају овдашњој књижарници Фр. Жупана, и ко хоће да је има, треба од исте књижарнице да је иште (наравно преко својега најближега књи-

---

1 То је друга књига Петрановићева зборника, која се у то време штампала трошком «Српског ученог друштва.»

жара; јер што рекох, вриједи највише за нашу несретну књижарску трговину). Такође немојте пропустити да не споменете онај позив за скупљање грађе за рјечник, што ћете га наћи на стражњој корици. Ја сам већ намијенио и вама један дио тога посла; али о томе други пут. За сада само да вам кажем, да би врло добро било, кад бисте се склонили да из цијеле биоградске литературе повадите што је за рјечник, па нам пошљете. Ако бисте пристали на то, молим вас јавите ми, пак ћу вам писати како бисте то чинили, да не би било замета овамо у овом што ми радимо. По себи се разумије да бисмо се врло радовали и свему другоме што би ко из говора народнога послао.

„Осим онога што ћете говорити у Вили о нашем „Раду“, молим вас пишите ми што више можете: шта остали свијет говори о тој књизи.“

Кад је Старчевић издао познату књигу о имену *Срб*, Даничић ми је посла, и о њој ми ово писа у писму од 12 Маја 1868 године:

„Шаљем вам данас обавиту у накрст броширу Старчевићеву о имену *Срб*. Ви јамачно знате како Старчевић стоји према осталим Хрватима и Србима. Он је коловођа неколицине (једва десетине). Њему су противни сви други колико му и сами Срби могу бити противни. Он се сада свезао с Мађаронима, којима је он само за то мио, што завађа Хрвате са Србима. Од туда ћете знати добро како ваља судити о њему и његовој брошури. Њој је тенденција политичка. Ја се надам, да ћете ви тамо сви то познати, и за то судим да ће брошура његова још јаче привући Хрвате и Србе једне к другима. Нико други него противници нашега јединства хоће да се ми завадимо; па баш за то ми не треба да се завађамо, да не буде оно што противници наши хоће. Кад, дакле, станете го-

ворити о тој брошури, сматрајте га као човјека који и на хрватске патриоте исто тако мрзи као на српске, и којега хрватски патриоте презиру исто тако како га морају презирати Срби«.

Те године путовао је Даничић у Далмацију. После пута писа ми 27 Септембра 1868 године ово:

„Ја сам се вратио с пута прије двије недјеље, проведавши на путу 20 дана. Врло ми је мило што сам видио Далмацију, а особито стари негда тако славни Дубровник. Садашњи је Дубровник жалостан и готово мртав остатак негдашњега господства.

„Тамо у школама као да још не беше никаке промјене; само читах јуче за г. Чеду да је прешао у министарство. Ко ли ће доћи на његово мјесто? Ко ли ће предавати философију? Ја се надам да ће још бити промјена до почетка школске године«.

У почетку 1870 већ је почело крњити се оно коло књижевника који су онако снажно и вешто и с онолико знања и радне снаге започели рад Југословенске Академије, и томе раду правац дали. То се почело, колико ја знам, тиме што је В. Јагић из службе отпуштен, и што је тиме створена немогућност да даље у Загребу остане, већ и по томе, што се његова професорска снага на све стране тражила. И ми смо у Београду мислили како би се могао у Београд довести; али како у томе нисмо успели, што ондашња влада у тој ствари није показала довољно решености или разумевања, или што се у Србији у опште мало знало како се ти послови раде, добро је да тај покушај од заборава сачувам. О тој ствари писа ми Даничић 29 Маја 1870 ово: „Да је Јагић отпуштен из службе, јамачно већ знате, а то је за то што је са још 9 професора искао да се Старчевић отпусти, који је такође отпуштен. С Јагићем је отпуштен и Братељ. На то дадоше оставку још шесторица између онијех који

су искали да се Старчевић отпусти. Сада се опет буне ђаци. — Мислите о овој ствари«.

На мој одговор на ово писмо, о коме ја немам белешке, Даничић ми писа 19 Јула 1870 ово: »Што ми пишете о Јагићу, у том ја налазим двоје: једно је: би ли Јагић дошао у Београд, а друго је: што би требало да чини српска влада. То су по мом мишљењу двије ствари врло одвојене. О првој се не може (барем ја не могу) говорити, нити се има шта говорити, докле се друга не покаже. Одлучио о првој Јагић што му драго, ја мислим да би другу требало учинити«.

Није много прошло иза Јагићева одласка, а дошло је време да се и Ђ. Даничић крене из Загреба и да остави секретарство Академије. Кроз неколико година које је Ђ. Даничић провео у Загребу, околности се у Београду беху веома промениле. У погледу на књижевност и на оно што је Ђ. Даничића највише интересовало промене су биле најповољније. Кад је садашњи Краљ као Кнез, по навршеном пунолетству 10 Августа 1872, ступио на владу, Ђ. Даничић бејаше дошао у Београд, и собом се могао уверити о великом поштовању, с којим је, по заслузи, свуд без разлике, примаи и дочекиван. И он је отишао из Београда потпуно задовољан. Одмах за тим почела се преписка о његовом повратку у Београд на катедру, која је тада била празна и коју сам ја хонорарно као библиотекар заступао. Заступник министра просвете, тадашњи министар правде г. Стојан Ј. Вељковић[1] позове га писмом да заузме своју катедру. Ђ. Даничић пристане. У

1) По томе што сам ја као министар просвете, у Априлу 1873 потписао указ о постављењу Ђ. Даничића за професора, што је, чини ми се, било прво постављење које сам ја потписао, многи су и позив приписивали мени, а позив је потписао и послао Ст. Ј. Вељковић.

писму од 10 Јануара од 1873 имам ове врсте: „Није лијепо да ја говорим, али мислим да ми ви нећете забавити ако речем да осјећам у себи да ми је народно добро милије него моје и да без тога осјећања не бих марио ни живјети. Како рекох, о том се не пристоји мени говорити; моје је само према томе осјећању радити". Мислим да се́ те врсте тичу повратка Даничићева у Београд.

Боравље̂ње Даничићево у Београду, које се поче у Априлу 1873, а сврши негде у пролеће 1877, има са свим другачији карактер него прво његово бављење. Некадашње десетогодишње Даничићево бављење у Београду било је време борбе и трења, које без горчине није могло бити; ово друго његово бављење било је периода мирнога научног рада и уживања у слави и научној тековини. Сва начела, за која се Ђ. Даничић пређе борио, била су призната и у многоме у живот уведена. Рад у школи мање му је бриге давао, јер је сад предавао само свој предмет; није му задавала бриге ни историја књижевности опште и српске — као што бејаше у пређашње време — а камо ли естетика. Време изван школе провођаше радећи *Историју облика* и *Основе,* и водећи даље приправне послове за *Рјечник академијски.* Спрам јавних послова показивао је онај и онакав интерес, какав и на другим местима показују научни људи његова положаја. Одлука скупштине од 1876, да се за време рата плата сведе на триста талира, и друге фамилијарне неприлике бациле су га, истина, у материјалну незгоду да је морао своју библиотеку продати, али се, по нарави својој, на то није никоме ни речју пожалио, сматрајући да тако мора бити. А у Загреб је отишао пун воље да предузме израду великога дела свога, у којем га је и смрт затекла. Његов долазак у Београд 1880, његово

путовање по Србији и по новим крајевима приповедао је г. Милићевић (Годишњица V). Расположења пак његова била су се у 1882 врло променила, не знам да ли само због болести, од које је постао нервознији, или и из других узрока. Та су расположења показана у писму које је 14 Октобра 1882 писао г. Милићевићу.[1] И са мном је за време свога борављења у Београду говорио о пословима хрватским жалећи се. И био је о свему тамо у врло тамним мислима.

Приликом другога, последњег борављења у Загребу 1878 лицем на светога Саву омладина српска у Бечу смисли да прослави тридесету годину књижевнога рада Даничићева. На сам тај дан честита му ту славу депутација српске православне оштине у Загребу. У писму од 17 Јан. 1878 јављајући да је примио тада му послату прву књигу »Годишњице«, он ми писа:

»Примио сам „Годишњицу Чупићеву« коју ми изволесте послати. Ако се тако настави, биће врло добро, и књиге ће имати лепо место у нашој књижевности. Велика вам хвала.

„*На св. Саву би код мене деиутација овдашње иравославне ойћине да ми честита јубилеј. Можете мислити, у каквом се чуду нађох.*»

За ту прилику и ја, по молби уредништва из Беча, написах за „Српску Зору« биографију Ђ. Даничића, која је штампана уза слику покојникову која је за ту прилику за лист спремљена. Имам три писма Даничићева о том послу, за која мислим да сам дужан овде штампати их.

Тако 19 Јан. 1878, пошто је изашла прва трећина, писа ми:

»Велика вам хвала на оном што пишете у »Српској Зори« о мојој радњи. С највећим нестрпљењем чекам наставак.«

1) Годишњица V. 130.

А 23 Февр. 1878 писа ми:

„Не могу вам доста захвалити на оним чланцима у „Зори" ради оне љубави коју ми показујете ондје. Ако узмем да се мене не тиче, онда велим да онако треба писати биографије књижевницима, и рекао бих да је оно у нашој књижевности прва биографија тако писана."

А 12 Марта 1878 писа ми:

„Јуче сам читао и свршетак вашега чланка што сте написали о мени у „Зори". Не могу да вам опет не захвалим од свега срца. Особито овом приликом имам да вам захвалим на оном што рекосте на крају каква би ми „пошта" била најмилија[1]. Оно сте ми управо из душе извадили, као што сте и свуда душу ми скроз разгледали. Доиста ја мислим да се никад не могу већма обрадовати него кад видим да се пази на језик, да се језик „учи и негује", а никад већма расрдити него кад опазим да тога нема гдјегод гдје би требало".

Године 1882 у лето повуче га чудна љубав к народу и земљи и, Бог зна, можда унутрашња зла слутња, да опет путује по Србији, јер му спомени из 1874 и 1880 бејаху врло пријатни у сећању, те бејаху још већма подстакли свагдашњу његову љубав к народу и земљи својој. Кад сам га тада видео, с тугом ми се наврзла мисао да је сломљен и да се више неће моћи опоравити. Али снажни дух и крепка природа његова још се бораху. Повратио се у Загреб, мислећи да му је боље. Како сам и ја те године путовао по истоку Србије и по новим крајевима, у повратку му се јавих и послах му неке речи

1) Тамо стоји: „Ако би био рад знати, каквим се цвећем може учинити пошта смерноме Ђ. Даничићу и какви су венци најприкладнији за ону пирамиду врх праха Вукова — можемо га уверити, да се те милоште захвалности и поштовања находе само *у учењу и зналачком неговању народнога књижевног језика српског.*"

које сам овде онде уз пут побележио. Он ми одговори писмом од 24 Септембра, које је последње што га добих од њега. Ту ми пише:

„Велика вам хвала на љубазном писму од 19 ов. м. и на ријечима које ми у њему посласте.

„Веома ми је мило што сте видели старо Врање. Ако да Бог да у здрављу доживим да буде готова жељезница донде, прво би ми путовање било онамо.

„Ако би се дала прилика, молио бих да кажете моје поштовање и поклон господи друговима својим у претешким земаљским пословима, такођер и г. Милићевићу, ако је ту.

„Са здрављем још нијесам са свијем добро, али опет — хвала Богу — рекао бих да је сваки дан боље. И у лицу сам се мало глацнуо (не буди урока!)“

С тим је завршено последње писмо које сам добио од Ђ. Даничића. Његове добре наде овај пут се, на жалост, нису испуниле!!

V

Мисао је као и организам. И као што сваки организам носи у себи урођену силу самоодржања, тако и мисао појединих људи, уверење или поглед на извесне ствари, траје и живи често с таком отпорном силом да јој се разлога не зна. Без ове урођене особине у људи, која се често може посматрати на појединим књижевним или политичним уверењима, не да се објаснити тврд живот гдекојих мисли и уверења, навика и начина сматрања. И оно што није уверење, него што су људи само научили, држи се често с истом снагом с којом се држе израђена уверења. У толико је лакше разумети што људи с великом снагом и постојанством држе она уверења или погледе

који су њихова творевина. Своје се дело још више љуби, а у књижевности и уметности има примера на све стране, како се тешко примају неповољна суђења и противне примедбе и онда кад су разложне и потпуно оправдане. Велики људи обично пењу снагу суђења себе самих и својих творевина веома високо, користећи се тиме, и налазећи у том вазда свеж извор величине и надмоћности. То је први услов величине; у томе је прво обележје, великога човека. Али често баш онда, кад велики људи у стварању умственога посла сврше размишљање и одлучивање, и кад по један пут прокритикованом и одлученом правцу израде посао, настаје у њих снага чувања љубав к своме делу, и у многих се тек тада показује постојанство у један пут смишљеном и обнародованом начину сматрања.

Сама мисија коју је имао Ђ. Даничић да изврши у српској књижевности извежбала га је у овоме постојаном и непоколебљивом начину мишљења, који је мало час споменут. И ова непоколебљива оданост ка начину сматрања један пут смишљеном улази у оно постојанство, о коме Даничић у једном своме писму рече: »кад се не би у сваком великом послу налазило по неколико постојаних људи, не би било у свету ниједног великога дела.« И он то постојанство уношаше у све послове своје, и имајући веровање нараштаја који је у веровањима својим био непокретнији од нараштаја који су за њим следовали, он је обично у размишљањима својим градио одлуке, којих се после врло тврдо држао, и од којих није лако одступао ни онда, кад би се с противне стране и потпуно добри разлози износили. Кад не би, може бити, тако било; да је карактер у Ђ. Даничића био више савитљивији и више склон на попуштање, многе би се ствари и у животу његову а може бити и у пословима могле

друкчије окренути. Ова посматрања ја ћу потврдити гдекојим примером.

Излазак његов из секретарства Друштва Српске Словесности у 1858 години потпуно се само овим објашњава. У истој седници, у којој је он оставку дао, уклоњени су узроци који су оставку изазвали, али је он опет при оставци остао. Он је питање узимао с висока, и одлучивао га тако. Он је налазио, да њему његово сматрање не допушта да у онаким околностима остане секретар, и он није остао, нити је хтео попустити разлозима опортунизма. И шта је било? Без сумње је тим догађајем, тим непопуштањем у ствари иначе потпуно оправданој, већа светлост пала на спор и на предмет спора; догађај с њиме као дело већу је пажњу на спор обратио. А то и ако није помогло, да се ствар одлучи другојачије, извесно је послужило као јача покретна сила идејама које је он бранио онда кад су те идеје надвладале.

Али касније, кад је при одлучивању о Рјечнику из књижевних старина иступио и из секретарства и из чланства Друштва српске словесности због тога што су о његовом предлогу гдекоји чланови говорили с малим знањем и поштовањем — Даничић је, мора се признати, ствар сувише осетљиво узео, и за погрешку чланова, који логично нису могли бити идентификовани с целим друштвом и са свима члановима, кажњено је цело друштво, у ком је било доста људи који су ствар достојно и како треба схватали; кажњена је Србија. Да се опет то тада није догодило, да је имао ко, или да је ко могао да онда одврати Ђ. Даничића од онога корака, много би се којешта[1] у животу његову и по томе у српској књижевно-

1) О догађају томе види примедбу на стр. 15 моје књижице прештампане из «Српске Зоре» од 1878 о књижевном раду Ђ. Даничића.

сти друкчије окренуло. У томе се питању могло желети више опортунизма. То би се исто, може бити, могло рећи и о случају у Великој Школи од 1865 године. Али људи имају своје осећање које их води; оно је основа карактера њихова, — и ма колико да је свакоме лако са стране желети неком једно а неком друго, врло је тешко мењати се онима који се са својим мишљењем и са својом савешћу равнају. С тога особине карактера јавних радника који историју, књижевну или ма какву другу, стварају, имају увек одсудан утицај на ту историју и правац јој дају. Исто тако не треба заборавити, да не би било ни тих људи, кад они те особине имали не би. Из њих истих извире и оно што ми имамо да одобримо, као и оно што бисмо жалили или што бисмо друкчије желели.

У књижевним својим мњењима Даничић је, као што је познато, имао исто постојанство, и томе постојанству ваља приписати многе његове успехе. Вредно је за карактерастику његову, да у том погледу отмем од заборава неке ситније мало познате ствари.

У биографији, коју сам о Ђ. Даничићу писао за »Српску Зору« 1878, испричано је, како је његова »Мала српска граматика« прерађена у »Облике« 1863 године. Пошто је тада Вујићева Граматика као школска књига на ново новим правописом прештампана, то се, ни за то ни иначе из многих других узрока, није могло ни мислити да ће се Даничићеви »Облици« увести у школе. У круговима школскога старешинства владале су о томе друге мисли. Облици су се међу тим по школама ван Србије а понегде и у Србији предавали. Али око 1870 прилике су се те биле већ знатно промениле; и осећала се потреба за граматиком друкчијом од Вујићеве, премда се још једнако држало да Даничићеви »Облици« нису »удешени за школе.« Како је 1870 изишло прво издање моје »Науке о реченицама« то ми је из министарства говорено да израдим и остале

делове граматике. Ја сам пак одговарао, да ми је као ученику Даничићеву тешко ући у тај посао пре него што би се Даничићеви »Облици« откупили и као издање државне штампарије штампали, тим пре што је Даничић сам на то много држао и што би се догодило, да буде хонорисан посао мој, по Даничићеву рађен, а Даничићев оригинални посао да остане нехонорисан. У писму од 28 Дек. 1871 он ми на једно моје писмо о томе одговараше ово: »Велика вам хвала на писму од 18 ов. м. Ја сам тако огрезао у друге послове, да о онијем дијеловима граматике, којих нијесам израдио, не могу ни мислити. Добро би било да ви не обзирући се ни на кога израдите те дијелове. Само бих вас молио да тај посао удесите тако да се уза њ могу употребљавати барем у вишим разредима моји Облици. Они ме стоје многе бриге и трошка. Ове их године треба опет прештампавати. Што од њих долази по мало, то се никако не може рачунати да је накнада за учињени трошак. Вјерујте, да ми је већ досадило издавати готове новце, крваво заслужене. Али шта ћу кад се књига тражи, а ваша влада никако да се освијести (опростите што тако рекох) да ту књигу узме за школску.« На ово ја сам радио у министарству просвете, не би ли оно узело на се то ново издање »Облика«. На моје питање о условима Даничић ми одговори 20. Фебруара 1872 ово: »Ја ћу драге воље уступити министарству »Облике« да их штампа за школе. Увјета ја не знам каквих би постављао осим да ми се прије свакога новога штампања јави, да могу поправити или додати што би требало. Тако мислим да би књига могла свагда одговарати своме времену. О хонорару ја бих био задовољан какав год одреди министарство.« То писмо дао сам био ондашњем министру просвете, пок. Д. Матићу, и он ми 26 Фебруара 1872 одговори цедуљицом: »Враћам вам писмо г. Даничића. Према нашем разговору изволите

приступити раду, те да добијемо ваљану српску граматику за средње наше школе. Знате шта и како треба«. Кад сам му ја сигурно одговорио да не могу ништа радити пре него што би се свршило питање о Даничићевим »Облицима«, Д. Матић ми је цедуљицом од 27 Фебруара 1872 одговорио: »Према разговору нашем држао сам да ћете се још једном договорити са г. Даничићем, па да облици његови, вашим суделовањем, изиђу онако како ће поднети за наше *средње* школе. Као што ми и јуче у министарству веле, облике ће требати довести за удеснију школску употребу. Ми би изгледали рад, а вас двојица да се договорите како ћете. Школска комисија наравно оценила би књигу.« Ја немам бележака од мојих писама, те не знам шта сам после овога писао Ђ. Даничићу. Извесно је, да сам тражио начина да изравнам разлике, и да Даничића склоним да неке поправке учини. Он ми је на то одговорио писмом од 7 Марта 1872 у коме пише: »Хвала вам што се толико бринете за моје »Облике«. На последње питање не знам шта бих друго имао одговорити него ово: или моји „Облици“ требају за ваше школе или не требају; ако требају, онда имате одговор од мене у пређашњем писму; ако ли не требају, онда нити их ја продајем, нити влада треба да их купи. Ви бисте жељели да је у њима више историје, а ето и у таким какви су сад, има (како видим) више него што треба за ваше школе. У осталом има у њима не мало којечега (не велим све) што је вриједно знати осим најобичнијега, н. пр. што је у Јагићевом »Leben der Wurzel dê« велик и може бити најинтересантнији дио, да је у ***знадем*** дошло ***д*** по аналогији према ***дадем***, а у ***дадем*** да је дошло ***д*** из трећега лица множине, то, ако се не варам, одавно стоји у мојим Облицима, премда посве »скромно« и врло у кратко, колико је према плану цијелом требало. Не велим да не треба у Облицима више

историје, него питам: за кога? кад је ето и оно мало вашим школама сувише.«

Ресултат је био, да је питање остало по пређашњем. Министарство се није одлучило да откупи Облике и да учини правду труду Даничићеву; а ја без тога нисам хтео да израђујем граматику за средње школе. Истом 1873 кад сам сâм примио управу министарства просвете, расправљена је ова ствар, и Облици су Даничићеви узети за школску књигу и за државно издање, а ја сам тек 1879-80 доспео да израдим све делове граматике за средње школе.

На послетку ћу говорити о постојанству Даничићеву у књижевном мњењу у једној ствари, у којој и сад држим да није погађао, и у којој су му примедбе чињене од људи компетентних, које је и он вазда поштовао. Ствар се потеже још од 1874 и траје до израде речника, до последње радње Даничићеве.

Још 28 Дек. 1871 писа ми Даничић: »Имам лијеп материјал за језик наш XVI и XVII вијека, само да ми је да доспијем да га уредим.« Кад се, у пролеће 1873. вратио у Београд, бацио се на тај посао, и већ 1874 изађе „Историја облика српскога или хрватскога језика до свршетка XVII вијека.“ У том је делу Даничић први пут систематично посегао иза словенске у индојевропску старину, изводећи чак отуда постање наставака и поједине гласовне промене у њима. В. Јагић, који се онда бавио у Одеси, напише о томе реферат у „Народним новинама.“ На завршетку тога реферата налазе се рефлексије о тој пред-хисторичкој страни Даничићева тумачења, које ћу да наведем, јер су оне срдиле, али никад нису могле убедити Даничића. Свршетак тај гласи овако: „Код појединијех облика свагдје је г. Даничић најприје изложио, колико се је по његову мњењу хисторијски, т. ј. у животу јављајући се наставак развио из некога пред-хисторијски

скога, идеалнога, или ако нас је воља рећи индоевропскога. О томе излагању говори он сам у приступу к својој књизи ево овако: „Облике (т. ј. наставке), из којих су се развили облици (т. ј. наставци) старога словенскога језика показали су прије овога мога посла други људи, који су се особито око тога трудили; што је добра у мом послу с те стране, за то њима припада хвала." Овијем је ријечима г. Даничић истина отклонио од себе одговорност за сва она изјашњења у својој књизи, гдје се још иза граница старе словенштине говори о постању и пред-хисторијском обличју падежнијех и личнијех наставака. Било би, дакле, неумјестно, говорећи о Даничићеву труду подвргавати критици оно, што не пада на његову одговорност. Али тиме није ипак нама одузето право, да кажемо што мислимо, да ли је у опће требало и да ли је добро, што је г. Даничић овај туђи посао унесао у своје дјело. Ја се не устежем одрјешито занијекати потребу свијех онијех увода у поједине облике, гдје се тумачи извор старословенскијех наставака, ја их сматрам не само сувишнима, него управо штетнима по хисторију облика. Ја истина не могу тога овдје доказивати, за што бих имао говорити о разнијем правцима данашње компаративне граматике и о великијем заблудама, које су се увријежиле у ту красну, али још одвећ млађахну знаност. . . . . Рећи ћу само: да се г. Даничић оканио понављања онијех, више пута управо грознијех хипотеза, којима обилују данашња језикосравнитељна истраживања; да је остао непомичан на темељу хисторије, био би поступио консеквентно према реалному правцу, који иначе одликује његову радњу. Овако он у један пут изневјери сама себе, а изненади нас. Ми привикосмо примати свако његово тумачење као ресултат не само зрела размишљања, него и хисторијских доказа; а овдје, гле, тумачећи нам тобожњи пред-хисторијски развитак разни-

јех наставака, говори и излаже он о којекаквијем одбацивањима и додавањима, ширењима и сажимањима гласова истом сигурношћу и објективношћу, као да су све оно доказане истине, гдје све скупа није готово ништа друго ван — фикција и обмана, или бар свакако врло кукавни сурогат истине. Ђ. Даничић јамачно знаде и сам, колико има у онијем његовијем уводима недоказанијех хипотеза, пријепорнијех питања и чуднијех загонетака. Ну управо за то, што он то знаде, није имао оне уводе писати нити онијем тоном сигурности, нити на оном мјесту, гдје су сада; није имао уносити у своје скроз реално, ја бих управо рекао монументално дјело, такова сумњивог елемента, који данас може бити за невољу и употребљујемо, а сутра ћемо га одбацити као изажети лимун. Г. Даничићу није за цијело непознато, какове се опреке јављају дан данашњи међу компаративнијем филолозима у одговарању на такова питања, као што је о извору и постању наставака. Он ће знати, колика бездна раставља на прилику Бопа, Куна, Шлајхера, Курцијуса од Фр. Милера, Шерера, Вестфала, Мергета и Лудвига, којега би данашња немачка наука спалила, да се још људи за своје научне теорије на ломачу стављају. Крај толика колебања, толика субјективизма, који је завладао особито у новијим истраживањима, добро је бити на опрезу, те не допуштати да се наше излагање сувише удаљи од факта. Дакле ако је г. Даничић већ хтио прекорачити границе словенских језика, што по мојем мишљењу баш није требало, то би било пуно згодније, да је на просто код свакога падежа припоменуо, какови му облици одговарају у санскритскому, зендском, грчком, латинском, готском и литавском језику, него што је већином из Шлајхерова компендија узајмио оне хипотетске — праформе прајезика. Да ме не би когод обиједио сувишним конзерватизмом, додаћу изријеком, да и ја признајем, да

су свакој науци потребити пионири, који смјело продиру у честу, да прокрче пут, али језгра војске напредује полагано. Тако ја ни г. Даничићу не одричем права, а још мање вјештине, да својим оштрим погледом проникне у тајне језичне, само бих јако желио био, да је из ове књиге изоставио све хипотетско или бар по примјеру Миклошића расправио овако питање негдје на самом почетку или крају књиге, а ни по што овако, како је сада на главу свакога облика турио — varias plumas, те тиме, ја не могу иначе рећи, ван нагрдио своје помно хисторијско разлагање«.

Жалити је, што је у овоме чланку на више места јаче оштар тон. Међу тим не може се рећи да он само за то није имао никаква успеха. Ђ. Даничић је одмах за тим ушао у израђивање *Основа* (1876) по истој методи, и опет полазећи од индојевропскога. У *Основама* се то још јаче видело, и може се казати да је много више сметало, о чему се може сваки уверити, кад упореди компаративно дело Миклошићево о свима словенским језицима са делом Даничићевим, које је само о српскоме језику. Систематика терања к почетку и извору у Даничића је, по начину мишљења његова, чим је он једаред на њу наишао, одведена у све консеквенције. Истим су начином обрађени и *Корijени* (у Загребу 1877). На *Коријене* изађе у Јагићевом *Archiv für slavische Philologie* III, 155—158 критика од А. Брикнера, у којој се на *Коријене* чине напомене с оног истог гледишта, с којега је Јагић на *Облике* чинио и које је у горе наведеном цитату показано. Све ово што је писано није било по вољи Даничићу, и он је држао на своме. Опажао сам, да је од тога времена нешто охладнео према В. Јагићу. Пошто се наштампа оцена Брикнерова о *Коријенима*, писа ми 22 Марта 1878 о томе ово: »Јуче примих вашу лијепу рас-

праву о »Леђану.« Хвала вам и што сте ми је послали и што сте је написали. — Јесте ли опазили с каквом мајсторијом Јагић реферира? Јамачно сте читали у његову Архиву и обзнану Brückner-ову о мојим Коријенима. Овијех дана послаћу вам одговор. Ја мислим да Brückner код све вике баш ништа није доказао осим своје крајње лакоумности.« И доиста је тих дана дошао његов одговор An meinen jüngsten Recensenten; немачки писан, једино што је он тим језиком штампао.

Како се у тај мах већ израђивао Речник, Даничић је и у Речник уносио оно исто што је имао у *Коријенима*. *Коријени* су му у неку руку предрадња, која се у Речнику имала употребити. Али пре него што се приступило штампању Речника, наређено је да се штампа *Оглед*, и тај се посао већ почео у лето 1878 године. Како сам се врло интересовао за тај посао, и како је и Даничић волео да своју радост с неким дели, били смо уговорили, да ми шаље табак по табак.

На први табак ја сам му послао своје мњење. У писму од 28 Јуна 1878 он ми писа о томе: »Не могу вам доста захвалити на онако љубазном суду о огледу рјечника. Дај боже да вам и остало тако угоди. Прва пола другога табака готова је такође, али је још нијесам добио из штампарије; а и друга пола тога табака била је већ на коректури. Како примим што наштампано, одмах ћу вам послати. Кад сам прочитао предсједнику[1] што ми пишете, рече: добро би било да г. Новаковић наштампа свој суд (може и у Раду), кад изађе оглед. Ја одговорих: мислим да се од себе разумије да ће г. Новаковић то учинити.« Миклошићево писмо о »Огледу« писано Ђ. Даничићу[2] наштампано је по допуштењу Миклошићеву у

1) г. Дру. Фр. Рачком.

2) Наштампано у Раду XLV, 158.

»Obzoru.« »Српске Новине« у бр. 160 донесу нотицу о »Огледу.« О томе ми Даничић ово писа у писму од 2 Августа 1878. »Јуче, вративши се из Рохича, нађох у Obzoru (јучерашњем) наштампано писмо које ми је писао Миклошић о »Огледу.« А данас у бр. 160 »Српских Новина« нађох лијепу нотицу о „Огледу.«[1] Кад се »Српске Новине« тако обзиру на ту ствар, и кад је оно писмо Миклошићево већ изашло у »Obzoru« (а у »Obzor« га је дао г. Рачки), молим вас да бисте порадили да се штампа и у »Српским Новинама« — ни за што друго него за то што би могло користити самој ствари.[2] — У Рохичу сам се — хвала богу — опоравио врло добро, премда је било кише готово сваки дан. Може бити да ме је највише опоравило Миклошићево писмо. Од њега сам примио и ново издање »Lautlehre« — дјело прекрасно!«

На жељу која је горе исказана ја сам се одлучио да напишем за штампу свој суд о »Огледу«, и то начином опширнијим, како сам мислио да се такоме делу пристоји. О томе сам и Даничићу писао, споразумевајући се с њим о форми. Тако ми о томе 25 Октобра 1878 писа ово: »Суду о »Огледу« слободно можете дати форму писма на предсједника; ако вам је згодније, можете му

---

1 У нотици је ово: »Рјечник је штампан латиницом, и у предговору напомиње Даничић правила, по којима ради овај посао. Наше није, да о раду овом суд изречемо, за то су позвани други; но доносећи по дужности ову белешку напомињемо само толико да о усклику и свези а има пуно 24 стране ситно наштампаног слога у формату лексикона, где је употреба ове речи у свима могућим реченицама показана и примерима осветљена. Из овога већ даје се замислити колики је требало труд уложити у само уређење оволике огромне грађе. Од свега срца желимо да Даничић доврши започето дело, које ће бити епохално у књижевности српско-хрватској.»

2 Писмо је Миклошићево наштампано у бр. 180 »Српских новина» од исте године.

дати и форму одговора на позив његов, који вам се одмах може послати. »Извори до сад употребљени« речено је у свези с онијем ријечима у почетку предговора: »што још има којѐ гдје да се прикупи. . . «, а ту мислим још неке књиге прошлога вијека и неке нашега вијека, »у којима би се могло надати да ће се наћи што чим би се попунило познавање народнога језика« (предговор IV). Између књига сада ми пада на ум Лазићева Наравна историја, Максимовићев Пчелар, Куреличеве Јачке, а особито народне приповијетке и пјесме које сте штампали у »Вили.« Те приповијетке и пјесме у »Вили« молио бих вас да бисте имали љубав дати коме вјешту човјеку да поцрпе и овамо пошље за хонорар обични. Ако се ви сећате још које књиге која би се по реченом могла употребити, ја ћу вам бити врло захвалан. Само бих молио да не идете врло далеко, јер знам н. пр. да у свакојаким календарима има доста популарних ствари, али кад би се и из њих стало црпсти, штампање би се на далеко одгодило, а ја мислим да је боље да што прије изађе рјечник и без тога, него да се тога ради на далеко одгађа. Суплементима ће се моћи млађи нараштај лако помагати, ако главно буде урађено тако да га не треба скоро преграђивати.« На моје питање: да ли налази да треба што рећи о новом правопису, који је поводом издавања Рјечника смислио за латиницу, одговори ми 17 Новембра 1878: »Ја мислим да би добро било и управо да би требало да о четири слова кажете у неколико ријечи барем од прилике ово: како о њима мислите, најбоље показујете тијем, што их ето и сами пишете.« Два листа од мог рукописа, на којима су карактеристике старијих речника био сам, у намери да се сачувам од сваке погрешке, послао Даничићу на виђење, с молбом за исправке. Он ми их с писмом од 5 Новембра 1878 посла с речима: »Хвала вам

што ми п순ласте приложена два листа, које вам враћам. Мислим да је све управо онако како сте рекли, те нити бих могао што одузети ни додати ни промијенити. Нека вас само бог поживи на мјесту на које сте стали.« Имам забележен и дан кад је мој чланак стигао у Загреб. Било је то 30 Новембра 1878. У додатку писма једног од тога дана писа ми Даничић: »Ово написах, затворих и понесох да дам на пошту кад се вратим с обједа. Али док још сјеђасмо за обједом код г. Рачкога, дође му ваше писмо с гласом о рјечнику. Он ми одмах предаде вашу расправу. А ја дођох кући да још ово додам и јавим вам. Хвала вам у напријед.«

Међу тим и ја сам имао тежак задатак. Скоро у свему задовољан са израдом Рјечника ја сам имао да кажем и неке напомене. Те се напомене могу видети на стр. 200 и д. Rada XLV. И ја сам по савести морао од своје стране поновити напомене В. Јагића и Брикнера, ма да сам се старао да то учиним са највећом могућном објективношћу и деликатношћу. Као позван судија ја сам гласао да се »Оглед« прими и уређивање Рјечника настави, остављајући о свима напоменама да сам Даничић по свом уверењу просуди хоће ли или неће што по њима променити. Али Даничић није примио ништа. У своме писму Миклошић је рекао: »Ви кажете, да бих ја могао Вас од погрјешака одвратити и у добру утврдити и охрабрити. Драге воље бих учинио једно и друго: али погрјешака нашао нисам, и, што се другога тиче, Вас ће у добру утврдити mens conscia recti«. И 18 Јануара 1879 Даничић ми писа прилично сухо ово што иде: »Изашло је у »Раду« и ваше писмо о »Огледу« Ја мислим да не бих знао цијенити Миклошића, нити бих могао био добити његове санкције »Огледу«, кад бих се послије ње могао поколебати.« Ја сам осећао да му ни оно није било по вољи. Миклошић истина није хтео ништа да саветује Даничићу

али Миклошић сам није радио онако како је одобравао Даничићу. Мени пак није могло поднети да прећутим гдешто, ма да то није било нити велики недостатак нити погрешка. Тек је хладноћа једва опажена; наша је кореспонденција ишла својим током одмах после тога.

Али у овим пословима било је још питања, о којима је Даничић мислио шта да ради, ако би наступила. Тако је у јесен 1878 размишљао шта да ради, ако би се у Академији хтело утицати на правопис и граматику Рјечника. . . О томе ми писаше 6. Октобра 1878 године ово: „Како сам у преговору к рјечнику управо позвао Академију да одлучи што би за потребно нашла, скоро ће нека питања доћи пред њу. Још не знам за цијело која ће питања бити, али не сумњам да ће бити и о правопису. Ја сам тврдо наумио не попустити ни под који начин у нашој граматици и у нашем правопису. Осим научних разлога наумио сам то и за то што би иначе напредак уступао назатку, што би се напредак, тешком муком стечен, дао за стагнацију, а *особито* за то што би се у данашњим приликама таким уступањем у дјелу, тако важном за литературу и напредак као што је рјечник, привезало српство за хрватство (у данашњем смислу), а томе разлога нема ни најмање, а и кад би било, посао би Хрватима био то извршити, а не би смио Србин на то дати свој труд и ум. Ви ћете добро разумјети све ово што вам овако у кратко пишем: није потребе вама опширније писати. Молио бих само да ми своје мисли јавите. Јер нијесам рад поступати самовољно у ствари овако важној, која далеко у будућност народну засијеца. Могло би се догодити да се већином гласова одлучи да се рјечник пише загребачком граматиком и правописом. Тада бих ја изјавио да се од мене не може искати да радим онако како мислим да не ваља. И тијем би био крај моме послу око рјечника. И за таки случај

врло је добро за Србију што ми је влада продужила »одсуство«[1] И ово писмо показује како је мислио и како се одлучивао Даничић. Зебње његове нису се обистиниле, и 28 Маја 1879 он ми писа: »Академија је ових дана одлучила у разредној и скупној сједници о рјечнику да га радим како сам знам. Надајући се да ће вам бити мила ова одлука, не пропуштам јавити вам у хитњи.«

VI.

Упућени садржином последњега одељка изређаћемо овде још гдекоје црте карактера Даничићева.

*

Људи живе међу собом и у друштву пазе један на другога, подражавају или се диве један другоме, стиде се и боје један другога, и утакмиче и надмећу се један с другим. Тим се држи друштво, тим оно напредује у свету. Отуда се људи једнако међусобно цене, отуда се међу јавним радницима, као и међу онима који се за јавни рад интересују, најчешће воде разговори о супарницима и друговима, о њиховој крепости, о ономе што су учинили и о ономе што могу учинити.

Из таких разговора са Ђ. Даничићем, у којима је он имао лак положај да вазда буде спокојан и достојанствен, сећам се како је људе свију послова највише ценио *по јачини разума*. Он је, с разлогом, сматрао разум

---

1 У Августу исте године било је Даничићу истекло одсуство дато му као професору Велике Школе, и било је неких мишљења да се покуша да он из Београда даље штампање Рјечника руководи, али је остало по староме и одсуство му је продужено, како је најбоље и било.

као извор свега; он је налазио, да *нејаку* или *слабу разуму* никаква наука и никакав труд не могу помоћи.

Кад је један од мојих другова, радећи неки ситан посао, отишао к Ђ. Даничићу да га запита за једну врло малену ствар, о којој се могао лако сам известити из књига и расправа, где је, дакле, питање учињено више из лакости него из потребе, Даничић ми је, после, за то приповедао, рекавши како је *слаба разума* онај мој друг за то што није умео проценити, да за онаку ситницу не треба узнемирити учитеља.

Лако је разумети, да је из тог начела последњи закључак: да *слаб разум* остаје до века недовољан извор истини и здравом суђењу, те да му мало помаже и наука и искуство, а да *јак разум* одолева свуда, постизава све и оријентује се свуда и на сваком месту.

Из овог извора и са овог гледишта текле су оне најсилније врсте у Даничићевим полемикама, које су просто са земљом сравњавале. Одатле је извирала његова железна и силна логика, којом се у свом писању и у својим књигама толико одликовао. Ово његово гледиште може се најлакше потврдити цитатима из самога његовог пера.

У рецензији »О Светићеву Огледалу« (Београд 1865) на стр. 6 чита се, на прилику, ово: »Од филологијских послова Светићевијех много су важнији у »Огледалу« његови историјски послови, важнији за то, што се из ближе тичу самога народа, а у темељитости нијесу, нити могу бити друкчији од осталијех послова његовијех, *јер ко у једном послу покаже слаб разум, не може јачега разума показати ни у другом; не може јер га нема*«. И мало даље: »За мемоаре се иште само оштро опажање и вјерно казивање. Али за опажање опет треба оштар разум, а то је посве слаба страна Светићева; а за вјерно

казивање треба љубав к истини; ње опет не може бити без разума, који ће познати истину, и без добре воље, која ће пристати за истином. Што љубави к истини треба разум, с тога већ, по несрећи, не може ње бити у Светића; а што се тиче добре воље, потребне да би могла бити љубав к истини, држим да је познато сувише из распре Светићеве с покојнијем Вуком, да у срцу Светићеву на мјесту љубави к истини стоји пакост.« И мало даље: »А по свему овоме може се напријед знати какав је Светићев дневник; може се напријед знати да је историјско дјело, какво може изаћи из слаба разума и пакосна срца.«

Цела управо критика Светићева »Огледала« написана је с тога гледишта. Даничић је тражио сведочанства којима доказује *слаб разум у Светића*, како би после из тога извео да он *није имао чим судити* ствари које је судио у свом Дневнику, и како би тиме сам Дневник здробио као историјски извор. У свему пак види се врло јасан пример обичаја и начина, којим је Даничић предмете гледао, судио их и о њима размишљао.

*

Наука о словенству и о словенским језицима дизала се у почетку овога века, и њу су дигли радови, који су обично ударали у недарнуту ледину, који су крчили нове путове, и тиме стварали славу поборницима и творцима науке о словенству. Име Добровскога, Шафарика или Вука, име Копитара и име Миклошића одјекиваху на далеко. Они су прекидали са старим; они су стварали из темеља нове системе.

Под упливом радова ових људи стварао се литерарни карактер Даничићев; они су њему светлили као углед пред очима. И он је увек најрадије мислио на потпуне

целине а заснивао само на велико. Успевши тако с неколиким великим делима, он је на последњем, на великом речнику, с пером у руци издахнуо.

Наше време већ није у тим идејама у којима се кретао Ђ. Даничић. По стази полета он припада првој моћној генерацији твораца словенистике, основалаца садашњег културно-литерарног века међу Словенима. Наше време је, међу тим, време анонимног рада на ситно и на парче, време колективизма у свима гранама културе и науке, време које пред великим мислима и пред задаћама светскога значаја губи рад лични и утапа се у анонимном колективизму. Развиће периодичне штампе уситнило је и раскомадало рад и питања на ситне одломке. Пређе су од један пут израђиване целине, а појединости су остајале неизрађене; данас се почиње од појединости, и њима се пажња поклања, а целина се оставља некоме незнаноме у будућности да је склопи, пошто појединости буду потпуно и како ваља израђене.

Даничић је и сам радио толике монографије и бавио се обрађивањем појединих питања нарочито у датим приликама, највише онда кад је био секретар Друштва српске словесности и после, кад је ту исту дужност вршио у Југословенској Академији у Загребу. Али у потпуно слободно време, његов се укус увек враћао великим пословима и целинама, и на њима је највише радио. Увек га је дражило и вукло себи оно постојанство којим ваља издржати у израду једног великога посла. Тако, кад је већ почео радити око великога речника, и кад му је и писац ових врста од овуд речи из појединих извора почео купити и слати, он му 18 Марта 1868 из Загреба писаше: „Ми овамо имамо око рјечника посла, да не знамо шта ћемо прије; тијем ће вам већа бити заслуга. *Будите постојани*: кад се не би у сваком великом послу

налазило по неколико постојанијех људи не би било у свијету ниједнога великога дјела.«

За то што је у извршеним великим делима толико гледао величину заслуге и рада, често би с извесним меланхоличним тоном говорио о новоме начину парцеларнога рада, којим се нови век упутио; често не би могао сакрити како не цени много гдекоје признате људе нашега времена, којима се сав рад састоји у појединим монографијама. Међу тим увек је с дивљењем говорио о колосалним целокупним израдима Миклошићевим и о огромном замишљању, којим су дела тога научника замишљана и извршивана. Али, често колебајући се међу новијим и старијим типом величина, опет је с искреном радошћу предусретао и поштовао сваки ма и најситнији, ма и од најнепознатијега човека рад, којим би се бистрина и светлост науке доиста умножавала.

*

У време борбе, коју је Ђ. Даничић водио за језик и народни правац у књижевности, често су противници, особито у разговорима и у круговима приватног живота, пришивали му тежње ка католицизму, и тиме сами пред собом правдали своју приврженост к старијем и назаднијем. И у само последње време његова живота, кад се о ствари као о свршеној нико већ није препирао, писац је ових врсте имао прилике да слуша неке који су ради овога на Даничића сумњали и који су у тобожњу потврду приводили одлазак и рад његов у Загребу и заштиту и љубав, коју му је указивао владика Штросмајер као покровитељ Југословенске Академије.

Међу тим из свега доста дугачкога времена што сам имао прилике посматрати Ђ. Даничића (а то се може узети од 18ͺ0 па до смрти његове), његово мишљење,

његово осећање, његов живот не даваху ничему мање потврде него томе сумњичењу. Мислећи беспрекидно о јединству нашега народа, он је о свима религиозним облицима у њему мислио врло широко, врло либерално и врло толерантно. Што је имао с људима из црквенога реда, у коме су, по природи ствари, били његови највећи противници, не само што није ни у чем ни најмањем преносио на цркву или на верозакон, него је од свега двојио и ред свештенички, јер је опет у истоме увек имао искрених и честитих пријатеља и правих приврженика својих књижевних мисли. Једнога од ових последњих мило ми је овде поименце поменути. То је честити архимандрит Сава Јовшић, у којега је гостољубиви стан у митрополији Даничић годинама често долазио на одмор и разговор.

И у цркву Даничић није одлазио само по дужности кад би му био ред, као што садашњи нараштај сав из реда чини, и као што чињаху и многи од оних који су Даничића слабом вером сумњичили; он је у цркву одлазио ради своје унутрашње потребе, по својој вољи, и не гледајући на ред. Тога се добро опомињем. И књижевна радња његова сведочанство је, да он о вери није мислио ни површно ни форме ради. Говорећи о Даничићеву преводу светога писма ја сам истина на једном месту рекао, да је избором светога писма и приповедака из светога писма погођен предмет који се шири најдаље и најправилније, те којим се, због тога, за језик и стил могла чинити најплоднија пропаганда, али сам уверен да би се погрешило, ако би се узело, да се у томе послу Ђ. Даничић руководио само тим тактичким разлогом и ничим више. Истина је цела, да је он за тај посао имао и разлога стварних, разлога који се имају свести на љубав к вери и к цркви народној, јер је он и то, као и све остало што је народно, топло љубио.

При свем том Ђ. Даничић је у младости својој имао периоду сумњичења и скептицизма наспрам вере. Још добро памтим једну анекдоту коју ћу сад забележити, а држим да је знам из 1861 године. Разговор је био о књизи Вуковог превода „Новог Завета“, за коју сам ја, по ондашњим младићским мислима својим, рекао, да ме у њој више интересује језик као језик, и да ме само дело, као верозаконска књига, много не интересује. Ђ. Даничић ме кораше да немам право, и да ће те мисли, као младићске, временом проћи. Па ми стаде казивати, како је негда и он био у тим мислима. Једаред, рече, лицем на Ускрс, у Бечу, у младо моје доба једна госпођица поздрави ме ускршњим јајетом с речима: „Христос васкрсе!“ Ја примих јаје и одговорих јој: „Може бити!“ место „Ва истину васкрсе!“ И данас ми је, додаде он, жао што сам то учинио.

*

Осим разних других карактеристика људи се деле и по томе што неки мање а неки више гледају на спољност, на утисак, на оно како ће звонити или како ће се примити који поступак; неки се пак на све то ни мало не обзиру, већ гледају једино на стварну садржину. Многи, ако су се побринули како ће се рећи, већ се више не брину како ће се учинити; речено — учињено.

Не треба ни да кажем да је Ђ. Даничић био међу онима који гледају стварну садржину и рачунају на одзив само правих зналаца и најоштријих судија. То начело ширило се у њега у свима последицама на све, до крајњих граница.

Једна карактеристика или последица овога јесу кратки предговори у његовим делима. Много пута их никако и нема. Да се опази ова разлика, треба их упоредити с другима. Једно од најзнатнијих његових дела

јесте доиста »Рјечник из књижевних старина српских», који је чисто као мађионичким кључем отворио тајанственост, којом дотле беху застрвене старине српске. И како почиње Даничић то дело, како га представља читалачкој публици? Иза посвете долазе као предговор у почетку ове лаконичне врсте: »У овај сам рјечник узимао ријечи из овијех књига, које овдје стављам по словима којима се у рјечнику распознају.« Место предговора, дакле, у најзнатније његово дело долази управо списак извора и тумачење скраћеница. Али на крају тога списка долазе ове карактеристичне врсте. »Читаоца молим, нека не тражи да му казујем правила којих сам се држао пишући ово: наћи ће их најпоузданије у дјелу самом, гдје треба сам да види и како сам их се држао.« Још се лаконичније почиње »Српска синтакса«. На месту предговора стоји опет списак извора са једном врстом приступа: »Ево из којих су књига овде примери.«

Ваља знати да то нису никакве случајности, него да је у њима опет једно начело. Ђ. Даничић је мислио, да онај који нешто ради нема места да говори о свом послу, нити да га правда, нити да га хвали, нити у опште да умствује о начинима којима мисли да га је требало израдити. Све то треба да покаже дело само — мислио је Ђ. Даничић.

Кад је 1865 под мојим уређивањем почела излазити »Вила«, почеле су у њој од ондашњих медицинара и докторанада Срба у Бечу излазити неке критике, које су се почињале говором каква треба да је критика. »За што пишу о томе говораше ми Ђ. Даничић — каква треба да је критика? Они већ пишу критику, па нек у тој што је пишу делом покажу оно о чему у приступу говоре.« И заиста, логичнија се напомена не може начинити, премда ја, при свем том, не мислим да је погрешка, ако писац већега дела проговори у предговору коју реч

о своме раду. Има прилика кад то треба знати, или кад се нема кад тражити. Али из овога збијеног и оштрог начина мишљења у суђењу излазио је збијени оштар стил Даничићев, у коме је јасно и за сва времена нацртан интелектуални темпераменат његов.

Има још један обичај у књижевности, за који није марио и којим се никада није служио. Од како се наука обрађује све више у монографијама, уобичајено је, да се те монографије, које писци штампају у разним часописима, штампају и засебно и понајвише шаљу књижевним и стручним пријатељима, каткад и у књижевну трговину пуштају. Ђ. Даничић је каткад на по се штампао само оно што би ради савременог интереса штампао у каквом политичком листу; никад пак није на по се штампао какав свој спис из научних часописа. У писму од 21 Марта 1869 из Загреба писа ми о Radu VI ово: »Прекјуче вам посласмо Rad VI. Има у њему ствари, које ће вас јамачно врло занимати. Ако наиђете на што год о чему бисте друкчије мислили, молим вас јавите ми. *Врло би ми драго било, да сам вам могао послати барем од свога чланка на по се штампан ексемплар; али сам ја велики непријатељ сепаратним ексемпларима, те нисам хтео ниједнога имати. Немојте ми, дакле, ни то за зло примати.*«

*

У својим разговорима Ђ. Даничић је знање језика којим пише писац, износио као први доказ да писац озбиљно разуме посао о коме хоће да пише. Језик је оруђе којим се мисли исказују и којим се пише. Кад је писац о томе озбиљно мислио, кад је показивао да зна језик којим пише и да верује да је то знање неопходно; кад се старао да су му правилни облици и удесан стих, да више хоће да зна шта о томе мисле знаоци те струке

и како су што они поставили и да не мисли да он и у језику треба што да уређује и поставља — Ђ. Даничић је узимао за сведочанство озбиљности пишчеве, за доказ да писац добро разуме и свој посао коме се посветио и да га ради с озбиљношћу. Ма да у овоме нема баш сувише поузданог критерија, и ма да сам ја касније искуством и саобраћајем са људима имао прилике да се и о противноме уверим, опет је и Ђ. Даничић имао разлога што је онако мислио.

У старије време, *људи из школе за јер,* васпитаници угарских класичких гимназија и лицеја, који су у својим погледима били задахнути оним политичко-црквеним консерватизмом којему је тон даван из карловачке митрополије, имали су о науци више енциклопедично него стручно мишљење, па су по тим погледима мислили и о језику српском. Њима је тешко ишла у главу врло проста мисао, *да и свој језик треба учити,* и да Србин, добар по патриотиотизму и беспрекоран у својим осећањима, може о своме језику знати мање него други ко; они су тешко схватали, да и у своме народном језику има научно знање и незнање. С тога је Ђ. Даничић ценио високо свако поштовање, које би какав писац чинио стручности науке о језику српском, с тога је он то поштовање узимао као доказ, да он и свој предмет и своју струку добро разуме, да зна шта је наука, и да о истој не мисли енциклопедички него научнички.

У осталом не пропуштам забележити да се ових мисли сећам из времена 1860. — 1864, и не могу јамчити да ли је Ђ. Даничић и касније тако мислио. Али претуривши полемичке чланке његове, нађох и у њима потврду овоме што сам из разговора и дружбе с њим упамтио. У чланку „В. Лазићу I“ писаном у Бечу на Теодорову суботу 1848 чита се ово: „В. Лазић се страшно срди што у Луни стоји „да назовиучени Срби незнају српскога

єзика«, па каже: »Не састои ли се народъ изъ люди; па може ли быти, да народъ зна єзикъ, а люди, членови народа, да не знаю? Не састои ли се народъ србскій изъ людій неученихъ и ученихъ; па може ли быти, да неучени знаю свой єзикъ, а учени да не знаю?« Ово све толико вриједи, као кад би ко запитао: »Не састои ли се народъ србскій изъ людій« окатијех и слијепијех, па може ли бити, да људи окати виде, а слијепи да не виде? Ако не може бити да »назовиученъ« Србин не зна српскога језика за то јер је члан српскога народа, то не може бити ни слијеп Србин да не види, јер је и он члан српскога народа. Оволико В. Лазићу на његово питање: могу ли учени Срби не знати својега језика; а да ли га заиста не знају, то је опет друго питање, на које не би требало дуго премишљати шта ће се одговорити. Али кад В. Лазић није ништа на њ казао, не ћу ни ја! Што даље пита »може ли се комугодъ разумно рећи, да матернѣга єзика своега не зна, кои є цѣо животъ свой провео међу браћомъ своіомъ«, може, по несрећи нашој, и ево како. Кад у којега народа има неколико књижевника који не знаду својега народнога језика, па кад ти књижевници отиду усред народа, те постану учитељи и стану дјецу учити својијем покваренијем језиком, и још стану дјеци гадити њихов чисти језик, а свој никаки хвалити и препоручивати, не ће ли она дјеца мислити да учитељи знају боље (као што би и требало да знају), па не ће ли поред осталога примати од својих учитеља и језик њихов, а свој остављати? Хоће, богме; и кад тако ови ученици с овакијем учитељима проведу десет — дванаест година, они ће постати као и учитељи њихови, особито још ако су добри радини. Њима се послије може слободно рећи да су једнако с браћом својом и опет народнога језика својега не знаду; и они ако буду прави пријатељи

истини и своjему народу, радо ће и сами ово признати, особито кад помисле да они нијесу криви.“

Шта је пак Ђ. Даничић мислио о староме начину писања с којим се борио и који га је на оваке мисли наводио види се по цитату из исте књижице где на стр. 17 говори: „Ко није слијеп, он види како нам се језик сваки дан све већма квари; а кварење је у свачему почетак пропасти.“

У реду ових мисли најудесније ми је да додирнем и питање *о лексичкој чистоћи језика*, на коју је Даничић као и на граматичку чистоћу врло много полагао. Мислио је, да у књижевни језик, који се сваковрсним писањем, државним животом и обрађивањем науке непрестано развија, не треба узимати никакву реч која већ не би била у језику народном. За то је једнако упућивао у Вуков речник или у народ. Старао се и настојавао је, да се изобичајавају старијом литературом — од Доситија унапред — уобичајени обрти и речи књижевне, које су се из руских књига у српску књижевност пренеле. Као таке речи могу примера ради навести: вест, услов, благодарити благородство, благородан, израз, изражавати, упражњавати (exercer), притјажавати, признателност, признателан итд. Тражио је, да се народним начином, ма и са неколико речи, каже мисао која се хоће да каже оном речју. Међу тим, често је у нашој књижевности понека таква реч друговала са појмом; има случајева да је с речју и појам дошао. У таким приликама писцима није било лако нити згодну замену наћи, нити реч описивати. Тако се у овој ствари практиком ударило по средини, и морало се тако учинити. И сам је Даничић одобравао, да се речи из старије књижевности, као што су: *жртва*, *отачаство*, *отачаски*, *величанство*, *суштаство* и др. узимљу увек само не по позном руском, него по старом српском изговору. Тим

је књижевности, која се морала наслањати на старије тековине, и апсолутно није могла на крај изаћи са чистим народним пуританизмом, много поможено. Образовање и књижевног речника и стила, у осталом, зависи колико од ширег или ужег мишљења самих писаца, толико и од утицаја оних страних књижевности, из којих домаћи радници правац и инспирацију добијају. У осталом граматичком образовању језика могу се један пут поставити закони; стилистичком пак и лексичком развијању даје снагу, правац и вечито гибање сам народни живот неиспитаним путовима свога кретања, чудним приливом и одливом веће или мање снаге своје.

*

Жарко заузет за своје мишљење о језику и књижевности Ђ. Даничић је особито био понесен мишљу о животу и самосталности народне личности српске, о њеној снази, о њеноме напретку и развијању. Језик и књижевност сматрао је као сушти образ и лик онога што је мислио о самосталној народности, и с тога је с тако дубоким уверењем љубио све што би ишло у прилог тој самосталности, а сумњичио би и криво би му било на оно што би ту самосталност ма најмање крњило и стезало.

Још у почетку његовога књижевнога рада и његове борбе главно је било истиснути из нашега књижевнога језика гласовне и друге русизме, који су се у језик унели кад се у прошлом веку руско-словенско читање преко карловачких и београдских школа почело ширити у српској писмености. Противници његова рада и привրженици старога језика и правописа наслањали су се опет у својој обрани на политичке разлоге, по којима би неизмењена азбука, наличност правописа и држање понеких старијих речи у језику имали тобоже да држе везу са осталим православним словенством, а нарочито са једноверном

Русијом. Спрам свега тога ваљало је држати и бранити мисао чисто српску, која се у пуној крепости исказивала у књижевном језику, основаном на чистим, критички пребраним законима народнога језика, и у правопису, колико логичком толико пак научном и оригиналном по својој чистоти од свију споредних историјских и филолошких обзира. Ово последње је Даничић осећао и чинио свом силом свога снажног уверења, којим је до дна душе проникнут био. Пошто су се пак противници његови наслањали на Русе, пошто се и понеко од Руса дао чути у корист њихову; и пошто су прошлог века у наш књижевни језик унесени русизми и били оно што је требало истиснути — то је лако појмити за што Даничић није ни мало марио за Русе, особито ако се о нашим пословима баве, и особито ако би били уз познату словенофилску партију, која је по своме програму и учењу доиста увек морала долазити са своје стране у сукоб са оним основним начелима о народном животу и о народном језику у књижевности, којих се држаше Вук, а која још јасније сазнаваше и осећаше Ђ. Даничић.

Ово је најчистије избило на видик у почетку 1861 године, кад је у Србију дошла књига која носи наслов »Србльима. Посланіе изъ Москве. Лаипцигъ 1860.« Писана је српски и руски, и на крају је потписано једанаест руских књижевника словенофила. Књига је, заиста, чист израз онога што је најрђавије у словенофилском програму, на име културног реакционарства, обученога у меку кожу националне старине и националних навика, при којима свак радо остаје. Књига не каже да неће напредак, већ пристаје на њ путовима и начинима, којима се он нигде у ствари није вршио и којима се никад не врши. Књига учи Србе, да се чувају дружбе с осталим неправославним европским народима, јадајући се на зла која је отуд Русија претрпела. У књизи се каже, на при-

лику: „Друга славенска племена раније су од вас ступила у дружбу с другим европским народима, и њихова је судба била тешка, јер не беше никога, који би их напред опоменуо на опасности, које их постићи могу. Чеси и Пољаци пали су под ту власт; ми смо се спасли; но и сада тек се почињемо опорављати од болести, која нам је претила духовном смрћу. Нас је спасло постојанство народа, света православна вера и милост божија; но још неће брзо ишчезнути трагови болести, још за дуго неће наша земља бити права руска земља, нити ће живети у духу руске самосталности.« На другом месту у књизи се говори: »Дајте у суду више места савести него форми, и тада ће се српски суд уважити у свију народа. Тако је било у старо доба у свију Славена, тако је сада у Енглеској, и она се тиме дичи.... Срамота је, кад сама форма закона има у друштву веће значење, него сама правда и добра савест.... А највише држите се сваке општинске уредбе и сваког општинског суда. У њему је више правде, него у сваком другом, па кроз њега и људи привикују се тражити поштовање своје браће.« На послетку, иза читавог низа опомена наспрам туђинства каже се: „*Учите се* у западних народа; без тога не може бити. Али не мајмуништите им, *не верујте* им, као што им ми у нашем слепилу мајмунисасмо и веровасмо. *Нека вас бог сачува од таке напасти.*«

Књига је чудан пример плиткога мишљења и противречности. Губећи се вечито у ситницама, она нигде не допире до главне ствари; а свуда сувише полажући на ситнице, суђење јој је слабо, и не може се одржати пред јачом критиком. Како је Ђ Даничићево суђење имало са свим супрот положену карактеристику, и како је он својим размишљањем ишао увек до крајњих основа, није чудо што га посланица није ни мало задовољила. Као човек потпуно европски, одан питањима науке и напрет

ка без икакве резерве, њега је дубоко увредило културно реакционарство које ту књигу провејава и које даје хране њеном плитком размишљању о правцу напретка народнога. До колике је мере пак он ту увреду осетио, види се већ и по томе што јој је дао израза у једној лекцији пред ученицима у предавању опште историје књижевности које је онда било у његовим рукама. Он је у књизи осећао напад на основне мисли, којима се, по његовом уверењу, имала управљати српска књижевност и просвета; од ње је осећао опасност свему што се дотле могло стећи и на колико толико правилан пут упутити. То се све добро види у поменутој лекцији, која је наштампана у »Даници« за 1861, стр. 76 — 78.

»Сад нам је на реду, чита се у тој лекцији, наука коју би требало избрисати између наука, коју би ваљало одмах укинути и у нашем лицеју, око које се ви, господо, сви осим тројице, узалуд три године дана мучите и дангубите — ако ће се веровати онима једанаест апостола, који су писали познато вам без сумње »Посланіе изъ Москве.«

»Та је наука јуриспруденција, наука о правди.

»До сад се мислило и свагда у свету и животу засведочавало, да је она држава најсрећнија, у којој је »закон највиша воља, којој се свак покоравати мора.«

»Али сад они московски апостоли кажу, да није тако: кажу, да *народима не требају закони, него место закона треба да буде савест.*«

После овога наводе се драстични примери на што може да поведе та растегљива основа савести, па завршује: »Без сумње ће бити Срба, који ће га (т. ј. посланије) оберучке примити, као што се радо прима и друго све што не ваља. И што су који Срби чистији — јер знате да се проповеда, а може бити и сами држите да

има чистих и нечистих Срба — што су, велим, који чистији, или што који за чистије себе држе, то ће може бити радије примити ново јеванђелије. Јер они у безазленој чистоти својој неће знати— или неће хтети знати, да има људи без савести, и да нису у свију људи једнаке савести, па да се баш за то и постављају закони, — и да закон није ништа друго, него општа људска савест, која се изриче у закону за то, да — ако би у кога била кад друкчија савест — да се не држи те своје индивидуалне савести; него да се држи оне опште савести, како би људи могли опстати један поред другога.“

Као што смо и ми горе навели, Посланије је учило да је реформа Петра Великога насилно пресекла правилан и самосталан развитак самобитне руске цивилизације. Даничић је то пропратио овим: „У њој се (т. ј. у посланици) н. пр. као бог зна како тврда и важна истина казује, како су Руси пре не знам колико стотина година били добри матрози, а сад не ваљају ништа за то, што се све ствари на руским лађама зову немачким именима. Али кад би истина било, да су негда руски матрози били онаки, онда не би ни дошло било до тога, да се оне ствари на руским лађама зову немачки, него би још пре имали Руси за њих своја имена, нити би било потребе, да цар Петар Велики иде сам собом у Холанд и онде сам учи градити лађе. — А да би баш истина било, да су руски матрози негда били бољи него сад, опет не може бити истина, да су сад *зато* гори, што се ствари на њиховим лађама зову немачки. Јер кад би било истина да су руски матрози за то рђави, што ствари на својим лађама зову немачки, онда би било истина, да су и руски свештеници рђави хришћани за то, што се готово све ствари у цркви зову грчки: дискос, путир, стихар, фелон, петрахиљ, апостол, јеванђелије, тропар, кондак и тако даље.“

За тим још додирује питање о православљу и словенском братству: »Али је то о матрозима — вели се ту — беспослица. Него — између свега је најзнатније, што московски апостоли проповедају, да ни један народ не може ни у глави, ни у срцу имати — ни знати, ни осећати — шта је братство, осим народа славенскога, и то само онога који је православне вере. Дакле само православна вера има у себи силу, да може у народу учинити братство.« Обичном својом јаком дијалектиком побија то Даничић наводећи Грке и Румуне, православне народе осим Словена, и то што је, осим незнатних формалних разлика, наука хришћанска у свему хришћанству по главним својим изворима једна. Нема, дакле, разлога, да се на том основу једнима нешто приписује, а другима одриче.

У овим мислима Ђ. Даничић није ништа мењао све до смрти, нити су га у томе много ублажавале почасти и многи ласкави одзиви које је од стране руских књижевника имао. Али ценио је много кад је имао прилике сазнати и чути, да су овакe мисли и у самој руској књижевности по заслузи оцењене и усамљене. Свагда му је пак неправо било што се Руси баве о нашим научним стварима, и кад је то био случај у најчистијој намери и из правог научног интереса, који је често и он сам ценио. »Што они не гледају своје ствари и што се не брину о својим пословима и о замршеним научним питањима својега народа; шта траже код нас?« говорио би кад би се у нас чуло да је изашла каква руска расправа о коме нашем научном питању.« Ми ако не можемо сад, настављао би у том правцу, и ако нам нема ко сад радити те послове — нека стоје; доћи ће време, наћи ће се у нашем народу људи који ће расправити и изрaдити замршене наше ствари.«

Види се, да је поноситост о самосталности народној терао дотле, да му се чинило стид, да посао наше куће и нашега народа когод други ради. Проникнут овим погледом, он је с нарочитом љубављу и пажњом мотрио на све што се пише и ради о нашем народу од наших људи, и по обичају словенских филолога, и он се у интересовању своме никад није ограничавао на сам језик, него сматрајући народни живот као целину, а језик само као једну страну те целине, он је радосно поздрављао све што би се ново урадило у прилог познавања ма које стране живота народнога и ма којега питања из њега.

За осветљење свега што је до сад наведено може се још ово навести. Године 1865 Ђ. Даничић је, услед случаја у В. Школи, оставио службу државну. Као славан филолог и чувен професор могао је тражити место у Русији, и сумње нема да би га с места добио. С друге стране понуђено му је место у Загребу при Академији, која се имала скоро отворити. Са својим избором Ђ. Даничић је брзо био готов. Он је мислио, да пре Русије стоје сва могућна места рада у средини нашега народа и да би се тамо могло ићи тек пошто се у нашем народу већ нигде не би могло наћи место за рад. Загреб и Хрвате сматрао је као другу половину нашега народа. По томе је и поступао.

VII.

У овај одељак којим се завршују белешке стављам неколико извадака из писама о великом Речнику и о разним другим књижевним делима.

Кад је у Београд дошла прва књига Rada jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, ја сам је пропратио рефератом, који је изашао у „Вили“ 1869 стр. 769

до 771. На завршетку тога реферата чита се ово: „Из записника видимо рад академијски. Између тога рада ваља особито споменути две ствари врло важне по напредовање књижевности. Између тих је једна, *што је закључено издавати дела далматинско-дубровачких писаца 15—18 века*, а друга је: *посао око рађења опширнога речника српскога и хрватскога језика*. Овога се другог посла прихватио човек, који је својим дојакошњим радом добар јемац да ће добро испасти, а то је г. Ђ. Даничић. Академији је већ у томе част, што је овај посао поверен таким рукама: а ствар је собом знатна толико, да се о теме не може ништа казати напред, а видеће се истом пошто речник почне излазити, и пошто се виде прве последице од њега. Грађа се за речник тај у велико купи, и академија је узела на себе трошак око тога. У овој првој свесци оглашен је позив којим се „позива свако тко би се бавио скупљањем грађе за речник хрватскога или српскога језика, особито из уста самога народа, да би Академији послао што има скупљено или што у напредак скупи, а она ће такву грађу откупљивати и што буде за штампу штампати као грађу за речник, о којем и сама ради.“ Пошто је то изашло, писа ми о томе Ђ. Даничић 4 Декембра 1867: „Ако кад опет узговорите о писању рјечника, молим вас не помињите мене онако. Тај посао ради филологички одсјек југослав. академије....... О помоћи којој се од вас надам за рјечник писаћу вам други пут више, кад и ви доспијете. За сада оволико: узмите преда се Давидовићеве новине, које су се ту штампале, и табак хартије; на хартији најприје запишите да су ријечи које ће доћи из тих и тих новина од те и те године; па онда читајте редом новине: како наиђете на каку год ријеч, која може пристати у наш језик, нпр. *указ*, на ријеч, у којој нема ништа против закона нашега језика, а ви је запишите на онај табак хартије и одмах

додајте цнјелу фразу у којој је, па онда додајте број од стране (ако на странама имају бројеви); па тако даље редом; ако би која ријеч више путâ била, то неће бити од штете, него ће бити добро; али ријечи које би врло често долазиле, не треба свагда записати, већ ако ради особите фразе у којој је. Имена и презимена као и имена мјеста биће нам врло драга, такође и имена којима се каже из којега је ко мјеста. Ријечи као понятіе, соборъ итд. не требају нам......... К ономе што написах о купљењу ријечи, треба још да додам да у свему том мислим само *ријечи књижевне*, а не народне, које се већ налазе у Вукову рјечнику; али ради особите фразе у којој би била и така народна ријеч, *добро* би било и њу записати.«

По томе сам ја радио, колико ми је време допуштало. Нешто је већ било послато, кад ми Даничић писа 28 Марта 1868 ово: »Ријечи ради ја бих вас молио да читате новине редом све до оне године кад их је мој брат почео уређивати, а тако и додатке к њима. Тијем ћете учинити велико добро књижевности и стећи заслуге. За промјену, могли бисте, кад пријеђете ту годину код које сте сада, узети Протокол шабачкога магистрата и из њега исписати све што нађете вриједно, додајући уза сваки примјер скраћено име књизи и страну. Ми овамо имамо око рјечника посла да не знамо шта ћемо прије; тијем ће вам бити већа заслуга...... Док сам ја био ту библиотекар, почео је долазити у свескама у народну библиотеку неки добар турски рјечник, у ком поред ријечи турски написаних стоје и латинским словима написане. Али сад не знам ко га је писао. Молим вас нађите у библиотеци тај рјечник и пошљите ми потпуно име његово и јавите је ли већ сав изашао.«

Кад сам огледа ради послао нешто речи из »Протокола шабачкога магистрата«, писа ми Даничић 9 Априла 1868 ово: »Ријечи које ми посласте из Протокола

шабачкога поредио сам по вашој жељи са самијем протоколом; па сам опазио да сте којешта изоставили што би добро било да сте такођер пописали. Ја ћу овдје записати неколико само за то да бисте у напредак и на оваке ствари пазили и записивали их, највише ради фраза: *налагати* (стр. 1 бр. 5), *роб* (на истом мјесту, знаменито; шта мислите шта ту значи?), *каштига* (стр. 2 бр. 7), *Јелесија* (бр. 11), *требити* (стр. 3 бр. 16), *саветовати* (на истом мјесту), *закгевати* (бр. 19), *узрок* (бр. 19), *одустати* на истом мјесту), *приплод* (стр. 4), *дорасти* (на истом мјесту; јер се показује годинама, кад је ко дорастао), *вериге* (на истом мјесту); *киснути* (на истом мјесту), *властан* (на истом мјесту), *потајно* (стр. 5 бр. 23), *обвезати се* (бр. 25), *вилаетски* (бр. 26), *ледина* (стр. 7 бр. 41; шта је ту *ледина?*), *истерати* (стр. 8 бр. 53), *теглити* (стр. 11 бр. 71), *корчија* (стр. 11 бр. 76; шта је то?), *потајати* (стр. 12 бр. 82), *истеривити* (бр. 83), *добар* (стр, 16 бр 99), *намеран* (стр. 17 бр. 101). *фалишаг* (бр. 105), *каштигати* (стр. 24 бр. 145) итд. Молим вас. нађите сва ова мјеста и прочитајте, па ћете за нека између њих боље видјети за што су потребна, и по њима ћете лакше погодити и која друга — налик на њих — треба исписивати. Али ви немојте на ново читати тијех 29 листа што сте већ прешли, јер сам ја овом приликом прочитао их и побиљежио што треба. Него само за даље нека ово што поменух покаже правац........... Поздравите г. Јов. Гавриловића да га молим да ми пошље 1 екс. »Фармакопеје,« ако може доћи до њега: а »Познавање робе« доћи ће на ред, кад станете или станемо вадити грађу из осталијех књига тамо штампанијех.......... Драго ми је што видим да вам се неће досадити скупљати ријечи (т. ј. грађу) за рјечник. Чини ми се да сам вам већ једном казао, а ако нијесам, казаћу сада, да је у скупљању те грађе једно између главних правила: *боље је*

да се нађе више на гомили, макар се послије у грађењу што и бацило, него да што недостаје.«

А 14 Маја 1868 кад сам му послао неке народне речи од других скупљене, писа ми ово:

»Ја мислим да оне од којих ви добијати ријечи није потребно да спомињем јавно у сједници; него је доста да споменем вас, а ви њима изволите јавити захвалност наше Академије. Кад би од кога дошао преко вас знатан број ријечи, онда би да како ваљало и њега споменути. Молим вас, јавите ми како ви о томе мислите; ја никако нијесам рад кога заметати; само сам рад чинити онако како мислим да се пристоји; ипак ако ко баш жели и преко тога бити споменут, молим вас јавите; ако се ко од њих нада да ће још што послати, тијем боље. Само пазите да много не наговарате кога, особито онога о ком нијесте увјерени да је поуздан, да га, велим, не наговарате обричући му хвалу, да не би што из своје главе измишљао. У том треба бити врло на опрезу.«

Види се из свију извадака, колику је пажњу Даничић у своме раду на сваку маленкост обраћао.

Године 1870 Априла 6 писа ми ово:

»Читам у новинама да ту неки поштар издаје географијски рјечник Србије. Не бисте ли могли доказати писцу да ће му посао два пута више вриједити ако на имена стави и акценте? Ако би се увјерио о том, требало би да се ви примите тога посла. Потрудите се око те ствари колико је могућно.«

Моје непосредно лично помагање у скупљању грађе за речник морало се због других многих мојих послова обуставити, али сам иначе послу био на руци, и прихватили су га млађи људи, којима је лакше било времена на то одвајати. Ја сам ипак свагда понешто времена и на то одвајао. Знам да сам 1874 године прочитао

обе књиге Болићева „Искусног виноделца“, побележивши шта треба из њих извадити. Кад се већ почело израђивање речника, имао сам, ваљда сваке недеље и чешће по једно писмо од Даничића о разним питањима, на која сам одговарао. Та писма већином нисам ни чувао. Још ћу нешто извадити из преписке о новом правопису за латиницу, који је Ђ. Даничић речника ради склопио, о чему и напред, на другом месту, има један извадак из писма.

Још 1873 у Revue de linguistique et de philologie comparée, recueil trimestriel publié par M. Abel Hovelacque, avec le concours de M. M. Emile Picot et Julien Vinson et la collaboration de savants français et étrangers t. V. свеска III за Јануар 1873 ја сам на стр. 263—267 публиковао чланчић под насловом Transcription de la langue serbe, у коме се први пут предлаже да се посао започет под Љ. Гајем, па на средини пута заустављен, доврши тако да се за свако слово Вукове ћирилице има замена у једном слову хрватске латинице. Ту су обележена ћирилска слова *ђ*, *љ*, *њ*, и *џ*, као она која се још у латиници са два слова преводе и предложена је на крају цела нова азбука за латиницу, где је за ђ предложено d, за љ пољско ł, за њ чешко ň, а за џ—ǧ или ǵ. У чланчићу су казани и разлози за што је потребно довршити реформу Гајеву. Кад сам тај чланчић француски и с њим још један о Шерцловој компаративној граматици послао Ђ. Даничићу. он ми 12 Фебруаре 1873 одговори: »Хвала вам на оба француска чланка. Ја још нијесам видио Шерцлове граматике Из ваше рецензије видим да није оно чему сам се надао. Мјесто знака које ви предлажете за *љ* у латиници ја бих волио из техничких разлога ļ (јер су ł Пољаци већ присвојили за противан глас) и ḑ или đ.

Кад је већ дошло до штампања Рјечника, Даничић се бринуо о овом питању. У писму од 9 Јуна 1878 писа ми о истоме слову ļ ово: „Опомињем се (ако ме памћење не вара) да сам у Beitræge zur vergl. Sprachforschung или у Zeitschrift für vergl. Sprachforschung налазио слово ļ за неки глас некога језика. Али како памтим слабо, а и у посао ми не иде тај глас, не могу се опоменути за који је језик. А сада би ми то *прије̂ко требало*. То ме нагони да вас молим да потражите у регистрима речених журнала итд. Мени би требало *што прије* само знати за који је језик употребљено речено слово.«

Кад сам ја почео издавати »Српску граматику за средње школе«, онда сам у првој књизи, која говори о гласовима, изоставио ъ, којим је пређе обележаван р-самогласник у извесним случајима, и заменио га апострофом. Даничић ми о томе писа 3 Октобра 1879 ово: „У науци о гласовима употребили сте р' мјесто рь. Бојим се, биће опет невоља, јер каткад треба написати *набр'о* мјесто *набрао*, *опр'о* мјесто *опрао*, те ће опет један знак имати два посла. Тога ради ја сам наумио за наше рь (и ьр), гдје је по Вукову начину само потребно, употребити ṙ (umṙo zaṙ ао). Може бити да не би увреда била ћирилици кад би се за невољу употребило ṗ.»

На моје примедбе, да ни са тачношћу, због неколико речи које релативно ретко долазе, не би требало терати далеко, и да би се, може бити, могло проћи ипак на самом апострофу, отписа ми 3 Новембра 1879 ово: У „Огледу“ сам употребио р- (umr-o), али се нијесам могао задовољити. Још мање би ме задовољило р, или ,р. И р· и ·о мислим да се не би одржало — већ за то што је двојако, него да би се најпослије баш од тога дошло на ị или р̣ Ако се тијем хоће у неким приликама за неку потребу да покаже да је р вокал, а мислим да се само то хоће, онда

мислим да је најбоље обиљежити р; а обиљежју је најприличније мјесто на ствари а не поред ње (пред њом или за њом). Мени ṙ није „ново слово“, него ваздашњи вокал р, коме се у неким приликама за неку потребу додаје неки знак, и то озго, као што се сада додаје упоредо други знак. Не знам држе ли Французи своје ï за *особито* слово, или им је слово исто i, које само у неким приликама за неку потребу пишу ï. — Да би било сувише акрибије, тога се ја не бих бојао, јер докле год чега недостаје, дотле га не може бити сувише. Може бити да би сувише било кад би се писало kṙst, али у оним случајима у којима је Вук писао ръ и ър разликовати вокал од консонанта, не може бити сувише, особито у рјечнику.«

На моју напомену да би слагачи трпали ṗ и где треба и где не треба и помешали га са р, писа ми 24 Новембра 1879: „И ја се бојим неваљалих слагача. Оби су и ꝺ смијешали са d. Како би ṙ врло ријетко требало у обичном тексту, може бити да га не би требало лити, него да би свака добра штампарија у онако ријетким случајима могла обично г остругати озго и надметнути тачку; или би велика штампарија могла имати неколико г обичних, саливених тако да се тачка може надметнути.“

Тим је свршена та преписка о правопису.

Сад ћу још додати неколике исписе из писама о разним другим књижевним пословима.

Тако у писму од 2 Септембра 1866 писа ми међу осталим о светом писму, које је у то време израђивао, ово: »Мислим да вам могу казати да ми је врло мило, што свето писмо врло добро пролази код нашега народа. Да се Мојсијеве књиге на ново штампају, то знате. Више од пола је готово. Али и Нови Завет штампа се на ново, и то у два издања у један пут, оба нашим словима, циџеро и петит, и оба морају бити готова до месец дана.

И наставак од библије штампаће се такође одмах. Треба још само да пошљем последње књиге Паралипомена; а то ће бити ових дана.“

Интересујући се увек за просветно кретање у нас питаше ме у истом писму: „Хоће ли се ове године који младићи вратити с наука? И хоће ли се који млађи слати?“

У почетку мојега издавања дела старе наше књижевности писа ми 15 Октобра 1866 ово: „Добро ће бити што сте наумили штампати службу и живот Ђурђа Кратовца, а и онај кратки живот кнеза Лазара. [illegible] онај правопис којим су писане те ствари није вриједно и штета би било задржати, него би требало [illegible]чити и поправити (држећи ипак [illegible] па особине које би било вриједно знати требало [illegible] напријед. А не само то него би веома добро било [illegible] требало би штампати живот [illegible]

[illegible]

тога што би која така ствар била у Русији штампана. У истом рукопису има живот (или само служба?) краља Милутина, Драгутина и краљице Јелене. Требало би те ствари испоредити с мојим Данилом, па ако би било знатнијих разлика, ваљало би их обзнанити. У рукопису ученога друштва бр. 16 има **Житие Василия новаго сьписано Григориемь минхомь.** И то мислим да ће бити наш спотац, па ако је, треба, без икакве сумње, штампати.[1] Колико су тамошње библиотеке сиротињске, опет видите да у њима има доста што би требало радити. Оклијевати не треба ни по што.“

Кад сам почео радити „Историју српске књижевности“ за школе, писа ми Ђ. Даничић међу осталим 15 Септембра 1866 ово: „Сад да се вратим на ваше писмо. Врло се радујем што пишете историју српске књижевности, и добро сте учинили што сте се наканили на то. Ви знате главне мисли моје врло добро, тако да доиста немам шта бих вам јоште казао и препоручио. Само ћу напоменути (али и то ви већ знате) да ми се чини да је онај начин (не велим ред) којим се говори о књижевности у Јарушевијем Jihoslovane, прештампанијем из Náučného Slovníku добар; а ви ћете према онијем за које пишете јамачно додати и свјетлости и топлоте још више. Узећете без сумње и оне књижевнике који су писали и пишу латинским словима. Да бисте напријед заклонили књигу од какве год вике, може бити да би добро било да у предговору кажете, да их узимате међу Србе барем

1. Живот Јована Рилског и Јована Сарандапорског штампан је у Гласнику XXII. Животом Василија Новога ја сам се бавио зими 1883 и 1884 и уверио сам се да није наш састав, него да је један од многобројних и најзанимљивијих апокрифа. Тада сам га и преписао целога, а мислим га засебно издати.

по оном праву, по ком неки узимају н. п. Доситија међу Хрвате. Од прилике тако што, али без распре, само хладан разлог, мислим да би добро било. — Можете мислити да се ја веома радујем тој књизи; и молим вас особито кад се стане штампати, чим се наштампа који табак, пошљите ми га.« Како је Даничић на свашта пазио, показаће извадак из писма од 10 Февр. 1867. Био сам му по његовој молби почео слати табаке од Историје српске књижевности, која се тада већ штампала. И он ми пише: »У историји књижевности добро би било на сваки начин да прештампате онај лист гдје се помиње супрасалски рукопис. На стр. 2 у врсти 3 биће погрјешка »*култуpом*« мјесто »скултуром«. На стр. 13 у имену »*сазавогмауско*« испало је једно слово, те се не зна име. То је врло зло у школској књизи. Гледајте нека пазе у штампарији да не буде тога више«

За »Вилу« док је излазила врло се интересовао, чешће питајући како стоји и како се купци према њој владају. Кад је престала, писа ми 5 Јануара 1869 ово: »Врло ме је ожалостило ваше писмо које сам јуче примио. А како не би? Белетристички лист, најбољи свега народа нашега, престаје излазити, и то у Биограду. Бојим се, ту не ће помоћи политизирање.«

Више сам пута већ помињао, колико је пажње Даничић полагао на тачност и поузданост извора који су за науку. То се види и из овога одломка из писма од 17 Априла 1869: »Ваше је друштво имало фотографске снимке од оних повеља што су штампане у Гласнику XXIV. Јесу ли те фотографије још у животу? Ако јесу, не бисте ли ми их могли послати? Ја бих вам их опет вратио. С њима бих вам, ако хоћете, послао и ресултат свога прегледања. Ја бих готов био и друштву писати за то, ако мислите да је потребно. Повеље су те с више

страна врло знатне, па би ваљало много којешта или потврдити да у њима доиста јест, или поправити.

Пре него што је В. Јагић штампао живот деспота Стефана Високога од Константина философа, много смо се бринули да дођемо до каква добра рукописа, по коме би се то дело могло штампати. И пок. Јов. Гавриловић био се заинтересовао за ту ствар, и знам да смо водили читаву преписку око набавке некога рукописа из Одесе, у ком опет нисмо нашли што би нас могло задовољити. У томе је и А. Попов у једној својој књизи о рукописима штампао неки текст. И о тој ствари имам из писма Даничићева од 19 Априла 1870 да извадим ово: „Видио сам живот Стефана Високога од Константина философа, како га је штампао А. Попов. Како ми ви пишете о тексту који имате у рукопису одеском, рекао бих да ни тај текст није бољи од штампанога. За то мислим да га не би требало штампати, него би боље било почекати неће ли се наћи српски текст. Онај пријепис који мислите да је у мене, није у мене, него сам га ја с великом муком и с помоћу г. Ј. Гавриловића био добио од удовице Вукомановића, па сам га њојзи (или управо г. Гавриловићу) вратио кад сам видио да с њим не могу ништа чинити. И у њему је бугарска редакција, ако се добро опомињем. Оно је био Вукомановићев пријепис, и јамачно га је Вукомановић преписао из истога рукописа, из кога га је штампао Попов.“

У истоме писму писа ми и о другим књижевним пословима, што одмах овде, даље, изводимо.

„Живот св. Саве, о ком ми пишете, добро би било испоредити сав са штампаним; па ако се разликује од штампанога само тијем што је гдје што изостављено, мислим да би добро било написати чланак, у ком би се објавило да то дјело има у том рукопису, и побиљежило првом и пошљедњом ријечју свако мјесто које је у њему

према штампаном изостављено. Ако ли би још знатније разлике биле, и ако је редакција српска, онда мислим да би вриједно било свега га наштампати; ако ли није редакција српска, онда би се могле само те разлике објавити. — — „Живот Илариона епископа мегленског“ јамачно само за то нијесам по пријепису Вукомановићеву ставио у Гласник, како је друштво било одлучило, што је Вукомановић умр'о на скоро — прије него је пријепис његов могао ући у штампу — а кад њега већ није било да коригује и одговорност носи, нијесам смио узети на се коректуру, не уздајући се да ћу моћи његов пријепис старога рукописа свуда прочитати онако како би он своје писмо читао. Осим тога на скоро сам иступио из друштва. Ја сам од оно доба са' свијем заборавио тај пријепис Вукомановићев, те ми је сад жао што га нијесам споменуо штампајући живот Иларионов у првој књизи „Старина“; али најпослије то је пријепис наших дана, и ако се не варам, није у њему забиљежено ни одакле је преписан (а то би пошљедње било још један узрок за што га нијесам ставио у Гласник). Јесте ли тај пријепис поредили са штампаним текстом? Ако опазите знатније разлике, молим вас јавите ми. — Живот Петра Коришкога ако имате гдје штампати, мислим да би боље било штампати сав, и то ако је текст добар: али и добар извод добро би дошао.“

На послетку завршићу одзивима, које ми је у писмима послао на поједине књиге моје „Српске граматике,“ кад сам је 1879 у целини почео израђивати.

Тако кад му послах „Науку о гласовима,“ одговори ми 17 Септембра 1879: „Данас примих ваше драго писмо од 13 ов. м. с ријечима и с „Науком о гласовима.“ На свему вам велика хвала. Књигу сам одмах разгледао. Надам се да ће бити на велики напредак и школи и преко

ње књижевности.« А 18 Октобра 1879 писа ми: »Јуче примих ваше »Облике«. Велика вам хвала. Рекао бих да сте ствар разложили врло просто, по томе врло разговијетно и јасно. Неисказано се радујем што видим да је истина да се ствар онако како науци треба може и дјеци казивати.« А кад сам му послао »Науку о основама,« отписа ми 9 Априла 1880 ово: »Од свега вам срца захваљујем на писму од 25 пр. м. и на »Основама.« Ја се надам великом плоду од те књиге ваше. Мислим да ништа не може толико учинити колико основе да се језик тако дубоко прогледа и сазнаје. То је већ врло велика добит, а још већа је она која из ње излази. Она се, по моме мишљењу, сада ни измјерити ни оцијенити не може. Са свијем ће друге мисли о језику бити у нараштају који настаје, а камо ли у потоњима. С тога велим с најдубљим увјерењем да ће ваша граматика бити од неисказане користи. Можете се поносити, не само ви, него Србија, што јуче приступивши Србија к просвјети већ има таку граматику и то цијелу за своје школе, а из каквих се жалосних граматика по сусједству учи народни језик, и то још не цијелијех. Мени је мило што се потврђује да је у Србији почела збиљска књижевна радња; за остало се већ не бринем. Не губите ни ви духа.«

Погрешке.

СТРАНА	ВРСТА	МЕСТО	ТРЕБА
3	12 оздо	књга	књига
8	12	жудњи	жудња
11	6 оздо	свѐтле	свéтле
14	последња у ноти	Rambaad	Rambaud
16	17	наодољиву	неодољиву
20	2 у ноти	стр. . .	стр. XIX.
22	последњи у ноти	древној	древности
23	10 оздо	с Бечем	с Бечом
27	15 и 14 оздо	[illegible]	околностима
28	2	светог писма	светог [illegible]
30	2 до ноте	живоу	животу
30	6 у ноти	др [illegible]	др [illegible]
34	1 у ноти	Paris 1885	Paris, № 15 1884
35	12 оздо	[illegible] и духовних [illegible]	[illegible] и [illegible]
37	6 оздо	[illegible]	[illegible]
38	8	[illegible]	[illegible]
43	[illegible]	[illegible]	[illegible]
47	5 оздо	[illegible]	[illegible]
48	2	[illegible]	[illegible]
50	2 у ноти	[illegible]	[illegible]

[illegible]

обе књиге Болићева »Искусног виноделца«, побележивши шта треба из њих извадити. Кад се већ почело израђивање речника, имао сам, ваљда сваке недеље и чешће по једно писмо од Даничића о разним питањима, на која сам одговарао. Та писма већином нисам ни чувао. Још ћу нешто извадити из преписке о новом правопису за латиницу, који је Ђ. Даничић речника ради склопио, о чему и напред, на другом месту, има један извадак из писма.

Још 1873 у Revue de linguistique et de philologie comparée, recueil trimestriel publié par M. Abel Hovelacque, avec le concours de M. M. Emile Picot et Julien Vinson et la collaboration de savants français et étrangers t. V. свеска III за Јануар 1873 ја сам на стр. 263—267 публиковао чланчић под насловом Transcription de la langue serbe, у коме се први пут предлаже да се посао започет под Љ. Гајем, па на средини пута заустављен, доврши тако да се за свако слово Вукове ћирилице има замена у једном слову хрватске латинице. Ту су обележена ћирилска слова *ђ*, *љ*, *њ*, и *џ*, као она која се још у латиници са два слова преводе и предложена је на крају цела нова азбука за латиницу, где је за ђ предложено d, за љ пољско ł, за њ чешко ň, а за џ—ǧ или ǵ. У чланчићу су казани и разлози за што је потребно довршити реформу Гајеву. Кад сам тај чланчић француски и с њим још један о Шерцловој компаративној граматици послао Ђ. Даничићу. он ми 12 Фебруара 1873 одговори: »Хвала вам на оба француска чланка. Ја још нијесам видио Шерцлове граматике Из ваше рецепсије видим да није оно чему сам се надао. Мјесто знака које ви предлажете за *љ* у латиници ја бих волио из техничких разлога ļ (јер су ł Пољаци већ присвојили за противан глас) и ḑ или đ.

Кад је већ дошло до штампања Рјечника, Даничић се бринуо о овом питању. У писму од 9 Јуна 1878 писа ми о истоме слову ҙ ово: „Опомињем се (ако ме памћење не вара) да сам у Beitræge zur vergl. Sprachforschung или у Zeitschrift für vergl. Sprachforschung налазио слово ҙ за неки глас некога језика. Али како памтим слабо, а и у посао ми не иде тај глас, не могу се опоменути за који је језик. А сада би ми то *пријеко требало*. То ме нагони да вас молим да потражите у регистрима речених журнала итд. Мени би требало *што прије* само знати за који је језик употребљено речено слово.“

Кад сам ја почео издавати »Српску граматику за средње школе«, онда сам у првој књизи, која говори о гласовима, изоставио ъ, којим је пређе обележаван р-самогласник у извесним случајима, и заменио га апострофом. Даничић ми о томе писа 3 Октобра 1879 ово: „У науци о гласовима употребили сте р' мјесто рь. Бојим се, биће опет невоља, јер каткад треба написати *набр'о* мјесто *набрао*, *опр'о* мјесто *опрао*, те ће опет један знак имати два посла. Тога ради ја сам наумио за наше рь (и ьр), гдје је по Вукову начину само потребно, употребити ṙ (umṙo zaṙ ᴥao). Може бити да не би увреда била ћирилици кад би се за невољу употребило ṙ.“

На моје примедбе, да ни са тачношћу, због неколико речи које релативно ретко долазе, не би требало терати далеко, и да би се, може бити, могло проћи ипак на самом апострофу, отписа ми 3 Новембра 1879 ово: У „Огледу“ сам употребио р- (umr-o), али се нијесам могао задовољити. Још мање би ме задовољило р, или ,р. И р· и ·р мислим да се не би одржало — већ за то што је двојако, него да би се најпослије баш од тога дошло на ṛ или ṛ Ако се тијем хоће у неким приликама за неку потребу да покаже да је р вокал, а мислим да се само то хоће, онда

мислим да је најбоље обиљежити р; а обиљежју је најприличније мјесто на ствари а не поред ње (пред њом или за њом). Мени ṙ није „ново слово“, неговаздашњи вокал р, коме се у неким приликама за неку потребу додаје неки знак, и то озго, као што се сада додаје упоредо други знак. Не знам држе ли Французи своје ï за *особито* слово, или им је слово исто i, које само у неким приликама за неку потребу пишу ï. — Да би било сувише акрибије, тога се ја не бих бојао, јер докле год чега недостаје, дотле га не може бити сувише. Може бити да би сувише било кад би се писало kṙst, али у оним случајима у којима је Вук писао ръ и ър разликовати вокал од консонанта, не може бити сувише, особито у рјечнику.«

На моју напомену да би слагачи трпали ṗ и где треба и где не треба и помешали га са р, писа ми 24 Новембра 1879: „И ја се бојим неваљалих слагача. Они су и ꝺ̄ смијешали са d. Како би ṙ врло ријетко требало у обичном тексту, може бити да га не би требало лити, него да би свака добра штампарија у онако ријетким случајима могла обично r остругати озго и надметнути тачку; или би велика штампарија могла имати неколико r обичних, саливених тако да се тачка може надметнути.“

Тим је свршена та преписка о правопису.

Сад ћу још додати неколике исписе из писама о разним другим књижевним пословима.

Тако у писму од 2 Септембра 1866 писа ми међу осталим о светом писму, које је у то време израђивао, ово: »Мислим да вам могу казати да ми је врло мило, што свето писмо врло добро пролази код нашега народа. Да се Мојсијеве књиге на ново штампају, то знате. Више од пола је готово. Али и Нови Завет штампа се на ново, и то у два издања у један пут, оба нашим словима, цицеро и петит, и оба морају бити готова до месец дана.

И наставак од библије штампаће се такође одмах. Треба још само да пошљем последње књиге Паралипомена; а то ће бити ових дана.«

Интересујући се увек за просветно кретање у нас питаше ме у истом писму:» Хоће ли се ове године који младићи вратити с наука? И хоће ли се који млађи слати?«

У почетку мојега издавања дела старе наше књижевности писа ми 15 Октобра 1866 ово: »Добро ће бити што сте наумили штампати службу и живот Ђурђа Кратовца, а и онај кратки живот кнеза Лазара[1]. Са свијем онај правопис којим су писане те ствари није вриједно и штета би било задржати, него треба изједначити и поправити (држећи ипак мјеру у поправљању), па особине које би било вриједно знати, треба споменути напријед. А не само то, него би веома добро било и управо требало би штампати живот Јована Рилскога. Он је у оном рукопису из којега је г. Шафарик штампао живот Стефана Дечанскога. Истина живот је Јована Рилскога штампан са службом у Биограду, штампали су га калуђери бугарски *по руски*. Једно *с тога*, а друго што се то издање не може добити, није нам никаке користи од њега. Мислим за цијело да је оно и у Русији штампано, али ако и јест, за нас га нема. А може бити да се опомињете из мојих лекција (једна је баш о томе и штампана), у том животу има лијепијех ствари и за географију и за језик. У истом рукопису има живот некакога Јована Сарандапорског. Чини ми се да је то наш светац или како год у свези с нама. Требало би прочитати тај живот, па ако је тако како ја мислим, требало би га штампати код нас, ни мало се не обзирући је ли у Русији већ штампан, јер — као што поменух — ми немамо ништа од

1 Обоје изађе у Гласнику XXI.

тога што би која така ствар била у Русији штампана. У истом рукопису има живот (или само служба?) краља Милутина, Драгутина и краљице Јелене. Требало би те ствари испоредити с мојим Данилом, па ако би било знатнијих разлика, ваљало би их обзнанити. У рукопису ученога друштва бр. 16 има **Житие Василия новаго сьписано Григориемь минхомь.** И то мислим да ће бити наш светац, па ако је, треба, без икакве сумње, штампати.[1] Колико су тамошње библиотеке сиротињске, опет видите да у њима има доста што би требало радити. Оклијевати не треба ни по што.«

Кад сам почео радити „Историју српске књижевности" за школе, писа ми Ђ. Даничић међу осталим 15 Септембра 1866 ово: „Сад да се вратим на ваше писмо. Врло се радујем што пишете историју српске књижевности, и добро сте учинили што сте се наканили на то. Ви знате главне мисли моје врло добро, тако да доиста немам шта бих вам јоште казао и препоручио. Само ћу напоменути (али и то ви већ знате) да ми се чини да је онај начин (не велим ред) којим се говори о књижевности у Јагићевијем Jihoslovane, прештампанијем из Nàučného Slovniku добар; а ви ћете према онијем за које пишете јамачно додати и свјетлости и топлоте још више. Узећете без сумње и оне књижевнике који су писали и пишу латинским словима. Да бисте напријед заклонили књигу од каке год вике, може бити да би добро било да у предговору кажете, да их узимате међу Србе барем

1. Живот Јована Рилског и Јована Сарандапорског штампан је у Гласнику XXII. Животом Василија Новога ја сам се бавио зими 1883 и 1884 и уверио сам се да није *наш светац*, него да је један од најопширнијих и најзнатнијих апокрифа. Тада сам га и преписао цела, и мислим га временом издати.

по оном праву, по ком неки узимају н. п. Доситија међу Хрвате. Од прилике тако што, али без распре, само хладан разлог, мислим да би добро било. — Можете мислити да се ја веома радујем тој књизи; и молим вас особито кад се стане штампати, чим се наштампа који табак, пошљите ми га.« Како је Даничић на свашта пазио, показаће извадак из писма од 10 Фебр. 1867. Био сам му по његовој молби почео слати табаке од Историје српске књижевности, која се тада већ штампала. И он ми пише: »У историји књижевности добро би било на сваки начин да прештампате онај лист гдје се помиње супрасалски рукопис. На стр. 2 у врсти 3 биће погрјешка »*културом*« мјесто »скултуром«. На стр. 13 у имену »*сазавогмауско*« испало је једно слово, те се не зна име. То је врло зло у школској књизи. Гледајте нека пазе у штампарији да не буде тога више«

За »Вилу« док је излазила врло се интересовао, чешће питајући како стоји и како се купци према њој владају. Кад је престала, писа ми 5 Јануара 1869 ово: »Врло ме је ожалостило ваше писмо које сам јуче примио. А како не би? Белетристички лист, најбољи свега народа нашега, престаје излазити, и то у Биограду. Бојим се, ту не ће помоћи политизирање.«

Више сам пута већ помињао, колико је пажње Даничић полагао на тачност и поузданост извора који су за науку. То се види и из овога одломка из писма од 17 Априла 1869: »Ваше је друштво имало фотографске снимке од оних повеља што су штампане у Гласнику XXIV. Јесу ли те фотографије још у животу? Ако јесу, не бисте ли ми их могли послати? Ја бих вам их опет вратио. С њима бих вам, ако хоћете, послао и ресултат свога прегледања. Ја бих готов био и друштву писати за то, ако мислите да је потребно. Повеље су те с више

страна врло знатне, па би ваљало много којешта или потврдити да у њима доиста јест, или поправити.

Пре него што је В. Јагић штампао живот деспота Стефана Високога од Константина философа, много смо се бринули да дођемо до каква добра рукописа, по коме би се то дело могло штампати. И пок. Јов. Гавриловић био се заинтересовао за ту ствар, и знам да смо водили читаву преписку око набавке некога рукописа из Одесе, у ком опет нисмо нашли што би нас могло задовољити. У томе је и А. Попов у једној својој књизи о рукописима штампао неки текст. И о тој ствари имам из писма Даничићева од 19 Априла 1870 да извадим ово: „Видио сам живот Стефана Високога од Константина философа, како га је штампао А. Попов. Како ми ви пишете о тексту који имате у рукопису одеском, рекао бих да ни тај текст није бољи од штампанога. За то мислим да га не би требало штампати, него би боље било почекати неће ли се наћи српски текст. Онај пријепис који мислите да је у мене, није у мене, него сам га ја с великом муком и с помоћу г. J. Гавриловића био добио од удовице Вукомановића, па сам га њојзи (или управо г. Гавриловићу) вратио кад сам видио да с њим не могу ништа чинити. И у њему је бугарска редакција, ако се добро опомињем. Оно је био Вукомановићев пријепис, и јамачно га је Вукомановић преписао из истога рукописа, из кога га је штампао Попов.“

У истоме писму писа ми и о другим књижевним пословима, што одмах овде, даље, изводим.

„Живот св. Саве, о ком ми пишете, добро би било испоредити сав са штампаним; па ако се разликује од штампанога само тијем што је гдје што изостављено, мислим да би добро било написати чланак, у ком би се објавило да то дјело има у том рукопису, и побиљежило првом и пошљедњом ријечју свако мјесто које је у њему

према штампаном изостављено. Ако ли би још знатније разлике биле, и ако је редакција српска, онда мислим да би вриједно било свега га наштампати; ако ли није редакција српска, онда би се могле само те разлике објавити. — — „Живот Илариона епископа мегленског“ јамачно само за то нијесам по пријепису Вукомановићеву ставио у Гласник, како је друштво било одлучило, што је Вукомановић умр'о на скоро — прије него је пријепис његов могао ући у штампу — а кад њега већ није било да коригује и одговорност носи, нијесам смио узети на се коректуру, не уздајући се да ћу моћи његов пријепис старога рукописа свуда прочитати онако како би он своје писмо читао. Осим тога на скоро сам иступио из друштва. Ја сам од оно доба са́ свијем заборавио тај пријепис Вукомановићев, те ми је сад жао што га нијесам споменуо штампајући живот Иларионов у првој књизи „Старина“; али најпослије то је пријепис наших дана, и ако се не варам, није у њему забиљежено ни одакле је преписан (а то би пошљедње било још један узрок за што га нијесам ставио у Гласник). Јесте ли тај пријепис поредили са штампаним текстом? Ако опазите знатније разлике, молим вас јавите ми. — Живот Петра Коришкога ако имате гдје штампати, мислим да би боље било штампати сав, и то ако је текст добар: али и добар извод добро би дошао.“

На послетку завршићу одзивима, које ми је у писмима послао на поједине књиге моје „Српске граматике,“ кад сам је 1879 у целини почео израђивати.

Тако кад му послах „Науку о гласовима,“ одговори ми 17 Септембра 1879: „Данас примих ваше драго писмо од 13 ов. м. с ријечима и с „Науком о гласовима.“ На свему вам велика хвала. Књигу сам одмах разгледао. Надам се да ће бити на велики напредак и школи и преко

ње књижевности.« А 18 Октобра 1879 писа ми: »Јуче примих ваше »Облике«. Велика вам хвала. Рекао бих да сте ствар разложили врло просто, по томе врло разговијетно и јасно. Неисказано се радујем што видим да је истина да се ствар онако како науци треба може и дјеци казивати.« А кад сам му послао »Науку о основама,« отписа ми 9 Априла 1880 ово: »Од свега вам срца захваљујем на писму од 25 пр. м. и на »Основама.« Ја се надам великом плоду од те књиге ваше. Мислим да ништа не може толико учинити колико основе да се језик тако дубоко прогледа и сазнаје. То је већ врло велика добит, а још већа је она која из ње излази. Она се, по моме мишљењу, сада ни измјерити ни оцијенити не може. Са свијем ће друге мисли о језику бити у нараштају који настаје, а камо ли у потоњима. С тога велим с најдубљим увјерењем да ће ваша граматика бити од неисказане користи. Можете се поносити, не само ви, него Србија, што јуче приступивши Србија к просвјети већ има таку граматику и то цијелу за своје школе, а из каквих се жалосних граматика по сусједству учи народни језик, и то још не цијелијех. Мени је мило што се потврђује да је у Србији почела збиљска књижевна радња; за остало се већ не бринем. Не губите ни ви духа.«

Погрешке.

СТРАНА	ВРСТА	МЕСТО	ТРЕБА
3	12 оздо	књга	књига
8	12	жудњи	жудњâ
11	6 оздо	свêтле	свéтле
14	последња у ноти	Rambaad	Rambaud
16	17	наодољиву	неодољиву
20	2 у ноти	стр. . .	стр. XIX.
22	последњи у ноти	древној	древности
23	10 оздо	с Бечем	с Бечом
27	15 и 14 оздо	околноистима	околностима
28	2	светог писма	светог посла
30	2 до ноте	живтоу	животу
30	6 у ноти	др. Приверићем	др. Пливерићем
34	1 у ноти	Paris 1885	Paris, № 15, 1884
35	12 оздо	просветних и духовног	просветних и духовних
37	6 оздо	честе	често.
38	8	саверих	северних
40	11	Чарсла, Дилкеа	Чарлса Дилкеја
47	5 оздо	прогањиње	прогоњење
48	2	наложнипâ	блудницâ
53	2 у ноти	и Русија па посде одрекла била-намеиида, треба: била́ наменила па после одрекла.	

СТР.	ВРСТА	МЕСТО	ТРЕБА
212	7	на цривеном	на цркве-ном
218	9 оздо	у вези е овим	у вези с овим
221	7	памрачен	помрачен
221	19	агенти папиим	агенти па-пини
229	14	првосвештени	првосвеште-ници
229	6 оздо у ноти	nw lungnage new	language
232	11	висоуман	високоуман.
232	5 оздо	заблудима људских	заблудама људским.
236	3 оздо у ноти	su einem	zu einem